

DRUGA.

UREDILA

Radmila Zdjelar

OBLIKOVALA

Sanja Iveković

LEKTORIRALA / KORIGIRALA

Marilka Krajnović

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 316.66–055.2(497.1)
394.2(497.1)

SKLEVICKY, Lydia
Konji, žene, ratovi / Lydia Sklevicky
; odabrala i priredila Dunja Rihtman
Auguštin. – Zagreb : Ženska infoteka,
1996. – 311 str. ; 24 cm

Bibliografija: str. 296–303 i uz tekst. –
Str. 303–311: Bibliografija radova Lydije
Sklevicky / priredila Anamarija Starčević Štambuk

ISBN 953–96744–0–9

960122036

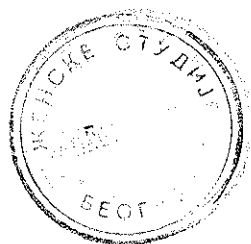
Lydia Sklevicky

KONJI, ŽENE, RATOVI

ODABRALA I PRIREDILA

Dunja Rihtman Auguštin

Zagreb, 1996

ЦЕНТАР ЗА ЖЕНСКЕ СТУДИЈЕ

Име, бр. 1928

<i>Predgovor</i>	7
<i>Prvi dio: Nevidljivi predmet</i>	
1. KONJI, ŽENE, RATOVI ITD.: PROBLEM UTEMELJENJA HISTORIJE ŽENA U JUGOSLAVIJI	13
2. ANTIFAŠISTIČKA FRONTA ŽENA: KULTURNOM MIJENOM DO ŽENE "NOVOG TIPA"	25
Određenje i putevi ostvarenja ravnopravnosti žena	28
Suočenje s društvenom diskriminacijom žena	34
Tradicijske vrednote u novom kontekstu	42
Sudbina institucije porodice	47
Utopiji ususret: »Žena novog tipa«	50
Značajke kulturne promjene	55
3. EMANCIPACIJA I ORGANIZACIJA: ULOGA ANTIFAŠISTIČKE FRONTE ŽENA U POSTREVOLUCIONARNIM MIJENAMA DRUŠTVA (NR Hrvatska 1945–53)	63
»Nevidljivi« predmet, perspektivistička metoda i »netransparentni« izvori	63
Dvjesto godina tišine:	
Pokušaj tipologije ženskih pokreta u modernom periodu	73
Rad, rad & posluš	88
Grupni portret pred gigantski skok u povijest	96
Pokret i poredak	107
Organizacijska struktura AFŽ	115
<i>Drugi dio: Od antropologije žene do političke antropologije</i>	
4. NUŽNOST ŽENSKE PERSPEKTIVE U ANTROPOLOGIJI	155
5. MATRIJARHAT: PRIJEPOR MITOLOGIJE, IDEOLOGIJE I UTOPIJE	163
6. IZMIŠLJANJE TRADICIJE: DAN KOJI SVIĆE NADOM	171
7. NOVA NOVA GODINA: OD "MLADOG LJETA" K POLITIČKOM RITUALU	175

Sumrak stare tradicije (Božić 1945 — Božić 1948)	177
Proizvodnja socijalističkog praznika (Nova godina 1948 — Nova Godina 1950)	181
Od »Mladog ljeta« k političkom ritualu	184
8. PROFESIJA ETNOLOG: ANALIZA POKAZATELJA STATUSA PROFESIJE	189
<i>Treći dio: Ženska povijest</i>	
9. IZMEĐU ZNANOSTI I UMJETNOSTI: PJSME ERIKE JONG	211
10. ŽENE KOJE SU ISKORAČILE U POVIJEST	219
Drugovi i ljubavnici: Rosa Luxemburg	219
Crvena Emma: Emma Goldman	221
Tri revolucije Giuseppine Martinuzzi	224
Od Samoe do slave: Margaret Mead	226
Svoga tela gospodar(ica): Margaret Sanger	228
Genijalne gubitnice genija: Mileva Marić-Einstein, Sylvia Plath	231
Naša gospa od Tibeta: Alexandra David Néel	234
Dugi marš života Ding Ling	236
Bomba s ukrasnom vrpcom: Frida Kahlo	238
Neke nove svilene bube: Radha Kumar	240
11. U OSVITU HRVATSKOG FEMINIZMA	243
Borba srca s razumom: Dragojla Jarnević	243
Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka	245
Junakinje nove zemlje: Ugledne Hrvatice u emigraciji	247
Sporost-oporost: Knjiga Rade Iveković	250
Ispred mogućnosti recepcije: Vera Stein Erlich	251
12. BIOLOGIJA KAO SUDBINA	261
Jajnici na tanjurima	261
Bolest kao subverzija	263
Crna majka Eva	266
Nevine u ludnici	268
U potrazi za zaboravljenim spolom	271
13. ŽENSKA POVIJEST	273
Priče o životu	273
Vještice još gore	275
Raj žena: Precioze	278
Grijeh koji je nemoguće imenovati: Benedetta Carlini	281
Treći rajh, drugi spol	283
Kad žene marširaju	285
14. POBAČAJ PRED CARSKIM REZOM	289
<i>Bilješka o radovima u ovoj knjizi</i>	293
<i>Ćitirana literatura</i>	295
<i>Bibliografija radova Lydije Sklevicky</i>	303

Ovom knjigom pokušala sam prikazati opus Lydije Sklevicky njom samom. Zbog toga sam nastojala unijeti što manje vlastitih intervencija u njezine tekstove i što manje izmišljati nove, moje naslove njezinim radovima, pa i samoj knjizi.

Ako čitatelj/ica sada najprije preleti okom preko tih naslova, neka je/ga ne zbuni ili udalji od čitanja često spominjanje tako dosadne, u ovom trenutku naoko posve preživjele teme poput Antifašističke fronte žena. Doduše, najnoviji prijepori o karakteru i značenju antifaaizma možda baš ponovno aktualiziraju tu dimenziju Lydijinih istraživanja. U vrijeme kad je — potkraj sedamdesetih i tijekom osamdesetih — prekapala po prašnjavoj arhivi tada već odavno ugasle antifaaističke ženske organizacije, mnogima se bavljenje tom temom moglo učiniti izlišnim. No Lydia je željela odgovoriti na pitanje: »Na koji način istraživanje organizacije žena može osvijetliti samu kvalitetu emancipatorskih procesa u jednom društvu?«

Nakon dugotrajnog arhivskoga rada i proučavanja teorija — povijesne znanosti, socijalne povijesti i ženske povijesti, antropologije i etnologije, politologije i sociologije — uspjela je osmisliti pristup u kojem je pledirala za uspostavljanje dijaloškoga karaktera znanja. Dijalog među znanostima omogućio joj je percepciju rasta i pada AFŽ-a, ali i otkriće feminizma »u salonu«, među ženama srednjih slojeva i u intelektualnim krugovima, dugo podjednako prešućivanoga u poslijeratnom povjesničarskom i ideološkom diskursu. Bila je ponosna na svoje otkriće, a pojave zataškavanja tzv. salonskoga feminizma popratila je ironijom: »dakako, u neposrednoj blizini pozicije moći nalaze se prostrani pašnjaci ideologije«.

Najbitnije u njezinu radu svakako jest to što je uspjela proniknuti u metode i političke pritiske kojima se jugoslavenska »revolucija« služila:

deklarativno zastupajući kulturnu i društvenu mijenu i »oslobođenje žene«, tijekom gotovo pola stoljeća mobilizirala je žene i uz pomoć »njihove« organizacije političkim elitama osiguravala podršku, tj. moć. Polazila je od pretpostavke da će »konzekventno uvođenje kategorije roda u historiografsku naraciju imati za posljedicu brojna prevrednovanja: na političke pokrete koji su smatrani progresivnima pasti će tmurne sjene, a sama će se »priroda« pokazati tek kao diskurs, a ne više kao »proizvođačica uzročnosti«.

Zato rasprave Lydije Sklevicky, iako su prvenstveno feministički motivirane, ili baš zbog toga što su tako motivirane, podjednako otkrivaju mentalitete i ideološke manipulacije. A sve to nije relevantno samo za prošla zbivanja na našim prostorima nego i za ona sadašnja.

Lydia je ova istraživanja provodila u vrijeme kad se medijski i znanstveni prostor u bivšoj Jugoslaviji, pa čak i u Hrvatskoj, počeo otvarati; odškrinuta vrata ona je širom rastvarala. Trudila se napisati »tekst koji nastoji rekonstruirati i analizirati dominantni govor moći«. U svojem zadnjem članku, o donekle marginalnoj profesiji etnologa, zalagala se stoga za angažman znanosti koji je danas, kao i onda, nadasve aktualan: »... društvena uloga svake znanosti, posebice društvenih znanosti, pored neprekidne skepse podrazumijeva i stalan kritički dijalog s nosiocima moći«.

Taj kritički dijalog jasna je nit u svim Lydijim radovima, bilo kad je riječ o ženskoj povijesti, antropologiji žene ili o političkom ritualu, bilo kad piše znanstvenu raspravu ili novinski članak u ženskoj reviji. No time nisam nabrojila sva područja Lydijina interesa niti njezinu mnogostruku nadarenost. Osobito je voljela i poznavala umjetnost pa se i sama okušala kao prevoditeljica stihova — naravno jedne feministkinje — Erike Jong.

Knjigu sam nastojala složiti tako da dođu do izražaja svi Lydijini talenti, podjednako kao i kvalitete: eros istraživačice i pedantni rad, teorijsko znanje i osobna imaginacija, sjajan stil pisca znanstvenih i publicističkih radova, fini ali ubojiti humor ili bolje reći ironija postmoderne.

Vjerujem da će čitatelji/ce zajedno sa mnom u Lydijinim člancima, posebice u nedovršenoj doktorskoj disertaciji, otkrivati nove vidike i poticaje premda su neki članci napisani prije više od petnaest, a posljednji prije šest godina. Od onog siječanjskog dana 1990. moglo se naslutiti kakva je praznina nastala njezinim odlaskom u ženskim studijima i u hrvatskom (usudila bih se reći i europskome) feminizmu, u etnologiji i političkoj antropologiji, u ženskoj povijesti. Njezina smrt kao da je bila nagovještaj svega onoga tmurnoga i zloga što će nas snaći u godinama koje

su dolazile: rat, mizerija, izazov identitetima za koje smo mislili da su čvrsti i jednom zauvijek dani... Ali tek sada, kad je prošlo već šest godina, uvidamo koliko je Lydia Sklevicky bila — poslužiti ću se njezinim riječima — »ispred mogućnosti recepcije«, a ipak bliska širokom čitateljstvu u svojim publicističkim skicama.

Zato sam u knjigu uvrstila sve žanrove pisanja kojima je Lydia vladala. Knjiga stoga nije koncipirana po jednom kriteriju osim po onome koji sadrži kritički dijalog znanstvenice i moći. Ipak, knjiga nije strogo znanstvena, u smislu kako to sadašnji propisi moćnika u znanosti propisuju, ali ni čisto publicistička.

Čitatelja/icu molim da prebirući Lydijine tekstove ima na umu vrijeme u kojima su nastajali i ograničenja što ih je to vrijeme nametalo piscu. U posljednjih su se pet, šest godina što zbog rata, a što zbog svih naših osobnih kriza, uspona i padova, izoštrile naše optike, promijenila se retorika, a i referentni okvir društva i države.

Tko zna čime bi se Lydijino pero danas bavilo. Sigurna sam da bi opet bila pronicava i vidjela unaprijed, nudila nam teorijske uvide koje još ne poznajemo, osporavala poteze moćnih. Za nju nije postojala dilema između znanstvenoga promišljanja i aktivizma: i u jednom i u drugom bila je neumorna i ostavila tragove.

Hrvatski je feminizam u ovim godinama na kušnji. Nedostaje mu Lydijina aktivnost i nemir, traženje činjenica koje će uznemiriti naše znanje. Uzmimo samo članak koji se u ovoj knjizi nalazi na začelju: *Pobačaj pred carskim rezom*. Što se zapravo uopće promijenilo? Taj je članak aktualan možda i više nego 1987. godine kad je objavljen.

Vjerujem da bi se pokojna autorica ovih rasprava i članaka složila sa mnom posvećujući ovu knjigu sadašnjim generacijama žena. Njihov položaj nije nimalo ugodan, a diskurs o ženskim pitanjima nerijetko je označen činilo nam se zaboravljenim, preživjelim frazama o ženskoj ulozi u kući i kuhinji. No nadošli su mlađi naraštaji feministkinja koje nisu uspjele upoznati Lydijin opus. Vjerujem da će im biti zanimljivi i u mnogome poticajni radovi te hrvatske feminističke začinjavke, kako ju je s pravom nazvala Rada Iveković.

Zagreb, siječnja 1996.

Dunja Rihtman Augustin

Prvi dio

NEVIDLJIVI PREDMET

Konji, žene, ratovi, itd.: Problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji

Prigovor, da žena nema smisla za javni život kao ni sposobnosti za isti, sasvim je neosnovan jer je žena rođeni političar. Pokazuje nam to historija u kojoj su vladari samo po nekoji Veliki, dok je od žena koje su sjedile na prestolju skoro svaka bila Velika.¹

Pravorijek povijesti bio je uvijek prizivan kao jedan od prvih argumenata u diskusiji o (ne)jednakosti žena. Stoga ne čudi činjenica da je navedeni citat bio izrečen na osnivačkoj skupštini feminističkog društva Ženski pokret u Zagrebu 1925. godine u prilog zahtjevu kojim su žene tražile pravo glasa kao nužnog (mada ne i dovoljnog) uvjeta njihovog ravnopravnog ulaska u javni život. Doista, velike vladarice mogle su predstavljati »žene alibi« (kao što je to danas slučaj s predsjednicama država i vlada) — argument kojim je moguće pobijati tezu o apolitičnosti i ograničenosti ženskih aspiracija i mogućnosti, no trebalo je proći još gotovo pola stoljeća do znanstvene artikulacije zdravorazumskog pitanja o (praznom) mjestu žena u povijesti. Naime, već zdravorazumsko rasuđivanje ukazuje na to da su žene uvijek doprinosile polovinu čitavoj radnoj djelatnosti — proizvodnji i reprodukciji, da je polovina čitavog povijesnog iskustva bila njihova, no pisana povijest spominje ih (tek i ako) kao »marginalne sudionike«. Kritičko preispitivanje činjenice da se u većini pisane povijesti »muškarac« pojavljuje kao mjera »čovjeka« (*sub specie aeternitatis*) uslijedilo je tek nakon utemeljenja ženskih studija i njihovih specijaliziranih disciplina kakva je, uz ostalo, i povijest žene.

UPORIŠNE TOČKE KRITIKE POVJESNI — "NEVIDLJIVOSTI" ŽENA

Iako osnovne teze kritike tradicionalne povijesne znanosti iz »ženske perspektive« polaze od različitih ishodišnih, prvenstveno akcijskih usmjerenja², mogli bismo ih sažeti po slijedećim točkama:

Osporavanje lažnog univerzalizma

Učiniti žene vidljivima prvi je korak kojim se stavlja u pitanje uobičajen odnos općeg i posebnog u hijerarhiji relevantnosti pisanja povijesti. Polazeći od hipoteze da je uglavnom sve ono što nam je poznato o iskustvima žena u prošlosti posredovano refleksijama muškaraca i prožeto vrednosnim sistemima koje su oni definirali³, postavljeno je pitanje o mogućnosti istraživanja i spoznavanja specifičnosti povijesne svijesti žena.⁴ Gerda Lerner, jedna je od prvih teoretičarki historije žena smatra da je kulturna determiniranost i internalizirana marginalnost žena uzrok teorijski relevantnih specifičnosti njihovog povijesnog iskustva. Unatoč razumijevanju poriva feministkinja da u prvom entuzijazmu svog aktivizma pohrle ispunjavati »prazna mjesta« u povijesti (velike vladarice i sl.) što karakterizira tzv. »kompenzacijsku fazu«, ona predlaže postupni proces k ostvarenju onakve povijesne znanosti koja bi bila »dostojna svog imena«. Prvi stupanj bila bi »prijelazna historija«: postojećim općim kategorijama prema kojima povjesničari organiziraju svoj materijal mogle bi se dodati neke nove kategorije kao npr. seksualnost, reprodukcija, učenje i internalizacija spolnih uloga, ženska svijest, vrednote i mitovi o ulozima spolova, seksualni simbolizam, itd. Nadalje, sve bi ove kategorije valjalo analizirati uzimajući u obzir varijable klase, rase, etničke i religiozne pripadnosti. Dakle, ova faza ne donosi neki novi teorijsko–interpretativni okvir, već se radi o neophodnosti postavljanja novih pitanja čitavoj »općoj povijesti«.⁵

Postavljanje novih pitanja

Tradicionalna povijesna znanost bila je usredotočena na »velike teme« — odnose i strukture moći. Žene su kao društvena grupa minimalno prisutne u onim temama koje su činile okosnicu tradicionalnih povijesnih istraživanja, kao što su politička, vojna i diplomatska povijest, zbog čega se isuviše olako zaključivalo o njihovoj »nepovijesnosti«. No, ukoliko se istraživanja usmjere k analiziranju povijesnih mijena svakodnevnog života, odnosno spola, međusobnih odnosa žena različitih klasa (model: slu-

žavka — gospodarica), kućnog (neplaćenog, »nevidljivog«) rada, jezika, kreativnosti, društvenih običaja, autonomnog organiziranja, promjena i pomaka u samospoznaji vlastitog položaja i uloge u društvu itd., proširuje se obzor povijesnog svijeta.⁶ Tada je moguće transcendirati umjetnu graničnu liniju koja odvaja (muški) prostor javnosti i (ženski) prostor privatnosti i dokinuti je kao međaš (ne)relevantnog, odnosno (ne)povijesnog.⁷ Istraživanje problema seksualnosti nadaje se, prema interpretaciji urednica zbornika radova socijalističkih povjesničarki⁸ kao *locus* povezivanja sfera koje su dosada poimane kao odvojene. »Seksualnost se više ne istražuje kao puko prirodna činjenica, već kao društveno konstruirana praksa, splet veza koje su u suodnosu s klasnim i proizvodnim odnosima.«⁹

Novija povijesna istraživanja utvrdila su da je značenje seksualnosti u pojedinim povijesnim razdobljima centralno u procesima društvene promjene koji zadiru u sferu rada i organizacije života zajednice.¹⁰

Otvaranju novih pitanja iz »ženske perspektive« pogodovao je i razvoj tzv. »nove socijalne historije« u Sjedinjenim Američkim Državama. Ovaj pravac povijesnih istraživanja naglašava neophodnost bavljenja »poslovima običnih ljudi, umjesto bavljenja poslovima države i usredotočuje se na trajne procese društvenog iskustva za razliku od izdvojenih političkih događaja«.¹¹

U evropskoj historiografiji takav je pogled na historiju »odozdo« inicirala pojava škole analista u dvadesetim godinama ovog stoljeća, ali njezin poticajni utjecaj na razvoj historije žena nije jednoznačno ocijenjen u radovima feminističkih teoretičarki.¹² No, navedene tematske i metodološke inovacije sadržane u pristupu socijalne historije omogućuje razvoj naredne faze historije žena koja bi, prema Gerdi Lerner, mogla istraživati postojanje specifične kulture žena u prošlosti. »Takva kultura ne bi sadržavala samo zasebna zanimanja, probleme statusa, iskustva i rituale žena, već i njihovu posebnu svijest, koja internalizira patrijarhalne pretpostavke. U nekim slučajevima takvo bi proučavanje uključivalo i napetosti koje u toj kulturi postoje između propisanih patrijarhalnih pretpostavki i napora žena da postignu autonomiju i emancipaciju.«¹³

Novi i stari povijesni izvori

Danas je postao neodrživ argument povjesničara–tradicionalista da u svojim istraživanjima ne dokumentiraju aktivnosti žena zbog nedostatka povijesnih izvora. Iako su većinu pisanih povijesnih izvora proizveli muškarci (pripadnici malobrojne obrazovane i moćne elite), izvori za demo-

grafsku povijest, dnevnicu, pisma, autobiografski zapisi, izvori za lokalnu povijest i povijest radničkog pokreta (npr. usmena svjedočanstva, politička kultura, rituali itd.) i sl., pružaju dovoljno obavijesti o životima i aktivnostima žena različitih klasa. Ukoliko se, pak, i tradicionalnim izvorima postave neka od novih pitanja, rezultati spoznaje o prošlosti mogu jednostavno opovrgnuti tezu o ženama kao marginalnim sudionicima povijesnih zbivanja i procesa. Tražeći različitost unutar analitičke kategorije roda (o čijem će određenju još biti riječi) neke feminističke povjesničarke upozoravaju na promjene porodičnog i društvenog položaja koje prate žene unutar njihovog životnog ciklusa. Pojam »kronobiologija«, kojim se označavaju promjene unutar životnog ciklusa (smjena uloga kćerke, supruge, majke, udovice, itd.), korisna je korekcija mogućim pojednostavljenjima i periodizacijama koje u većini slučajeva ne odražavaju specifična iskustva (ženske) polovice čovječanstva.

Konceptualizacija roda kao analitičke kategorije u povijesnim istraživanjima

Bez obzira na razlike i pomake u teorijskim polazištima, kritike povijesne znanosti koja isključuje žene jednoglasne su u isticanju neophodnosti uvođenja kategorije roda kao kategorije historiografske analize, »što bi imalo omogućiti određivanje i razumijevanje načina na koji su spolne razlike sistematski zadirale u društvo i kulturu, i u tom procesu ženama udijelile nejednakost«. ¹⁴ Prisutno je upozorenje da se žene ne mogu pojmiti po analogiji s ostalim društvenim grupama (manjinama, rasama, klasama, kastama) — one su spol. ¹⁵ No, prihvatimo li određenje po kojemu je »'sistem pola/roda' sklop aranžmana kojima jedno društvo pretvara biološku plodnost u proizvode ljudske djelatnosti i u kojem se ove preobražene polne potrebe zadovoljavaju« ¹⁶, očito je da se radi o društvenoj, dakle, povijesno uvjetovanoj i promjenjivoj intervenciji u biologiju. Značenje tako određenog spola/roda mora postati integralni dio historiografskog spoznajnog procesa. Štoviše, »trebalo bi postati drugom prirodom povjesničara, bez obzira na njegovu ili njezinu specijalizaciju, da uzima u obzir posljedice roda s istim samorazumijevanjem s kojim to čini kada je u pitanju klasa«. ¹⁷

Tek kada ovo upozorenje postane realnost svakog povijesnog istraživanja, moći će se prići onom stupnju razvoja historije žena koji će omogućiti dijalektičko sučeljavanje i usporedbu povijesnih žena i muškaraca u pojedinim povijesnim periodima. ¹⁸ Prema mišljenju G. Lerner, niti jedan postojeći historiografski konceptualni okvir nije dorastao tako kom-

pleksnom predmetu. Historija žene će na tom stupnju razvoja uspostaviti zahtjev za promjenom paradigme, zahtjev za novom univerzalnom povijesnom znanošću, za holističkom historijom koja će biti sinteza tradicijske historije i historije žena. ¹⁹ Naime, u onoj mjeri u kojoj historija žene uspije učiniti vidljivima žene u povijesti, učinit će vidljivima i muškarce, a to je neophodan korak u dokidanju lažnog univerzalizma ljudskog povijesnog iskustva.

ŽENE U JUGOSLAVENSKOJ PVIJESTI: NEVIDLJIVE ILI BROJČANO NADVLADANE?

Diskusija o »nevidljivosti« žena u jugoslavenskoj povijesti u nas je tek prisutna u početnom obliku, i to izvan profesionalnih povjesničarskih krugova. ²⁰ No, osobi čak i nadprosječna obrazovanja (kao što je npr. završeni studij povijesti) poznat je izuzetno mali broj činjenica o povijesnoj djelatnosti žena općenito, a gotovo posve nepoznata djelatnost ženskih pokreta na našim prostorima u novijoj povijesti.

Osnovni uzroci takvom stanju gotovo su identični onima koji su meta izloženih kritika što ih je formulirala nova povijesna disciplina — historija žena. Ipak, umjesno je zapitati se o našim specifičnostima, tim više što ideološki govor često ističe (mada to vrlo manjkavo znanstveno dokumentira) veliki doprinos »masa žena« naprednom međunarodnom pokretu, narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Smatra se da je patrijarhalni svijet svijet snažnih muškaraca, svijet bez žena. Pogrešnost ove pretpostavke opovrgnuta je brojnim novijim istraživanjima antropologije roda ²¹, koja su nepobitno dokazala da i u izvanznjski najrigidnijim patrijarhalnim porecima (Lévi-Straussov *ordre conçu*) postoji dobro strukturirana ženska supkultura koja raspolaže znatnom količinom moći koja ne mora biti javno priznata. ²² Ako su generacije žena i muškaraca socijalizirane tijekom procesa obrazovanja da vjeruju kako nije bilo žena u povijesti njihovih naroda, one su socijalizirane u duhu *mita sveprožimajućeg patrijarhata*.

Veoma opsežno najnovije istraživanje udžbenika povijesti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj ²³ pruža obilje ilustrativnih podataka. Kvantitativna analiza slikovnog materijala mogla bi se sažeti na slijedeći način:

Tabela 1: Frekvencija pojavljivanja slika muškaraca, žena, djece i životinja u svim udžbenicima povijesti (udžbenici, radne bilježnice, povijesne čitanke) od petog do osmog razreda osnovne škole

Slika razreda	Muškarci u %	Žene u %	Djeca u %	Životinje u %	Ukupno u %
5.	985 (77,0)	91 (7,1)	nema podat.	203 (15,8)	1279 (100)
6.	1483 (79,2)	42 (2,2)	nema podat.	347 (18,5)	1872 (100)
7.	517 (84,2)	32 (5,2)	15 (2,4)	50 (8,1)	614 (100)
8.	842 (85,0)	109 (11,0)	39 (3,9)	nema podat.	990 (100)

Izvor: Rajka Polić, *Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji*, 1986. ²⁴

Tabela 2: Frekvencija pojavljivanja roda ličnih imenica

Razred	Muški u %	Ženski u %	Ukupno u %
7.	123 (96,9)	4 (3,1)	127 (100)
8.	492 (94,6)	28 (5,4)	520 (100)

Izvor: Rajka Polić, *Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji*, 1986.

U svom je istraživanju Rajka Polić diferencirala podatke i prema frekvencijama uloga u kojima su prikazane analizirane slike/imenice. Grubo uopćavajući, moguće je utvrditi da je uloga vojnika za muškarce na prvom mjestu, a slijede uloge istaknutih političara i umjetnika, dok se žene pojavljuju kao seljanke, ženski simboli (sloboda, majčinstvo, itd.) ili nespecificirano. Djeca su u većini slučajeva prikazana u istom tekstualnom/vizualnom kontekstu sa ženama, a prikazane životinje su u većini slučajeva konji (kao vjerni pratioci muškaraca u ratovima). Riječju, u našim školama najprominentnija je historija ratova, pobuna, sukoba, što prema interpretaciji Rajke Polić²⁵ objašnjava upadljivu brojčanu nadmoć životinja nad ženama u udžbenicima SRH. I dok muškarci stoje uspravni na povijesnoj pozornici što je potkrijepljeno relativnom raznolikošću uloga i zanimanja u kojima se pojavljuju, žene su u većini slučajeva prikazane kao supruge, majke, kćerke, starice..., u najboljem slučaju kao simpatizerke ili suputnice.

Jedno drugo, iako znatno uopćenije, istraživanje osam jugoslavenskih udžbenika povijesti za srednje škole²⁶ moguće je sažeti na slijedeći način:

Tabela 3: Frekvencija pojavljivanja muških i ženskih ličnih imena u osam jugoslavenskih srednjoškolskih udžbenika povijesti

Vremenski period	Muška imena	Ženska imena	Zbroj svih imena koja se pojavljuju	Ženska imena
19. stoljeće–1918.	387 (98,7%)	5 (1,3%)	392	2565 (100%)
1918.–1970.	448 (98,7%)	6 (1,3%)	454	2519 (100%)

Izvor: Andrea Feldman, *Istraživanje udžbenika za srednje škole*, 1985.

Dvije od pet spomenutih žena u prvom vremenskom periodu²⁷ bile su velike vladarice (koje, usput rečeno, nisu vladale u tom razdoblju), a tri su bile žrtve nasilja. Tri od šest žena spomenutih u drugom razdoblju²⁸ bile su heroine NOB-e ili aktivistkinje, dok za ostala tri imena nisam uspjela pronaći reference niti uz pomoć mojih mnogo iskusnijih kolega povjesničara u konvencionalnoj literaturi (razne enciklopedije, *Tko je tko*, i sl.). Čime li su zadužile pisce udžbenika? (Da li su bile nečije uzorne supruge, samozatajne majke ili »samo žene«?)

Niti jednoj od ovih studija nisu potrebni dodatni komentari — zaključci su očigledni i govore u prilog hipotezi o mitu sveprožimajućeg patrijarhata.

No, navedena istraživanja ne objašnjavaju uzroke takvoj distribuciji muških/ženskih imena, slika i uloga. Pored argumenata koje iznosi prikazana kritika »nevidljivosti« žena u povijesti, treba pokušati ukazati i na moguće posebnosti jugoslavenske situacije.

U zemlji koja rado ističe da je na stijegu njezine socijalističke revolucije na časnom mjestu ispisana borba za ravnopravnost žena, koja se diči neobično brojnim sudjelovanjem žena u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji²⁹, povijesna »nevidljivost« žena mogla bi se pripisati praksi koju Eric Hobsbawm, britanski marksistički povjesničar, označava kao *izum tradicije (invention of tradition)*³⁰. Naime, poduzimaju se znatni naponi kako na razini ideologije, tako i na razini suvremene (povijesne) znanosti, da se dokaže kako su žene oduvijek bile gotovo integrirane u revolucionarnoj (socijalističkoj, komunističkoj) tradiciji. Neprestanim ponavljanjem, što je prema Hobsbawmu jedan od najprisutnijih načina *izuma tradicije*, rasprostranjuje se uvjerenje kako žene nisu bile suočene ni s kakvim preprekama (ili tek povremeno sa sasvim neznatnima) prilikom integriranja u revolucionarne procese (sindikate, partije, političke akcije, NOB, itd.) koji su se odvijali od sredine 19. stoljeća. Parafrazirajući Hobsbawma, takav je postupak moguće podvesti pod prevladavajući tip izuma tradicije, onaj »kojim se uspostavlja ili simbolizira društvena kohezija ili pripadnost grupama, stvarnim ili artificijelnim zajednicama«.³¹

Kada je postojanje ravnopravnosti u prošlosti iznađeno, nije potrebno riskirati pronalaženje dokaza o mogućoj neravnopravnosti. Nije, naravno potrebno isticati kako takva vrsta iznađene tradicije ne potiče na znanstveno istraživanje borbe žena i muškaraca protiv previda, zanemarivanja, diskriminacije i postojanja znatnih prepreka na koje su žene nailazile želeći se uspeti na ata revolucije. Kada sami podaci ne dopuštaju mnogo uljepšavanja (kao npr. činjenica da su žene činile slijedeće postotke članstva KPJ: 1925. –0,8%, 1926. –1,6%, 1935. –1%, 1940. –6%; ili da su u

svim jugoslavenskim sindikatima u međuratnom razdoblju čak 5% članstva bile žene; da su dvije žene postale članice Centralnog komiteta KPJ tek 1940. godine, itd. — da citiram samo neke od mnogih mogućih primjera)³² — oni se nikada ne podvrgavaju ozbiljnom preispitivanju. Umjesto toga, njih se svodi na »devijacije«, lične nedosljednosti, »prežitke nenarodnih režima«...³³ Patrijarhalno–autoritarni kompleks čitave kulture (čiji je dio i politička kultura) ostaje neupitan.

»Otkriće« žena i »ženskih masa« kao djelatnog čimbenika povijesnih procesa, uz zahtjev za takvom reinterpetacijom svih dominantnih društvenih i kulturnih institucija koja će uzimati u obzir rod kao analitičku kategoriju, dio je strategije suvremenih (neo)feminističkih pokreta koji se javljaju na društvenoj sceni do kraja 1960–ih godina. Moja je hipoteza da će pažnja koja se obraća »ženama u povijesti«, kao i napor da se utemelji historija žene, biti u kauzalnom odnosu s načinom na koji se postavlja »žensko pitanje«.

Nakon dosta vremena pošto sam napisala podulju studiju o Antifastičkoj fronti žena Hrvatske (1941–1945)³⁴, za čiju sam izradu pregledala čitav arhivski fond AFŽ–a od 22.675 dokumenata, kao i postojeću literaturu, uspjela sam nabaviti tekst o istoj temi koji je tiskan u jednom američkom politološkom časopisu.³⁵ Većina zaključaka do kojih je autorica tog teksta, Barbara Jancar, došla, iako se temelje samo na odabranim dokumentima (usp. bilješku 34), sukladni su mojim zaključcima. No to znači da su američke kolegice pretekle naše analitičke studije o ženama u jednom od najvažnijih razdoblja suvremene jugoslavenske povijesti. Takvih bi se primjera za potkrepu moje hipoteze o međuzavisnosti načina na koji se postavlja »žensko pitanje« i percepcije uloge žena u povijesti moglo nabrojati više. Razmatrajući tipične stavove o ženskom pitanju s društvenom legitimacijom, Vjeran Katunarić na prvom mjestu ističe lažni univerzalizam.³⁶ Prema njegovoj interpretaciji reduciranje »ženskog pitanja« na »ljudska odnosno društvena pitanja« ukazuje na težnju za »trenutačnim izjednačavanjem ljudi u svrhu izbjegavanja aktivnog suprotstavljanja nosiocima dominacije«.³⁷

Dakako, u neposrednoj blizini pozicije moći nalaze se prostrani pašnjaci ideologije. Temeljna postavka svakog znanstvenog poduhvata, *Qui bene distinguit bene docet*, zasjenjena je ideološkom mrljom — autonomija subjekta istraživanja često se pokazuje kao potencijalna opasnost od autonomnog političkog subjekta. Pokušaj koncentriranja istraživanja na žene kao društvenu grupu *sui generis*, težnja da se reinterpetira čitav svijet društvenog iskustva, kako prošlog tako i sadašnjeg, iz perspektive

koja neće isključivati žene, automatski je pod sumnjom da (nekritički) prihvaća ideološku poziciju feminizma (a ona nije nedvosmisleno određena u vladajućem političkom/ideološkom diskursu).

Animositet spram feminizmu kao isključivo »buržoaskom« fenomenu ima svoju prehistoriju u jugoslavenskom revolucionarnom pokretu. Bila sam iznenađena otkrićem da je u nerazvijenoj, siromašnoj i autoritarnoj državi kakva je bila predratna jugoslavenska kraljevina, dolazilo do znatnih preklapanja zahtjeva dobro artikuliranog i ne tako ekskluzivnog³⁸ buržoaskog feminističkog pokreta sa zahtjevima tzv. proleterskog ženskog pokreta³⁹, uzmu li se u obzir nedvosmislena klasna razgraničenja koja su se odvijala. Riječju, moja je analiza nevelikog korpusa historio-grafske literature o tom predmetu ukazala na činjenicu da su do sada povjesničari započinjali istraživanja kako bi potvrdili (a ne kako bi stavili u pitanje) ideološke zasade totalnog osporavanja feminizma koje su funkcionirale u različitim povijesnim uvjetima.⁴⁰

Novija jugoslavenska istraživanja utemeljena na kritičkim polazištima ženskih studija, kao i prvi pokušaji istraživanja historije žena i ženskih pokreta u Jugoslaviji unatoč neizvjesnoj (institucionalnoj) budućnosti otvaraju nove perspektive.

Većina poticaja i argumenata kojima sam željela ukazati na neophodnost osvještavanja potrebe historije žena i u našim uvjetima, temelji se na mojim istraživanjima ženskih pokreta i organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji. No, bez obzira na ograničenost vlastitog istraživačkog iskustva, prihvaćam upozorenje da se historija žena ne može svesti na razmatranje isključivo ove problematike budući da bi to impliciralo »da žene zaslužuju pažnju povijesne znanosti jedino u onim situacijama kad djeluju poput muškaraca, pojavljujući se u političkom životu«.⁴¹ Pregršt veoma sofisticiranih tema — »novih pitanja« potaknutih razvojem discipline — čekaju da budu otkrivene u jugoslavenskoj historiografiji. Usudujem se ustvrditi da već postoje prazni prostori u koje bi se mogla upisati takva očekivanja. U historiografiji koja je, prema jednoj novijoj analizi, u grču traženja marksističkih metodoloških oruđa koja će nadomjestiti zaklinjanje na marksističku filozofiju povijesti⁴², uočavanje i izučavanje međuodnosa roda i klase mogao bi biti plodonosan prvi korak. Historiji radničkog pokreta u nas se posvećuje znatna pažnja i institucionalna podrška (svaka SR ima svoj institut za historiju radničkog pokreta). No, te institucije (što nije samo jugoslavenska posebnost) ograničavaju svoje istraživačke interese na »političku analizu koja naglasak stavlja

na rad i borbu (veoma usko definirane), dok zapostavljaju ostala važna područja iskustva.«⁴³

Teško je predvidjeti hoće li se u dogledno vrijeme stvoriti uvjeti da potreba utemeljenja takve povijesne znanosti, koja će biti kadra integrirati mnoge dimenzije i perspektive, među kojima i perspektivu žena, postane stvarnost. Bilo bi to vrijedno pokušaja, već i zbog toga što je nepobitna činjenica da žene u jugoslavenskom društvu čine (nešto veću) polovicu stanovništva, a i zbog toga što su oduvijek brojem premašivale konje.

BILJEŠKE

- 1 Zapisnik od 19. maja 1925. (Konstituirajuća glavna skupština društva »Ženski pokret« u Zagrebu), Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), IV/3537.
- 2 *A Heritage of Her Own: Toward a New Social History of American Women*, ur. Nancy F. Cott i Elizabeth H. Pleck, Simon and Schuster, New York, 1979, str. 14–15. »Karakterističan je pristup nove historije žena da proteže na prošlost pitanja i osnovne uvide koji proizlaze iz vlastite pozicije u okviru suvremenog ženskog pokreta. Liberalne, marksističke i radikalne feministkinje i feministi postavljaju pitanja koja potiču povijesna istraživanja.«
- 3 Gisela Bock, »Historische Frauenforschung: Fragestellungen und Perspektiven«, u: *Frauen suchen ihre Geschichte*, ur. Karen Hausen, Verlag C. H. Beck, München, 1983, str. 52–53 (i bilješka 25).
- 4 Borba za priznavanje statusa povijesnosti tako heterogenoj društvenoj grupi kao što su žene (pri čijem definiranju *genus proximus* predstavlja »prirodna« kategorija spola) usporediva je s istom borbom tzv. »prirodnih naroda« (*Naturvolker*) koje je evropocentrično poimanje povijesti do nedavno rangiralo kao pretpovijesna društva.
- 5 Gerda Lerner, »Placing Women in History: A 1975 Perspective«, u: *Liberating Women's History*, ur. Berenice A. Carroll, University Of Illinois Press, Chicago–London, 1976, str. 365.
- 6 Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979, str. 171.
- 7 Karen Hausen, »Einleitung«, u: *Frauen suchen ihre Geschichte*, nav. dj., str. 7.
- 8 »Editor's Introduction«, u: *Sex and Class in Women's History*, ur. Judith L. Newton, Mary P. Ryan and Judith R. Walkowitz, Routledge and Kegan Paul, London, 1983, str. 6.
- 9 *Nav. dj.*, str. 6.
- 10 *Nav. dj.* Navedeni primjeri odnose se na istraživanja viktorske ere u Velikoj Britaniji i SAD.
- 11 Cott–Pleck, *nav. dj.*, str. 9.
- 12 Usp.: Susan Mosher Stuard, »The Annales School and Feminist History: Opening Dialogue with the American Stepchild«, *Signs*, Chicago, Vol. 7, 1981, No. 1, str. 135–143; Natalie Zemon Davis, »Women's History' in Transition: The European Case«, *Feminist Studies*, 1976, Spring–Summer, No. 3, str. 83–103.
- 13 Gerda Lerner, *Liberating Women's History*, nav. dj., str. 365.
- 14 *Sex and Class in Women's History*, nav. dj., str. 1.
- 15 Gisela Bock, *nav. dj.*, str. 34.
- 16 Gayle Rubin, »Trgovina ženama: beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti«, u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1984, str. 93.
- 17 Natalie Zemon Davis, *nav. dj.*, str. 90.
- 18 Gerda Lerner, *Liberating Women's History*, nav. dj., str. 365.
- 19 Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past*, nav. dj., str. 180.

- 20 U toku školske godine 1984/85. održan je u okviru sekcije »Žena i društvo« Sociološkog društva Hrvatske seminar na postdiplomskoj razini posvećen problematici historija žena u Jugoslaviji.
- 21 Usp. *Antropologija žene*, nav. dj.
- 22 Veoma je instruktivna analiza ženske subkulture u proširenoj patrijarhalnoj obitelji (zadruzi) u: Dunja Rihtman–Augustin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984, str. 169–172.
- 23 Rajka Polić, »Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji«, *Žena*, Zagreb, 1986. Ovaj je rad u svojoj prvoj verziji izložen na seminaru u sekciji »Žena i društvo« (vidi bilješku 20).
- 24 Više detaljiziranih tabela i pregleda prikazanih u tekstu Rajke Polić sažela sam u navedenim tabelama (br. 1 i 2).
- 25 U svom radu R. Polić sučeljava prezentaciju/interpretaciju različitih povijesnih razdoblja s publiciranim i nepubliciranim arhivskim izvorima čime dokumentira značaj i domete participacije žena u njima i razotkriva čitavu metodologiju autora udžbenika kao neopravdano pristranu.
- 26 Andrea Feldman, »Istraživanje udžbenika povijesti za srednje škole«, Zagreb — Beograd, neobjavljeni rukopis, 1985.
- 27 A. Feldman ukazuje na činjenicu da udžbenici triju republika (Hrvatske, Srbije i Slovenije) i dviju autonomnih pokrajina (Vojvodine i Kosova) ne spominju niti jedno žensko ime.
- 28 U ovom slučaju udžbenici dviju republika (Srbije i Crne Gore) i jedne autonomne pokrajine (Kosova) ne spominju niti jedno žensko ime.
- 29 Prema službenim aproksimacijama, participacija žena u NOB-i procjenjuje se na dva miliona, dok su žene u borbenim formacijama sačinjavale 34% od svih boraca. Usp. Lydia Sklevicky, »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1984, 3(1), str. 97.
- 30 *The Invention of Tradition*, ur. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, str. 1–14 i 263–264.
- 31 *Nav. dj.*, str. 9.
- 32 Usp. Lydia Sklevicky, »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata«, *Polja*, Novi Sad, XXX, 1984, 1. dio, br. 308, str. 415–417; 2. dio, br. 309, str. 454–456.
- 33 Također su zanemareni problemi i specifična očitovanja roda kao antagonističkog elementa u životu radničke klase. Usp. *Sex and Class in Women's History*, nav. dj., str. 3.
- 34 *Žena i moć: povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb, 1984., neobjavljena magistarska radnja. Jedini relevantni izvorni materijali o AFŽ do sada objavljeni skupljeni su u dva veoma korisna toma izabranih dokumenata: *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, I. i II. dio, Zagreb, 1955.
- 35 Barbara Jancar, »Women in the Yugoslav National Liberation Movement: An Overview«, *Studies in Comparative Communism*, Los Angeles, vol. XIV, 1981, 283, str. 143–164. Autorica me je obavijestila da je jedna od studija koju citira u svom radu (*nav. dj.*, str. 143–144, bilj. 1) prezentirana u SAD već 1977. kao referat na Berkshire Conference on the History of Women.
- 36 Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 238–242.
- 37 *Nav. dj.*, str. 239.
- 38 Prema podacima međunarodnog udruženja International Council of Women, u međuratnom razdoblju su s njime povezana udruženja u Jugoslaviji pripadala istoj kategoriji (prema broju individualnih članica) kao i Švicarska, Novi Zeland, Danska, Australija i Švedska (30.000 do 50.000 članica). Usp. Edith F. Hurwitz, »The International Sisterhood«, u: *Becoming Visible. Women in European History*, ur. Renata Bridenthal and Claudia Koonz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, str. 339.
- 39 Termin »proleterski ženski pokret« pojavljuje se kao *terminus technicus* u našoj historiografskoj literaturi, no činjenice ukazuju na to da bi bilo pravilnije govoriti o tzv. afiliranim organizacijama nego li o pokretu sa svim potrebnim prerogativima.
- 40 Detaljna kritika izvora provedena je u: Lydia Sklevicky, *Polja*, Novi Sad br. 309, str. 445–446.
- 41 Cott–Pleck, *nav. dj.*, str. 13.

- 42 Smiljana Đurović, »Osnovni tokovi razvoja istorije 20. veka u Jugoslaviji: Teza za istoriju istoriografije«, neobjavljeni referat, Beograd, 1985.
- 43 Anna Davin, »Feminism and Labour History«, u: *People's History and Socialist Theory*, ur. Raphael Samuel, Routledge and Kegan Paul, London, 1981, str. 177.

Antifašistička fronta žena: Kulturnom mijenom do žene "novog tipa"

Emancipacija od stega patrijarhalne kulture nadaje se kao jedan od osnovnih ciljeva kulturne mijene koja se počela odvijati tijekom NOB-e. Ona je s obzirom na specifičnu osujećenost žena u okvirima takve kulture predstavljala i jedan od neprijepornih zadataka Antifašističke fronte žena Hrvatske. No, na osnovi rekonstrukcije njezinog organizacijskog ustrojstva moguće je izvesti hipotezu kako AFŽ tijekom ratnog razdoblja svog postojanja¹ ne osigurava mjesto nužno za djelatnu artikulaciju i ostvarenje kulturne emancipacije žena. Neophodno je, naime, govoriti o dvije osnovne skupine zadataka koje je ova organizacija imala ostvariti u tom periodu.

To su:

I) Zadaci AFŽ-a u kontekstu čitavog narodnooslobodilačkog pokreta, kao što su pomoć vojsci (osiguravanjem njezine materijalne baze akcijama skupljanja hrane, materijalnih sredstava, dobrovoljnim radovima i sl.), te organizacija pozadine (osiguravanjem normalnog odvijanja života na oslobođenim područjima, provođenjem svih mjera socijalne politike — zbrinjavanjem djece, ranjenika, nemoćnih i dr.).

II) Zadaci s obzirom na specifičan položaj, odnosno interes vlastitog članstva, mogu se grupirati kao:

1. politička emancipacija žena;
2. kulturna emancipacija;

3. integracija na ravnopravnim osnovama u NOB-i i borbi za novo društvo i njegovu konsolidaciju.

Zadaci iz ove skupine u međusobnoj su kauzalnoj vezi. Politička emancipacija žena kao čin političke volje ozakonjena je u Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske donesenoj

na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a svibnja 1944, a isticana je i primjenjivana kao aktivno i pasivno pravo glasa pri izborima za organe narodne vlasti već od prvih dana NOP-a. Uz političku edukaciju žena, odnosno edukaciju za politiku, politička emancipacija podrazumijevala je shvaćanje žena kao svjesnih i samostalnih političkih subjekata, a osobito se isticalo odgajanje žena za neautoritarnu, demokratsku politiku.

Kulturna emancipacija značila je poduhvat osposobljavanja žena za puno korištenje tekovine političke emancipacije. Naglašava se nužnost obrazovanja žena: kulturno »uzdizanje« putem predavanja »iz raznih oblasti nauke« (zdravstvenih, higijenskih, historijskih, itd.), formiranje kurseva (»viših i nižih«) za osposobljavanje aktivistkinja čak i na neoslobođenim teritorijama i u okupiranim gradovima, čitanje i surađivanje u ženskim listovima. Ovamo bih svrstala i direktivu postavljenu u Okružnici CK KPH već koncem 1941, koja naglašava kako valja »voditi borbu za ravnopravnost žena i muškaraca (...)«. Iako tako eksplicitnu formulaciju ne nalazimo isuviše često u odnosu na to koliko se nastoji na drugim zadacima, ona ukazuje na činjenicu da je postojala svijest o tome da je odnos među spolovima također društveni odnos *sui generis*, te da njegova izmjena može uslijediti tek nakon zadovoljenja niza preduvjeta koje treba omogućiti kulturna emancipacija. No, iz brojnih dokumenata vidljivo je da često u svijesti rukovodilaca i nosilaca tih zadataka nije dolazilo do razgraničavanja političke emancipacije kao akta političke volje i kulturne emancipacije kao procesa. Svaki od tih zadataka, naime, podložan je različitoj dinamici, o čemu se nije vodilo računa (pitanje je koliko je to u tadašnjim uvjetima uopće i bilo moguće), a što je bitno za sam ishod postavljenih ciljeva. Shvaćanje kulturne emancipacije kao vrste epifenomena političke, dovodilo je do gubljenja jasnoće perspektive, što se očitovalo i u realizaciji trećeg zadatka — integraciji žena u narodnu vlast na ravnopravnim osnovama. Ta grupa zadataka predviđala je aktivno sudjelovanje žena u narodnoj vlasti, učvršćivanje vlasti koje znači obranu tekovina NOB-a, pomoć AVNOJ-u i ZAVNOH-u, te sudjelovanje u obnovi zemlje i izgradnji nove države. Prikazat ću neke od mnogobrojnih dokumenata u kojima se kritizira »sektaški odnos prema ženama« bilo kod njihovog uvažavanja kao članica NOO-a, bilo po prijemu u KP ili borbene redove. Takvi podaci navode na zaključak da je realizacija političke emancipacije žena provođenjem političke revolucije dovela do preuranjenog uvjerenja da je oslobođenje žena neupitno postignuto. Time je stavljena u pitanje efikasnost provođenja trećeg i, po definiciji, revolucionarnog cilja djelatnosti organizacije žena — ravnopravne integracije žena u sve sfere javnog života iz kojih su do tada bile isključene.

Želimo li pratiti AFŽ kao čimbenik kulturne mijene, valja uvažiti činjenicu da on, iako je nedvojbeno bio dijelom širokog antifašističkog i narodnooslobodilačkog pokreta, u jednom periodu pokazuje izrazitije odlike samostalne organizacije, a u drugom izraženiju subordinaciju ostalim organiziranim vidovima pokreta. Stoga mi se čini opravdanim da u analitičke svrhe uvedem i primijenim kategoriju dobrovoljnog udruženja.² Prednost ove kategorije, kako je definira Michael Banton određujući antropološke aspekte dobrovoljnih udruženja, jest činjenica što je njihovo proučavanje dio proučavanja društvene promjene. Pored toga, on naglašava važnost dobrovoljnih udruženja u situacijama kada ona predstavljaju »sredstvo organiziranja ljudi pri ostvarivanju novih ciljeva«, te »otkrivaju kulturne vrednote i ciljeve koje sami sudionici nisu u stanju formulirati.«³ Daljnja karakteristika dobrovoljnih udruženja je »formuliranje novih uloga i odnosa«, te njihove adaptivne i integrativne funkcije.⁴ Sociološki aspekti dobrovoljnih udruženja ukazuju na to da ih je moguće pojmiti i kao »instrumentalne asocijacije« koje politologija naziva interesnim grupama.⁵ Dobrovoljna udruženja čiji su ciljevi i programi orijentirani na postupno usavršavanje postojećeg poretka razlikuju se od onih koja imaju radikalne i ideološke ciljeve i programe čiji »članovi unose relativno visok stupanj afektivnosti u svoje učešće, a organizacijska struktura je u većoj mjeri neformalna i fluidna. Te, u manjoj mjeri institucionalizirane organizacije, moguće je nazvati udruženjima nalik na društvene pokrete.«⁶

Uvođenje kategorije dobrovoljnog udruženja čini mi se opravdanim upravo imajući u vidu slijedeće navedene elemente:

- povezanost s društvenom promjenom;
- značajna uloga dobrovoljnih udruženja u stvaranju novih uloga i odnosa;
- funkcija adaptacije i integracije;
- mogućnost njihovog shvaćanja kao interesnih grupa i institucionalna bliskost s društvenim pokretima.

Specifični predznak društvene i kulturne mijene je u slučaju analize AFŽ-a upravljen ka redefiniciji položaja žena — kao grupe — koje stoje na marginama onog ustrojstva kulture koje je Claude Lévi-Strauss nazvao zamišljenim poretkom (*ordre conçu*).⁷ Prilikom analize AFŽ-a — dobrovoljnog udruženja i jednog od stvarnih mehanizama bez kojega bi iniciranje procesa kulturne mijene bilo nezamislivo — valja spomenuti Radcliffe-Brownovu definiciju društvenih vrednota. U kontekstu njegove teorije, poznate pod nazivom »društvena struktura kao teorija kultu-

re«, društvene vrednote i njima odgovarajući interesi odrednice su društvenih odnosa i time i društvene strukture.⁸

Slijedimo li ovaj izvod, možemo postaviti hipotezu da će u slučaju naše analize društvene vrednote nužne za proces oslobođenja i mobilizaciju žena biti formulirane kao antitradicionalističke, antipatrijarhalne — riječju emancipatorske. Njima odgovarajući interes je realizacija oslobođenja zemlje i socijalističke revolucije. Projekt socijalističke revolucije teži što egalitarnijoj društvenoj strukturi u kojoj bi na vertikalnom planu došlo do ukidanja klasnih antagonizama, a na horizontalnoj ravni svih vidova diskriminacije. No, »susret tradicija ujedno je i konflikt tradicija«, kako piše Edward Shils u djelu *Tradicija*.⁹ Stoga ću nastojati pokazati kako se manifestirala uloga AFŽ-a kao »legitimnog mjesta za afirmaciju i izražavanje vrednota«¹⁰ — u ovom slučaju emancipatorske (antitradicionalističke, socijalističke tradicije) — naspram postojećih patrijarhalnih zasada.¹¹ Naposljetku ću pokušati odrediti karakter odnosno obrazac kulturne promjene čije dimenzije pratim.

Emancipatorski kompleks društvenih vrednota analizirat ću ovim slijedom:

- I. Određenje i putevi ostvarenja ravnopravnosti žena
- II. Suočenje s društvenom diskriminacijom žena
- III. Tradicijske vrednote u novom kontekstu
- IV. Sudbina institucije porodice
- V. Utopiji ususret — »žena novog tipa«

I. ODREĐENJE I PUTEVI OSTVARENJA RAVNOPRAVNOSTI ŽENA

»Iako doseg pojma ravnopravnosti niti u jednoj prilici nije eksplicitno određen, ono što se njime misli u implikacijama sadržanim u analiziranim dokumentima odnosi se na jednaka prava i mogućnosti sudjelovanja u NOP-u i organima narodne vlasti bez obzira na spol.

Zanimljivo je da se na ravnopravnost ne gleda kao na prvenstveno motivacijsku vrednotu: ona je rezultat, a ne pokretač sudjelovanja žena. Takav stav izražava već referat Mitre Mitrović na Osnivačkoj konferenciji AFŽ-a Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu prosinca 1943. godine:

Mi nismo u ovu borbu ušli sa kakvim zahtjevima za ravnopravnost. Nije tome, u tome trenutku bilo mjesta, niti je to bilo najvažnije, niti su se preko toga mogle pokrenuti žene u tolikom broju. A ravnopravnost je tu, brže nego što se dalo očekivati. Došla je, stekla se kako se jedino i može steći, kroz zajedničku borbu s narodom, za zajedničku slobodu.¹²

No, »parole o ravnopravnosti« kao motivacijska vrednota imaju važnu ulogu tek prilikom mobilizacije žena za sudjelovanje u NOO-ima. Izbore za članove NOO-a valja koristiti za propagiranje ravnopravnosti žena¹³ i same narodne vlasti kao njenog garanta.¹⁴

Ideja ravnopravnosti ima i neprikosnoveno mjesto u širem revolucionarnom/emancipatorskom kompleksu društvenih vrednota. U navedenom referatu, Mitra Mitrović ističe kako »na našoj strani« nema neprijatelja ravnopravnosti žena, osim ponekog *pojedince* koji se tako postavlja zbog *neshvaćanja* potrebe učešća žena u svim oblicima borbe. Štoviše, ona radikalizira svoj stav riječima da su se neprijatelji ravnopravnosti žena potpuno izjednačili s neprijateljima naroda.¹⁵ Prevladavajuće je mišljenje da pojave »neshvaćanja« treba suzbijati *uvjerenjem* o pravima žena i o koristi koju ona donose čitavom pokretu.¹⁶ No, i pored toga, očito da je u samoj praksi bilo dovoljno primjera »zapostavljanja« pitanja ravnopravnosti, te je indikativan stav Milovana Đilasa:

Samim parolama o ravnopravnosti žena, pa čak ni samim ozakonjenjem ravnopravnosti, još se ne postiže ravnopravnost, a još manje uvlačenje žena u privredni i politički, uopće društveni život. (...) Žene su dio naroda, polovina ako ne i više naroda. Njihova ravnopravnost je ustvari podjela sudbine sa čitavim narodom. (...) Kako prići pitanju ravnopravnosti? Na taj način što će se žene aktivizirati da učestvuju u općenarodnom životu, u narodnoj vlasti, ne kao predstavnici žena nego kao najbolja djeca naroda. (podv. M. Đ.).¹⁷

Ovaj Đilasov stav pati od cirkularnosti dokaza — ako su žene u praksi neravnopravne, kako će se, u slučaju kada nisu dovoljne niti parole, niti samo ozakonjenje ravnopravnosti, aktivizirati u općenarodnom životu na ravnopravnim osnovama? Sudjelovanje u javnom/političkom životu, u onom segmentu kulture koji politička znanost naziva politička kultura,¹⁸ zahtijeva zaseban proces socijalizacije.¹⁹ U slučaju nužnosti proboja žena u političku sferu, njihova organizacija je najpozvanija da osigura predujete za jednu novu socijalizaciju žena, odnosno resocijalizaciju muškaraca. Žene su, što ne treba posebno dokazivati, oduvijek dijelile sudbinu s čitavim narodom, no to ne znači da su imale jednake mogućnosti utjecaja na donošenje odluka koje su se ticale te sudbine.

Da je doista, prema optimističkim, ali ishitrenim prosudbama Mitre Mitrović, ravnopravnost (koju ona karakterizira i kao »krvavo stečena prava«)²⁰ došla neočekivanom brzinom, AFŽ ne bi imao svoj politički *raison d'être*. No, kao dobrovoljno udruženje čiji je zadatak i afirmacija vrednota, djelatnost organizacije žena u borbi za ostvarenje ravnopravnosti morala se očitovati u rasponu od propagiranja te vrednote među samim ženama (razbijanje »pasivnosti«) do pružanja pomoći ženama ko-

je rade u NOO-ima, pa sve do borbe protiv »niske političke svijesti muškaraca«.

Obrazovanje žena smatralo se preduvjetom nužnim za ostvarenje ravnopravnosti. AFŽ je veliki dio svoje aktivnosti upravio u tom smjeru, te možemo razlikovati nekoliko razina na kojima se ta zadaća ostvarivala. Elementarna razina obuhvaćala je analfabetske tečajeve i opće obrazovanje na koje se nadovezivalo političko obrazovanje — kao odgoj za politiku, dok je pisanje za žensku štampu i propagiranje njenog čitanja značilo poziv na stvaranje novog, aktivističkog identiteta.

Analfabetske tečajeve počeo je AFŽ organizirati još prije svog »formalnog« utemeljenja (1941. godine) u gotovo svakom oslobođenom selu. Žene su ih vrlo rado posjećivale unatoč poruzi (»bilo je i onih koji su ih ismijavali zbog toga«).²¹ No, nije samo (eventualno) ismijavanje kočilo žene u pohađaju tečajeva. Primijećeno je da ženska omladina mnogo nereditivije pohađa škole nego muška.²² Velika je zasluga AFŽ-a da su nepismene majke počele učiti uz svoju djecu, a kursevi su se propagirali i npr. plakatima sa slikama s kursa uz parolu:

Smrt nepismenosti — prosvjeta je oružje protiv neprijatelja.²³

Štoviše, funkcionalni karakter obrazovanja projicira se i u budućnost. Osnovno obrazovanje značit će povećanje »stvaralačke moći žena« u izgradnji zemlje,²⁴ ali su njegove ambicije još mnogo dalekosežnije. Ističući činjenicu da narodna vlast ispunjava »živu želju« žena da ne »ostanu slijepe kraj zdravih očiju«, u jednom tekstu *Žene u borbi* čitamo:

A Milka, mala radnica iz Omiša, uskliknula je na završetku obrazovnog kursa: Mislila sam da nije potrebno ništa znati o Šekspiru, a sada bih ga čitala svaki dan! Bez povijesti se uopće ne može, a tek bez matematike!²⁵

Kursevi političkog obrazovanja imali su za zadatak upoznati žene s ciljevima NOB-a, značenjem NOO-a i ravnopravnosti žena, te ih osposobiti za daljnji samostalni rad. Mnogobrojni dokumenti preporučuju obrađivanje slijedećih tema:

1. Narodnooslobodilačka borba (ciljevi i karakter).
2. Neprijatelj i narodnooslobodilačka borba.
3. Narodnooslobodilačka vlast.
 - a) AVNOJ
 - b) ZAVNOH
4. SSSR u današnjoj oslobodilačkoj borbi i žena u SSSR-u.
5. Organizaciono pitanje AFŽ-a i zadaci (referat drugarice Spasenije Babović na Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a).
6. Žena i fašizam.²⁶

Preporuka je, nadalje, da se ocjene i karakteristike svih polaznica po završetku kursa upućuju njihovim rukovodstvima, te da se i dalje pomaže i prati njihov razvoj. Doista, arhivska građa AFŽ-a sadrži veliki broj detaljnih izvještaja takve vrste, gdje se uz ocjenu uspjeha polaznica daje opis njihova karaktera, sklonosti i sposobnosti za prihvaćanje daljnjih odgovornosti. Da su politički kursevi u izvjesnoj mjeri bili i shvaćeni kao kanal vertikalne mobilnosti žena u sfere »ozbiljne« politike, proizlazi iz dokumenta u kojem se partijskim organizacijama stavlja u zadatak da se iz redova AFŽ-a uzimaju drugarice koje će se sistematski odgajati u marksističko-lenjinističkom duhu.²⁷ Osvrnut ću se posebno na isticanje uloge SSSR-a kao modela i nadahnuća za borbu naših žena. Sovjetske žene su uzor heroizma, one su »najslavnije žene čovječanstva« (Mitra Mitrović),²⁸ dok su informacije o sretnom životu sovjetskih žena i položaju žene u SSSR-u odigrale »ogromnu ulogu« u razvoju političke svijesti naših žena (Cana Babović).²⁹ Glasilo Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske *Žena u borbi* donosilo je u svakom ratnom broju tekstove o SSSR-u. Poruka tih napisa je da je tako sretne i hrabre žene, koje su sve »ustale kao jedan čovjek u obranu svoje domovine«³⁰, stvorilo sretno — besklasno sovjetsko društvo. Stoga će prikazivanje žene i majke u SSSR-u poslužiti raskrinkavanju klasne pozadine rata i ukazati na nužnost klasne borbe.³¹ Prikazivanje ravnopravnog položaja sovjetske žene imalo je, dakle, i širu ideološko-propagandnu zadaću, a to je da u funkciji općenitog propagiranja SSSR-a istakne mnogobrojne prednosti prve zemlje socijalizma, a time i socijalizma kao takvog.

»Ženska štampa postaje pomagač i učitelj u radu«, ističe se u prvom ženskom listu koji je počeo izlaziti na oslobođenom teritoriju u Hrvatskoj.³² Osnovna zadaća ženske štampe je komunikacija i povezivanje žena. Ta se komunikacija na vertikalnom nivou očituje kao prenošenje direktiva s viših odbora AFŽ-a na niže, a o hijerarhijskom sistemu posredovanja informacija i znanja govori slijedeći citat iz ličke *Žene u borbi* koji upućuje žene kako da se služe svojim listom:

Da bi uistinu imale koristi od našeg lista potrebno je da se on dobro prouči. 'Ženu u borbi' treba da prouče najprije članice Kotarskog odbora AFŽ, zatim da ga članice KO koje prisustvuju sastanku Općinskog odbora pročitaju i objasne odbornicima općinskog odbora AFŽ. Kako na sastanku Općinskog odbora AFŽ dolaze predstavnice Mjesnih odbora, te one imaju zadatak da list obrade sa ostalim članicama Mjesnog odbora. Nakon što su list proučili ovi odbori od Kotarskih do mjesnih, nakon što su se sve aktivistkinje upoznale s direktivama koje daje Antifašističkoj fronti žena njeno rukovodstvo, tek onda se on može čitati i objašnjavati na širokim sastancima.³³

No, postoji i sistem povratnih informacija; žene »s terena« pišu dopise o svom radu, uspjesima i stradanjima. Podjednako tako važna je i hori-

zontalna ravan komunikacije. Žene će, čitajući svoje listove, spoznati sličnost vlastitih života.

Ženska štampa u svojim napisima, pored toga, upoznaje čitateljice s radom najviših organa vlasti (AVNOJ, ZAVNOH), te afirmira nove vrednote: prikazuje sliku nove, aktivne žene, sudionice povijesnih zbivanja, radnice koja se laća svakog posla. Dovoljno je samo pogledati naslovne stranice *Žene u borbi* koja prikazuje žene u demonstracijama, pred mikrofonom za govornicom, s puškom u jednoj i djetetom u drugoj ruci, u koloni, kako sije, za strojem u tvornici, na izgradnji porušene kuće ili ceste... — prikazane su snažne i ujedinjene. S mnogo nade gleda se i na buduću ulogu žene u oslobođenoj zemlji. Političko obrazovanje žena posredstvom kurseva i ženske štampe nije bilo jedini vid političkog odgoja. On se, na najneposredniji način, zbivao u odborima AFŽ-a. Valja imati na umu da je sama činjenica članstva u dobrovoljnom udruženju već oblik društvene interakcije.³⁴ Stoga se velika pažnja posvećivala djelovanju i osobinama aktivistkinja kao i njihovim međusobnim odnosima. Postoje brojni izvještaji o »organizacionom stanju« odbora AFŽ-a koje niži odbori šalju višim koji se na njih vrlo samo/kritički osvrću. Budući da nisam naišla na slučaj kada bi takve informacije išle i u suprotnom smjeru, može se zaključiti da je ideja hijerarhije među odborima AFŽ-a bila prihvaćena kao samorazumljiva. No, veliki je naglasak na izgradnji demokratskih (drugarskih) odnosa u samim odborima, te se kritiziraju pojave autoritarnog ponašanja, koje vodi u konflikt i koči aktivitet odbora. Tako se, npr. kritizira tajnica Okružnog odbora AFŽ-a Nova Gradiška, koja se, iako je najsposobnija, »diktatorski odnosi prema nekim drugaricama«.³⁵ Kritiziraju se drugarice koje se svađaju, koje su »spособne ali neće da rade«, ili su »nedisciplinirane« i »neodgovorne«. Osuđuje se i međusobno kritiziranje članica odbora pred ostalim ženama čime »i same krnje svoj autoritet«.³⁶ U takvim slučajevima viši odbori moraju pružiti pomoć nižim, npr.:

Treba im se ukazivati na greške i da se lično ne vređaju i da se ne spuste na nivo baba [koje] ne gledaju interese organizacije nego svoje lične (...) a na samom kursu da ih se uči dobrom ponašanju.³⁷

Među članicama nekih odbora prisutan je i latentni klasni konflikt, o čemu govori ovaj izvještaj iz delničkog kotara.

Interesantno je interesovanje 'visokih gospođa' za našu organizaciju. Žele da u njoj rade, ali se osjeća i to da žele imati prestiž nad ostalima. Radije rade sa drugaricama iz 'viših foruma' nego iz nižih. Zbog svega toga sazvan je za 3. X masovni sastanak žena u Delnicama, na kome će biti sve žene. Tamo će se razjasniti svi ti problemi, kao i problem lijevog skretanja, koji postoji u Delnicama kod siromašnijih žena.³⁸

Zadatak AFŽ-a u ovom slučaju, kao i u slučaju neadekvatnog ponašanja aktivistkinja, je da odigra ulogu medijatora konflikata kako bi se ostvarila ideja široke fronte žena. Tu ulogu preuzimaju u prvom redu viši odbori koji su garant održavanja demokratskog postupka, kao i u slučajevima koje opisuje referat Jele Bićanić održan na I konferenciji AFŽ-a Hrvatske.

Kod nekih naših odbora se uvela rđava praksa, da se odbori smjenjuju po volji drugarica³⁹ višeg rukovodioca. Treba paziti da se ne narušava demokratski princip naše organizacije koji omogućava najširim masama da slobodno izaberu rukovodioca svojih organizacija. Viši odbor, ali ne pojedinci, može da izmjeni niži ako za to ima opravdanih razloga, a da se opet ne naruši princip demokratskog biranja rukovodstva, jer su oni birani od većeg broja žena nego niži.⁴⁰

Polazeći od pretpostavke da se lojalnost nekom pokretu unapređuje posredstvom mreže međuljudskih odnosa izgrađene u procesu sudjelovanja,⁴¹ zanimljivo je pogledati na koji se način gleda na odnos privatnog i javnog života aktivistkinja i potencijalnih članica. S jedne strane, viši odbori brinu se za ugled svojih članica:

»Ako čujemo da što pričaju o nekoj našoj drugarici, odmah treba to javiti nama a mi ćemo dotičnu drugaricu pozvati i upozoriti.«⁴² Dok takva praksa podupire demokratske odnose u grupi jer uključuje senzibilitet za javnu artikulaciju privatnih idiosinkrazija, nalazimo i primjera kada se »organizirane žene« služe anonimnim denuncijacijama svojim odborima.⁴³ Taj se problem manifestira u prilično drastičnom obliku kada treba pomiriti zahtjev da se uključi što veći broj žena u redove AFŽ-a, sa zahtjevima besprijekorne lojalnosti NOP-u. Mjesni odbor obraća se kolovoza 1943. Kotarskom odboru AFŽ-a Sinja »u vezi sa šišanjem djevojaka u Sinju«:

Žene koje se osjećaju krive htjele bi na svaki način da sve žene budu kažnjene. Odbor A.F.Ž.-a po direktivi koju je dobio od vas samih nastojao je da otrgne i organizira one žene koje su išle s okupatorom. Tako danas organizacija A.F.Ž.-a ima u svojim redovima žena koje su jednom išle s okupatorima, a već nekoliko mjeseci rade u organizaciji, pa su bolje i vrednije drugarice skoro i od onih žena koje su okupatora uvijek bojkotovale. (...) Smatramo potrebnim da vas upozorimo na ove stvari, jer lako može da se desi da zlobom pojedinih žena stradaju drugarice koje to ne zaslužuju.⁴⁴

Mjesni odbor zaključuje svoje pismo molbom za upute jer smatra da taj problem stavlja u pitanje rad i opstanak same organizacije u Sinju. Problem određivanja legitimnih granica između privatne i javne sfere života zadatak je koji za sebe mora riješiti svaka politička kultura, no u

slučaju kada se radi o ženama poprima i specifične dimenzije.⁴⁵ Generalna linija AFŽ-a — maksimalna elastičnost pri privlačenju žena u pokret — sukobljavala se u praksi s mnogobrojnim preprekama. Jedan od najočitijih razloga tome bila je upravo činjenica da nikada nije nedvosmisleno utvrđen kriterij za pristupanje AFŽ-u te je bilo moguće da se događaju konflikti poput navedenih.

II. SUOČENJE S DRUŠTVENOM DISKRIMINACIJOM ŽENA

Da je bilo moguće da se žene pod pritiskom povijesnih zbivanja bez većih prepreka uključe u NOP, odnosno njegove institucionalizirane vidove (NOV, narodna vlast, KP), vjerojatno se nikada niti ne bi prišlo formiranju zasebne organizacije žena. No specifičnom položaju i svijesti žena u kulturi s jakim patrijarhalnim obilježjima, odgovarao je podjednako specifični položaj i svijest muškaraca. Dok je prvenstveni cilj AFŽ-a bio da aktivizira žene, čime je implicirano da je za njihov položaj specifična pasivnost, u odnosu na (opet implicirani) aktivni dio populacije, zadatak AFŽ-a bit će da brani jednako pravo žena na aktivnost. Ako društvenu diskriminaciju odredimo kao »nejednaki tretman jednakih«,⁴⁶ zadaća organizacije žena bit će da se bori podjednako i za afirmaciju ideje ravnopravnosti među samim ženama, kao i da se bori za promjenu svijesti muškaraca u odnosu na poimanje i tretman žena. Na primjerima diskriminacije žena u NOO-ima, vojsci i KP pogledajmo da li je organizacija žena imala osiguran institucionalni prostor da izvrši taj zadatak, neophodan za krajnji ishod postizanja egalitarne društvene strukture.

Kao jedan od osnovnih puteva za postizanje stvarne ravnopravnosti žena, smatrano je njihovo uključivanje i sudjelovanje u radu organa narodne vlasti. Dokumenti u kojima se kritički govori o zaprekama na koje žene nailaze prilikom uključivanja u NOO, služe se slijedećim formulacijama: »(...) ženama ne daju raditi jer politika nije za žene.«⁴⁷ »Muški na svim položajima strašno sektaše u pogledu žena (...).«⁴⁸ »(...) neki članovi N. O. O. bremsaju odlazak žena na sastanke (...).«⁴⁹ »Odbornici Luciji rekao je predsjednik seoskog NOO-a, da ona nije potrebna na sastanku, jer mogu oni i bez nje.«⁵⁰

Žene ne biraju u NOO-e, ne pozivaju ih na sastanke, ili ih dodjeljuju komisijama gdje one ne dolaze do izražaja... No, ima slučajeva gdje takve tenzije nisu ostale na razini diskriminacije žena kao pojedinaca, odnosno kao grupe »za koju nije politika«. Zanimljiv je slučaj za koji doznajemo

iz pisma upućenog Okružnom odboru AFŽ-a za Srednju Dalmaciju. U njemu čitamo:

Odnos između A.F.Ž.-a i Kotarskog N.O.O. bio je zategnut ovo posljednje vrijeme. Drug Kruno Ivandić član Kot. N.O.O. nije dozvolio nama pristup u prostoriju NOO te nas je jednom nedrugarski izjurio iz sobe i kaže nam da mi nemamo zašto dolaziti i da će poći daleko samo da nije u blizini A.F.Ž.-a.⁵¹

U pismu se nadalje ističe kako nije bilo vidljivih povoda za taj postupak, te kako su aktivistkinje mirno izašle i smjestile se u »komešnici« u kojoj je hladno i nema uvjeta za život i rad. Naročito ih pogađa činjenica što su grubo udaljene iz prostorija NOO-a u koje »svaki ulazi u svako doba«. Nadalje se tuže i na loš odnos ostalih članova NOO-a i na SKOJ, koji im je »oduzeo jednu drugaricu«. Taj su »nezdravi odnos« već iznijele na sastanku Kotarskog komiteta KP, koji, čini se iz pisma, nije ništa poduzeo.

Ovaj slučaj sam po sebi možda i ne bi bio osobito indikativan, da nema odgovora višeg, Oblasnog odbora AFŽ-a za Srednju Dalmaciju datiranog 12. 12. 1943, koji, možemo pretpostaviti, izražava jednu karakterističnu samozatajnost.

Nemojte dozvoliti da dolazi do tako grubih sukoba između naše i ostalih organizacija. (...) Uskladivši odnose olakšat ćete i sebi rad i ojačati opći pokret.⁵²

Odbor AFŽ-a je, dakle, taj koji mora pokazati toleranciju, iako je (što nije osporeno) bio žrtva netolerancije. Viši odbor ne preporuča ofenzivnije načine za izvojevanje vlastitih prava u interesu jačanja pokreta.

Međutim, u pojedinim slučajevima, kao u onom koji navodi *Žena u borbi*, zajednica (selo) ipak se stavlja na stranu žena kao pojedinaca. Naime, otjerana odbornica Lucija ne obraća se ženskoj organizaciji da zaštiti njena prava (i ospori atak na ravnopravnost uopće), već predlaže selu da smijeni predsjednika NOO-a, što je selo i učinilo.⁵³

Da do sada žene u većini nisu bile ravnopravni članovi NOO-a, iznosi se i na Oblasnom savjetovanju AFŽ-a za Srednju Dalmaciju potkraj 1943. godine.⁵⁴ To se objašnjava »niskom političkom sviješću« muškaraca (*sic!*). Odbori AFŽ-a se u tim slučajevima trebaju »baviti NOO« i pružati pomoć ženama koje u njemu rade. Uz to,

Žena gdje neće da ju se sluša treba da se nametne da je se sluša. To će postići radom. Krivica je i na AFŽ. (...) Žene se ne trude da budu ravnopravni članovi NOO, još ne osjećaju sadržaj riječi ravnopravnost.⁵⁵

Krivnja se ponovno vraća ženama! Najrealističnijom se čini ocjena Anke Berus koja smatra da se žene tretiraju kao »drugorazredni« članovi NOO-a i da sudjeluju u narodnoj vlasti samo zato da im se oda priznanje za njihove napore u pomaganju borbe, a da to nije izraz načelnog stava »potpune političke ravnopravnosti žene«. ⁵⁶

Što je u takvoj situaciji mogao učiniti AFŽ? Iz analize odnosa AFŽ-a i narodne vlasti očito je da AFŽ kao organizacija, u odnosu na specifične potrebe svog članstva, nužno mora isticati — programatski, borbeno i beskompromisno — *interesnu dimenziju*. U ovom je slučaju taj interes borba za ravnopravno uključivanje u politički život. Takvo isticanje interesne dimenzije osiguralo bi ono što sam nazvala institucionalnim prostorom za borbu protiv diskriminacije žena, odnosno za osporavanje cjeline patrijarhalnog modela kulture. Njegovo bi ostvarenje bilo moguće da je AFŽ ustrajao na poziciji »*samostalne* masovne političke organizacije«. ⁵⁷ No ideja (a tamo gdje se očitavala) i praksa reprezentativnog/interesnog modela integracije žena u NOO-e doživjela je kritiku. Odbornice u NOO-ima ne predstavljaju niti svoju organizaciju, niti žene napose. To proizlazi iz činjenice da, iako se sporadično priznaje postojanje »specifičnih« interesa, odnosno diskriminacija žena, oni nemaju »pokriće« u marksističko-lenjinističkoj teoriji revolucije. Ako je žensko pitanje podvedeno pod klasno pitanje, moguć je samo jedan legitimni subjekt revolucije, a to je Komunistička partija kao avangarda radničke klase. Pitanje usklađivanja revolucionarne teorije i prakse u odnosu na žensko pitanje ima svoju posebnu težinu. »Ispravno« idejno postavljanje problema i strategije njegovog rješavanja prelamaju se kroz mnogo netransparentnih razina. Da li su članovi avangardne partije, kao konkretna povijesna bića, formirani u okvirima patrijarhalnog socijalizacijskog obrasca, mogli i u svakodnevnom ponašanju biti na razini teorijskog programa koji prihvaćaju? Slijedi prikaz dokumenata u kojima odbori AFŽ-a kritiziraju ono što se u partijskom žargonu naziva »sektašenje prema ženama«. Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije uočio je postojanje »nazadnjačkih« i »nakaradnih« gledišta kod mnogih partijaca kako žene ne mogu sudjelovati s oružjem u ruci u borbi, da ne trebaju vršiti razne funkcije u štabovima, itd. Takva gledišta izjednačavaju se s gledištima pete kolone

... koja hoće onemogućiti aktivno sudjelovanje žena u borbi, a tome nasjedaju mnogi naši drugovi kao npr. u Crnoj Gori. Žene su dokazale da su isto tako sposobne snositi sve teškoće partizanskog ratovanja kao i muškarci. *Zato treba ženama omogućiti puno učešće u toj borbi, jednako kao i muškarcima.* ⁵⁸

Žene su trebale, dakle, dokazati svoju sposobnost, što su do 1943, kada je taj dokument pisan, i dokazale. Jednakost ljudi nije shvaćena kao nešto neupitno. Općinski odbor AFŽ-a Zagreba žalio se na »sektašenje kod primanja žena u Partiju«, gdje niti mnoge aktivne, borbene i odane žene nisu čak ni kandidati. Indikativan je primjer samozatajnosti žena navedeni slučaj žene iz Ostrine koja, unatoč priznatih joj zasluga, kaže kako »samo želi da bi jednom postala tako sposobna da može postati član Partije«. ⁵⁹ Slijedeći primjer ukazuje na to da se na svo partijsko članstvo nisu stavljali jednako oštri kriteriji za prijem u KP. »Neiskustvo« i »nerazumijevanje« pokreta i borbe žena koje pokazuje partijski kadar, te »potcjenjivanje« uloge i borbenosti žena, njihove spremnosti i sposobnosti da se uključe u NOP, ocjenjuje se kao »opća bolest našeg partijskog članstva, kada je riječ o ženi.« ⁶⁰ Dodaje se kako drugovi niti ne pokušavaju pokrenuti neku akciju sa ženama jer uvjeravaju sebe i druge da je to neizvedivo budući da su »naše žene nepokretne i neorbene naravi, sposobne samo za kuhanje«. Ti isti drugovi, ističe se dalje, »slabo ili nikako« poznaju partijske upute, liniju na području rada među ženama, a mlado partijsko članstvo »jednostavno ne zna da čita«, pa tim teže provodi te upute u život. Zaključuje se kako se članovi partije i svi komunisti moraju »otresti besmislenih predrasuda u pogledu na žene«.

Ne kritiziraju se samo »mnogi naši partijci« ili »partijski kadar«. Kritike se upućuju i samoj KP koja shvaća AFŽ kao pomoćnu organizaciju, i ne pridonosi omasovljenju partijske organizacije iz redova žena, niti ih dovoljno politički prosvjeđuje. Takav stav je doveo do toga da su žene često mogli iskoristiti neprijateljski elementi. ⁶¹

O neadekvatnom tretiranju žena postoji i samokritička svijest unutar same KP. Upozorava se na »natražnjačko potcjenjivanje žene i njenih sposobnosti«, čime se gubila iz vida ogromna korist učešća žena u NOB-u. ⁶² Isti dokument navodi kako mnogi članovi KP nisu »dozvoljavali svojim drugaricama organizovanje«. Sličnog je sadržaja i izvještaj Kotarskog komiteta Solina o radu žena ⁶³ u kojem se ističe kako je »bolna strana našeg pokreta« baš AFŽ, čemu je glavni razlog to što »partijska organizacija nije dovoljno shvatila ulogu žene u NOB-u i našoj Partiji i što je od vjkada bagatelisala žene«. A žene su se, prema navodima iz ovog dokumenta, pokazale »iznad svakog očekivanja« gdje god im se pristupilo. Iz navedenih je dokumenata očito da i u AFŽ-u i KP postoji svijest o diskriminaciji žena i potcjenjivanju njihove organizacije. No, unatoč uočenoj štetnosti/disfunkcionalnosti takve prakse za čitav NOP, kritike ne razrađuju konkretne upute i mjere za suzbijanje diskriminacije. Zahtjevi su upravljani samo prema ženama — one se moraju dokazati, osposobiti...

Naznačit ću prepreke na koje su nailazile žene koje su se željele uključiti u oružanu borbu protiv neprijatelja, kao borci u regularnim jedi-

nicama NOV-a. Slika naoružane žene nije sasvim bez tradicije na Balkanu. Čest motiv naše (ali i svjetske) narodne književnosti je ratnica koja zamjenjuje oca/brata/muža u ratu. Zanimljiv je podatak da se u redovima srbijanske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata borilo nekoliko žena — vojnika i podoficira — koje su, iako bez građanskih prava, u vojsci imale ravnopravan tretman.⁶⁴ Nošenje oružja dopušteno je i tzv. virdžinama/tobelijama (kod sjevernih Arbanasa i Crnogoraca) — ženama koje se po vlastitoj želji, ili po željama roditelja, zavjetuju na celibat i preuzimaju društvenu ulogu muškaraca.⁶⁵ Etnolozi koji su proučavali ovu pojavu ističu privremeni (u slučaju žena kao narodnih glavara) i prinudni (u slučaju tobelija, kada se radi uglavnom o ekonomskoj nuždi) karakter ovih pojava. Ne radi se, dakle, o emancipaciji ili promjeni položaja žena već o preuzimanju različite društvene uloge, zajedno s pripadajućim privilegijama, koje iz toga proističu. U kolikoj mjeri žene, suočene s fašističkom agresijom i organiziranim otporom partizanskih jedinica, doživljavaju sliku naoružane žene-partizanke kao emancipirajuću?

Prolaze jedinice, a u njima malo žena. Na sastancima stalno zapitkuju: 'Druže možemo li mi u vojsku?' 'Još ne!' A, bile su već u svim skojevskim i partijskim komitetima, u svim organizacijama, na svim tečajevima. Kolovoz 1942. Došle u Trnovac, njih oko 700 toga dana: 'Zahtijevamo puške. Ako nema pušaka, mi ćemo ih same osvojiti!'⁶⁶

Intenzitet motivacije žena da se, usprkos svim vrstama teškoća, uključe u redove partizanskih boraca vidljiv je i iz podataka da su se one, kao borci Prve ženske čete formirane u Trnovcu 25. 8. 1942. (komesar je također žena, Naranča Končar), borile u neravnopravnim uvjetima: u sukunjama, tek poneka s puškom, golim rukama napadajući tenkove...⁶⁷ Slijedećih mjeseci formirane su još Druga i Treća ženska četa, čiji su borci nakon završetka jednomjesečnih kurseva raspoređeni u druge jedinice.⁶⁸

AFŽ kao svoj zadatak na Prvoj konferenciji ističe i brigu da se poveća broj žena u vojsci. Imajući u vidu otpore, ovaj se zadatak može smatrati izrazito emancipatorskim. U članku »Partizanke u borbi« objavljenom u *Udarniku*, glasilo udarne brigade I. operativne zone Hrvatske (1942), čitamo:

Sa sumnjom se gledalo i na borbenu vještinu drugarica. Međutim, sve te sumnje su se danas rasplinule kao laka ljetna jutarnja magla. (...) U borbi, koja se razvila, mlade partizanke, zajedno sa svojim drugovima partizanima, neustrašivo su jurišale na neprijateljsku konjicu, kamione, pa čak i tenkove. Kao da su to divni, stari iiskusni borci, a ne mlade seljanke, koje su tek jučer prvi put primile pušku u ruke...⁶⁹

»Divni, stari iiskusni borci«, a ne »mlade seljanke« (žene). Ovaj citat ukazuje na to da je još dalek put do ravnopravnosti, do prihvaćanja nove ženske uloge kao borca, a ne njegovog pukog supstituta (kao u navedenom etnološkom materijalu). No, ženama se priznaje da unosenje humanosti u borbu predstavlja novu kvalitetu koja je prerasla u moralnu obavezu i odigrala značajnu ulogu u jačanju borbenog morala.⁷⁰ Tako preobrazba jedne tradicijske ženske kvalitete kao što je briga za nemoćne, slabe, uloga njegovateljice i zaštitnice, u novom kontekstu dobiva emancipatorski potencijal.

Ali i kada su se našle u redovima NOV-a, ne prestaje diskriminacija. One se mogu osjećati »zapostavljene i izolovane« zbog »nepravilnog« odnosa nekih drugova partizana. To se naročito odnosi na predrasude prema drugaricama koje *rade »ženske i niže poslove«*⁷¹ (podv. L. S.). Stoga politički rukovodioci u NOV-u trebaju s tim drugaricama prema potrebi održavati posebne sastanke, a drugove partizane treba »upozoriti поближе« na važnost ulaska žena u NOP. Ali i sâm rukovodeći kadar u vojsci nije bez predrasuda, što vidimo iz izvještaja Okružnog odbora AFŽ Karlovac o situaciji u Vrginmostu prosinca 1942:

Komandir jedne čete rekao je u selu da on ne voli da žene budu u njegovoj četi i da ako se koja pojavi da je on odmah najuri, pa je to na njih loše djelovalo.⁷²

O širokoj rasprostranjenosti odbijanja žena, stava zamjetno iracionalnog u vrijeme najžešćeg terora neprijatelja, govori i sjećanje Draginje Metikoš,⁷³ koja smatra da je pri stupanju žena u vojsku, a osobito omladinki, odlučivalo jedino njihovo raspoloženje, njihov bi broj možda bio jednak broju muškaraca pod oružjem.⁷⁴ Žaleći zbog »iskonskog shvaćanja o ženi kao manje vrijednom ljudskom biću, predodređenom samo na obavljanje takozvanih ženskih poslova« i »primitivnih shvaćanja« roditelja djevojaka, sredine i pojedinih rukovodstava borbenih jedinica, D. Metikoš opisuje kako su odbornice AFŽ-a morale čak odgovarati žene od odlaska u partizane i davati im

druga zaduženja u pozadini, koja nisu bila ni lakša, ni manje važna, ni manje opasna, ali su bila *slabije vrednovana*.⁷⁵ (podv. L. S.)

Većina tih poslova bili su tradicijski ženski poslovi: održavanje higijene, skupljanje mlijeka i pravljenje sira za bolnicu, tkanje zavoja za ranjenike, pletenje čarapa, pulovera za borce, itd.

Dok su žene iz krajeva u kojima je bio jak antifašistički pokret i koji su imali kontakte s NOV-om (polu/oslobođena područja) pokazivale veliki interes za pristupanje vojsci, žene iz novooslobođenih krajeva, koje

nisu imale prethodnog kontakta s emancipatorskim idejama, pokazuju otpor prema ideji naoružane žene. O tome govori izvještaj Marice Zastavniković iz kotara Bjelovar. Nakon mitinga prosinca 1943. na kojemu je govorila ženama Koprivnice,

Žene su pitale kako stoji s moralom u našoj vojsci. One sada prvi puta vide žene borce pa im je to čudno i zanima ih život tih naših žena boraca. Neprijateljska propaganda širila je glasine da je skoro svaka druga žena u partizanima u drugom stanju.⁷⁶

U istom dokumentu izneseno je i zapažanje kako ljudi imaju vrlo loše mišljenje o ženama borcima i kako ih ne gledaju rado. Neprijatelji naoružanu ženu nastoje neuvijeno moralno diskvalificirati, pri čemu je naglasak na seksualnom moralu. Svaka druga partizanka ili je u drugom stanju, ili se pak našla u vojsci tražeći »slobodnu ljubav«.⁷⁷ Bilo je nemoguće zamisliti neku drugu motivaciju (ili opciju) za žene kada se nađu same, bez zaštitničkih jastrebovih očiju obitelji, u nekom pothvatu pored muškaraca.

Odbojnost koju prema ženama suborcima pokazuju pripadnici NOV-a drugog je tipa. Ona proizlazi iz poimanja ratovanja kao isključivo muške zadaće. Naoružana žena iz navedenih etnografskih primjera je izuzetna, žena van svog mjesta. A s partizankom valja ravnopravno sudjelovati u nastavljanju junačke, po definiciji, muške tradicije.

Na ovo razmišljanje nadovezuje se problem »ulaska« žene u povijest kao povlaštene, također po tradiciji muški topos. Iako se na sastancima AFŽ-a i kursevima govori o ranijem potlačenom i bespravnom životu žena, o povijesti koja se odvija bez žena ili na račun eksploatacije žena, i o novoj povijesti u koju žene stupaju rame uz rame s muškarcima govori se simboličkim predodžbama u muškom rodu.

Mi smo išle u borbu otvoreno, junački, *muški*, bez špekulacija i mešetarenja. Anka Berus⁷⁸ (podv. L. S.)

... imamo jedinu želju da nas i dalje peljate vi najboji *sini* od našega naroda, a mi ćemo gledati da gremo ravno po *vašem putu* ...⁷⁹ (podv. L. S.)

Zar ne pokazuju svu veličinu ovog učešća žena u borbi, velike i proste riječi jedne stare seljanke od Andrijevac, koja, kada je vode na strijeljanje epski izražava čitavu jednu epohu u koju su zakoračile žene: Ponosim se što sam stupila na *mušku stopu*. Mitra Mitrović⁸⁰ (podv. L. S.)

Kako objasniti da u tako visoko politiziranim organizacijama kao što su KP i NOV, u kojima se inzistira na »izgrađivanju svijesti« pripadnika, ipak dolazi do pojave diskriminacije žena? Pretpostavku o klasnoj pozadini te diskriminacije možemo odmah odbaciti. Stradanju, oskudici, patnji i smrti koju je nosilo surovo ratno vrijeme, svi su ravnopravno iz-

loženi. Brišu se sve razlike, pa tako i one između žena i muškaraca. Na obzoru su samo dvije oštro odijeljene skupine: »mi« i neprijatelji. Više uvjerljivosti ima pretpostavka da se radi o dubokom i nedostatno reflektiranom sukobu dviju tradicija. Jedna je ona u kojoj su oštro odvojeni djelokruzi aktivnosti i kompetencija spolova (»prirodna« podjela rada), a u drugoj se projekt društvene promjene — socijalne revolucije (a, s obzirom na konkretne povijesne okolnosti, i sam opstanak članova zajednice) — zasniva upravo na dokidanju takve podjele.

Organizacija žena osnovana je s ciljem da *osposobi žene* za ozbiljenje jedne nove tradicije, tradicije njihovog priznatog i ravnopravnog učešća u svim sferama života. Po svom organizacijskom ustrojstvu i položaju u širem organizacijskom okružju NOP-a, kao oslobodilačkog pokreta, i narodne vlasti, kao novog političkog poretka u konstituiranju, AFŽ je osposobljen samo za izvršenje prve etape tog puta. Žene su doista bile mobilizirane, dokazale su spremnost i sposobnost da se uključe. Za drugu, tegobniju i dugotrajniju etapu, etapu ravnopravne integracije, AFŽ je imao nedostatne kompetencije. Da su imali mogućnost djelovanja, odbori AFŽ-a u vojsci, ili samostalne partijske ćelije unutar organizacije žena, zasigurno bi uz političku socijalizaciju žena doprinijele i političkoj resocijalizaciji muškaraca. U slučaju kada se samo pristupanje žena u NOV, NOO-e, pa čak i KP smatralo dovoljnim (a ne samo nužnim) dokazom emancipacije, bilo je moguće da prosvjedi protiv diskriminacije žena u njihovim redovima nikada ne prerastu u djelatnu političku akciju. U prilog toj tvrdnji govore i izvještaji o tome kako su bile sretne »drugarice borci« koje su, prisustvovavši kursu AFŽ-a, mnogo naučile »što će moći preneti na ostale drugarice u odred«,⁸¹ kao i dosta dugo toleriranje »ženskih« partijskih ćelija, koje su očito odigrale korisnu funkciju pri uvlačenju žena u općepartijski život. Drugim riječima, AFŽ je kao dobrovoljno udruženje bio u mogućnosti da izvrši adaptacijsku funkciju — adaptaciju žena kao grupe bez iskustva djelovanja u donedavno »muškim« sferama politike i vojske. Da je imao mogućnosti dokraja izvršiti i svoju potencijalnu integrativnu funkciju, izjednačavanje položaja žena i muškaraca rezultiralo bi promaknućem novih, emancipatorskih kvaliteta. Jedna od novih kvaliteta uspjela se afirmirati u vojsci — to je humanost, nova vrednota koja je postala dijelom šireg vrednosnog sustava. Da je to postignuto i prilikom ulaska žena u KP, žene ne bi bile integrirane samo u funkciji jačanja i ekspanzije pokreta i ideja koje je artikulirala partija, već bi to pridonijelo i dubljim promjenama na razini individualne svijesti i izgradnji istinski emancipiranih subjekata nove politike.

III. TRADICIJSKE VREDNOTE U NOVOM KONTEKSTU

Postojanje tradicije barem je u istoj mjeri posljedica ograničenih mogućnosti da je se oslobodi, koliko i posljedica želje da je se nastavi i održi.⁸²

Tradicijske ženske uloge vrlo se različito vrednuju, od deklarativnog glorificiranja, preko uvažavanja njihove neophodnosti, ali slabijeg vrednovanja od odgovarajućih muških uloga, pa sve do otvorenog prezira i poruge. Neosporna je njihova korisnost (i potražnja) za funkcioniranje i opstanak zajednice. Problem koji nam se ovdje postavlja je, kako ih u situaciji nagle kulturne promjene kada se tisućljetne podjele naočigled ruše, kada dolazi do svih vrsta transgresija, integrirati i modificirati u okviru jednog novog, egalitarnosti usmjerenog vrednosnog sustava. Pro-matrat ću kako se transformiraju ideje o ženskim poslovima, požrtvovnosti i pijetetu i identifikaciji sa slabijima, uloga majke kao njegovateljice i odgojiteljice, te poimanje »ženske časti i poštenja« — modela i moralnog uzora. Njima pripadajuće vrednote i u tradicijskom svjetonazoru relativno su visoko vrednovane. Spomenut ću i, u svakodnevnom životu traženu, iako ne eksplicitno osobito cijenjenu, vrednotu »ljepote i gizdavosti«, te nove funkcije tradicijskih načina komunikacije.

Tradicijski ženski poslovi oduvijek su, uz pripremanje hrane i odjeće, sadržavali i mnoge teške fizičke poslove na gospodarstvu. U ratnim uvjetima, kada su mnoge porodice ostale bez muške radne snage, žene se uspješno prihvaćaju svih poslova: pored gospodarskih — oranja, sjetve, sječe drveća, prihvaćaju se i poslova obnavljanja porušenih kuća, gradnje cesta... Kao bolničarke, one ne njeguju samo ranjenike, već ih i prenose u dugim i pogibeljnim marševima u sigurne zaklone. Kao borci podnose sve teškoće iscrpljujućeg partizanskog ratovanja. No, za razliku od obavljanja teških poslova u normalnim uvjetima, u novim uvjetima ženama se priznaje potrebna snaga i izdržljivost za njihovo obavljanje. Ne radi se, dakle, o nekom novom dokazivanju, koliko o prekoračenju tradicijom definiranih radnih zadataka. Unatoč brojnim priznanjima, ipak još nije odumrlo slabije vrednovanje ženskog rada, kao perifernog, manje vrijednog (tzv. »ženski« ili »niži« poslovi). Organizirane u AFŽ, žene su osigurale gotovo cjelokupnu opskrbu vojske, kada iza neprijateljske kao i savezničkih vojski stoji čitava razvijena ratna privreda. No, ono što najdrastičnije ukazuje na potcjenjivanje tog rada je njegovo shvaćanje kao »milodarskog«, i sukladno tome, shvaćanje organizacije žena kao pomoćne organizacije u okviru NOP-a.

Osporavajući »pomoćni« karakter AFŽ-a, član CK KPH Karlo Mrzović u svom pozdravnom govoru na I. konferenciji AFŽ-a, upravo potvrđuje shvaćanje ženskih poslova kao pomoćnih. On poziva žene da se

ne zadovolje samo tim pomoćnim poslovima (»krpanjem partizana, oranjem i kopanjem naših polja«), niti da se samo zadovolje da postanu borci s puškom u ruci, ili »politički borci za svoja prava«. One trebaju postati politički borci *tout court*.⁸³ Implicitna je, dakle, hijerarhija: pomoćni poslovi, borci s puškom, politički borci. U istom govoru, K. Mrzović ukazuje na jednu drugu — žensku — kvalitetu koja ženama omogućava da postanu rodoljubi, barem jednako tako dobri kao i muškarci.

Drugarice, ako muškarci mogu biti dobri rodoljubi, tim više to mogu biti žene, koje mogu svojim *nježnim srcem* (podv. L. S.) da ljube svoju djecu, da ljube svoju braću, da ljube svoje očeve, da ljube svoje muževe, svoj narod.⁸⁴

Pripisane ženske kvalitete, kao što su pijetet, požrtvovnost i identifikacija sa slabijima, temelj su svih socijalnih funkcija koje žene vrše preko svoje organizacije. To su briga za ranjenike, za zbrinjavanje staraca i djece, organizacija i rad u dječjim domovima, da nabrojim samo neke od njih. Taj priznati afektivni potencijal može se iskoristiti i za usmjeravanje u suprotnom pravcu: afektivnost žena može se iskoristiti i za usađivanje mržnje prema neprijatelju u odgoju i socijalizaciji djece. U toj se funkciji gleda i na socijalizaciju uloge materinstva, kako je istakla Jela Bičanić u referatu na I. konferenciji AFŽ Hrvatske:

»To je nastavak, podizanje materinstva od individualnog na socijalno, to je ono što je danas kazala jedna drugarica ovdje, da će svu svoju mržnju prema fašizmu, svoju borbenost usaditi svome djetetu i stotinama djece.⁸⁵

Posredstvom uloge majke i njene tradicijske socijalizacijske uloge, stvaraju se i temelji bratstva i jedinstva.

Vi žene uzgajate djecu u ljubavi prema bližnjima, prema domovini i iščupajte iz vaših srca mržnju. Neka nestane mržnje Srba i Hrvata, građana i seljaka, jer smo svi jednako doprinijeli u ovoj borbi.⁸⁶

Logika afektivnih veza, isticana na primjeru dijadičke veze majka-dijete, služi i kao simbolička predodžba isticanju zajedničke sudbine naših naroda, te kao motivacija za solidarnu pomoć ženama i djeci iz drugih krajeva, a majčinstvo, bremenito stvarnim teškoćama (»...žene kao majke koje vole svoju djecu, koje ih u mukama rađaju i odgajaju ..., koje tegle čitavog života«)⁸⁷ može postati i motivacija u borbi za novo društvo. Kao majka, žena zadobiva i vlastiti identitet preko svoje djece. U toku, a još mnogo više poslije završetka rata, odaje se počast »majkama (palih) boraca«; majka na simboličan način posreduje između NOP-a i (sina) borca.⁸⁸

Da su »čast i poštenje« najljepši ures žene, izraženo je u raznim očitovanjima »narodne mudrosti« i tradicijskom normativnom sustavu. Jedno od mnogih očitovanja fašističkog terora bilo je usmjereno i protiv tog, prema prevladavajućem shvaćanju, osnovnog prerogativa ljudskog dosto-

janstva žena. O tom teroru vrlo rječitro govori i proglas »Ženama Šibenika i okolice!«, koji izdaje odbor AFŽ Šibenika u svibnju 1942. godine.

Iznenadio je one koji nisu vjerovali da fašističke bande postupaju jednako okrutno sa ženama, kao i sa muškarcima i još više da na primjer njemački fašistički razbojnici siluju i odvođe žene i djevojke iz okupiranih zemalja u Njemačku u javne kuće. Stvaraju takozvane rasplodne stanice, da talijanski okupatori isto tako siluju žene i djevojke po našim selima. Eto, tako fašistički okupatori stavljaju pod noge ono što je ženi najsvetije: njezinu čast. Nije uzalud veliki vođa Sovjetskog Saveza Staljin, na jednom mjestu u svom govoru rekao ovo: 'Najzad treba osobito naše žene osloboditi od stida i rugla kojim ih izvrgavaju njemački izrodi. Zar ima ičeg plemenitijeg i uzvišenijeg od tog zadatka?'⁸⁹

Atak na čast žena pojavljuje se ovdje kao motivacija za borbu protiv okupatora. Ovaj zanimljiv navod Staljina ukazuje na korištenje simboličkog izjednačavanja tijela žene s (tijelom) domovine, koja se često metaforički izjednačava s majkom. Silovanje žena neprijatelja staro je vjerojatno koliko i povijest ljudskih ratova. Novina u ovom slučaju odnosi se na to da se žene pozivaju da brane ono što »im je najsvetije«. Obrana vlastite »časti« nije rijedak propagandni motiv. Žene se ili samo mogu obraniti, uključivši se aktivno u NOP, ili to mogu učiniti posredstvom utjecaja na muške članove obitelji — odgovarajući ih od pristupanja bilo kojoj neprijateljskoj vojsci »da ne budu čuvari zločina«.⁹⁰ U proglasu »Ženama Slavonije« ističe se kako NOB čuva »čast i poštenje naših žena«,⁹¹ te ih se poziva da se sklone na oslobođeni teritorij u »sigurnu zaštitu k Narodno-oslobodilačkoj vojsci.«

One koje to ne shvaćaju i »priređuju ugodnost onima koji su poklali toliko naših obitelji«,⁹² gazeći svoju čast gaze i »svoju nacionalnu čast« i »svoje ljudsko dostojanstvo«. ⁹³ Cilj AFŽ-a je da takve žene preodgoji.

U istom dokumentu ukazuje se na mogućnost da takve žene »operu dugim, mukotrpnim radom sa sebe ljagu«. ⁹⁴ Mogućnost njihova iskupljenja otvara im se u cilju postizanja širine organizacije AFŽ-a, koja će ih primiti u svoje redove »kad to budu zaslužile«. O tome su postojale direktive Centralnog odbora AFŽ-a, no za neke sredine one su se pokazale preuskima, jer je u njima bio »vrlo mali broj žena« koje nisu »do sada služile neprijatelju (ljubavnice)«, kako se to ističe u izvyestaju Okružnog odbora AFŽ-a za Gorski kotar Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske od siječnja 1944.⁹⁵ Za njih su predviđeni pokusni oblici aktivnosti kao npr. odbori za zidne novine ili dopisničke službe, a žene koje će se tijekom vremena radeći u njima pokazati najbolje, bit će primljene u organizaciju.

No, kada se govori o časti, ona nije ograničena samo na seksualni moral pojedinca. Pojavljuje se i šire shvaćena kao »čast kuće«. Nju mogu okaljati i muškarci, sudjelujući u kvislinškim formacijama, dezertirajući

iz redova NOV-a ili izbjegavajući njezinoj mobilizaciji. Žene će tako shvaćenu čast osigurati ako npr. pozivaju muške članove obitelji iz »uporišta okupatora«, ako će djevojke napuštati momke koji se kriju pred mobilizacijom. O uspjesima takve kampanje protiv »švabobranstva« i dezerterstva u Sloveniji, koju Slovenska protufašistička ženska zveza vodi »pomoću žena«, govori se u pismu njenog Glavnog odbora upućenom *Ženi u borbi*.⁹⁶ Riječju, AFŽ poziva žene ne samo da se bore za vlastitu čast, već i da odlučno brane nacionalnu, patriotsku čast, koja je definirana kao lojalnost NOP-u.

Iako fizička ljepota žene u tradicijskom vrednosnom sustavu kotira znatno niže od ljepote »moralnog lika«, ona je dobrodošla kvaliteta u svakodnevnom životu. Kada je same žene pretjerano samosvjesno ističu, to može poslužiti kao jedna od osnova diskvalifikacije, sudu/predrasudi o površnosti i frivolnosti žene uopće. No ukoliko se pak inzistiranje na vanjštini dogodi u dramatičnim okolnostima, ono zadobiva novu kvalitetu, kao u primjeru koji navodi Mitra Mitrović. Želju jedne mlade djevojke iz Kolašina, koju neprijatelji vode na izvršenje smrtne osude vješanjem, da se lijepo dotjera, ona ističe kao primjer posebnog junaštva.

Ona je svoju finu djevojačku želju da se lijepo obuče vezala za svoju smrt koju osjeća kao praznik, jer umire za slobodu.⁹⁷

Tradicijski načini komunikacije reguliraju povezivanje i ponašanje članova određene zajednice. U slijedećim ću primjerima pokazati kako se, bez promjene takvih ustaljenih vidova društvenosti i ponašanja, pa čak i tradicijskih obrazaca poznatih iz narodne književnosti, mogu prenositi nove poruke i sadržaji. Za okupljanje i organiziranje seoskih žena koriste se takve tradicijske forme ženskog okupljanja i kolektivnog rada kao što su sijela, prela i kominjanje.⁹⁸ U svrhu organiziranja žena u AFŽ-u, i njihovog uvlačenja u NOP, uočljivo je posebno pažljivo uvažavanje i takvih običaja koji, samim svojim ustrojstvom, potvrđuju i obnavljaju potlačeni položaj žena. Tako se npr. poštuje uloga muškarca (supruga, oca) kao posrednika u odnosu žene sa širom zajednicom. Kada se govori o »pridobivanju« udatih žena, »naročito treba dobiti povjerenje muškarca«, a sličan je slučaj i s omladinkama koje »upravo gore od želje za kontaktom s nama«. ⁹⁹ Indikativan je primjer pridobivanja muslimanskih žena. Kada je Marija Novosel dobila zadatak da na I. zemaljsku konferenciju AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu dovede dvije muslimanske žene, koje će nakon toga pomagati u radu s muslimankama, ona piše u svom izvještaju:

... za put u Petrovac [sam] predobila Asniju Pajić. Njenom sam mužu dala garancije, da će ona sa mnom putovati i sa mnom se vratiti, kao i to da će na putu biti poštivani njihovi običaji (također jelo i stanovanje u muslimanskim kućama).¹⁰⁰

Sličan je primjer kada su muslimanske žene, nakon jedne priredbe u Livnu 1943. koju su izveli sudionici NOV-a, u trenutku oduševljenja, spontano i masovno, skidale zar s lica. Iako se radilo o spontanoj gesti, agitprop nije dopustio da se o tom događaju piše u štampi kako se ne bi dobio dojam da je do tako očiglednog narušavanja tradicijskih normi došlo posljedicom propagandne akcije partizana.¹⁰¹ Riječju, poštovanje tradicije smatralo se boljim/probitičnijim oblikom propagande i ekspanzije pokreta, od njenog otvorenog osporavanja. Taj se izbor čini razumnim imajući u vidu konkretni povijesni trenutak, u kojem je za uspjeh NOB-a nužno postići što veću redukciju tenzija (nacionalnih, vjerskih, klasnih i ideoloških). No, u slučaju kompromisnog postavljanja naspram položaja žene u tradicijskoj kulturi, postavlja se problem s kojih pozicija (i kada) osporiti tradiciju u kojoj žena ima drugorazredni položaj.

Prikaz formi tradicijske kulture završit će nekim primjerima u kojima članice AFŽ-a pišu obraćajući se Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu. Zanimljivo je korištenje formula narodne književnosti, a u nekim formulacijama naziru se i tragovi liturgijskog jezika, pored općih mjesta tadašnjeg političkog diskursa. Navest ću primjer jednog takvog pisma u cijelosti.

Pozdrav drugu maršalu Titu sa masovnog sastanka žena i majki iz Crnog Potoka od 6. IX 1944.

Mi žene i majke iz sela Crnog Potoka danas stojimo čvršće nego ikad okupljene oko naše Antifašističke organizacije žena, i dižemo tešku tužbu ispunjenu mržnjom i ljutom osvetom protiv strašnog fašizma koji se pobrinuo da mi u našem dragom selu Crni Potok provodimo crne dane tuge i žalosti za onom divnom omladinom koju ustaše u svojim prvim zvjerskim zlodjelima pohvataše — poklaše i spališe. Danas sa našeg masovnog sastanka žena jednoglasno šaljemo nebrojeno najtoplijih pozdrava našem najmilijem sinu maršalu Titu koji nam je priskočio u pomoć u najcrnijim danima — kada smo ostale kao zalutale ovce — na velikom polju tuge i nevolje bez pastira i zaštite progonjeni od krvožednih vukova fašističkih slugu.

Druže Tito naša najmilija nada ponovo te pozdravljamo i čvrsto obećajemo mi žene i majke da ćemo hrabro preći sve poteškoće i nećemo skrenuti sa puta na koji nas izvede tvoja očinska ruka i vodi nas sreći i blagostanju naših naroda nas žena i djece.

Predsjednica AFŽ

Milka Vojnović i ostale antifašistkinje (31 potpis).¹⁰²

U mnogobrojnim pismima isti adresat apostrofira se kao »sva naša speranca na svijete«,¹⁰³ »oličenje naše sreće i slobode (...) pobjednik u ratu i pobjednik u miru«¹⁰⁴, te postaje granična figura na raskrsnici kon-

kretno povijesne sudbine i mita. »Već kad pomislim na ime Tito, podilazi nas neko slatko ushićenje.«¹⁰⁵ Nadljudski epiteti pridaju se i NOP-u — »sveti Narodno-oslobodilački pokret«,¹⁰⁶ kao i oružju njegovih boraca u proglasu CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu (»sveta« borba partizana, žene se pozivaju da »blagoslove njihovo oružje«).¹⁰⁷

Iz podastrih je primjera vidljivo da se ne nastoji na promjeni tradicijskih vrednota, već je naglasak na njihovoj *modifikaciji* u odnosu na novi kontekst/povijesni trenutak. Tradicijske »ženske vrednote« ne biva ju osporene niti integrirane u neki novi vrednosni sustav, već se njihov emancipatorski naboj u prvom redu očituje u funkciji korisnosti za širenje i jačanje NOP-a.

IV. SUDBINA INSTITUCIJE PORODICE

Proces transformacije tradicijskih oblika porodice u našim krajevima odvijao se već tijekom posljednja dva stoljeća.¹⁰⁸ No, porodica još uvijek osigurava funkcije kao što su rađanje i socijalizacija djece, u njoj se odvija veliki dio proizvodnje nužan za njenu ekonomsku egzistenciju, a baziran je na spolnoj podjeli rada. Ona je temeljni okvir za nasljeđivanje sredstava za proizvodnju i ostalih dobara, a pored toga je i posljednje uporište postojanja tradicijske zajednice (shvaćene kao *Gemeinschaft*). Kod seoske populacije, porodica je još uvijek i osnovni referentni okvir za egzistenciju žene. Štoviše, odgoj žena je ujedno odgoj za život u porodici. Za potrebe ove analize morat ću zanemariti neosporno postojanje raznolikih oblika i stupnjeva razgradnje tradicijske porodice (*ordre concu*).

U dokumentima AFŽ-a, stvarna porodica često se ističe kao kočnica aktivizacije žena i ostvarenja njihovog novog društvenog položaja. Žene »žive starim potpuno patrijarhalnim životom«, te im ne dopuštaju da se udalje od kuće radi pohađanja kurseva AFŽ-a.¹⁰⁹ Prilikom izbora za organe narodne vlasti, »kod glasanja žena važnu je ulogu igrala familija, lične simpatije«, a AFŽ nije uspio »suzbiti reakcionarnih nagiba«, kako se ističe u izvještaju Okružnog odbora AFŽ-a Karlovca od siječnja 1943. godine.¹¹⁰ Da kuća i djeca još uvijek predstavljaju legitimni primarni interes žene, a politička aktivnost sekundarni, očitavamo iz intencije reorganizacije AFŽ-a iz 1944. godine, od kada se manje inzistira na ekskluzivnosti (aktivističkom principu) članica, a više na masovnosti organizacije. Kaže se da sada u izvršne odbore mogu ući i one žene koje to prije nisu mogle jer nisu bile spremne da ostave kuću i djecu.¹¹¹

No, pored kritika stvarne porodice, AFŽ afirmira ovu instituciju. To se naročito očituje u odbacivanju neprijateljskih insinucija da partizani »po ugledu, tobože, na Sovjetski Savez, ruše porodicu«. Čini mi se umjesnom zamjedba da se ni u ženskoj štampi ni u arhivskim dokumentima iz ratnog perioda ne govori o stvarnoj porodici u njenim konkretnim povijesnim manifestacijama. Jedina referencija su uvijek, spojeni u sintagmi, »žene i djeca«, dok su očevi, često fizički zaista odsutni, podjednako odsutni i iz svijesti o porodici kao društvenoj instituciji. No, i pored toga, porodična problematika poima se kao »političko pitanje koje se tiče specijalno žene«. Raspravljajući o zamiranju rada do kojeg je došlo posljedicom »nepravilnog« shvaćanja reorganizacije AFŽ-a, na Trećoj konferenciji AFŽ-a za okrug Karlovac, održanoj u listopadu 1944. godine u Vojniću, smatra se da će se žene lakše okupiti upravo zahvaljujući upoznavanju ovog pitanja, od specifičnog značenja za njih. Žene se, kako se navodi, osjećaju ugroženima i strahuju od mogućnosti razvoda braka, koji su »na žalost« česti u ovom okrugu, i zadatak AFŽ-a je da ih upozna s pravima koje one, kao ravnopravne članice društva, uživaju. Pored toga, AFŽ će preuzeti i ulogu arbitra u mogućim konfliktima takve vrste, određujući »krivca« u bračnim sporovima.¹¹² Navedeni stavovi ukazuju na pretpostavljenu veću zainteresiranost žene za instituciju braka i zaštitu porodice, što ukazuje i na banalnu istinu njihovog ovisnijeg položaja u njenim okvirima.

Stvarna se porodica, dakle, poima kao proturječna: ona je i potreba, ali i prepreka novoj društvenoj ulozi žene. Kao rješenje nadaje se ono što ću nazvati metaforičkom porodicom. U metaforičkoj porodici atributi istinske ljudske zajednice pridaju se pokretu, odnosno njegovom najširem organizacionom obliku — Jedinствenoj narodnooslobodilačkoj fronti. Da je zaista riječ o djelatnom transferu, ukazuje i upotreba nomenklature porodičnih uloga prenesena na subjekte iz političke sfere. Takvim postupkom postiže se dvostruki cilj. Ne negira se ideja porodice kao neophodne ljudske zajednice, koja, pored ostalog, pruža pojedincu osjećaj sigurnosti i pripadnosti, a ujedno se jača NOP.

Narodna fronta spaja sve poštene ljude naše domovine u veliku i nepobjedivu porodicu. (...) Neka ne bude ni jednog poštenog i čestitog čovjeka u našoj domovini, koji bi stajao izvan njenih redova.¹¹³

Štoviše, poruka je da van porodice nema ispravnog života. Metaforička porodica, s druge strane, otvara prostor za pobunu protiv hijerarhijskog autoriteta i patrijarhalnog-represivnog ustrojstva stvarne porodice, bez opasnosti da se pojedinac osjeti izoliran i izgubi oslonac porodičnog okružja. Primjeri kada se lojalnost prema članovima stvarne porodice prenosi na pokret odnose se na brojne upute koje AFŽ daje ženama. Tako Inicijativni odbor AFŽ-a za Gorski kotar uvrštava u popis po-

litičkih zadataka da žene željezničara u kotarevima Delnice, Ogulin i Vrbovsko djeluju na svoje muževe da »ne voze neprijateljske vlakove, čime koriste okupatoru i škode Narodnooslobodilačkoj borbi«.¹¹⁴ No, na istom području, i neprijatelji (ustaše) se služe ženama, šireći preko njih parole o uzaludnosti NOB-a »i preko familijarnih veza nastoje pridobiti jedan dio partizana da se predaju«.¹¹⁵

Još su brojniji primjeri »gdje se majka i žena ne slažu s radom svojih najbližih u porodici«, upozorava Jela Bićanić na I. konferenciji AFŽ-a Hrvatske. Pišući o priprema za I. kongres AFŽ-a, ističe se zadaća ženske organizacije da ženama objašnjava kako

... svoju sudbinu ne smiju vezati za sudbinu tih zločinaca, pa makar oni bili braća, sinovi ili muževi.¹¹⁶

Žena, distancirajući se od političkog opredjeljenja muških članova porodice, zadobiva svoj vlastiti politički identitet. Prenoseći svoju lojalnost s tradicijskog nosioca porodičnog autoriteta na NOP, one se identificiraju sa (naizgled) slabijim, ali moralno superiornim sudionicima rata — partizanima. Navest ću neke primjere takvog prijenosa lojalnosti s članova porodice na NOP. U izvještaju iz Plaškog navodi se kako majke od sinova-četnika skrivaju stvari koje zatim daju »u našu borbu«.¹¹⁷ U Slunju, općina Neretić, jedna je majka pozvala sina kući iz neprijateljske vojske. Kada se ovaj vratio, misleći da se nešto kod kuće dogodilo, ukočila ga je i poslala u narodnu vojsku.

I sin je krenuo u brigadu. Kada su mu rekli da je to njegova svijest, on je odgovorio: To je svijest moje stare majke.¹¹⁸

Tu je i primjer sestre »bandita« kojeg je žena pokušala sakriti, ali ga je sestra predala komandi mjesta, prethodno mu objasnivši cilj NOB-a. »Ako je kriv neka ga ubiju, ako nije kriv pustit će ga«, tim riječima ona izražava povjerenje u pravednost autoriteta kojem se priklonila.¹¹⁹

Već sam spomenula primjer upotrebe nomenklature porodične uloge primijenjene na subjekte iz političke sfere. No, kakvo se mjesto pridaje ženama. Žene su »najmilija djeca ustanka«¹²⁰, ili »najbolja djeca naroda«.¹²¹ Njihova je organizacija mati, »rukovodilac i brižni vaspitač«, koja će »narodu dati najbolje kćeri za stvar njihovog oslobođenja i budućnosti«.¹²² Kao majka pojavljuje se i KPJ.

Uporna i čvrsta pred neprijateljem kao granitna stijena, a nježna prema našim narodima kao dobra majka prema svom djetetu, Komunistička partija, boreći se za nacionalni opstanak i slobodu naših naroda, spojila je, slila je tu neodoljivu i pravednu mržnju otaca i majki, muževa i žena, djevojaka i mladića prema fašističkom okupatoru i njegovim pomagačima u moćnu rijeku svenarodne mržnje. (...) Narodna fronta spaja sve poštene ljude naše domovine u veliku i nepobjedivu porodicu. (...) Organiziran u JNOF, svaki građanin slobodne Federativne Demokratske Jugoslavije moći će pružiti maksimalnu

podršku *najvećem sinu naših naroda*, voljenom našem maršalu drugu Titu, koji se svim bićem stavio u službu naroda i ne samo ga spasio od propasti, nego nas je poveo, iako teškim i trnovitim, ali ipak najlakšim i jedino ispravnim putem, kojim će svi narodi naše zemlje doći do slobode.¹²³ (podv. L. S.)

Patria potestas zasniva se na snazi i strahu, na prevlasti očinskog autoriteta. Majčinski se princip zasniva na empatiji, ljubavi i razumijevanju. Dok u prvom sustavu, djeca i žene nemaju nikakvih prava, oni su sada privilegirani subjekti historije. Jedino što u ovim navodima zbunjuje je nevidljivi otac. No, možda to upravo implicira na, iako *nikada eksplicitno* izvedeno, osporavanje patrijarhalnog autoriteta u svim njegovim očitovanjima.

Još jedan način kojim se iskazuje pripadnost metaforičkoj porodici očituje se u formulama kojima se govornici obraćaju ženama na skupovima. Uzet ću primjer II. okružne konferencije AFŽ-a za Srednju Dalmaciju, održane u oslobođenom Sinju prosinca 1944. godine. Žene se u njima najčešće stavljaju u odnos s muškim članovima porodice: Drugarice — »sestre i majke naših junaka«; »majke boraca, sestre, žene i kćeri boraca«. Tek sintagma »drugarice, žene-borci« priznaje im identitet u skladu s vastitim zaslugama, a obraćanje sa »drugarice, sestre« ili »drugarice rodoljubke« uključuje ih u sveobuhvatnu, populistički intoniranu ideju metaforičke porodice.¹²⁴

Rezimirajući razmatranje o sudbini porodice u procesu kulturne mijene, valja naglasiti dva osnovna momenta. Očita je kritika stvarne patrijarhalne porodice u kojoj muškarac određuje politička opredjeljenja. U metaforičkoj porodici pak dolazi do transfera ispoljavanja porodične lojalnosti sa stvarnih članova porodice na NOP (odnosno JNOF). Iz metaforičke je porodice odsutan otac kao nosilac tradicijskog autoriteta i simbolički (ali i stvarni) predstavnik patrijarhalnog poretka. Žene su se našle na raskrižju ovih, uvjetno rečeno, tipova porodice. U stvarnoj su porodici slobodne — imaju pravo i dužnost — da za sebe osvoje vlastiti politički identitet. U metaforičkoj porodici one su djeca — politički subjekti u nastajanju. Da li će ta prava u punoj mjeri ostvariti, da li će doista stasati u »punoljetne« političke subjekte, moći će se ustanoviti tek nakon povratka oca na porodičnu scenu, bilo u liku konkretne osobe, ili u liku autoriteta države.

V. UTOPIJI USUSRET: "ŽENA NOVOG TIPA"

Svaki emancipatorski pokret, pored jasne svijesti o onome što želi osporiti, nužno mora osloboditi potencijale imaginacije i svojih predvodnika i svojih sljedbenika, kako bi se svijet budućnosti ukazao kao cilj dostojan muke i stradanja neophodnih za njegovo moguće ozbiljenje. Na-

govještaje slike »nove«, oslobođene žene, kako je prikazuje ženska štampa, analizirat ću na primjeru ratnih izdanja *Žene u borbi*.

Već iz samog karaktera ženske štampe moguće je odčitati nove dominantne vrednote koje rese ženu u procesu emancipacije. U diskusiji na I. kongresu kulturnih radnika Hrvatske održanom u lipnju 1944., buduća urednica *Žene u borbi*, Nada Stremec¹²⁵ kaže o ženskoj štampi u NOB-u slijedeće:

Kroz stranice tih listova izlazi pred nas novi lik naše žene — žene borca za narodnu slobodu, žene čuvara narodnih svetinja, ali i žene graditeljke nove i bolje budućnosti, žene partizanke.¹²⁶

Ona u tekstu o istoj temi objavljenom godinu dana kasnije smatra da, pored toga što sadrži mnoge neophodne direktivne članke, ženska štampa ima zaslugu što je kod žena stvorila istovremeno potrebu i pružila mogućnost da i same pišu o vlastitim iskustvima. Iskustvo borbe stvorilo je novu ženu, koja više nije povučena, stidljiva, zatočenica u kući koja brine jedino za potrebe svog doma. Ona je izašla iz tog uskog kruga i osjetila se ravnopravnim članom naroda: govori na zborovima, čita i piše.¹²⁷

Ovu doista idealiziranu sliku dovršene »nove« žene, donekle korigira Veda Zagorac, koja u tekstu »Ostvarujmo ravnopravnost u izgradnji domovine«¹²⁸ ukazuje na neophodne mjere koje imaju tek dati »novu ženu Hrvatske«. Iako je politička ravnopravnost, koja je preduvjet prave narodne demokracije, ostvarena, ona postavlja pitanje koliko se žene same osjećaju osposobljenima da se odmah uključe u izgradnju zemlje i narodnu vlast. Nedovoljno učešće žena u ostvarenju tih zadataka, Veda Zagorac objašnjava njihovom mogućom bojazni da neće moći dobro vršiti svoje dužnosti kao žene i majke. Konkretno socijalno-političke mjere, za čije provođenje jamči NOP, omogućit će ženama da, ne zapostavivši ove dužnosti (čiji primat autorica ne stavlja u pitanje), postanu zaista ravnopravni i svjesni građani svoje nove domovine. U te mjere »u prvom redu spadaju zaštita trudne žene i majke, zaštita djeteta i osposobljavanje žena za stručni rad«.

Socijalno-političke mjere navedene u ovom tekstu *jedini su konkretni akcioni program* za rješavanje »ženskog pitanja« objelodanjen u ratnom periodu. Taj program u sažetom obliku slijedi liniju izraženu u referatu Vide Tomšić na V. zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine, a moguće ga je svesti na formulu: politička ravnopravnost — zaštita ženine reproduktivne funkcije — socijalizacija odgoja djece — obrazovanje — rad. Van granica ovog slijeda razmišljanja ostaje, sumnjom netaknut, patrijarhalni predznak tradicijske kulture. Za ilustraciju ovog previda indikativan je stav koji Stanko (Ćanica) Opačić iznosi u tekstu *Narodno-oslobodilačka borba stvorila je ženu novog tipa*.

Uloga žene u Narodno-oslobodilačkoj borbi odstranila je *reakcionarna shvaćanja* (podv. L. S.) o manjoj vrijednosti žene. (...) Žena dakle nije tražila ravnopravnost, nego ju je stekla radom, ona ne sudjeluje u narodnoj vlasti kao predstavnik ženske loze, nego je njen ulazak u vojno rukovodstvo i narodnu vlast bio logična posljedica zdravog probiranja najboljih narodnih snaga. Ona stupa uz bok sa muškarcem kao ravnopravan član ljudske zajednice i time su joj otvorena vrata na sve položaje u društvu za koje je sposobna. Žena je upoznala svoju snagu, stekla samopouzdanje i pročistila pojmove o svojim pravima i dužnostima.¹²⁹

Tekst zaključuje rečenica da je NOB dokazao »da se po spolu ne može ocjenjivati vrijednost čovjeka, nego po onome koliko čovjek može da da, narodno-oslobodilačka borba stvorila je ženu novog tipa.«

Dokazni postupak proveden u ovom tekstu karakterističan je upravo po tome da se specifični položaj žene u tradicijskoj kulturi tumači kao »reakcionarno shvaćanje«, a da se čitav kompleks te kulture u kojoj je položaj žene tek jedna od njegovih dimenzija, uopće ne stavlja u pitanje. Jer, ukoliko se radi o »probiranju najboljih narodnih snaga«, ili o tome da su žene došle na položaje »za koje su sposobne«, mogli bismo zaključiti o njihovoj (relativnoj) sposobnosti, imajući u vidu njihovu neznatnu zastupljenost u vojnim rukovodstvima, ali i u narodnoj vlasti. Pored navedenih tekstova, koje ne bismo trebali optužiti niti za doslovni realizam, no niti za uzlete imaginacije, navest ću preostala tri teksta koji, ražeći poetski jezik, prizivaju »novu« ženu. Pjesničkom jeziku, koji u sebi nosi potencijale da »naznači proces svake društvene preobrazbe«¹³⁰, utječu se isključivo muški autori. Odgovoriti zašto je tome tako nadilazi analitičke pretpostavke ovog rada, no vidjet ćemo da autori o kojima će biti riječ svoju imaginaciju zasnivaju na kontinuitetu literarne/mitološke tradicije na kojoj su žene, kao stvarateljice, naročito na našoj strani, oduvijek veoma skromno participirale. Slovenski novinar Radko Polič u tekstu *Novi lik slovenske žene* uzima preobrazbu žene kao metaforu za preobrazbu slovenskog naroda iz »naroda slugu u narod junaka«. Poredba se vrši na tijelu žene »od kojih je poživinčeni fašizam htio načiniti poslasticu za svoje vojnike«. Porobljena domovina izjednačava se sa (seksualno) zlorabljenom ženom, a ona se »preobrazila iz žene mučenice, ugnjetene i zapostavljene, u ženu-borca, ženu-junaka«.¹³¹

Hrvatski pjesnik Vladimir Nazor (1876–1949), od 1943. predsjednik ZAVNOH-a, održao je 1. siječnja 1944. u Otočcu predavanje pod naslovom *Od Amazonke do partizanke*.¹³² Obraćajući se partizankama, odati im priznanje da su stvorile »novi tip žene, novu vrstu ženstva — partizanku«. Žena se narodnom ustanku pridružila »dobrovoljno, spontano, spremna na svaki rad, na svaki napor, na svaku žrtvu«. Štoviše, ona se, po riječima pjesnika, odrekla

svoga što su Evine kćerke uvijek volile, da — jednaka muškarcu — doprinese postignuću našeg ideala. (podv. L. S.)

Jedna od nakana Nazorovog predavanja bila je da dokaže

kako nije neprirodno i prisiljeno da žena izađe kod nas najedamput iz kuhinje, iz dječje sobe, iz svog vrtića itd., da se da na rad, koji — kako neki misle — čeka samo na muškarca (...).

U tu svrhu on priziva žene koje su u prošlosti bile »čuvane kao borci, kao političari, pa i kao vladarice« — »drevne žene koje su čvrsto ukorijenjene u povijest«. Navodi primjere »idealiziranih likova iz priče, herojskih i ponosnih vladarica starih naroda«, ali i žene »iz puka«. No, unatoč postojanju takve tradicije, žene su vjekovima trpile poniženja, potcjenjivanja i omalovažavanja — sve do pojave »čvrste, mirne, ustrajne i neustrašive partizanke«. U jednoj nadahutoj slici Nazoru se mlada partizanka na konju priviđa kao uskrsnula Pentezileja, glavarica Amazonki.

Uskrsnuo je lik davne Amazonke, ali ljepši i viši, jer partizanka ne radi samo snagom svojih mišića, nego i svojim kroz vjekove od svih žena stečenim novim znanjem, obogaćenim umom, produhovljenim bivstvom.

Od Amazonke do partizanke krug je zatvoren. Ne čudi stoga kratka, energična rečenica na kraju teksta: »Žensko pitanje za nas je riješeno«.

Msgr. dr. Svetozar Rittig (1873–1961), župnik crkve sv. Marka u Zagrebu, potpisnik je teksta *Viteštvo, posestrimstvo i idealizam narodne borbeno žene*.¹³³ Poznati historičar i politički radnik ocrta metamorfoze »čudne etičke preobrazbe ženstva« koja je stvorila »novu borbenu ženu«. Odbacuje »niska sumnjičenja protivnika« (...)

kako partizanke s bombom o pojasu ne predstavljaju čovječanski ideal žene i djevojke,

u ime svijesti o presudnim trenucima u povijesti naroda koji mogu »naložiti i slaboj ženi da zaboravi na svoju vlastitu prirodu«. Za to navodi i povijesne presedane — to su primjeri iz »svete povijesti biblijske«: Juidita, sv. Ivanica D'Ark, te likovi iz naše narodne poezije kao što su Hasan-aginica, Kosovka djevojka, Majka Jugovića, Majka Margarita. Korijen ovog »neviđenog ženskog heroizma« moguće je naći

negdje duboko u pradjedovskoj predaji i rasnom nasljeđu, kada se cijeli narod borio za krst časni i slobodu zlatnu.

U slijedećem navodu msgr. Rittig upotrebom kontrasta nastoji podvući svoju osnovnu tezu:

Slika ovih borbenih žena nije u njihovu proleterskom izgledu, u njihovoj zanemarenoj nošnji, u njihovom muškaračkom držanju, u njihovim rascupanim vlasima, u njihovoj pušci na ramenu i bombi o pojasu — nego o čudnoj etičkoj preobrazbi njihova ženstva, u njihovoj neustrašivosti i požrtvovnosti, u

njihovu viteštvu, u plamenu njihova idealizma, koji cijelom njihovu biću daje posebni izražaj, nove biljege i etičke vrline.

Pored navedenih novih kvaliteta »ženstva«, ističe se još jedna — posestrimstvo. Ono je rodilo »u našem narodu novi ženski svijet drugarstva«, koji ukida antagonizme među ženama (»gorke i prijeke riječi«), kulturne, nacionalne, klasne i socijalne podjele. To je bolji ženski svijet, bez mržnje i zavisti, u kojem su sve sudionice jednako skromne, čedne, svjesne »rodoljupke i borbene junakinje«, bez ženske taštine i nametljivosti i zavodništva k tome. Autor nadalje izražava povjerenje u »veliki idealizam i silnu moć žene«, smatrajući da je iz iskustva poznato »kako žena redovno pravilnije ocjenjuje životne stvarnosti nego muški svijet svojim mozganjem«. »Blagorodna duša borbene žene« svojim će sestričkim osjećajem ljubavi prema svim našim narodima osigurati slogu i jedinstvo, te obranu onoga što je »u krvi i borbi skovano i stvoreno.«

Usporedimo li tekstove V. Nazora i S. Rittiga, najveća je razlika uočljiva u poimanju povijesnosti bića žene. Nazor dokazuje da nije neprirodno da žena izađe iz svog, tradicijom definiranog mjesta. Historija žena (»žene čvrsto ukorijenjene u povijest«) objašnjava pojavu partizanke kao baštinice jednog utemeljenog kontinuiteta. Da je potrebno posebno naglašavanje te činjenice, Nazor izvodi iz svijesti o mizoginom karakteru zapadnoevropske misli (u predavanju navodi »uvredljivo mnijenje o ženama« filozofa Schopenhauera i Nietzschea), kao i iz svijesti o tradicijskoj podjeli na muške i ženske sfere (»rad/koji/čeka samo na muškarce«).

Rittig, pak, govori o »čudnoj etičkoj preobrazbi ženstva« (podv. L. S.) u situaciji kada »presudni časovi u povijesti naroda« nalažu po definiciji slaboj ženi zaborav/transgresiju vlastite (spolne) prirode. Dakle, radi se o privremenom karakteru prekoračenja. Sliku novog ženskog svijeta kao boljeg, Rittig ocrtava metodom simboličke inverzije — obrćući stari/normalni ženski svijet naglavce. Mržnja, zavist, taština, nametljivost i zavodništvo preobražava se u posestrimstvo, skromnost, čednost, rodoljublje, borbenost, idealizam. Imajući u vidu da je Rittig rimokatolički svećenik, možda ne bih smjela inzistirati na njegovom osporavanju čulnosti žene, no budući da je isticanje »novog ćudoređa«¹³⁴ jedna od konstanti modernih revolucionarnih pokreta, Rittigovi nazori mogu se promatrati kao dio šireg sindroma. Vratimo se Rittigovom tekstu:

Nigdje ni traga volji ili želji opčarati ili začarati muškog stvora. Sve su gospođe po društvenom rječniku starog ženskog svijeta, koji prolazi, a skromne drugarice i radnice po nazivu novoga svijeta, što dolazi.

Parafrazirajući Rittiga, po rječniku starog svijeta naziv gospođa je znak distinkcije, on stoji umjesto *žena* — označitelja u kojemu je nezakrivljena komponenta prirodnog reda, čulnosti i nagona. Mehanički supstituirajući naziv gospođa nazivom novog svijeta — *drugarica*, dobivamo

»bespolnu pčelu–radilicu« koju Ernst Bloch vidi kao produkt odgođenog ženskog pokreta, nadomještenog proleterskim.¹³⁵

Svoju viziju »nove žene« Rittig (pokazat će se, dalekovidno), već vidi kao legendarnu »u narodnoj povijesti« i kao »nepresušivi izvor najzvišenijih nadahnuća«.¹³⁶

Bez obzira na ukazane temeljne razlike u tekstovima Nazora i Rittiga, upadljivo je zajedničko traženje legitimiteta »nove« žene u prošlosti, čak tako dalekoj da se njeni tragovi gube u mitskim izmaglicama.¹³⁷ Poetski potencijal njihove imaginacije i jezika nije se pokazao doraslim utopijskom potencijalu predmeta o kojem pišu. »Društvena revolucija ne može tražiti svoju poeziju u prošlosti već samo u budućnosti«, pisao je još Marx.¹³⁸ Slika »nove žene« kreće se u zabranu između idealizirane, iako natopljene nadom i krvlju, slike u svemu ravnopravne i oslobođene žene i poezije prošlosti. Ideologijska teza o dovršenosti emancipatorskog procesa, ili barem o dovoljnosti njegovih pretpostavki, nije ostavila dostatno životnog prostora imaginaciji, niti je otvorila mjesto zbiljskom upisivanju utopije u daljnju viziju revolucionarnog preobražaja društva. Žena van/bez svog doma, s puškom, za govornicom: da li je to bila žena van svog mjesta? Odgovor na to dati će vrijeme kada utihne oružje, kada se razgrnu ruševine i sagradi novi dom. Budućnost će izreći pravorijek hipotezi o skromnoj utopijskoj popudbini koju će žena ponijeti s ratišta.

ZNAČAJKE KULTURNE PROMJENE

Hipoteza koju sam željela testirati bila je da će društvene vrednote nužne za proces oslobođenja i mobilizacije žena biti formulirane kao antitradicionalističke i antipatrijarhalne. Tako shvaćene emancipatorske vrednote i njima odgovarajući interes bit će, uz oslobođenje zemlje od okupatora i kvilinga, vezani uz provođenje socijalističke revolucije — dakle, postizanje što egalitarnije društvene strukture.

Promatrajući eksplicitnu ideologijsku ravan i djelovanje AFŽ-a kao dobrovoljnog udruženja čiji su prerogativi, uz ostalo, i afirmacija vrednota i formuliranje novih uloga i odnosa, isticanje emancipatorskog kompleksa vrednota je očito. No, sama analiza procesa recepcije emancipatorskih vrednota, kao i borba za njihovo ostvarenje, ukazuje na postojanje ambivalentnog tretiranja tradicijske kulture.

Na emancipatorskim se vrednotama inzistira u onoj mjeri u kojoj je to nužno za akcionu motivaciju. To se vidi iz analize isticanja »parola o ravnopravnosti«, iz kritike društvene diskriminacije žena u okviru NOP-a, spolne podjele rada i distribucije moći u stvarnoj patrijarhalnoj porodici. Kada bi se inzistiralo na samom preuzimanju emancipatorskih vrednota, i organizaciona struktura AFŽ-a bila bi tako osmišljena da osigura

najefikasnije mogućnosti za njihovu integraciju u jednu novu, antitradicionalističku (socijalističku) kulturu.

U isto se vrijeme pragmatistički pristupa naspram tradicijskoj kulturi. Nju se tolerira i iskorištavaju se elementi u njoj specifičnog položaja žene. To je vidljivo u slučaju oslanjanja na tradicijske »ženske« vrednote kao što su pijetet i požrtvovnost, čast i poštenje, te isticanje slike »nove žene« kao dijela mitskog kontinuuma. Paralelno postojanje suprotnih vrednota potvrdilo je istraživanje Dunje Rihtman¹³⁹ koja smatra da se kulturna mijena isprva oslanjala na tradicijske vrednote:

NOB se vjerojatno također oslanja i podudara s nekim tradicijskim i regionalnim vrednotama. Na primjer identificira se s vrednotama čojstva, nacionalnog oslobođenja; partizanski način života, koji je vojnički i seljački, podudara se s tradicijskim seljačkim vrednotama.¹⁴⁰

No, pri ocjenjivanju mobilizacijskog potencijala tradicijskih »ženskih« vrednota, ne smijemo izgubiti iz vida presudan značaj povijesnog konteksta. Te su se vrednote doista pokazale efikasnim u situaciji neposredne ugroženosti pojedinaca i zajednice, te su, aktivizirajući žene za sudjelovanje u NOP-u, nosile i emancipatorski predznak. Problem je, gledano iz današnje perspektive, što one nisu bile integrirane u »zajedničku« sferu nove kulture, odnosno što postojanje tradicijski odvojenih sfera (ženske kao partikularne ili prirodno zadane i »muške« kao opće/ljudske) nije dokinuto. Deklarativno dokidanje tradicijskih podjela nije stvorilo niti nužne, a kamoli dovoljne preduvjete za nastavljanje procesa kulturne promjene izvan tako specifičnog konteksta kakav je predstavljala ratna kataklizma.

Imajući u vidu tu činjenicu, možemo karakter kulturne promjene koja se zbila u promjenama društvenog položaja žena označiti kao proces reinterpretacije. Američki antropolog Melville J. Herskovits proces reinterpretacije definira kao

proces kojim se stara značenja pripisuju novim elementima ili kojim nove vrednote mijenjaju kulturno značenje starih oblika.¹⁴¹

Ukoliko susret tradicijskih i emancipatorskih vrednota promatramo kao spajanje dviju tradicija, mogli bismo njegov rezultat označiti kao adiciju.¹⁴² Edward Shils adiciju određuje kao najuobičajeniji rezultat kontakta dviju odvojenih tradicija, a ona nastaje kada »primalac usvoji nešto novo, dok istovremeno nastavlja djelovati i vjerovati u manje-više isto kao i prije«. ¹⁴³ Shils je također primijetio kako su tradicije u privatnoj sferi najskrovitije i da je na njih najteže utjecati, dok su tradicije koje se odnose na javni život prijemljivije na utjecaje. Većina tih novih akvizicija dodaje se marginalno već posjedovanim tradicijama, dok centralne teme tih tradicija ostaju nedodirnuti. Kombinacija elemenata dviju tradicija

uspostavlja se unutar postojećih obrazaca vjerovanja i djelovanja njihovih posjednika.

Hipoteza od koje sam pošla u ovoj analizi samo je, dakle, djelomično potvrđena. Emancipatorske vrednote bile su pridodane korpusu postojećih tradicijskih vjerovanja (o prirodnom) mjestu žene u kulturi, a tradicijom definirane »ženske« vrednote, i na njima zasnovane društvene uloge, uklopljene su bez osporavanja u proces provođenja socijalističke revolucije.

Alternativnu interpretaciju ove često arbitrarne kombinacije između emancipatorskih i tradicijskih vrednota s kojima su žene bile suočene, moguće je bazirati na ambivalenciji stava koji cjelokupni komunistički pokret izražava prema ženama. U okviru revolucionarne tradicije i opće-ljudske emancipacije kao cilja socijalne i političke revolucije, antitradicionalističke i antipatrijarhalne vrednote jedina su moguća perspektiva iz koje se može promatrati položaj žene. Međutim, sa stanovišta praktičnog zadatka organizacije upravljanja zemljom i funkcioniranja jednog novog poretka u nastajanju, tradicijske vrednote, kao uvriježeni mehanizam društvene samoregulacije, daleko su efikasnije. Emancipatorske vrednote imaju revolucionirajući i mobilizatorski efekt, dok su tradicijske vrednote stabilnija baza za svaki poredak. U onoj mjeri u kojoj je komunistički pokret bio razapet između svoje revolucionarne tradicije i zadataka uspostavljanja poretka, stav prema položaju žene lavirao je između emancipatorskog i tradicijskog. S tog stanovišta može se reći da je — iako stoji da su društvene vrednote nužne za mobilizaciju i emancipaciju žene antitradicionalističke i antipatrijarhalne — strategija društvene akcije samo djelomično bila usmjerena k toj mobilizaciji i emancipaciji kao svom cilju.

BILJEŠKE

* Ovaj tekst dio je šire studije pod naslovom *Žene i moć — povijesna geneza jednog interesa*, neobjavljena magistarska radnja, Zagreb, 1984.

1 AFŽ Hrvatske djeluje kao organizacija već od kraja 1941. godine, iako je formalno utemeljen tek na Prvoj konferenciji AFŽ Hrvatske (11-13. 6. 1943).

2 »Udruženje je grupa organizirana za ostvarenje jednog interesa ili nekoliko zajedničkih interesa. Udruženja obično suprotstavljamo nedobrovoljnim grupiranjima koja zadovoljavaju više namjena, kao što su rodbinske grupe, kaste, društvene klase i zajednice.« Michael Banton, »Voluntary Associations«, *1 Antropological aspects*, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972 (u daljnjem navođenju bilješki: *IESS*), Vol. 15, 16, 17, str. 357.

3 Michael Banton, *nav. dj.*, str. 360.

4 Michael Banton, *nav. dj.*, str. 361.

5 *Isto*, str. 366-367.

6 *Isto*, str. 367-368.

- 7 Dunja Rihtman Augustin, »O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruci«, u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije, Etnološka tribina*, Posebno izdanje, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982, str. 35. U ovom tekstu autorica se služi Lévi-Strausovim kategorijama zamišljenog reda (*ordre conçu*) i ostvarenog reda (*ordre vecu*) kako bi pokazala da u životu zajednice postoji znatna diskrepancija između proklamirane ideologije i stvarnog funkcioniranja normi ponašanja. Upotrijebivši ovaj Lévi-Strausov koncept, slijedeći navedeni tekst, željela sam naglasiti da ideologija patrijarhalne kulture tretira žene kao posve beznačajne, što dakako nije slučaj u stvarnom životu zajednice.
- 8 Milton Singer, »Culture, The Concept of Culture«, *IESS*, Vol. 3, 4, str. 532.
- 9 Edward Shils, *Tradition*, Faber and Faber, London, Boston, 1981, str. 279.
- 10 »Dobrovoljna udruženja mogu služiti kao legitimno mjesto za afirmaciju i izražavanje vrednota, kao što je to slučaj s patriotskim društvima ili političkim partijama.« David L. Sills, »Voluntary Associations«, *II Sociological aspects, IESS*, Vol. 15, 16, 17, str. 374.
- 11 Određenje tradicije, čije ću manifestacije analizirati s osobitim naglaskom na patrijarhalni predznak, oslanja se na određenje iz rada: Dunja Rihtman, *nav. dj.*, 1978, str. 103–104. »Tradicionalni način života uključuje tradicionalnu (patrijarhalnu) porodicu, nasljeđivanje po muškoj liniji, zatim specifičan položaj žena, seljački poljoprivredni način života — s dnevnim i godišnjim ciklusima (...)«
- 12 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond AFŽ-a, AFŽ 1/6. Isti stav gotovo identičnim riječima, ističe i Anka Berus na I. konferenciji AFŽ-a Hrvatske.
- 13 AFŽ 9/1162.
- 14 AFŽ 1/7.
- 15 AFŽ 1/6.
- 16 AFŽ 9/1184.
- 17 AFŽ 2/135.
- 18 »Politička kultura je sklop stavova, uvjerenja i osjećaja koji uređuju i daju smisao političkom procesu i koji stvaraju osnovne pretpostavke i pravila koja određuju ponašanje u političkom sistemu. Ona obuhvaća i političke ideale i norme djelovanja zajednice. Politička kultura je združeno očitovanje psiholoških i subjektivnih dimenzija politike. Politička je kultura proizvod kolektivne povijesti političkog sistema, ali i životnih historija članova sistema, te je stoga ukorijenjena podjednako u javnim zbivanjima i u privatnim iskustvima.« Lucian W. Pye, »Political Culture«, *IESS*, Vol. 11, 12, str. 218.
- 19 »Politička sfera čini zasebnu subkulturu s vlastitim pravilima ponašanja i zasebnim procesom socijalizacije.« Lucian W. Pye, *nav. dj.*, str. 219. »Historijska zbivanja u političkom sistemu mogu zahtijevati promjene u političkoj kulturi koje su nekonzistentne bilo s prošlim, bilo s trenutačnim procesom socijalizacije.« Lucian W. Pye, *nav. dj.*, str. 220.
- 20 AFŽ 1/6.
- 21 »Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi«, I. dio, Glavni odbor Saveza ženskih društava, Zagreb, 1955, I, dok. 109, str. 156.
- 22 Prof. Anica Rakar, »Prosvjeta je temelj svakog napretka«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 12.
- 23 AFŽ 12/1490.
- 24 Prof. Anica Rakar, *nav. dj.*, str. 12.
- 25 »Na poslu obnove i izgradnje domovine. Osposobljavamo se za nove dužnosti«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 9. Ovaj citat upućuje na ambiciju ukidanja razgraničenja kulturnih i obrazovnih sadržaja na sferu »elitne« i »primijenjene« kulture. Patos kojim je taj ideal izražen u ovom citatu mogao bi danas izazvati blagi podsmijeh, no ne valja zaboraviti da on još uvijek nije ostvaren.
- 26 Pismo IO AFŽ Hrv. IO–u AFŽ-a Gorski kotar o organizaciji i zadacima općinskih, mjesnih i kotarskih odbora AFŽ-a, te o programu za kurs AFŽ, 27. III 1943, *Žene Hrvatske...*, I, dok. 162, str. 254.
- 27 Pismo CK–a KPH od 14. XII 1942. CK–u KPJ o radu AFŽ-a, *Žene Hrvatske...*, I, dok. 116, str. 162.
- 28 AFŽ 1/6.

- 29 AFŽ 1/1a.
- 30 AFŽ 20/2308.
- 31 AFŽ 18/2166c.
- 32 U ožujku 1942. izlazi u Lici prvi ženski list na oslobođenom teritoriju Hrvatske, *Žena u borbi*. Izdaje ga Okružni odbor AFŽ-a za Liku. U redakciji lista bile su u početku: Kata Pejnović, Jela Bičanić, dr. Slava Očko i Marija Šoljan. Kasnije taj naziv preuzima centralno glasilo AFŽ-a za Hrvatsku, a ovaj list mijenja naziv u *Lička žena u borbi. Žene Hrvatske...*, I, dok. 141, str. 205.
- 33 *Nav. dj.*, str. 208.
- 34 David L. Sills, »Voluntary Associations«, *II Sociological aspects, IESS*, Vol. 15, 16, 17, str. 366.
- 35 Zapisnik sa sastanka izvršnog oblasnog odbora AFŽ-a za Slavoniju, studeni 1943. AFŽ 8/1024.
- 36 *Isto*, izvještaj za kotar Požegu.
- 37 *Isto*, izvještaj za Pakrački kotar.
- 38 Izvještaj Inicijativnog odbora AFŽ Gorski kotar Glavnom odboru AFŽ Hrvatske, rujna 1943. AFŽ 13/1529.
- 39 Drugarica u partizanskom žargonu u ovom slučaju znači žena, supruga (primj. D.R.A.).
- 40 AFŽ 1/12b.
- 41 Joseph R. Gusfield, *Social Movements, II The Study of Social Movements, IESS*, Vol. 13, 14, str. 448.
- 42 AFŽ 11/1417.
- 43 Tako je npr. Mjesni odbor AFŽ-a Splita primio anonimnu prijavu, studenog 1944. potpisanu s »organizirane žene Splita«. Potpisnice se tuže na D. B. (navedeno je puno ime i prezime), na koju se »žali cijelo susjedstvo«, te pitaju kako je moguće da se »takav ološ prima u časnu NOV«. AFŽ 21/2510.
- 44 AFŽ 21/2579.
- 45 U navedenim, kao i u mnogim drugim primjerima, problem seksualnog morala u slučaju žena tretira se kao *djelovanje* u javnoj sferi koje podliježe u njoj prihvaćenim normama.
- 46 J. Milton Yinger, »Prejudice«, *II Social Discrimination, IESS*, Vol. 11, 12, str. 449.
- 47 AFŽ 1/61.
- 48 AFŽ 2/77.
- 49 AFŽ 9/1150.
- 50 »Mi smo pa Istrani Hrvati pravi, Ma kano lavi svoju zemlju branimo!«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 4–5.
- 51 AFŽ 21/2435. Pismo je pisano rukom, ne sadrži oznaku, odn. potpis pošiljaoca, no iz teksta je moguće pretpostaviti da se radi o Kotarskom odboru AFŽ-a Sinj.
- 52 AFŽ 21/2440.
- 53 Isto kao i bilješka br. 5.
- 54 AFŽ 18/2166c.
- 55 *Isto*.
- 56 Anka Berus, »Za učvršćenje organizacije«, *Žena u borbi*, 1943, br. 1, str. 7.
- 57 AFŽ 1/12b.
- 58 AFŽ 1/8.
- 59 AFŽ 8/1113.
- 60 AFŽ 2/143.
- 61 AFŽ 2/138.
- 62 Iz okružnice »Svim Partijskim organizacijama i članovima KP u Baniji« o organizaciji AFŽ-a u Baniji, 9. X 1942. *Žene Hrvatske...*, I, dok. 104, str. 147.
- 63 Iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH Solin od 6. X 1942. Okružnom komitetu KPH Split o radu žena, *Žene Hrvatske...*, I, dok. 106, str. 152.
- 64 Milenko S. Filipović, »Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda«, *Godišnjak balkanološkog instituta NR BiH*, Sarajevo, II, 1961, str. 139–157.

- 65 Mirko Barjaktarević, »Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu«, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, 1965–1966, 28–29, str. 273–286. Barjaktarević u tom tekstu donosi i nekoliko biografija u to vrijeme živućih tobelija. Među ostalim navodi i primjer tobelije rođene 1926. godine, koja je mobilizirana 1944, kada su partizani, oslobodivši sela oko Suve Reke (Metohija) mobilizirali mladiće u NOV-u. Ona je sa svojom jedinicom dospjela čak do Trsta, a demobilizirana je nakon rata, kada je slučajno otkriveno da nije »muškarac«. *Nav. dj.*, str. 275.
- 66 »Nova hrabrost i novi moral«, Razgovor s Marijom Šoljan Bakarić, *Žena*, 1983, br. 3–4, str. 17.
- 67 *Isto.*
- 68 *Borbeni put žena Jugoslavije*, Leksikografski zavod »Sveznanje«, Beograd, 1972, str. 126–127.
- 69 *Isto.*
- 70 Č. Popov, »Formiranje AFŽ-a 1942, Rezultat stava KPJ prema ženskom pitanju i posledice politike Narodnog fronta«, *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga VI, 1961, str. 32. citira Titove riječi: »Taj humani elemenat odigrao je ogromnu ulogu u jačanju borbenog morala, jer su naši ljudi znali da će, ako budu ranjeni, biti učinjeno sve da ih se spasi. To je bio slučaj i kod Prozora, za vrijeme Četvrtе ofenzive, kada smo nosili sa sobom 4.000 ranjenika, a i u drugim situacijama«.
- 71 Iz članka »Antifašistički front žena« objavljenog u listu *Proleter*, br. 16, 16. XII 1942. AFŽ 1/2.
- 72 AFŽ 9/1150.
- 73 Draginja Metikoš sudjelovala je u NOP-u od 1941. Uz ostale funkcije u AFŽ-u i KPH, bila je i komesar baterije IV. brigade XIII. divizije.
- 74 Draginja Metikoš, »Bilo je to prije četrdeset godina«, *Žena*, 1982, br. 5–6, str. 19. Ova interpretacija upućuje na preispitivanje tradicijskog razlikovanja žena prema bračnom statusu (veća sloboda djevojaka u odnosu na udate žene). No, tek kada bi bilo moguće izvršiti egzaktnu kvalifikaciju žena boraca NOV-a prema bračnom statusu, bilo bi moguće utvrditi da li je došlo do kakve promjene (u ovom slučaju — veće slobode akcije i kretanja udatih žena).
- 75 D. Metikoš, *nav. dj.*, str. 12–19. U ovom tekstu autorica navodi primjer dviju omladinki koje se nisu dale zavarati, te su same pobjegle u partizane.
- 76 AFŽ 1/61.
- 77 »Nisam otišla radi slobodne ljubavi — kako bi neko pomislio — jer sam već tada naslućivala da je to nešto neprimodno, gnusno, ne znam ni sama što bih o tome rekla. Htjela sam se boriti za ravnopravnost žena. Smiešno: zar ne?« »Narod nas je mrzio i izbjegavao nas.« Bivša partizanka pripovijeda o krvavoj tragediji zavedenih, *Nova Hrvatska*, 11. 4. 1944, br. 134, str. 4.
- 78 Iz referata Anke Berus na I. kongresu AFŽ-a Hrvatske, srpanj 1945, *Žene Hrvatske...*, II, dok. 365, str. 87. Još je rječitiji primjer koji se navodi u tekstu: »Iz bratskog S. S. R. -a« (*Žena u borbi*, 1944, br. 11, str. 10). Citirana je »dnevna zapovijed Staljina« u kojoj se kaže: »Neocjenjive zasluge imaju naše sovjetske žene, koje samoprijegorno rade. U interesu fronte muževno su one podnosile sve teškoće ratnog vremena, nadahnjujući drugove borce, oslobodiocе naše domovine.« Ovdje se muškarac/borac izjednačava s aktivnim, djelatnim principom (»oslobodioci«) dok je ženski princip izjednačen sa trpljenjem, koje u izuzetnim slučajevima (s dodatkom »samoprijegornog« rada) može imati i karakteristike »muževnosti«.
- 79 AFŽ 16/1807.
- 80 Iz referata Mitre Mitrović na I. zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, AFŽ 1/6.
- 81 AFŽ 1/61.
- 82 Edward Shils, *nav. dj.*, str. 213.
- 83 »Onaj koji zna da se bori, koji hoće da se bori, zaslužuje slobodu! U ime Centralnog komiteta Komunističke partije pozdravio je konferenciju drug Karlo Mrazović«, *Žena u borbi*, br. 2, 1943, str. 8.
- 84 *Nav. dj.*, str. 7.
- 85 AFŽ 1/12b.
- 86 AFŽ 20/2350.
- 87 AFŽ 18/2166c.
- 88 Od brojnih primjera, navest ću onaj kada se čak i u stručnoj literaturi (*Žene Hrvatske u NOB-u*, I, 1955) ne navodi vlastito ime aktivistkinje, već je se apostrofirala kao nečiju majku. U doku-

- mentu br. 50, str. 74, te edicije, »Majka braće Kavurić« nije ušla u povijest kao predratna aktivistkinja »Društva za prosvjetu žene«, već je označena djelom svojih sinova.
- 89 AFŽ 20/2308.
- 90 AFŽ 8/1028.
- 91 *Isto.*
- 92 AFŽ 5/616.
- 93 AFŽ 18/2166c.
- 94 *Isto.*
- 95 AFŽ 13/1535.
- 96 »Pismo iz Slovenije. Svim našim drugaricama u Hrvatskoj«, *Žena u borbi*, 1944, br. 11, str. 18–19.
- 97 AFŽ 1/6.
- 98 AFŽ 9/1162. Usp. i Okružnicu br. 4 CK KPH od 6. 12. 1941. *Žene Hrvatske...*, I, dok. 37, str. 57.
- 99 Pismo Marije Novosel, od 30. 11. 1942. Okr. odboru AFŽ za Karlovac o radu sa ženama u okolici Kladaše, *Žene Hrvatske...*, I, dok. 120, str. 116.
- 100 *Isto.*
- 102 AFŽ 2/162.
- 103 »Oblasna konferencija AFŽ Istre, Našem dragom druženju Titu ki se bori za nas oslobodit«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 19.
- 104 AFŽ 6/775.
- 105 *Isto.*
- 106 AFŽ 9/1137.
- 107 Č. Popov, *nav. dj.*, str. 33–34.
- 108 Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji: Studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb, 1971.
- 109 AFŽ 9/1163.
- 110 AFŽ 9/1162. 111 AFŽ 2/139.
- 112 AFŽ 10/1331f.
- 113 Karlo Mrazović, »Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta Hrvatske naša velika i snažna porodica«, *Žena u borbi*, br. 9, 1944, str. 1–2.
- 114 AFŽ 13/1526.
- 115 AFŽ 13/1530.
- 116 Maja Žuvić, »Zastavica i na njojzi piše, dobit će je tko uradi više«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 16–17.
- 117 AFŽ 10/1331h.
- 118 *Isto.*
- 119 AFŽ 12/1503b.
- 120 »Prva konferencija AFŽ Hrvatske. Smotra je to bila ljubavi, snage i rada«, *Žena u borbi*, 1943, br. 2, str. 2.
- 121 AFŽ 2/135.
- 122 *Isto.*
- 123 Karlo Mrazović, *nav. dj.* Mada se može činiti nategnutom, sugerirat ću interpretaciju prema kojoj u ovom citatu možemo također očitati biblijski motiv izabranog sina (»najveći sin«) koji se stavio »svim bićem u službu naroda« i spasio ga od propasti. Put kojim ga je poveo ispravan je, ali trnovit.
- 124 AFŽ 21/2469.
- 125 Nada Stremec postaje, uz Vedu Zagorac, urednica *Žene u borbi* od broja 11, studenog 1944.
- 126 »I kongres kulturnih radnika Hrvatske«, *Žena u borbi*, 1944, br. 9, str. 24.
- 127 Nada Stremec, »Naša ženska štampa«, *Žena u borbi*, 1945, br. 16–17, str. 42–43.

- 128 Veda Zagorac, »Ostvarujemo ravnopravnost u izgradnji domovine«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 15.
- 129 Stanko (Čanica) Opačić, »Narodno-oslobodilačka borba stvorila je ženu novog tipa«, *Žena u borbi*, 1943, br. 1, str. 5.
- 130 »Tako pjesnički jezik naznačuje proces svake društvene preobrazbe i u svom funkcioniranju postavlja pitanje vlasti«, Nenad Mišćević, *Filozofija jezika*, Naprijed, Zagreb, 1981, str. 226.
- 131 Radko Polič, »Novi lik slovenske žene«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 6.
- 132 »Nazor o partizankama«, *Žena u borbi*, 1944, br. 7, str. 17.
- 133 Msgr. dr. Svetozar Ritig, »Viteštvo, posestrimstvo i idealizam narodne borbene žene«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 4–6.
- 134 Ta se misao provlači kroz čitavu studiju Klause Theweleita, *Muške fantazije*, GZH, Zagreb, 1983. Evo samo jednog indikativnog navoda: »(...) dok je za muškarca dovoljno da bude čist i odvažan borac za novi svijet, žena mora ostati i seksualno čista. (...) Tako 'ново ćudorede' ga rantira kontinuitet ugnjetavanja ženske seksualnosti od jednog društva do drugog, a time i kontinuitet dominacije; žena koja nije oslobođena ponovo pruža materijal za izgradnju unutarnjih granica života u novoj državi«. *Nav. dj.*, knjiga 2, str. 136.
- 135 »Zbog toga je ženski pokret i tamo gdje je nadomješten proleterskim samo odgođen. To jest: spolno biće žene koje je u dosadašnjim muškim društvima toliko malo razjašnjeno, toliko malo određeno izvan puke obitelji, istupa kao problem i nakon ekonomsko-socijalnog oslobodenja. Upravo propadanje potlačivanja žena ne stvara, *per se ipsum*, propadanje ženskog sadržaja. Ljubavnica, majka, postvareno biće rada nisu još nigdje do kraja oblikovale taj sadržaj ili čak iscrple utopijske mogućnosti.« »Budućnost ženskog pokreta koji to još nije«, odlomak iz Blochova *Principa nade*, *Žena*, 1976, br. 1, str. 62.
- 136 U prilog tome da Ritigova vizija niti trideset godina poslije njena ispisivanja neće biti lišena samorazumljivosti govori i sažetak navedenog teksta u reprint izdanju *Žene u borbi* (1974). U bibliografiji članaka iz te edicije, taj se tekst opisuje na slijedeći način: »U članku je na *uvjerljiv način* prikazan lik žene borca, žene partizanke, koja se bori za slobodu svog naroda.« (podv. L. S.)
- 137 U svom tekstu *Legenda o Hanifi*, srpski književnik Jovan Popović (1905–1952) pridružuje se ovoj liniji razmišljanja. On piše: »Kao izatkani iz sna i želje, lebdjeli su pred nama likovi legendarnih žena, otelotvorenja samopregorne ljubavi i požrtvovanja. Izgledale su nam nedostižne, obavijene oreolom vekova, Devica Orleanska, Vasilija Kuzmina, Majka Jugovića. Nismo znali da ćemo ih sresti, da ćemo živeti s njima, disati isti vazduh, boriti se, radovati se i umirati s njima«. Iako se u tom tekstu ne obraća eksplicitno viziji »nove žene«, Popović prikazuje sudbinu djevojke Hanife u maniri ranokršćanske djevice–mučenice koja je radije odabrala smrt nego da se preda »pohoti ostrvljenih razbojnika«, *Žena danas*, 1943, br. 31, str. 10.
- 138 Navedeno prema: Nenad Mišćević, *nav. dj.*, str. 226.
- 139 To se izražavanje usredotočilo na koegzistenciju tradicijskih vrednota i vrednota racionalnog, industrijskog društva. Dunja Rihtman, *nav. dj.*, (1978), str. 115.
- 140 *Nav. dj.*, str. 104.
- 141 Melville J. Herskovits, *Cultural Anthropology*, Knopf, New York, 1955, str. 492.
- 142 Govoreći o spajanju različitih tradicija, Edward Shils opisuje nekoliko mogućih rezultata. Dok je na jednom ekstremu moguće zamisliti sintezu u posve novu tradiciju — koja ne sadrži niti jednu od karakteristika tradicija iz kojih je nastala, a na drugom ekstremu apsorpciju — kada jedna tradicija potpuno apsorpira drugu, bez da se imalo izmijeni, u stvarnosti se javljaju različiti obrasci promjena obiju tradicija. Te oblike Shils naziva adicijom, amalgamacijom i fuzijom. E. Shils, *nav. dj.*, str. 273–279.
- 143 E. Shils, *nav. dj.*, str. 275.

Emancipacija i organizacija: Uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva i kulture (NR Hrvatska 1945–1953)

I. DIO
UVOD

"NEVIDLJIVI" PREDMET, PERSPEKTIVISTIČKA METODA I "NETRANSPARENTNI" IZVORI

Kako objasniti zašto priča o Antifašističkoj fronti žena (AFŽ) do danas — 37 godina nakon njezinog utruća — još nije napisana? Problem je, čini se, podjednako u predmetu i u metodi.

Predmet — metoda — predmet

Koji je razlog da je AFŽ, najmasovnija od svih masovnih organizacija, još uvijek neispisani list naše poslijeratne povijesti? Iako kao zasebna organizacija djeluje tek desetak godina (1942–1953), nije ipak posve nepoznato da ona ima svoju jasno izdvojenu tradiciju, kontinuitet koji se može pratiti od sredine tridesetih godina, kada je i u jugoslavenskom komunističkom pokretu prihvaćena Kominternina linija stvaranja Narodnog fronta svih demokratskih snaga protiv nadirućeg fašizma¹. No istovremeno, AFŽ je u neposrednom poslijeratnom razdoblju jedina (preživjela) nasljednica tegobnog stoljetnog proboja žena² na javnu-političku scenu i nastojanja da one sebi primjerenim sredstvima osvoje ravnopravni položaj u svim sferama društvenog života. Zbog čega su i usprkos tome žene kao povijesni subjekt ipak ostale »nevidljive« u kolektivnom sjećanju i u povijesnoj znanosti, a njihovo mjesto u povijesti prazno?

Ne želimo li dogmatskom strogošću suditi o povijesnoj znanosti, treba imati u vidu da je i historiografija (poput ostalih društveno-humanističkih znanosti) tek »oblik mišljenja prouzročen sviješću o strukturama i procesima u društvu«. Stoga »svako društvo ima onoliko prošlosti koliko ima i elemenata sadašnjosti, a različiti pojedinci mogu biti svjesni različitih prošlosti (...). Društvena svijest o prošlosti stvar je množine, ne jednine.«³

Za raspoznavanje javnog/političkog djelovanja žena (a dakako i muškaraca kao konkretnih povijesnih bića) bit će neophodno odvažiti se na otklon od dominantne paradigme političke povijesti kakva istrajno prevladava u našoj historiografiji. I njezini najviši dometi⁴ široke su panoramske freske: povijesna pozornica osvijetljena je bengalskom vatrom revolucije, a po njoj defiliraju — padaju ili se uzdižu — »bića klase«, snage reakcije i napretka... Dramske zaplete potiču »objektivna nužnost« ili »zakonomjernosti društvenog razvitka«...

To je povijest bez čovjeka. »Ljudi« se i u takvoj povijesti ponekad javljaju — velike ličnosti, vođe naroda, heroji, genijalni učitelji, revolucionari i vojskovođe, ili pak pali anđeli izdaje. Muškarci. Oni kao da postoje s one strane odnosa spolova, u istoj mjeri u kojoj su jamačno tim odnosima dominirali.⁵

Razvojem socijalne povijesti koja je učinila radikalno odmak od tradicionalne historiografije — čiji su stubovi politička, vojna i diplomatska historija — kontinuirani procesi različitih područja društvenog iskustva i odnosa i tzv. »obični ljudi« postali su legitimni predmet znanstvenog interesa. Ulaskom konkretnih, *tjelesnih* povijesnih bića otvoren je ujedno prostor razvoju povijesti žena.⁶

Metodologiju socijalne povijesti odlikuje prihvaćanje metoda društvenih znanosti u konceptualizaciji i testiranju hipoteza, te orijentacija ka analizi procesa dugoga trajanja. Pored toga, ona je u neprestanom traganju za novim povijesnim izvorima. Dakako, i dobar dio te nove paradigme može se označiti kao »politička povijest«. No niti politika više nije usko određena kao formalna i neformalna borba za moć. Otvaraju se nova pitanja poput onih koja propituju alokaciju moći i resursa među spolovima, kao i društvene odnose među njima.⁷

Utemeljenje i ekspanzija povijesti žena potaknuti su snažnim usponom ženskih pokreta (tzv. neofeminizmom) početkom 1970-ih godina i njihovim zahtjevom da se kolektivno pamćenje osvježi »upisivanjem žena u povijest«. Ta se nova disciplina nadovezuje na zasade društvene povijesti, a od samih svojih početaka nije se zadovoljavala pukim ispunjavanjem »praznih mjesta« i upisivanjem žena u postojeće historiografske kategorije i obrasce. U pretpostavci govora o iskustvima žena u historiji i

s historijom našao se zahtjev za izmjenom kriterija znanstvene relevantnosti. Naime, u dotadašnjoj tradicionalnoj historiografiji njihova »iskustva, aktivnosti i prostori nisu smatrani dostojnima temeljitog istraživanja«.⁸ Marginalizacija i minorizacija iskustava žena u prošlosti bila je tek odraz njihovog stvarnog i simboličkog mjesta u suvremenim društvima.

Neodrživi su prigovori da povijest žena predstavlja nasilno izdvajanje jedne unutar sebe nehomogene analitičke kategorije kakvu predstavljaju žene. Teoretičarke povijesti žena nisu zanemarile dvostruku igru razlike. »Razlike koje se temelje na kategoriji roda postoje svagdje, no s druge strane njihove konkretne manifestacije nisu iste u svim društvima: one nisu univerzalne.«⁹ Varijacije u statusu žena isto su tako mnogobrojne kao i varijacije u statusu muškaraca te se razlikovanja prema kriteriju roda stoga ne smiju izjednačavati s hijerarhijama izvedenima prema istom kriteriju. U pitanju su zanemareni *odnosi* među ljudskim bićima i ljudskim grupama. »Žene valja poimati u odnosu — s drugim ženama i s muškarcima — a ne u kategorijama razlikovanja i odvojenosti«¹⁰, upozoravala je američka antropologinja Michelle Zimbalist Rosaldo. Osobitu su pažnju teorijski radovi posvetili razobličavanju biološkog determinizma koji implicitno pretpostavlja muškarca kao povijesno biće, a povijesnu egzistenciju žena svodi na nijemo i vječno vraćanje iste igre izmjene prirodnih ritmova. Spolovi i njihovi odnosi nisu nešto vanpovijesno — pred ili nadpovijesno. Razumijevanje *značenja* spolova u prošlosti nadaje se kao jedan od osnovnih ciljeva istraživanja. Pojam »rod« uveden je kao posljedica nastojanja da se istakne bitno društvena kvaliteta razlika baziranih na spolu.¹¹

Američka povjesničarka Joan W. Scott rod definira kao složenu kategoriju. Rod je, u prvome redu, konstitutivni element društvenih odnosa koji su bazirani na percipiranim razlikama među spolovima, te je upravo rod primarni način *označavanja* odnosa moći. Kao konstitutivni element društvenih odnosa rod, prema J. W. Scott, sadrži četiri međusobno povezana elementa:

Prvi su element raspoloživi simboli koji u određenoj kulturi prizivaju mnogostruke (i često protuslovne) reprezentacije — npr. Eva i Djevica Marija kao simboli žene u judeokršćanskoj civilizaciji. Zadatak je povjesničara da utvrdi koja se od tih simboličkih predodžbi priziva, kako i u kojem kontekstu. Na drugome su mjestu normativni koncepti koji pokreću interpretacije značenja tih simbola, koji nastoje ograničiti i uključiti njihove metaforičke potencijale. Ti su normativni koncepti sadržani u religioznim, odgojnim, znanstvenim i pravnim doktrinama. Poziciju koja tim konceptima daje prevladavajući ton, koja je dominantna u određenom povijesnom trenutku, oni sankcioniraju kao jedinu moguću, kao univerzalnu normu. Posljedica je toga da se povijest piše kao da su te

normativne pozicije proizvod društvenog konsenzusa, a ne sukoba. Težište je novih historijskih istraživanja na osporavanju deklarirane nepromjenjivosti, na otkrivanju prirode prijevora ili represije koja dovodi do privida bezvremene stalnosti binarnih reprezentacija roda, smatra J. W. Scott. Takva vrsta analize ne može izbjeći problematiziranje politike društvenih institucija i organizacija — trećeg aspekta odnosa roda. Posljednji aspekt kategorije roda je rodni identitet. Povjesničari moraju istražiti samosvojne načine konstrukcije toga identiteta i staviti svoje nalaze u odnos sa čitavim spektrom aktivnosti društvenih organizacija i povijesno specifičnim kulturnim predodžbama. Riječju, ističe Joan Scott, »koncepti roda uspostavljeni kao objektivni skup referenci strukturiraju percepciju i konkretnu simboličku organizaciju čitavog društvenog života. U onoj mjeri u kojoj te reference uspostavljaju distribuciju moći (različitu kontrolu u pristupu materijalnim i simboličkim resursima), rod je uvučen u sam nacrt i konstrukciju moći kao takve.«¹² Bez obzira na različite premise i tradicije na koje se pozivaju teorijske elaboracije povijesti žena i povijesti roda¹³, opće je mjesto zaključak da spolove i njihove odnose valja promatrati kao društvene, političke i kulturne entitete. »Ne smijemo i ne možemo ih svesti na čimbenike izvan povijesti, a još manje na jedan, jednostavni, uniformni, prvobitni ili inherentni uzrok nastanka.«¹⁴

Razmatranje odnosa kategorija klase i roda također je jedna od ključnih preokupacija pri teorijskom utemeljenju povijesti žene/roda. Ističe se da podjednako niti rod niti klasa ne označavaju homogene grupe, a još manje da te kategorije podrazumijevaju nužne solidarne veze. Rod je štoviše jedan od razloga nehomogenosti klasa, a klase su jedan od razloga za nehomogenost roda.¹⁵

Smještajući svoj predmet — AFŽ — u obzor navedenih teorijskih promišljanja povijesti roda/žena, mogla sam mu pristupiti bez osjećaja stida i kajanja. To nije posve beznačajna prednost, budući da se teško oteti dojmu da su autori/ce koji su u svojim radovima posvećivali pažnju povijesnom djelovanju žena, pritisnuti masivnošću referentnog okvira tzv. »opće/političke povijesti«, svoje bavljenje doživljavali kao nešto marginalno, gotovo frivolno. Tako npr. Jovanka Kecman, autorica prve (i jedine) iscrpne monografije o ženama Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama (misleći time na tzv. »građanski« feministički pokret), nalazi neophodnim obrazložiti (na kraju ipak odbačenu) dilemu »da li ovaj problem istraživati i obrađivati kao posebnu temu ili u okviru drugih opštih tema iz istorije radničkog pokreta.«¹⁶

Upravo zbog toga feministički poklič »Upišimo žene natrag u povijest!« ne može predstavljati samo potragu za nekim prethodno zanemarenim »predmetom«. Njegova je realizacija nezamisliva bez teorijsko-metodološke osviještenosti, novog senzibiliteta¹⁷ za »nevidljive«, zatrte,

marginalne sfere iskustva i odnosa u prošlosti. Svakodnevnica, tjelesnost, seksualnost; žene, marginalci svih boja, gubitnici, potlačeni... uspjeh će izroniti ispod sive mreže povijesnog zaborava tek kada izoštrimo metodu, oruđe da razaznamo i njihove glasove.

Istraživanje procesa emancipacije žena, koji svoje prve poticaje nalazi u revolucionarnoj paroli »Sloboda, jednakost, bratstvo« (uz — nerijetko brutalno — izuzeće sestinstva¹⁸), otvara mogućnost da istražimo jedan od zanemarenih civilizacijsko-povijesnih procesa dugoga trajanja. Štoviše, proces oslobođenja žena valja promatrati kao epohalni proces. Charles Tilly, američki sociolog povijesne orijentacije, podvrgnuo je kritici pojam društvene mijene tvrdeći da društvena promjena kao takva ne postoji niti u nacionalnim niti u svjetskim razmjerima. Postoje epohalni procesi (kao npr. procesi stvaranja država ili kapitalističke akumulacije) koji su preoblikovali svijet u posljednjih nekoliko stotina godina.¹⁹ Oslobođenje žena također se nadaje i kao pretpostavka ostvarenja jednog od najprominentnijih ideala socijalističke revolucije — jednakosti svih ljudi.

Na koji način istraživanje organizacije žena može osvijetliti samu *kvalitetu* emancipatorskih procesa u jednom društvu? Mada nikako ne treba zanemariti upozorenja vodećih teoretičarki povijesti žena da se ona ne iscrpljuje u povijesti njihovog organiziranog — javnog i političkog — djelovanja (u »ekskluzivno muškom« društvenom prostoru), problematiziranje odnosa organizacijskog modela i ciljeva organizacije žena može pružiti relevantne spoznaje o kvaliteti i dosezima toga procesa.

Stoga se kao prvi korak, neophodna pretpostavka govora o AFŽ-u, podrazumijeva rekonstrukcija nacrtu organizacijskog ustrojstva i stvarnog funkcioniranja organizacije, te utvrđivanje njezine uloge u ukupnosti procesa post/revolucionarnih mijena društva.

Unapređuju li učestale transformacije organizacijskog modela AFŽ-a u periodu od 1945. do 1953. oslobođenje žena? U kojoj je mjeri način na koji je organizacija zasnovana nakon drugog svjetskog rata bio instrumentalan za poticanje njihove emancipacije, a u kojoj je mjeri iskorišten za realizaciju drugih prioriteta društvenog razvoja? Koji su organizacijski resursi i opcije bili na raspolaganju samim ženama za artikuliranje strategije vlastitog oslobođenja od specifične spolne diskriminacije?

Rekonstruirajući učestale promjene organizacijskog modela AFŽ-a, koje su uslijedile kao reakcija na njezinu organizacijsku okolinu (u prvom redu Komunističku partiju i »narodnu vlast«), želim utvrditi stupanj autonomije kojim je AFŽ raspolagala pri formuliranju svojih ciljeva, strategije i taktika u mijenama društva koje su deklarativno (na ideološkoj ravni) bile neizvedive bez radikalnog pomaka u društvenom položaju žene. Da li je organizacijsko ustrojstvo AFŽ-a pružalo potreban prostor i adekvatan stupanj društvene moći za ostvarenje emancipacije

u zemlji opustošenoj ratnim razaranjima, nerazvijenoj i duboko prožetoj patrijarhalnom kulturom (čiji je sastavni dio i politička kultura)?

Mikrorazinu — organizaciju žena i strukturu njezinih unutrašnjih odnosa shvaćenu kao podsistem s vlastitom kulturom i grupnom dinamikom — promatrat ću u odnosu na makrorazinu — na institucije globalnog društvenog/političkog sistema koje određuju mjesto i ulogu AFŽ-a u konkretnom povijesnom trenutku. Pri utvrđivanju međudnosa ovih razina poslužit ću se nekim iskustvima *historijski orijentirane sociologije*.²⁰ Ta je disciplina razvila dovoljno prostrani teorijsko-metodološki okvir za novo čitanje klasičnih socioloških teorija, ponovno uvodeći u obzor njihova interesa sociokulturne raznolikosti, vremenske procese, konkretne događaje, te dijalektiku smislenih akcija i strukturalnih determinanti u makrosociološke eksplanacije i istraživanja.²¹

Dakako, središte mog istraživanja predstavlja život organizacije AFŽ-a. Organizacije naravno čine ljudi: njihova svakodnevica, njihovi odnosi, specifični tip izražajnosti/kreativnosti, određeni tip komunikacije — posredovanja, utjecanja... Ovako određen interes za »život organizacije« istraživanje situira u ozračje još jedne humanističke discipline: etnologije. U proučavanju kompleksnih društava suvremena etnologija morala je razviti senzibilitet za »istraživanje odnosa dijelova i cjeline, globalnih kultura i subkultura, vodećih slojeva i onih podređenih, kulture kao sustava i kulturâ kao podsustava, odnosa velikih ideja i malih pogleda na svijet, odnosa povijesti (...)«, ističe Dunja Rihtman-Auguštin.²² Još jedan tip sociološke analize može pripomoći istraživanju AFŽ-a na ovoj razini. To je tzv. mrežna analiza (*network analysis*) koja uvodi pojam društvene mreže određujući je kao »socijalnu dimenziju što posreduje između odnosa i društvenog sistema (ili) društava, između lokalne razine i nacionalne razine«. ²³ Ovaj tip analize omogućuje da se na drugi način razmišlja o načinu na koji se određuju društvene pozicije ili o međugri društvene strukture i individualne akcije.²⁴ Osobito je plodonosan u istraživanju političkih stranaka ili njima bliskih grupa (interesne grupe, grupe za pritisak); fenomen društvene moći on ne svodi samo na političku sferu »gdje se ona 'reprezentira' (...). Mrežna analiza otkriva beskonačan izvor vlasti u društvu (...)«. ²⁵ Navedenim teorijskim pristupima poslužila sam se pri konstruiranju svog predmeta istraživanja, polazeći od činjenice da on nije objektivno »zadan« niti prethodno teorijski (konsenzusom) već definiran. »Predmet« će se oblikovati, postati »čitljiv«, tek kroz *raster* odabrane teorijsko-metodološke vizure. Uvijek analiziramo ono što možemo vidjeti (lacanovski *regard* koji uočava nove dimenzije, a ne »otkriva« stvari), a to je viđenje, zauzvrat, određeno analitičkom »podatnošću« materijala, naročito kod tako eluzivnog »predmeta« poput (»nevidljivih« — zanemarenih) povijesnih činjenica. Prema mišljenju Thede Skocpol, upravo praksa analitičke povijesno orijentirane sociologije nameće in-

timniji dijalog s povijesnim činjenicama (*evidence*) nego što je za to kadra interpretativna povijesno orijentirana sociologija ili primjena modela na određeni povijesni slučaj.²⁶ Možda je tu neprestanu dijalektičku napetost između predmeta i metode, materijala i načina izvedbe, najlakše izraziti metaforom Arthura Stinchombea koji smatra da analitički povijesno orijentirani sociolog »gradi poput stolara, prilagođavajući mjere tijekom napredovanja posla, za razliku od arhitekta koji prvo crta, a tek onda gradi«. ²⁷

Dosadašnji rezultati široko zasnovanih povijesno orijentiranih socioloških analiza omogućili su nove dimenzije razumijevanja načina na koje obrasci iz prošlosti i alternativne putanje mogu biti relevantni/irelevantni za izbore sadašnjice. »Stoga dobra historijski orijentirana sociologija o zbiljskim preokupacijama stvarnosti može progovoriti na mnogo smisleniji način od usko fokusiranih empirijskih studija koje se diče svojom 'političkom relevantnošću'«. ²⁸

Osluškiivanje glasova žena iz prošlosti danas može ukazati podjednako na pogrešne izbore koje ne bi trebalo ponavljati, kao i na neistrošene rezerve utopijske energije. *Jer sa svakom sadašnjosti može u nepovrat iščeznuti slika prošlosti, u kojoj ona nije znala prepoznati sebe.* (Walter Benjamin). ²⁹

Metoda — predmet — metoda

Interdisciplinarni rad, o kojemu se danas toliko diskutira, ne podrazumijeva sučeljavanje već postojećih disciplina (niti jedna od njih, zapravo, nije se spremna predati). Kako bi se nešto moglo interdisciplinarnim učiniti, nije dovoljno izabrati »predmet« (temu) i oko nje ga sabrati dvije ili tri znanosti. Interdisciplinarnost znači stvoriti novi predmet koji ne pripada nikome.

Roland Barthes, *Jeunes chercheurs*³⁰

Metoda koja želi kompleksno zahvatiti tako zamišljen pristup predmetu (podjednako na mikro i makro razini), te konstruirati adekvatni hipotetičko-interpretativni okvir, nemoguća je bez interdisciplinarnog pristupa. On će ujedno omogućiti nadilaženje disciplinarnih ograničenja koja bi sapinjala složenost samog predmeta kao i njegovo upisivanje u međuprostore i na margine znanstvenih disciplina.

Riječju, u svojim polaznim postavkama interdisciplinarni pristup upućuje na dijaloški karakter proizvodnje znanja. Time se suprotstavlja pozitivističkoj paradigmi (još uvijek ustrajnoj, posebice u pristupima prošlo-

sti u nas) koja smatra da je znanje moguće pronaći/istražiti u obliku neposredno dostupnih činjenica/datosti (*data*).

Stoga ću i metodu (podjednako kao i predmet) nastojati zasnovati na pretpostavkama dinamičkog istraživačkog modela — na komunikacijskom modelu.³¹ Metodološko uporište za očitavanje i strukturiranje različitih razina predmeta istraživanja (makro — mikro planova), predstavljat će kombinacija slijedećih disciplina/postupaka:

RAZINA RAZMATRANJA	DISCIPLINA	PRISTUP
AFŽ u povijesnom kontekstu	<i>povijest</i>	*socijalna historija *povijest roda/žena *povijesno orijentirana sociologija
interakcije: AFŽ — organizacijsko okruženje	<i>sociologija</i>	*analiza društvene mreže *sociologija društvenih pokreta
AFŽ kao sustav (kultura organizacije)	<i>etnologija</i>	*folkloristika *simbolička antropologija *proučavanje rituala

Mada proizlaze iz različitih teorijskih/disciplinarnih tradicija, svi ovdje navedeni pristupi/discipline nalaze svoje dodirne točke u:

- sklonosti eklektizmu;
- osviještenoj fluidnosti vlastitih granica (graničnih područja);
- težnji za prožimanjem sa srodnim disciplinama.

Njihov se eklektizam najjasnije ogleda u činjenici da otklanjaju propisivanje »metodoloških *dicta*«. Tako na primjer, kritička analiza reprezentativnih djela vodećih povijesno orijentiranih sociologa ukazuje na to da bi tu disciplinu »bilo pogrešno svesti na bilo koju epistemološku, teorijsku ili metodološku orijentaciju (...)«! Povijesno orijentirani sociolozi postavili su »široki program/djelokrug u istraživanju i teoretiziranju o važnim samosvojnim preokupacijama«. ³² Težište je na analizi određenog problema, a cilj je shvaćanje smisla historijskog obrasca »koristeći se u tom procesu svakim teorijskim resursom koji se čini korisnim i validnim«. ³³

Povijest roda, na sličan način, svoju originalnost nastoji utemeljiti ne u primijenjenim metodama, već u postavljanju novih pitanja sa specifičnim perspektivama. ³⁴

Evropska se etnologija (ali i anglo-američka tradicija kulturne antropologije) ³⁵ nakon procesa kritičkog preispitivanja, štoviše i žučnog osporavanja vlastitog nasljeđa »kulturno-historijske« paradigme, otvara prema socijalnoj povijesti svakodnevice u prošlosti i sadašnjosti, suradujući ne više isključivo s historiografijom, već i sa sociologijom, psihologijom, modernom lingvistikom, semiologijom, kibernetikom i ekonomskim znanostima. ³⁶

Riječju, na sve je ove discipline moguće primijeniti tvrdnju Thede Skocpol kojom opisuje povijesno orijentiranu sociologiju: radi se o nastojanju da se zasnuje »mapa alternativnih strategija za istraživanje i pisanje (...). Takva mapa ne može pružiti metodološka *dicta* za neko konkretno istraživanje. No ona može senzibilizirati podjednako istraživače kao i publiku (...) za ciljeve, prednosti i nedostatke alternativnih pristupa.« ³⁷

O izvorima ili kako izbjeći zamku iskrivljenih ogledala

Osnovni korpus mog empirijskog materijala predstavlja arhivski fond Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske, pohranjen u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Građa koju taj fond sabire veoma je opsežna (oko 65 arhivskih kutija za razdoblje 1945–53), raznolika po karakteru i pruža različite tipove obavijesti o prošlosti. Nije na odmet spomenuti da se njome do sada nisu služili istraživači naše najnovije povijesti. Neiskorištena i zanemarena, ona predstavlja izazov istraživaču, onaj višak za koji Jacques Derrida i poststrukturalisti dokazuju da je posljedica djelovanja procesa zamjene, a nazivaju ga *supplément*. Poslužiti ću se upravo tim Derridinim pojmom da označim karakter i ukazem na interpretativne mogućnosti arhivske građe koju je organizacija AFŽ »proizvela« u razdoblju od 1945. do svog (samo)ukidanja 1953. godine, u odnosu na dosad uobičajene izvore za pisanje povijesti društva u nas.

Supplément Derrida izvodi u slijedećim značenjima kao: 1) ono što je suplementarno (dopunsko, pomoćno) i koje pribavlja ono što nedostaje; 2) ono što nadomješta original; 3) ono što je iznad i izvan neophodnog. Pojam *supplément* je dvoznačan i stoga djeluje zbunjujuće /uznemiravajuće u odnosu na ono što je smatrano čitavim ili dovoljnim. *Supplément* stavlja u pitanje dovoljnost kategorije univerzalnog. ³⁸

Pristup izvorima — arhivskoj građi AFŽ-a — i njihovoj interpretaciji s takvih polazišta ima potencijal da stavi u pitanje naša znanja (ili predrasude) o jednom periodu iz tzv. opće povijesti, ali, naravno, kroz vizuru povijesti žene. Upisivanjem jednog nezanemarivog segmenta prošlih iskustava žena u tekst »Povijesti« osvjetlit će se neka od njezinih zastrtih mjesta i razgrnuti netransparentnost institucionaliziranog (uvriježenog/ideologiziranog) diskursa ³⁹ o toj prošlosti. Dobro nam znani svjetionici zasjat će drugačijim svjetlom (i osvjetliti sjenovite zabrane): revolucija, socijalizam, jednakost svih ljudi, »bratstvo i jedinstvo« — tzv. neprijeporne i univerzalne vrednote pokazat će tamne napukline svoje »općenitosti«. Što je to socijalizam revolucionirao u životima žena? Dok govor ideologije neprestano ističe dobitke, smijemo li previdjeti gubitke? *Supplément*, kao onespokojavajući šum što dopire s margina osnovnog teksta povijesti, nadomeće sjenu upitanosti tezi da »točak historije« uvi-

jek kreće naprijed tek sa zdravom dozom sumnje o ispravnosti njegova smjera.

Uranjajući u arhivsku građu, valja imati na umu da niti ovi (ali niti ikoji drugi) povijesni izvori nisu neposredovani odraz/opis »stvarnosti«. Oni funkcioniraju i čitljivi su (spoznatljivi) isključivo na *tekstualnoj* razini. Posegnemo li iza tekstova, suočit ćemo se s kontekstima moći, otporom, institucionalnom prinudom i inovacijom...

No, kada polazimo od tekstova izvora koji predstavljaju iskaz, ne treba zaboraviti da je iskaz imanentno društvena činjenica. U osnovi je svakog iskaza, upozorava Bahtin, dijalogičnost, tj. u samom se iskazu slušalac već podrazumijeva.⁴⁰ Iskaz je u cijelosti formiran izvanlingvističkim, dijaloškim momentom, a i sam jezik funkcionira kao »ideološki sistem«. ⁴¹ Polazeći od tih premisa, pokušala sam klasificirati arhivsku građu prema smjerovima u kojima se taj dijalog/komunikacija odvija.

Povijest AFŽ-a je (pri)povijest o organizaciji. Kad kažemo organizacija dakako podrazumijevamo postojanje određene hijerarhije. No i hijerarhija unutar AFŽ-a tek je dio jednog složenijeg spleta hijerarhijskih odnosa u društvu. Zbog toga sam svakom dokumentu postavila pitanje: *tko govori?* (s kojega mjesta u odnosu na govor vlasti?) i *koga pretpostavlja kao slušaoca?* Na najuprošćenijoj razini, u obje ove pozicije neprestano se isprepleću dva tipa diskursa:

— *kritičko-informativni* (teži što vjerodostojnije predstaviti određenu situaciju, samokritičan je, teži minimalizirati ideološku dimenziju te omogućiti regulaciju i što bolje funkcioniranje svakodnevne prakse) i

— *reprezentativni* (autoreferencijalan je, oslanja se na neupitan/totalizirajući i totalitarni govor vlasti, a mobilizacijski eros kojim se reprezentira/legitimira usmjeren je na besprizivno i neposredno izvršavanje njegovih zamisli; ideološki je — pretpostavlja eventualno buduće stanje kao realni entitet).

Primjer tipičnog odnosa ova dva tipa diskursa vertikalna je komunikacija između viših i nižih odbora AFŽ-a, te njezinih viših odbora s respektivnom organizacijskom okolinom (KPJ, Narodni front). Kritičko-informativni diskurs prevladava prilikom artikulacije teškoća i problema u vlastitim sredinama i »probija« se u obraćanju/izvještajima nižih hijerarhijskih instanci višima. Ali na toj ravni komunikacije dolazi i do upotrebe reprezentativnog diskursa u skladu s pretpostavljenim očekivanjima viših odbora AFŽ-a, Narodnog fronta, »komiteta«... Viši pak odbori neprestano pronađu/razotkrivaju tu zamku i učestalo upozoravaju na nepouzdanost takvih izvještaja i »podataka s terena«.

(Istraživači nikada ne smiju smetnuti s uma da se nalaze usred igre iskrivljenih ogledala.)

Komunikacijski ću model, dakle, primijeniti podjednako i u određenju predmeta/metode i u pristupu arhivskim izvorima. Takav pristup osjeća

nelagodu spram aksiomatskog shvaćanja prema kojemu izvori nisu predmet spoznaje historičara, već puko sredstvo spoznaje povijesnog razvoja, »kanali obavijesti«. ⁴² Suvremena promišljanja na području tekstualne kritike i teorije kulture, nasuprot tome, upozoravaju da su tekstovi »sistemi ili ekonomije istine«, te da kroz njih govore moć i povijest na način koji njihovi autori nisu bili kadri kontrolirati. ⁴³ Jedan od promicatelja takvoga pristupa, američki antropolog i povjesničar James Clifford, zalaže se za po njegovu shvaćanju jedini mogući pristup — djelomične interpretacije. Naime, smatra Clifford, pravi referent iskaza nije prikazani »svijet« nego su to specifične instance diskursa. Kulturne interpretacije koje vode računa o raznovrsnim recipročnim kontekstima — obavezuju na iznalaženje različitih rakursa prikazivanja posredovanih stvarnosti kao nečeg mnogosubjektivnoga, izloženoga djelovanju moći i nepodudarnog. Niti očekivani rezultat nije dakle prikaz »svijeta«, već zapis komunikativnih procesa koji povijesno postoje *između* subjekata u odnosima moći. ⁴⁴ Teško je ne složiti se s Cliffordovim zaključkom da se, kao posljedica takve vrste kritičke predostrožnosti, sve učestalije javljaju »neslavljeničke historije« (*noncelebratory histories*).

DVJESTA GODINA TIŠINE:

POKUŠAJ TIPOLOGIJE ŽENSKIH POKRETA U MODERNOM PERIODU

Od govornice do stratišta

Žene, probudite se; zvon razuma odjekuje čitavim svemirom; otkrijte svoja prava. Moćno carstvo prirode nije više okruženo predrasudama, fanatizmom, praznovjerenjem i lažima. Baklja istine raspršila je oblake ludosti i uzurpacije. Porobljeni je muškarac umnožio svoju snagu i potrebna mu je vaša kako bi raskinuo vlastite okove. Postavši slobodan postao je nepravedan prema svojoj družici. O, žene, žene! Kada ćete prestati biti slijepce? Koji su vaši probitci od revolucije?

Olympe de Gouges
*Déclaration des Droits de la Femme
et de la Citoyenne*, (3. 9. 1791)⁴⁵

Pitanje koje je autorica *Deklaracije o pravima žene i građanke* postavila u *Postscriptumu* proglasa svojim sugrađankama nije bilo tek retorički ukras. U narednoj je rečenici sama na njega odgovorila: *Još izraženije potcjenjivanje i još jači žig prezira.*

Žene su s velikom energijom sudjelovale u dizanju Francuske revolucije. Po prvi se puta kao grupa pojavljuju u javnosti 1789, i to ne samo kao puki dio revolucionarne »mase«, kao »piljarice« u pohodu na Versailles, nego kao društveni pokret. Zahtijevale su mogućnost sudjelovanja u politici, organizirale se u ženske političke klubove, izdavale prve feminističke časopise (npr. *L'Observateur féminin*, *Le Journal de l'État et du citoyen*) i salijetale Narodnu skupštinu svojim peticijama u kojima upozoravaju: »Upravo ste dokinuli privilegije, odstranite i one koje se odnose na muški rod«.46 Ovdje dakle počinje povijest novovjekog feminizma. Ali u povijesnoj svijesti (posredovanoj, *horribile dictu*, zapisima muškaraca historičara) izranjaju žene Francuske revolucije kao »kliše ili karikature, kao 'babe' koje se pretvaraju u 'hijene'«.47 Slične su fantazme progonile i njihove suvremenike, konzervativce i revolucionare podjednako, što je 1793. dovelo do zabrane svake javne aktivnosti žena, do raspuštanja njihovih političkih klubova i smaknuća brojnih žena koje su zastupale interese vlastitog spola. »Žena ima pravo da se popne do stratišta; zbog toga podjednako mora imati pravo da se uspne za govornicu (...)« napisala je (proročanski) Olympe de Gouges u članu X. svoje *Deklaracije*. Zbog »neprirodna« nagnuća prema govornici bila je giljotinirana kao žirondinka 13. brumairea 1793, u svojoj 45-oj godini.

Tada je započelo kruženje dugo dva stoljeća, vječno vraćanje istog u povijesti žena.

Ženski su se pokreti javljali usporedo ili na marginama širih društvenih pokreta, doprinosili njihovim usponima i — tonuli u zaborav nakon pobjeda. Njihove kratkotrajne trijumfe smjenjivale su dugotrajne tišine. Svaka je generacija žena koje se nisu mirile sa »svojom prirodom«, sve do naših dana, iznova proživljavala i ponovno otkrivala borbe svoga spola. Do narednog zaborava?

Tipologija organiziranog djelovanja žena

Dakako, neopravdano je za prešućivanje tog povijesnog nasljeđa tere-titi isključivo (muški) hegemonizam povijesne znanosti. Problem se može analizirati i propitivanjem statusa feminizma kao političke teorije — kako zahtijevati jednakost u ime razlike? »Feminizam, opozicijska politička perspektiva, može efikasno staviti u pitanje dominantni politički diskurs kojemu se suprotstavlja, ali ipak ostaje u okviru teorije protiv koje se oblikuje. (...) On razotkriva protuslovlja, tišine i isključenja unutar liberalne političke teorije«, zaključuje Joan W. Scott razmatrajući ovaj teorijski problem na primjeru *Deklaracije* Olympe de Gouges.48 Budući

TIP ORGANIZIRANOG DJELOVANJA ŽENA (INDIKATORI)				
ODNOS PREMA OPĆEM DRUŠTVENOM SISTEMU (& POD- SISTEMIMA)	INTEGRACIJA		PROMJENA	
	REFORMIZAM (<i>status quo</i>)	SAVEZNIŠTVO (klasno, političko...)	SUPSUMIRANJE INTERESNE DIMENZIJE	ISTICANJE INTERESNE DIMENZIJE
TEORIJSKO POSTAVLJANJE PITANJA/ZAHTEJVA	KRITIKA NEDOVOLJNE REPREZENTACIJE ŽENA U POSTOJEĆIM OKVIRIMA <ul style="list-style-type: none"> * položaj žena je problem po sebi * cilj: integracija u postojeće institucije na svim razinama * nema direktnih aspiracija u borbi za vlast 		KRITIKA STRUKTURALNIH NEMOGUĆNOSTI INTEGRACIJE ŽENA <ul style="list-style-type: none"> * automatsko rješavanje ž. pitanja kao dio realizacije određenog programa društvene preobrazbe * cilj: emancipacija žena, njihovo osposobljavanje za provođenje tog programa * ž. pitanje — problem za sebe * cilj: OSLOBODENJE žena, ono je problem <i>sui generis</i>, ima samosvojnu dinamiku rješavanja → dovest će do NOVE KULTURE (potrebe, način života) 	
ORGANIZACIJSKI PRINCIP	autonomija <ul style="list-style-type: none"> * nacionalne organizacije žena * »one issue movements« * grupe za pritisak * senzibiliziranje javnog mnijenja ↓ sveobuhvatne infiltracije → pritisak → uz političku neutralnost 	heteronomija <ul style="list-style-type: none"> * pridružene organizacije (<i>affiliated org.</i>) ↓ promjena položaja žena kao posljedica političke pobjede »saveznika« 	<ul style="list-style-type: none"> * pseudopridružene organizacije i druge forme za MOBILIZACIJU žena — »iskorištavanje« emancipatorskih zahtjeva ↓ tzv. »rad među/sa ženama« 	autonomija → FEMINIZAM (»organizacije žena za žene«) <ul style="list-style-type: none"> * odustajanje od vladajućih pravila političke igre ↓ * male grupe * networks * marginalizacija
ODNOS PREMA MASOVNOSTI ČLANSTVA	+ / <ul style="list-style-type: none"> * integracija u sve institucije * »strateška alokacija« 	<ul style="list-style-type: none"> * potiče se masovnost članstva * presudna uloga »ženske elite« alocirane u pseudo/pridruženim organizacijama 	<ul style="list-style-type: none"> * u slučaju isticanja određenih zahtjeva * kod stvaranja javnog mnijenja 	
TIP ORGANIZIRANOG DJELOVANJA ŽENA	REFORMISTIČKO / FEMINISTIČKO ↓ šanse za razvoj ženskog pokreta	»ŽENSKÉ ORGANIZACIJE« (»ŽENE KAO SUPUTNICE«) ↓ nema šansi za razvoj ženskog pokreta	REVOLUCIONARNO / FEMINISTIČKO ↓ šanse za razvoj ženskog pokreta	
METODOLOŠKE IMPLIKACIJE ZA PROUČAVANJE	povijest žena	žene u povijesti	povijest žena	

da feminizam *nije* samostalan fenomen — nezavisna politička teorija ili koherentna filozofija, valja ga prosuđivati unutar kritičke opozicije spram respektivnih političkih teorija. Ono, dakle, što označava određenu feminističku tradiciju, ističe J. W. Scott, »nije neka izvanjska 'žena' ili teleologija, već *kontekstualno* formulirana kritika isključenja žena«.49 (podv. L. S.)

Mutatis mutandis, na sličan način — kontekstualno — možemo uspostaviti tipologiju ženskih pokreta u razdoblju nakon *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* koja kao temeljnu vrednotu postavlja jednakost.50 Posredstvom različitih tipova odnosa ženskih pokreta prema društvenom sistemu, bilo da se bore za integraciju žena u postojeće, bilo da nastoje na promjeni ukupnog društvenog sustava (a nije isključeno niti supostojanje oba tipa, odnosno njihovih varijeteta u istom periodu), moguće je očitati koordinate unutar kojih su upisane neke od tradicija koje će AFŽ sabrati i pratiti, te u kojem će ih smjeru dalje razvijati.

Neka od »otkrića« bit će začudna današnjim čitateljicama/čitateljima, budući da je i sama Antifašistička fronta žena zadobila status izumrle prehistorijske životinje... No, već i površno poznavanje različitih tendencija suvremenog (neo)feminizma dovoljno je da razaznamo na koje se od prikazanih tradicija iz povijesti ženskih pokreta i ne znajući naslanjaju/nadovezuju.

Pojavljujući se na *marginama moći* (bez obzira na svoju stvarnu snagu u određenom povijesnom trenutku), izazivajući i osporavajući dominantni politički diskurs, ženski pokreti neizbježno ostaju ispušteni iz povijesnog sjećanja, onoga koje upravo taj diskurs nastoji što vjerodostojnije rekonstruirati.

Obje ravni predložene tipologije — ona općenita (odnos prema općem društvenom sistemu) i ona posebna, koja obuhvaća osnovne indikatore idejne i organizacijske konstrukcije pojedinih ženskih pokreta — ukazuju na temeljnu distinkciju između njih, na opoziciju autonomija — heteronomija.

Autonomnim ženskim pokretima (koji su sukladno tome i »apolitični«, tj. ne vežu se uz neku određenu političku snagu/partiju/ideologiju) u najvećoj mjeri pripada tzv. građanski feminizam. Možda su najprominentniji primjer engleske sufražetkinje s kraja 19. i početka 20. stoljeća, čiji je osnovni politički program bilo žensko pravo glasa i mogućnost ravnopravnog ulaska u sve profesije. Te prosvijećene i energične viktorijanske gospođe i pored svoje neustrašive militantnosti (nisu prezale od uličnih konfrontacija s policijom, bile su masovno suđene i zatvarane, a u zatvorima su štrajkale glađu)⁵¹, nisu stavljale u pitanje potencijale bri-

tanske demokracije. Od suvremenih primjera mogli bismo navesti Nacionalnu organizaciju žena (*National Organization of Women* — NOW) iz Sjedinjenih Američkih Država koja mobilizira svoje članstvo (valja pripomenuti da iz njega ne isključuju muške podupiruće članove-feministe) oko pojedinih problema, primjerice promjene pojedinih zakona kojima se diskriminiraju žene (npr. *Equal Rights Amendment*, legalizacija pobačaja, i sl.). Pri tome je aktivnost NOW usredotočena na djelovanje u javnosti, dok se uvriježene podjele između privatne i javne sfere ne propituju.⁵² Suvremene feminističke inicijative u Jugoslaviji također se uklapaju u ovaj reformistički tabor.⁵³

Drugi pol autonomne feminističke akcije predstavljaju pokreti čija idejna platforma sadrži društvenu promjenu. Najistaknutiji eksplanatorni, ali i ideološki, koncept je patrijarhat čije se radikalno dokidanje smatra nužnom pretpostavkom bilo kakve revolucionarne (u feminističkom smislu) preobrazbe. Od starijih primjera ovamo bismo mogli ubrojiti anarhistički feminizam Emme Goldman sa svojim prezirom za »vječne« institucije građanskog društva (brak, moral, religiju, »demokraciju«), kombiniranim s ubojitom kritičnošću spram revolucionarnog asketizma i puritanizma radničkog i komunističkog pokreta. Od novijih, to je široki spektar ženskih grupa sastavljenih od disidentkinja radikalne šezdesetsmaške ljevice u SAD⁵⁴ i Zapadnoj Evropi. Dakako, jedino u ovu kategoriju možemo smjestiti i više/manje radikalne lezbijske grupe. Od »Crvene Emme« do njezinih unuka, poklič »*épater les bourgeois*« vidno je ispisan na borbenom stijegu. Bez obzira na svoj subverzivni potencijal i utjecaj na javno mnijenje u određenim historijskim situacijama, ove su grupe izrazito marginalne u odnosu na centre moći i utjecaja u društvu.

Heteronomija odlikuje dvije ideološki oprečne struje unutar ženskog pokreta — objedinjuje i one koji traže svoje mjesto pod suncem postojećeg, kao i one koji se, čvrsto ukorijenjeni u krilu nekog »šireg« društvenog/političkog pokreta, bore za promjenu. Političko savezništvo žena zanimljivo je etabliranim političkim partijama koje u svojim redovima otvaraju prostor za njihovo djelovanje formiranjem tzv. pridruženih organizacija. Najčešće je prostor namijenjen ženama sukladan nekim tradicionalnim ženskim djelatnostima u kojima je izražena »briga za druge«. To su sektori poput zbrinjavanja djece, obrazovanja, socijalnog i dobrotvornog rada i sl. Podjednako i lijeve i desne partije formiraju svoje ženske odsjeke (suvremeni primjer su Socijaldemokratska i Kršćansko-demokratska partija u SR Njemačkoj), a kao nagradu za privrženost vlastitoj stranci unose u svoje programe neke od ženskih zahtjeva. Dakako, ambicioznije žene u tim partijama koriste pridružene organizacije ne samo

za isticanje specifično ženskih zahtjeva, već i kao kanal vlastite promocije u krutim i još uvijek prevladavajuće muškim političkim hijerarhijama. U slučaju da je takva partija progresivnije orijentirana, a naročito ukoliko u društvu postoji artikulirani feministički pokret i konkurencija političkih programa, može doći i do kvalitativnog pomaka kao posljedica pritisaka iz ženskog odsjeka, kakav se zbilo nedavnim usvajanjem odredbe o obaveznim kvotama u SPD — Njemačkoj socijaldemokratskoj stranci.⁵⁵ Kada je neka partija na vlasti, ona koristi svoju žensku organizaciju kao podršku sistemu (da primjer ne tražimo predaleko, i današnja jugoslavenska Konferencija za društvenu aktivnost žena pri SSRNJ djeluje na temelju takve logike).

Među partijama koje svoje članstvo mobiliziraju za izvođenje radikalne društvene promjene /revolucije, moguće je izdvojiti dva ekstremna primjera. To su Sekretarijati žena pri III. internacionali kao i tzv. Komisije za rad među ženama koje su pod pokroviteljstvom Kominterne djelovale pri KPJ u međuratnom razdoblju. Njihov je osnovni cilj bilo »političko uzdizanje ženskih masa«, što je zapravo značilo odgoj za revoluciju. No, ovoj kategoriji pripadaju i ženske organizacije Nationalsocijalističke partije Njemačke — NSAPD, koje predstavljaju poučan, iako vjerojatno najekstremniji⁵⁶ primjer kako se žene mogu mobilizirati i organizirati u pokret na osnovama antifeminističkog programa. Nacistički su ideolozi bez uvijanja izražavali prezir prema ženama, a posebice spram »čudovišne« pojave emancipirane žene. Njihov je odgovor na izazove ženskog pitanja bilo radikalno odvajanje sfera — muške (javnost, politika) i ženske (obitelj, karitativni rad, a blagonaklono su dopuštali nijemo i samozatajno služenje partiji). Žene (u većini iz niže srednje klase, nezaposlene, relativno siromašne i slabo obrazovane) hrlile su u nacističke organizacije *Frauenschaft* ili *Frauenwerk*, motivirane strahom od procesa emancipacije koji su uzeli maha u Weimarskoj republici. Vjerovale su da će, utičući se militantnom i militarističkom patrijarhatu, ponovno zadobiti samopoštovanje u tradicionalnim »ženskim ulogama« i vezati »svoje« muškarce uz kuću i obitelj.⁵⁷

Iako je status individue u oba ova primjera prilično podudaran (pojedinac je ništa, partija/klasa, nacija/*Volk* je sve), bilo bi nedopustivo za ljubav jedne poopćavajuće tipologije zanemariti njihove neprijeporne razlike. Politika će, smatrao je Hitler, iskvartiti žene, a da ne popravi muškarce.⁵⁸ Komunistički je pokret, nasuprot tome, deklarativno visoko vrednovao učešće žena u politici i aktivnostima van privatne sfere, iako nikada nije radikalnije stavio u pitanje »prirodnu« podlogu radikalnog reza između privatne i javne sfere. Ali i desničarska (autoritarno — fa-

šistička) i ljevičarska (marksističko-lenjinistička) politička doktrina i praksa pozivaju se na prirodu kao na izvor »prirodnih« prava i spolnih razlika.

Ako je ovoj tipologiji (kao i svim primjerima ženskih pokreta koje bi u nju bilo moguće upisati) uopće potreban zaključak, on bi se mogao sažeti u slijedećoj hipotezi. Konzekventno uvođenje kategorije roda u historiografsku naraciju imat će za posljedicu brojna prevrednovanja: na političke pokrete koji su smatrani progresivnima past će tmurne sjene, a sama će se »priroda« prikazati tek kao diskurs, a ne više kao proizvođačica uzročnosti.

AFŽ — *heres legitima*

Antifašistička fronta žena legitimna je baštinica dviju različitih, nerijetko suprotstavljenih, tradicija ženskog pokreta koje su djelovale u međuratnoj Jugoslaviji.

U južnoslavenskim se zemljama građanski ženski pokret javio već polovicom 19. stoljeća, istodobno s razvojem kapitalizma i nacionalnim integracijama, procesima u kojima je na specifičan način sudjelovao.⁵⁹ Tokom 19. stoljeća razvijao se prema obrascu tzv. filantropskog feminizma.⁶⁰ Stvaranjem samostalnih ženskih organizacija, došlo je do socijalizacije tradicionalnih ženskih uloga (briga za druge, pomoćnica i njegovateljica ugroženih, čuvarica i prenositeljica nacionalnih identiteta...). No, već početkom 20. stoljeća njihova se aktivnost upravlja prema političkoj sferi — javljaju se prvi zahtjevi za ženskim pravom glasa i izjednačavanjem pred zakonom. Prvi svjetski rat dočekala su građanska ženska društva na već uznapredovalom stupnju organizacije. Srpski ženski savez objedinjuje 32 društva, član je međunarodnih organizacija (Međunarodnog ženskog saveza i Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa).

Slična tendencija uočljiva je i u radničkom pokretu u čijim su okvirima žene, unatoč agilnom sudjelovanju u njegovim akcijama (štrajkovi, tarifni pokreti, političke manifestacije, i sl.), tek manjim dijelom obuhvaćene klasnim organizacijama, odn. njihovim ženskim sekcijama. No znatnija je mobilizacija žena pošla za rukom Sekretarijatu žena socijaldemokrata Socijaldemokratske partije Srbije, zahvaljujući pored ostalog, listu *Jednakost* koji izlazi od 1910. godine.

Žene južnoslavenskih naroda aktivno su, u skladu s mogućnostima dostupnima u okviru pozicionog ratovanja, sudjelovale u Prvom svjetskom ratu iako, nažalost, na suprotnim stranama. Mada su, kao bolničarke na frontu i radna snaga na ispražnjenim muškim radnim mjestima u poza-

dini, ravnopravno dijelile ratne napore istovremeno se zalažući za mir⁶¹, njihovim zahtjevima za ravnopravnošću, čiji je simbol bilo pravo glasa, nije bilo udovoljeno za razliku od većine zapadnoevropskih zemalja i SAD.

Nakon konstituiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obnavlja se predratni model organiziranja žena: u građanskim ženskim organizacijama i u okvirima radničkog pokreta. Dvije su najjače organizacije koje okupljaju brojna i raznolika feministički orijentirana ženska društva i udruženja u međuratnom razdoblju: Jugoslovenski ženski savez i Alijansa ženskih pokreta.

Jugoslovenski ženski savez nastavlja tradiciju Srpskog ženskog saveza, a 1921. već okuplja 205 društava sa 50.000 organiziranih žena. Tijekom svog postojanja nekoliko se puta reorganizira, no čitavo vrijeme djeluje koordinirano sa srodnim organizacijama (Alijansom ženskih pokreta, Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena, i dr.).⁶²

*Alijansa ženskih pokreta*⁶³ druga je značajna feministička centrala koja objedinjava ženska društva na minimalnom programu borbe za pravo glasa. Izrazitu aktivnost pokazuje prigodom parlamentarnih izbora 1927, donošenja novog izbornog zakona 1935. godine, nacрта Jugoslavenskog građanskog zakonika 1937, a bila je i veoma agilna u organizaciji najmasovnije akcije za žensko pravo glasa 1939.

Oštra linija, uspostavljena prije svega ideološkom isključivošću radničkog pokreta inspiriranog djelovanjem ilegalne KPJ, dijeli feminističke/građanske ženske organizacije od aktivnosti žena u radničkom pokretu međuratnog razdoblja. Ali i unatoč tome, ozakonjena neravnopravnost u sprezi s patrijarhalnom strukturuom cjelokupnog javnog i privatnog života rezultirala je podudarnošću osnovnih zahtjeva žena, bez obzira na njihovu klasnu pripadnost.

Opasnost od fašizma, koja je pogodovala formuliranju politike Narodnog fronta, omogućila je povezivanje ovih dviju struja. U Zagrebu je, primjerice, 1934. godine na inicijativu SKOJ-a (dakako, kao posrednika KPJ) osnovana Omladinska podružnica Ženskog pokreta⁶⁴, a u Beogradu je takva podružnica uslijedila godinu dana kasnije. Skojevke, zainteresirane za žensko pitanje, uskočile su u institucionalni prostor koji su feministkinje osvojile.

Čini se da je takav konkubinat (tako dugo dok je trajao) obim strana bio od koristi. Feministkinje, inače većinom ugledne predstavnice profesija srednjih godina, pomladile su svoje redove svježom energijom i idejama. Skojevke su u ekskluzivno ženskom zabranu imale veliku slobodu djelovanja (unatoč partijskim direktivama, a ponekad i prijekorima

da su se olako prepustile feminističkim skretanjima⁶⁵), čime je tzv. proleterski ženski pokret krenuo s mrtve točke.⁶⁶ Izvjesno je da je u komunistički pokret ušla manje kruta i dogmatska interpretacija ženskog pitanja⁶⁷ koja je tom zanemarenom »sektoru« partijskog rada⁶⁸ dala dignitet. Pored toga, nova samosvijest i argumentacija koju su pod okriljem feministkinja kalile mlade komunističke snage, zasigurno je imala svog udjela i u dramatičnom porastu broja žena, članica KPJ i »simpatizerki« u tom razdoblju.⁶⁹

Iako kritične prema autoritarnom i patrijarhalnom režimu međuratne Jugoslavije, građanske feministkinje ne smatraju da rade na njegovom prevratu, već nastoje na njegovom reformiranju u smjeru demokratskog društva. Vjerovala su da će uvođenje žena u politički život biti pretpostavka takvog zaokreta. To najbolje ocrtavaju riječi jedne od utemeljiteljica, izrečene na osnivačkoj skupštini društva Ženski pokret održanoj u zagrebačkom hotelu Esplanade 1925. godine:

Treba pristajati uz pokret, koji ide za ostvarenjem Pravde i Ljubavi u svijetu. Postigne li žena svoja prava, dobije li pravo glasa treba je odgojiti onamo da se očuva onih metoda, koje danas upotrebljavaju muškarci. Treba ih odgojiti tako da ne izaberu jednog Hindenburga ili Mussolinija, treba ih odgojiti tako, da ne prihvate metode današnjeg parlamentarizma, koji je vrlo daleko od onoga, što bi trebalo da bude.⁷⁰

Politička neutralnost koju građanske ženske organizacije neumorno ističu nije, dakle, apolitičnost. Po njihovom je uvjerenju ona predstavljala zalag ostvarenja lepeze demokratskih mogućnosti, koje će zaživjeti ulaskom žena u biračko tijelo.

Taktika za postizanje tog cilja odvijala se na dva plana aktivnosti. Vršile su stalne pritiske na vladu i njezina tijela (delegacije žena, predstavke, peticije) kako bi se usvojili ženski zahtjevi, a pored toga su neprestano obrazovale i poticale same žene da sudjeluju u tim aktivnostima, te da se posredstvom njih pripremaju za integraciju u sistem. Slomom Kraljevine Jugoslavije građanske feminističke organizacije gube referentni okvir svog djelovanja. Nisu sanjale neku svoju utopiju van okvira poznatog im društva za koje su usrdno vjerovala da nije nepopravljivo. Rat, čiji su se odsjaji već jasno nazirali na obzoru, označio je kraj njihovih nada. Pokret se sam raspustio potkraj 1940.

Antifašistička fronta žena, koja je stupila na povijesnu pozornicu dvije godine kasnije, postala je legitimna (i jedina) nasljednica ove tradicije. Tradicija građanskog feminizma u međuratnoj Jugoslaviji od tada je, dijeleći sudbinu mnogih drugih tradicija iz povijesti žena, prekrivena tišinom.

AFŽ — *exsecutrix*

Iako je AFŽ 1942. osnovana kao »široki pokret«⁷¹ u čije su krilo bile pozvane sve protivnice fašizma bez obzira na svoju klasnu pripadnost i političke simpatije, njegova idejna podloga bila je čvrsto ukorijenjena u socijalističkoj tradiciji promišljanja strateških i taktičkih potencijala ženskog pitanja. Za bolje razumijevanja daljnjeg (a osobito poslijeratnog) razvoja organizacije, neophodno je u kratkim crtama upoznati ovu tradiciju čija ju je ideologija neopozivo obilježila.

Kao paradigma odnosa radničkog i ženskog pokreta poslužiti će mi model Wenera Thönnessena, konstruiran na temelju njegove detaljne historiografske analize odnosa Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD) i ženskog pokreta. Thönnessen uočava tri prijelomne faze tog odnosa: 1) faza proleterskog antifeminizma (1863–1868); 2) faza uključivanja žena u radnički pokret (1869–1888); 3) faza organiziranja žena unutar partije (1889–1913).⁷²

Proleterski se antifeminizam — osporavanje prava ženama da sudjeluju u plaćenom najamnom radu — javlja kao reakcija na sve masovnije uključivanje žena u radnu snagu. Korijene te reakcije moguće je nazreti u povećanju opresivnih radnih uvjeta i rastućoj bijedi radničkih obitelji. Bila je to instinktivna reakcija na postojeću situaciju i ona se nije teorijski oblikovala. Stav radnika bio je uvjetovan tradicionalnim poimanjem obitelji i naviknutošću na uobičajenu podjelu rada među spolovima, što im je otežavalo prihvaćanje tog trenda društvenog razvoja. Takav se stav, prema Thönnessenu, mora nazvati antifeminističkim, budući da ne samo odbacuje ženski rad pod danim uvjetima, već i nastoji perpetuirati ograničavanje ženske uloge na kuću i podizanje djece.⁷³

Nakon spoznaje da je u postojećim ekonomskim uvjetima porast ženske radne snage neizbježan (druga faza), priznaje im se pravo na rad van kuće. Efekti koje bi ženska konkurencija na tržištu rada mogla imati na nadnice muškaraca, nastoje se eliminirati uključivanjem žena u radnički pokret. U toj se fazi uvodi zahtjev: jednaka plaća za jednaki rad. Taj je zahtjev, naizgled, trebao prvenstveno štititi radnice čija je nadnica bila niža od muških, ali je u stvari bila zamišljen kao mjera protiv »nelojalne« konkurencije. U ovom se razdoblju javljaju i prvi zahtjevi za »zaštitom ženske radne snage«. Sam problem dobiva i svoje prve (i do danas u nas *ad nauseam* citirane) teorijske podloge. Teorije emancipacije žene Augusta Bebela, Friedricha Engelsa i Klare Zetkin razotkrivaju odnos između emancipacije žena i radničke klase, ukazujući na nepobitnu ulogu privatnog vlasništva u porobljavanju i jednih i drugih. Njihova je teza da

oslobođenje žena nije moguće bez prethodnog oslobođenja radničke klase.⁷⁴

U trećoj fazi, statutom SPD ženama je omogućeno učlanjivanje u partiju. Pokrenut je ženski časopis *Die Gleichheit (Jednakost)*, a javljaju se i prvi zahtjevi za žensko pravo glasa u okviru SPD. Ono, pored građanske i zakonske jednakosti, postaje dijelom partijskog programa. Povećanje udjela žena u radnoj snazi imalo je za posljedicu i povećanje partijskog članstva. Povezanost žena s partijom nastojala je SPD pojačati brigom za njihovo obrazovanje. No omasovljenjem ženskog pokreta unutar SPD, došlo je i do reakcija u redovima partije. Pojavljuju se novi znakovi diskriminacije žena, a u unutarpartijska polarizacija na »ortodoksne socijaliste« i »revizioniste«⁷⁵ pred kraj tog razdoblja uvučene su i žene. Za vrijeme revolucije u Njemačkoj 1918. godine najutjecajnije članice partije našle su se u opoziciji spram partijskoj većini. Po završetku Prvog svjetskog rata delegati SPD u vladi proglasili su žensko pravo glasa, a u novi Ustav ušla je jednakopravnost žena.

Porast diskriminacije žena u Weimarskoj republici pokazao je da se žensko pitanje niti iscrpljuje niti rješava isključivo u domeni zakonske regulative.⁷⁶ Ekonomskom krizom u Njemačkoj »točak historije« vraća se natrag: uočljiv je porast proleterskog antifeminizma. Odgovor SPD na takav nazadak procesa emancipacije i na zahtjeve žena da sudjeluju u političkom radu sveo se na otvaranje područja socijalnog rada kao »specifično ženske« sfere aktivnosti. Taj pomak u cilju emancipacije žena ka »pravu da se bave dobrotvornim radom« (bez obzira na njegov značaj u vrijeme ekonomske krize), moguće je interpretirati kao sredstvo perpetuiranja diskriminacije žena drugim sredstvima. Nezaobilazna je Thönnessenova ocjena da se na taj način teorija emancipacije nadomješta »funkcionalnom teorijom« koja nije samo uvela jednaka prava, već i uspostavila monopol žena u sektoru socijalnog rada, tako da sve ostale sfere ostanu još dostupnije muškarcima. Zanimarivanje i manipulacija ženskim članstvom SPD najizrazitije se očitovala u predrasudama spram kandidatkinja za »ozbiljne« partijske funkcije. »Transformacija socijaldemokracije u državi lojalnu (*state-supportive*) reformističku partiju imala je paralelu u preobrazbi proleterskog ženskog pokreta u organizaciju za obučavanje društvenih anđela«, zaključuje Werner Thönnessen.⁷⁷

Za razumijevanje socijalističke tradicije pristupa ženskom pitanju veoma je instruktivna teorijska analiza subjektivizacije žena u proletersku klasnu svijest koju na istom historijskom primjeru izvodi sociologinja Vlasta Jalušič.⁷⁸ Proces subjektivacije ova autorica određuje kao proces konstituiranja subjekta na primjeru proleterskog klasnog subjekta kao

kolektivnog revolucionarnog subjekta. Veoma pojednostavljeno rečeno⁷⁹, taj se proces odvija na pretpostavkama imaginarne zamjene između kolektivnog klasnog Subjekta = Partija i individue u procesu subjektivizacije posredstvom klasne svijesti. Radnička se partija pri tome služi agitacijskim mehanizmom (koji se koristi radničkim obrazovnim društvima, zborovanjima, letcima, partijskim tiskom, kongresima)⁸⁰. Njegova je zadaća da raspršene, konkurentske individue s njihovom sindikalističkom svijesću (klasa po sebi) preoblikuje u »sposobne, snažne i ujedinjene« (klasa za sebe), ukine njihovu partikularnost, politizira ih, smatra V. Jalušič. Još veću partikularnost predstavljala je kategorija radnih žena sa svojim »žensko specifičnim« deficitima — »zaostalošću«, »indiferentnošću« (kako se izrazila Klara Zetkin). Za subjektivaciju tog dijela proletarijata morao je nastati posebni agitacijski aparat koji će predstavljati dje-latnu jezgru proleterskog ženskog pokreta. Iako su unutar SPD bili snažni glasovi protivnika posebnog ženskog pitanja/pokreta (npr. Karl Liebknecht je energično isticao da unutar radničke klase ne smije postojati nikakav »ženski pokret«, već samo »društveni pokret«), ipak je došlo do stvaranja posebnog proleterskog ženskog pokreta kao reakcije na radikalizam građanskog feminizma. Neosporan je kontinuitet njegovog nastanka s liberalnom tradicijom — s njemačkim građanskim ženskim pokretom — iako je Klara Zetkin u svojoj *Povijesti proleterskog ženskog pokreta u Njemačkoj* »zaboravila« ta ishodišta.⁸¹ Ženske socijaldemokratske agitacione komisije bile su utemeljene na tri osnovne premise: na višestrukom ograničenju ženskog industrijskog rada i »ulozi« koju bi na temelju svog uključenja u industrijsku proizvodnju žena dobila; na potrebi »čistoće« proleterskog ženskog pokreta, njegovog jasnog razlučivanja od *bürgerlichen Frauenrechtlerinnen* (građanki koje se bore za ženska prava); dok je treća premisa proizlazila iz pretpostavki o ženskoj »zaostalosti« i »indiferentnosti«⁸². Zbog toga (ali i prije toga) trebalo je uvjeriti drugove socijaldemokrate da je ženska agitacija značajna za probitak partije, no istovremeno je valjalo postaviti oštre granice između proleterskog i građanskog ženskog pokreta (što je značilo nikako ne dopustiti organizacijsku autonomiju). *Drugove* je trebalo uvjeriti da neće dobiti protivnike već *suborce*⁸³, čega se zdušno, riječju i perom prihvatila Klara Zetkin. Upravo u stalnom dokazivanju jedinstvenosti (bespolnosti) proletarijata u okvirima ženskog proleterskog pokreta Jalušička⁸⁴ vidi konzervativnost koja proizlazi iz njegovog poluautonomnog karaktera. Prema njezinoj analizi, njemačka je socijaldemokracija »proizvela« proleterski ženski pokret tako da je postojeće ženske revolte prema režimu i instituciji porodice, koji su se manifestirali primjerice tijekom demon-

stracija protiv porasta životnih troškova, za žensko pravo glasa i u napadnom smanjivanju biološke reprodukcije⁸⁵, kanalizirala u smjeru oslobođenja proletarijata, ili ih potiskivala kao irelevantne za revoluciju, čak kontrarevolucionarne. Riječju, »mobilizacija žena nije bila mišljena kao rušenje 'posebne ženske uloge u reprodukciji vrste', žena — proleterka je (...) imala čast reproducirati pripadnike opće, revolucionarne klase i tako u svojoj posebnoj ulozi služiti revoluciji«.⁸⁶

Rezultat subjektivacije žene u proleterku posredstvom socijalističke agitacije ogleda se u slici proleterke kao »nove« žene. Povijesni se *novum* sastojao u jednostavnoj operaciji zbrajanja. »Prirodnoj nužnosti« (uloge majke, supruge, kućanice) pribrojena je »društvena nužnost« (najamni rad kao posljedica »gladi« za radnom snagom koju proizvodi industrijska revolucija, te politika kao odgovor na eksploataciju čitave radničke klase). Dakle, prirodna + društvena nužda = proleterka / nova, socijalistička žena. Koliko je ta dvostruka potčinjenost »nužnosti« kao koordinatama ženske egzistencije frustrirajuća, svjedoče trajni otpori žena tako shvaćenoj emancipaciji (žal za izgubljenim okovima domaćeg ognjišta i latentna želja za povlačenjem u privatnu sferu).⁸⁷ Riječju, socijalistička agitacija, smatra Vlasta Jalušič, osigurava instance prepoznavanja proleterki posredstvom svoje uloge u:

- proklamiranju jednakosti (političke i građanskopravne — pravo glasa);
- najamnom radu van kuće (definicija proleterke);
- u definiranju žene kao su-pruge proletera;
- u određenju žene kao majke proletera.⁸⁸

Individualna praksa žrtvovanja žene u porodici mehanizmima partijske agitacije nadomještena je žrtvovanjem revoluciji. Stoga se zaključak Vlaste Jalušič čini neizbježnim: »Ženska agitacija je tista ki *proizvede* množično *gibanje* in tu proletarskost nima nobenega pomena več. 'Proletarka' je zgolj fantazmatska podoba *Ženske*«. ⁸⁹

Da li je model proizvodnje proleterskog ženskog pokreta primjenjiv i na naše međuratne uvjete? Moguće je odgovoriti potvrdno, ali dakako valja uzeti u obzir i neke posebnosti uvjetovane privrednom nerazvijenosti (malobrojni industrijski proletarijat) i autoritarnom prirodom političkog režima (radnički je pokret ilegalan/polulegalan u najvećem dijelu tog razdoblja).

Prva faza (proleterski antifeminizam) i druga faza (uključivanje žena u radnički pokret) se preklapaju. Antifeminizam se, dakako, najčešće ipak ne izražava eksplicitno, mada se na Kongresu ujedinjenja 1919. na kojem je osnovana jedinstvena Socijalistička radnička partija Jugoslavije

(komunista) moglo čuti i mišljenje jednog delegata da ženama »ne bi trebalo dati pravo glasa, jer su konzervativne«. ⁹⁰ Istovremeno je na tom kongresu izabran Centralni sekretarijat žena komunista sa zadatkom da planski i sistematski radi na organiziranju i komunističkom obrazovanju žena ⁹¹. U ilegalnoj je KPJ u više navrata pokretano djelovanje sekretarijata žena (npr. pri CK KPJ 1929), no učestale samokritike visokih partijskih funkcionara, kao i zanemariv broj članica KPJ ukazuju na činjenicu da njihov rad nije bio naročito uspješan. ⁹² Treća faza, organiziranje žena unutar partije, započela je u periodu politike Narodnog fronta, polovicom 1930-ih godina. Plodonosno, iako ne i beskonfliktno, prožimanje s građanskim/feminističkim ženskim pokretom pridonijelo je stvaranju nove samosvijesti samih članica o »dvojnjoj potčinjenosti« žena — potčinjenosti kapitalu, ali i potčinjenom položaju u okviru radničkog pokreta. ⁹³

Heres et executrix

Antifašistička fronta žena, osnovana sumorne druge ratne zime ⁹⁴, nosila je, dakle, sa sobom popudbinu građanskog ženskog pokreta uz uzvišeni teret izvršiteljice socijalističke tradicije konačnog rješenja ženskog pitanja, koje je imalo uslijediti nakon uspješno okončane socijalističke revolucije.

Najsažetija rekapitulacija njezinog organizacijskog ustrojstva u ratnom razdoblju ukazuje na postojanje dvije jasno razgraničene faze:

1) faza autonomije unutar narodnooslobodilačkog pokreta (1942–1943);

2) faza direktne submisije i transmisionog karaktera (1944–1945). ⁹⁵

U prvoj fazi osnovni su zadaci AFŽ-a bili mobilizacija žena za sudjelovanje i za pomoć NOP-u. Stoga je rukovodstvo revolucije toleriralo, i štoviše, podržavalo njezinu relativnu nezavisnost koja se ogledala u postojanju jasno određene vlastite hijerarhijske piramide i vertikalne linije komunikacija/autoriteta. U životu organizacije važnu je ulogu imalo centralno glasilo *Žena u borbi*, kao i lokalni ženski tisak (horizontalna ravan unutarorganizacijske komunikacije), a vertikalnom su se putanjom direktive redovno kretale od viših ka nižim odborima. Početkom 1944. godine, kada se narodna vlast već konsolidirala kao poredak na oslobođenim područjima, CK KPJ upućuje CK KPH pismo kojim ga upozorava na greške koje su mnoge partijske organizacije dopustile u radu i razvoju AFŽ-a. Na prvom je mjestu istaknuta tendencija pretvaranja »tog pokreta u posebnu i krutu organizaciju čime se je oslabila i sve više

slabi osnovna povezanost lokalnih odbora AFŽ s narodnooslobodilačkim pokretom i lokalnim organizacijama Partije«. Kritizira se i postojanje tzv. »ženskih aktiva« u KP kao i stvaranje posebnih partijskih ćelija u samoj organizaciji žena, čime je »razvitak tih drugarica partijki nepravilan i jednostran«. ⁹⁶ Čini se da je adresanta ipak najviše brinuo razvoj »čak i izvjesnih feminističkih tendencija«, dakle organizacijska autonomija. AFŽ je nakon te »drugarske kritike« reorganizirana, a njezina je organizacijska struktura integrirana u hijerarhijsku mrežu Narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Time je AFŽ utopljena u hijerarhiju Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. ⁹⁷ Žene su tom odlukom bile doista integrirane u NOO-e, ali kao manje »kvalificirane« i manje iskusne u javnom/političkom istupanju, ubrzo su bile marginalizirane u novim ulogama ⁹⁸. Time se iz AFŽ-a gotovo potpuno izgubila interesna dimenzija (specifični emancipatorski sadržaji) koja je postala tek neznatnim dječlićem u mozaiku globalne revolucionarne promjene.

Dok su emancipatorske vrednote koje imaju revolucionirajući i mobilizatorski efekt bile naglašavane u prvoj fazi NOB-e, u drugoj fazi one više nisu istim intenzitetom isticane u prvi plan. Štoviše, nemalo je primjera kako se rukovodstvo NOP-a obzirno i tolerantno odnosilo prema tradicionalnim (da ne kažemo konzervativnim) vrednotama u pogledu na žene ⁹⁹. Razlog je tome u činjenici da upravo tradicionalne vrednote predstavljaju najstabilniju bazu svakom poretku.

O vampirima i Feniksima...

Kakav je bio odnos rukovodstva AFŽ-a prema svom dvojnomo nasljeđu? Odgovor glasi: pragmatičan. U trenutku osnivanja AFŽ-a naglašavanje kontinuiteta cjelokupnog prijeratnog ženskog pokreta (AFŽ — *heres legitima*) imalo je za cilj pridobivanje i objedinjavanje svih žena u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja. Diskontinuitet (odnosno selektivni kontinuitet) naglašavan je kada je trebalo istaknuti jedinu ispravnu, »naprednu« liniju (*executrix* — socijalistička tradicija proleterskog ženskog pokreta) u ženskom pokretu ¹⁰⁰. Riječju, naglasci su ovisili o trenutačnoj potrebi.

Teško je, ipak, zadržati distanciranu ravnodušnost prema baroknoj metafori koju je pri spomenu na građanski ženski pokret upotrijebila Anka Berus, počasna aktivistkinja organizacije, nakon 1945. jedina žena ministar u prvoj hrvatskoj vladi. Govoreći o »snagama prošlosti« na Prvoj konferenciji AFŽ-a Hrvatske 1943. poslužila se predodžbom vampira (»Nije isključeno da će se povampiriti i 'Ženski pokret'. (...)« ¹⁰¹. Posve

u duhu pučke kulture (da ne spekuliramo o mogućim utjecajima Hollywooda i Bele Lugosija), preporučila je i lijek protiv vampirizma na Prvom kongresu AFŽ Hrvatske u ljetu 1945: »Istešimo velik i jak glogov kolac i probodimo vampira u srce (...)«. ¹⁰²

Dvjestogodišnja povijest ženskih pokreta zapadnog kulturnog kruga tog će vampira, »porod od tmine«, prije prepoznati u bajkovitoj slici ptice Feniks koja se toj povijesti u prkos ponovno i ponovno rađa iz vlastitog pepela.

RED, RAD & POSLUH

Red i zakon

U Kraljevini Jugoslaviji neravnopravnost žena bila je sankcionirana na svim područjima pravne regulacije. Jedini izuzetak predstavlja krivično pravo u kojemu je u osnovi žena bila izjednačena s muškarcem: imala je deliktnu sposobnost i odgovarala je za krivična djela pod istim uvjetima. ¹⁰³ Oспорavanje pravne nejednakosti žena predstavljalo je minimalni program, platformu suradnje svih onodobnih ženskih udruženja/pokreta. Na njihove učestale protestne akcije i zahtjeve za reformama, apostrofirane su instance odgovarale ustrajnim odbijanjem. Postojeći su pravni status žena više ili manje uvijeno i, naravno, prikrivajući stvarne razloge njihovog isključivanja, opravdavale logikom »prirodnosti« takvog stanja stvari. ¹⁰⁴

No i sam prednacrt evropske novovjeke demokracije, *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina*, temelji se na »prirodnim i neotuđivim« pravima čovjeka. U političkoj teoriji Francuske revolucije priroda je, naime, podjednako izvor »prirodnih« prava i spolnih razlika. Isključivanje žena iz domene političkih prava stoga se također nastojalo zasnivati na *prirodi*: tijela i prava su prirodna, a organizacija društva samo odražava prirodnu podjelu rada. Prirodni »zakoni« su, dakle, uzrok nemogućnosti protezanja političkih prava na žene.

Znanost i politika definirale su spolne razlike kao nešto što izmiče svođenju na zajednički nazivnik. Teorije komplementarnosti (aktivno/pasivno; sloboda/dužnost; razum/skromnost, itd.) objašnjavale su i rješavale tu asimetriju. Riječju: »Individualna sloboda djelovanja utjelovljena je u muškarcu, principi društvene kohezije u ženi«. ¹⁰⁵ Ostajući unutar koordinata njezinog diskursa, Olympe de Gouges u svojoj kritičkoj dopuni *Deklaracije*, ovu pretpostavku obrće naglavce. U članu XI. o slobodi go-

vora ¹⁰⁶ ona u »superiornoj« prirodi žene (majčinstvu i seksualnosti koje su protivnici ravnopravnosti potezali kao krunski dokaz *različitosti* i stoga argument protiv pravnog *izjednačavanja* žena i muškaraca) vidi nužni i dovoljni razlog za njihovu jednakopravnost. Ali upravo će ambivalentni teorijski status prirode sve do naših dana pružati argumente suprotstavljenim gledištima. Za antifeministe je priroda uzročnost (naglašavaju inkompatibilnost konzekvenci prirodne različitosti spolova), dok mnogi zagovornici/ce feminističkog stanovišta, poput Olympe de Gouges, iako u pitanje *ne* stavljaju uzročnost prirode, osporavaju binarni karakter njezinih posljedica.

Građanski feminizam također ostaje unutar te tradicije — zahtijevat će politička prava za žene podjednako na temelju jednakosti i razlike. Težište svojih zahtjeva stavljat će na pravnu sferu (simboliziranu ženskim pravom glasa), smatrajući da će tek izjednačavanjem spolova u njezinim okvirima moći zaživjeti demokratsko načelo jednakosti.

No kada se te pretpostavke ostvare, što i kako dalje?

Ovo istraživanje Antifašističke fronte žena započinje u povijesnom trenutku u kojemu je većina pravnih zapreka ravnopravnosti žena dokinuta činom političke volje u okviru šireg sklopa »revolucionarnih« preobrazbi čitavog društva. Stav je vladajuće politike da je tim reformama »žensko pitanje« riješeno. Sve (i ne malobrojne) pojave diskriminacije žena tim reformama usprkos, bit će nadalje tumačene »zaostalim shvaćanjima«, »konzervativnom sviješću« ili kao »prežitici nenarodnih režima«... No koje je područje pravne regulacije smatrano od presudne važnosti za uklanjanje »patrijarhalnog sistema iz porodice i društva«?

U elaboratu *Položaj žene u porodičnom pravu FNRJ* ¹⁰⁷, docentica Pravnog fakulteta u Zagrebu Ana Prokop ¹⁰⁸ ističe uvjerenje da su žene »najviše zainteresirane upravo na tome, kako je njihov pravni položaj urešen u braku i porodici. To je i razumljivo — jer, ma da se politikom danas bavi dosta žena, a u radnom odnosu ima ih još više, ipak, brak i porodica su područje, u koje ulazi gotovo svaka žena.« ¹⁰⁹ To je mišljenje, vjerojatno, dijelila i Olympe de Gouges, budući da je *Postscriptumu* svoje *Deklaracije* pridodala nacrt bračnog »Društvenog ugovora muškarca i žene«, koji osobitu pažnju posvećuje pitanju zajedničke imovine, nasljeđivanju, izjednačavanju bračne i vanbračne djece... Tek izuzetno senzibilna autorica poput dr. Prokop mogla je u »postrevolucionarno« vrijeme, sklono velikim gestama i tektonskim mijenama društva, biti svjesna da će brak i porodica (kao sudbina »gotovo« svake žene), dakle, privatna sfera, ostati poprište na kojemu će se voditi odlučujuća borba protiv patrijarhalnog nasljeđa. Normativni optimizam onog vremena inače je si-

stematski previđao, čak je i nijekao, značaj privatne sfere za proces oslobođenja žena. Novo zakonodavstvo, ističe A. Prokop, ne predstavlja kontinuirani razvitak, već »znači revolucionarni skok iz starog u novo«. ¹¹⁰ Dakako, taj će skok prouzročiti brojne lomove, a mnoge će žene zbog otpora na koje su nailazile, straha, nelagode ili što je najčešće bio slučaj — neznanja, teško ili nikako biti u mogućnosti iskoristiti svoja novostena prava.

Jer »skok« je doista bio upečatljiv. Kraljevina Jugoslavija nije tijekom čitavog svojeg postojanja imala jedinstveni građanski zakonik. U njoj je bilo šest pravnih područja, i »pet-šest« priznatih vjera ¹¹¹ (svaka je priznata vjerska organizacija također donosila svoje propise o sklapanju, rastavi i poništenju braka) koja su nerijetko bila u koliziji. Jedina im je zajednička crta, prema analizi A. Prokop, bio »patrijarhalni sistem«. Žena niti u jednom od tih zakonodavstava nije egzistirala kao pravna osoba, a kao posebno »odiozan« ističe član 920. Srpskog građanskog zakonika iz 1844. Prema članu 920. je »udata žena u pogledu svoje poslovne sposobnosti bila izjednačena sa maloljetnicima, raspikućama, propalicama, osobama lišenim uma i prezaduženicima stavljenima pod stečaj«. ¹¹²

»Osnovni zakon o braku«, donesen polovicom 1946, uklonio je to katolično stanje. Uveden je obavezni građanski brak, a »suđenje u bračnim stvarima« prešlo je u nadležnost državnih sudova. U porodično je pravo uneseno ustavno načelo ravnopravnosti muškarca i žene ¹¹³; dvostruki moral stavljen je van zakona (... »što je slobodno mužu, slobodno je i ženi« — iz presude »jednog našeg vrhovnog suda« u sporu o bračnoj vjernosti ¹¹⁴); ženi je omogućeno da u braku zadrži svoje porodično ime i »time formalno obilježava svoju individualnost u bračnoj zajednici«, a sve bitne odluke u braku donose se dogovorom partnera (zajedničko stanovanje, domaćinstvo, slobodan izbor zanimanja, uzdržavanje, i sl.). ¹¹⁵ U reguliranju imovinsko-pravnih odnosa zanimljivo je istaknuti da se »kao doprinos zajedničkoj imovini računa ne samo zarada svakog bračnog druga, nego i pomoć jednog bračnog druga drugome, vođenje domaćih poslova, staranje i održavanje imovine kao i svaki drugi rad na upravi, održavanju i povećanju imovine. Time su žene dobile priznanje za svoj rad u kući, za brigu oko muža i djece, a taj je rad u stvari preduslov za mužev rad i zaradu van kuće.« ¹¹⁶ (podv. L. S.)

Ovaj komentar Ane Prokop odražava implicitni društveni konsenzus o spolnoj podjeli rada. Mjesto realizacije žene prvenstveno je percipirano u okvirima porodice, dok je mjesto muškarca »van kuće«. Osnovni zakon o braku nastojao je djelovati protektivno u odnosu na ženu i pospešiti nadopunjavanje (pretpostavljenih) zasebnih sfera prioriteta bračnih par-

tnera. Odijeljenost tih sfera nešto je toliko *prirodno*, da se kriterij podvajanja niti ne stavlja u pitanje. Jer, zaključuje svoj elaborat dr. Prokop, »Za porodicu se kaže da je osnovna ćelija društva. Prema tome — kakva je ta osnovna ćelija — takvo je i društvo.« ¹¹⁷

Van domašaja pravnog promišljanja ostale su ekonomske funkcije obitelji, ono što suvremena feministička kritika političke ekonomije roda ¹¹⁸ definira kao reproduktivni rad. ¹¹⁹

Ženski rad: Između nužde i luksuza

Dok su se građanske feministkinje, uglavnom visokokvalificirane, obrazovane pripadnice srednjih klasa, morale boriti za ostvarenje jednakog *prava* na rad i ulazak u profesije, njihovim je manje privilegiranim sestrama plaćeni rad van kuće najčešće predstavljao neugodnu egzistencijalnu *nužnost*. ¹²⁰ Ideologija radničkog pokreta tu je činjenicu koristila kao jedan u nizu dokaza u prilog tvrdnji da žene kao takve nemaju nekih zajedničkih interesa koji ne bi bili klasno posredovani. ¹²¹ No pogledi građanskih feministkinja na ženski rad bili su ponešto kompleksniji od onih koje je promicao radnički pokret. Pored visokog vrednovanja rada van kuće kao čimbenika samorealizacije i novog identiteta žene, one su spoznale (iako ne i teorijski elaborirale) ulogu rada u domaćinstvu. U okviru zahtjeva koji se odnose na izmjene radnog zakonodavstva ¹²², građanske su feminističke organizacije isticale i zahtjev da se rad u domaćinstvu prizna kao »produktivni poziv«, tj. da se vrednuje u ekonomskim kategorijama.

Za ideologiju tzv. proleterskog ženskog pokreta uključivanje žena u najamni rad isprva je predmet prijepora (višestruko pogađa i muškarce, što je predmet »proleterskog antifeminizma«!), nužda koju nameće kapitalistički razvitak. Pokušavajući izgladiti taj spor, Marxova suvremenica Flora Tristan, jedna od prvih ideologinja proleterskog ženskog pokreta, ukazivala je na emancipatorske potencijale ženskog najamnog rada za čitavu radničku klasu. »Istom onaj tko je prošao kroz proces najamnog rada može mu suditi«, pisala je. ¹²³

U neposrednom postrevolucionarnom razdoblju u nas, rad je jedna od najprepoznatljivijih crta identifikacijskog obrasca građanina/građanke socijalističkog društva (»tko ne radi ne treba niti da jede«, tj. neće dobiti »točkice za garantirano snabdjevanje«, on/ona je ili eksploatator ili kulak...). Brojne su u to vrijeme akcije i kampanje za »uvlačenje žena u radnu snagu«. Taj se trend, pored ideološkog momenta ¹²⁴, bazirao stvarnim potrebama trenutka — obnovi ratom opustošene zemlje. Glad za

radnom snagom bila je neiscrpna, a na izrazito niskom stupnju tehnološkog razvoja kombiniranom s ideološkom glorifikacijom »fizičkog«, dakle, nekvalificiranog, niskoproduktivnog rada, ženski rad van kuće bio je i u funkciji ispunjenja najvažnijih društvenih prioriteta.

Niti se u tom razdoblju spolna podjela rada ne propituje, njezine se posljedice tek nastoje socijalizirati (govori se o potrebi društvene »pomoći radnoj majci i ženi«). Kada se postupnim saniranjem privredne situacije i prelaskom na mirnodopsku proizvodnu logiku početkom 1950-ih godina očituje drastični višak radne snage, ideološki će diskurs dopustiti da se na njegovim marginama vrati dignitet radu u domaćinstvu, ali naravno, samo za ženu.

Radi se o implicitnom prepoznavanju produktivnih elemenata u okviru procesa reprodukcije rada. Proces reprodukcije rada uključuje proizvodnju ljudi, i to ne samo rađanje djece (koje se može nazvati biološkom reprodukcijom), već i brigu za njih i socijalizaciju, te »održavanje« odraslih osoba tijekom njihovog životnog vijeka¹²⁵. To su procesi koji formiraju ljude tako da više/manje odgovaraju postojećoj društvenoj strukturi i na taj način osiguravaju kontinuitet te strukture u drugu generaciju. Iako teorijska rasprava o reproduktivnom radu žena u okviru suvremenih feminističkih promišljanja još uvijek vrvi kontroverzama¹²⁶, više je nezamisliva analiza ženskog rada u bilo kojem povijesnom razdoblju bez uzimanja u obzir ove zanemarene sfere ekonomije. Usprkos kontroverzama, svi se autori/ce slažu s premisom da je sama subordinacija žena ukorijenjena u spolnoj podjeli rada¹²⁷. Oni, štoviše, ističu da jedino u društvima u kojima muškarci i žene predstavljaju neravnopravne rodove postoji razlog da rod postane presudan princip organizacije društvene podjele rada, s razumljivim izuzetkom koji predstavlja rađanje djece. Kada se jednom s čitavog procesa reproduktivnog rada skine koprena prirode — jer ništa u činjenici da žene rađaju djecu ne podrazumijeva da bi isključivo one trebale biti te koje će se za njih brinuti tijekom djetinjstva, a još manje da bi žene trebale hraniti i brinuti se za odrasle, bolesne, ili raditi u određenim sektorima privrede — on će otkriti sav svoj ideološki i prinudni karakter.

Upravo u netransparentnoj kategoriji reproduktivnog rada prelamat će se i očitovati u »postrevolucionarnom« razdoblju ideološka impregniranost i pragmatični karakter (u funkciji dnevno-političkih prioriteta) »teorije« i prakse ženskog rada. Indikativno je da će funkcionarke i aktivistkinje AFŽ-a, u najboljoj maniri lenjinističke tradicije, isticati kako će socijalistički razvoj ženu osloboditi od »idiotizma« kućnog zabrana. Naime, ta se tradicija temelji na simplificiranom ideološkoj jednadžbi: zapo-

slenost žena = ekonomska samostalnost. Povećanje zaposlenosti žena = povećanje ekonomske samostalnosti = napredak procesa emancipacije. Rad van kuće bit će, dakle, prikazivan ne više kao nužda, već kao područje slobode. (*Heres et executrix!*)

Neumorno praćenje statistika o povećanju ženske radne snage služilo je AFŽ-u pri dokumentiranju napretka u »oslobođenju« žena. Ali povećanje ženske radne snage kontinuirani je proces koji je moguće pratiti od osnutka Kraljevine Jugoslavije. Štoviše, tendencija kretanja radne snage s obzirom na spol u razdoblju 1920–1940. godine pokazuje stalan porast zaposlenosti žena (izuzevši godine vrhunaca ekonomske krize), dok se kod muškaraca zapažaju znatniji poremećaji u kretanju broja zaposlenih.¹²⁸ Ta se činjenica objašnjiva većom mogućnošću eksploatacije ženske radne snage (općenito se visina nadnice ženske radne snage kretala u granicama od 45 — 75% od iznosa muške nadnice), a zbog svoje potpune političke obespravljenosti žene su pružale i manje otpora eksploataciji.¹²⁹

Predratna se Jugoslavija nalazila u skupini industrijski slabo razvijenih kapitalističkih zemalja s izrazito agrarnom privrednom strukturom: 1921. godine 80% svih privredno aktivnih osoba imalo je glavno zanimanje u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu, a svega 9% u industrijskoj i zanatskoj djelatnosti. U 1931. godini taj je omjer bio 76% prema 11%.¹³⁰ Detaljniju distribuciju spolne strukture stanovništva prema glavnim zanimanjima prikazuje Tabela 1:

Tabela 1: Stanovništvo prema glavnom zanimanju prema popisima 1921. i 1931. god.

DJELATNOST	1921.	1931.	1921.	1931.
	% muškarci	% muškarci	% žene	% žene
Poljopr., šum., rib.	76	73	88	83
Industrija i zanati	12	13	3	6
Trgovina, krediti, saobr.	4	5	2	2
Javne službe, sl. zan., vojska	5	5	2	3
Druga zan., bez zan.	3	4	5	6

Izvor: M. Gjučić, *nav. dj.*, Tabela 1, str. 815.

Vidljivo je da je najveći postotak svih privredno aktivnih žena zastupljen u poljoprivrednim zanimanjima. Najautoritativniji izvor za podatke o zaposlenosti žena, analiza Mirjane Gjučić, ističe specifičnost tog tipa privredne aktivnosti. To je u prvom redu nejasna granica između »poljoprivrednih radova i domaćinskih poslova«, te »patrijarhalni« odnosi moći unutar poljoprivrednog gazdinstva. Oni su osobito utjecali na položaj ženske radne snage, budući da, unatoč radnom doprinosu, ona »nema sva obilježja ekonomski samostalnih osoba«, tj. »starješina gazdinstva

kao isključivi vlasnik« samostalno upravlja i odlučuje o procesu proizvodnje, reprodukcije i distribucije.¹³¹

Zanimljivo je ove podatke o predratnoj spolnoj strukturi usporediti s poslijeratnim stanjem.

Tabela 2: Pregled kretanja procentualnog udjela privredno aktivnog stanovništva zaposlenog u poljoprivredi

	1921.	1931.	1948.	1953.
Muškarci	76%	73%	64%	62%
Žene	88%	83%	83%	80%

Izvor: M. Gjukic, nav. dj., str. 822.

Iz ovog je pregleda očigledno da nagle »revolucionarne« preobrazbe društva nisu znatnije utjecale na smanjenje ženske radne snage u poljoprivredi. Teško je bez kompleksnijih analiza pouzdano utvrditi uzroke tome, no nije sasvim neplauzibilna hipoteza da je isprepletenost poljoprivrednog i reproduktivnog rada pogodovala tom trendu.

Radnice su u Kraljevini Jugoslaviji sačinjavale jednu četvrtinu od ukupnog broja radnika, što je predstavljalo donju granicu koja je u to vrijeme postojala u evropskim državama. Slijedeća tabela prikazuje spolnu distribuciju zaposlenih radnika za razdoblje od 1929 — 1940. prema godišnjim iskazima Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a).

Tabela 3: Kretanje broja osiguranih radnika

GODINA	% radnika		Index 1929 = 100	
	radnika	radnica	radnika	radnica
1929.	77	23	100	100
1930.	76	24	103	108
1931.	75	25	98	111
1932.	74	26	85	101
1933.	73	27	82	101
1934.	73	27	84	108
1935.	72	28	91	111
1936.	73	27	96	122
1937.	74	26	107	130
1938.	73	27	112	138
1939.	73	27	113	141
1940.	72	28	113	145

Izvor: M. Gjukic, nav. dj., Tabela 2, str. 816.

Ovi statistički prikazi ukazuju, dakle, na kontinuirani, iako spori prirast ženske radne snage. Za potpunije razumijevanje položaja žena u

radnom odnosu ilustrativni su podaci o starosnoj strukturi, stručnim kvalifikacijama, kretanju nadnica i zdravstvenom stanju radnica.

Uočljiva je tendencija karakteristična za sve onovremene kapitalističke zemlje da se u najvećem mogućem broju zapošljavaju maloljetnice/i, a da se s posla uklanjaju starije radnice/i. Gotovo 40% svih zaposlenih radnica nalazi se u dobnoj skupini od 13 — 22 godine starosti, dok u istim godinama radi tek oko 27% radnika. U grupi od preko 33 godine slabije su zastupljene žene nego muškarci, koji su u toj dobnoj skupini najbrojniji. Gotovo 75% radnika nalazi se u starosnoj skupini od 23 godine navije, dok je isti postotak radnica u skupini do 33 godine.¹³²

Zbog pomanjkanja općeobrazovnih i stručnih kvalifikacija, radnice su uglavnom zapošljavane kao pomoćno i nekvalificirano osoblje. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine 56,4% ženskog stanovništva iznad 10 godina bilo je nepismeno, dok je taj postotak za muško stanovništvo iznosio 32%. Iako su tadašnje službenice radile pod povoljnijim uvjetima, postojala je izražena tendencija da se udate žene uklone s posla, pa je s tim ciljem 1939. godine donesen zakonski propis koji je udatim službenicama snizio plaću za 30 — 50%.¹³³ Obje ove činjenice — dominacija žena u mlađim starosnim grupama zaposlenih, i snižavanje nadnica, odnosno uklanjanje s posla udatih žena — ukazuju na tendenciju da se plaćeni rad žena van kuće učini nespojivim s društveno favoriziranim »prirodnim pozivom« žene, tj. društveno potrebnim ali neplaćenim reproduktivnim radom u domaćinstvu. One ujedno otkrivaju i hipokriziju sistema, budući da su podjednako i nadnice radnika i radnica bile ispod mogućnosti zadovoljavanja potrebnog životnog minimuma.¹³⁴

Teški životni i radni uvjeti radnica (najamni + reproduktivni rad) imali su za posljedicu i njihov veći morbiditet i mortalitet. Slijedeća tabela prikazuje spolnu distribuciju broja osiguranika oboljelih i umrlih od tuberkuloze.

Tabela 4: Broj osiguranika oboljelih i umrlih od tuberkuloze

GODINA	Oboljelih (na 1000 osiguranika)		Umrlih (na 100 smrtnih slučajeva)	
	žene	muškarci	žene	muškarci
1926.	39	29	44	32
1931.	45	40	51	45

Izvor: M. Gjukic, nav. dj., str. 819.

Nakon provođenja socijalističke revolucije podržavano je uvjerenje da će rješenjem klasnog pitanja biti razriješene i sve proturječnosti ženskog rada. Dokidanjem ekonomske eksploatacije radničke klase, osiguravanjem jednake plaće za jednaki rad, uvođenjem i poštovanjem socijalnog zakonodavstva,¹³⁵ te socijalizacijom reproduktivnog rada, rad je za čita-

vu klasu, a posebno za žene kao njezin do tada najeksploatiraniji dio, imao postati područjem slobode i samorealizacije. No upravo kretanje procentualnog udjela zaposlenih žena u privrednim poduzećima od 1949 — 1953. može ukazati na postojanje dubljih i manje transparentnih proturječnosti. Naime, trend stalnog porasta ženske radne snage u privredi zaustavljen je početkom 1950-ih godina i iz godine u godinu pokazuje tendenciju pada. Međuratni trend porasta ženske radne snage (za oko 1% godišnje) nastavlja se do 1949. godine, da bi već od 1950. počeo preokret u suprotnom smjeru.

Tabela 5: Udio zaposlenih žena u ukupnom broju zaposlenih u privrednim poduzećima

1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
24,5	25,7	25,0	23,3	21,0	20,1

Izvor: M. Gjukic, *nav. dj.*, str. 823.

S tim i drugim proturječnostima koje prate ženski rad Antifašistička fronta žena pokušat će se uhvatiti u koštac brojnim akcijama u svojim djelatnostima tijekom čitavog razdoblja poslijeratnih mijena društva.

GRUPNI PORTRET PRED GIGANTSKI SKOK U POVIJEST

Junački ulazak žena u povijest

(...) Ne može se više kod nas voditi politika bez posredna i neposredna sudjelovanja žena. Već samo žensko srce naći će često pravi put k rješenju mnogih zadataka. Prošla su vremena, kad se mislilo, da žene u teške dane znadu samo kukati i gorke suze roniti. Dokazalo se, da znadu biti aktivnije od nekih muškaraca.

(...)

Neka tople struje djelotvorne energije, potoci utjehe za rastužene, valovi ljubavi za nastradale, poteku iz ovog Kongresa, kao iz golema srca, po čitavoj našoj zemlji!

I onda će ovaj dan mnogo značiti u životu našeg naroda.

Čast i slava prvom Kongresu Antifašističkih žena Hrvatske u Zagrebu!

Vladimir Nazor¹³⁶

Ovim se kićenim riječima Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, obratio »Ženama partizankama, majkama i sestrama«, kako je oslovio delegatkinje Prvog kongresa AFŽ Hrvatske. Kongres je održan potkraj

srpnja 1945, a Zagreb je, još opijen od pobjede, dočekaio nekoliko tisuća delegatkinja grandioznom scenografijom. Posred glavnog trga, koji je tada još nosio ime baruna Jelačića (gdje će na broju 8 biti smješten i Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske), postavljen je reljef žetelice u nadnaravnoj veličini, a ulaz na trg iz Jurišićeve ulice bio je nadsveden slavolukom s pozdravima kongresu. Grupe delegatkinja, mahom u narodnim nošnjama svoga kraja, s uzdignutim transparentima (»Živjele žene borci!«) i zastavama približavale su se trgu gdje su na mitingu uoči kongresa održani pozdravni govori. Građani Zagreba tada su se po prvi put susreli s nepoznatom vrstom žena — s »afežejkama«. Teško je danas zamisliti kakve je sve efekte na njih imao taj prizor, kao i prigodno »preoblačenje« Jelačićevog spomenika socrealističkom figurom žetelice. Strastveni promatrač Josip Horvat u svoj je dnevnik unio pod nadnevkom 21. 7. 1945. ovakav komentar: »Povodom kongresa AFŽ zakriven Jelačićev spomenik, kažu da je zagrebačke purgare to povrijedilo (...).¹³⁷

Pored manifestacijskog, bilo je zamišljeno da Prvi kongres AFŽ Hrvatske ima i strategijski značaj — da formulira programsku platformu za daljnji rad organizacije. Tijekom trodnevnog trajanja kongresa govornice i govornici analizirali su položaj žena u trenutku neposredno nakon oslobođenja¹³⁸. Nastojali su, prema uputama, »da se kroz diskusije iskristaliziraju zadaci koji stoje danas pred JNOF-om [Jedinstvenim narodnooslobodilačkim frontom], a time i pred AFŽ-om, kao sastavnim dijelom JNOF-a«¹³⁹. Te je zadatke u završnoj riječi kongresa ovako pobrojala Kata Pejnović, koja je izabrana za potpredsjednicu AFŽ Hrvatske: 1) učvršćenje bratstva i jedinstva, čišćenje zemlje od ostataka fašizma; 2) učvršćenje narodne vlasti; 3) izgradnja i obnova domovine razvijanjem široke inicijative, pronalaženjem novih udarničkih načina rada, promjenom odnosa prema radu; 4) odgoj mladih naraštaja, zbrinjavanje djece, invalida i ranjenika, puna pomoć zdravstvenim službama i Jugoslavenškoj armiji (»narodnoj mezimici«, kako joj je tepala); 5) suzbijanje nepismenosti, pohađanje stručnih tečajeva i škola.¹⁴⁰ Organizacijska, taktička razina tih zadataka na samom kongresu gotovo da i nije bila razrađena. Prvu grupu zadataka predstavljaju opći, »frontovski« zadaci (1–3). No, uočljivo je da su se navedeni specifični zadaci namijenjeni ženama u trenutku pobjede sastojali u socijalizaciji njihovog reproduktivnog rada (4): one se pojavljuju kao kolektivni, ne više individualni davalac usluga.

Gledamo li s današnjeg odstojanja fotografije kongresa, možemo »učitati« sjenu koja se nadvija nad tim događajem. Narodnim ćilimima prekriti stol za kojim sjedi radno predsjedništvo od 19 žena nadvisuju portreti vođa: Churchill, Tito, Staljin, Roosevelt... U prvom redu prostranog auditorija u hali Zagrebačkog zbora počasni gosti — muškarci. Iza njih upečatljiva masa delegatkinja. Njih 4000. Riječi iz političkog referata ministra financija Anke Berus: »Mi smo išle u borbu otvoreno, *junački*,

muški, bez špekulacije i mešetarenja.« (podv. L. S.)¹⁴¹ Iz te je borbe ženama otvoren put u povijest. Pitanje je da li su za to one (ali i uvjeti u društvu) bile posve spremne. Da li je simboličko prekrivanje nacionalnog simbola poput bana Jelačića, protagonista junačke tradicije, moglo biti prepoznato kao uspon »neznane junakinje«, klasno i spolno označene kao simbola onih koje je, po shvaćanjima pobjednika, revolucija izvela iz podzemlja povijesnog svijeta?

Naime, u svom je organizacijskom referatu Maca Gržetić, tom prilikom izabrana za predsjednicu AFŽ Hrvatske, istakla nešto što je u euforiji pobjede bilo rijetko spominjano. »Činjenica je, da smo mi žene, sve do pobjede Narodno-oslobodilačkog pokreta u našoj zemlji bile dvostruko neslobodne, dvojako potlačene.«¹⁴² Na svom prvom kongresu organizacija žena nije razradila nedvosmislenu platformu za dvostruko oslobođenje. O tome kako se Antifašistička fronta žena u narednom razdoblju intenzivnih »postrevolucionarnih« mijena društva nosila s tim problemom, progovoriti će naša priča o organizaciji i emancipaciji.

Kroki za grupni portret (sa ženama)

Statistički podaci kadri su najsazetije ilustrirati pokazatelje položaja žena; oni također mogu prilično zorno ukazati na neke od elemenata procesa promjena tog položaja. Dakako, brojke nisu kadre otkriti kvalitetu, uvjete pod kojima se procesi društvenih mijena odvijaju, moguće teškoće i otpore na koje nailaze...

Cilj je prezentacije nekih statističkih/demografskih pokazatelja o mijenama položaja žena u Hrvatskoj/Jugoslaviji ocrtati okvir, raspone unutar kojih su žene organiziranom akcijom, posredstvom Antifašističke fronte žena, nastojale djelovati na te procese. Glavni je izvor tih pokazatelja Statistički bilten *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*¹⁴³, a budući da obuhvaćaju podatke za čitavu zemlju, omogućavaju i sagledavanje mjesta Hrvatske u usporedbi s ostalim republikama/pokrajinama. Iako ima autora koji su pomalo skeptični prema podacima iz prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948. godine¹⁴⁴, treba spomenuti da oni, naročito kada su prezentirani u velikim serijama (primjerice od prvog jugoslavenskog popisa stanovništva 1921. do 1953. godine kojom završava razdoblje koje analiziram), ipak relativno vjerodostojno odražavaju osnovne tendencije i procese relevantne za mijene položaja žena.

Prvu grupu pokazatelja sačinjavat će izbor podataka o prirodnom kretanju stanovništva Jugoslavije (kretanje nataliteta i mortaliteta, s pregledom mortaliteta dojenčadi; prirodnog priraštaja; nupcijaliteta i divorcijaliteta). Izbor iz druge grupe podataka obuhvaća pokazatelje strukture

stanovništva. Oni omogućavaju očitavanje položaja žena u biološkoj, ekonomskoj, socio-profesionalnoj i obrazovnoj strukturi društva. Ovoj ću grupi podataka pridodati i podatke o učestvovanju žena u procesima industrijske demokracije (članstvo u radničkim savjetima i upravnim odborima državnih privrednih poduzeća). Navedeni će podaci, pored ostalog, olakšati praćenje mijena stupnja društveno-ekonomskog razvoja u određenoj sredini.

Prirodno kretanje stanovništva

Određnice prirodnog kretanja stanovništva definiraju se kao prirodne i društvene. U prvu skupinu svrstava se natalitet, mortalitet i priraštaj¹⁴⁵. Natalitet (porod) osnovna je odrednica prirodnog kretanja stanovništva. Demografi smatraju da se na osnovi općeg kretanja stanovništva glavnih dijelova svijeta može zaključiti da je visoki natalitet karakterističan uglavnom za agrostočarska područja u manje razvijenim društveno-gospodarskim sredinama. Nasuprot tome, niski je porod tipičan za urbano stanovništvo i za društveno-gospodarski razvijene i mahom gusto naseljene sredine. Razvijene zemlje karakterizira kretanje nataliteta ispod 20 ‰ godišnje; u srednje razvijenima prosječna se godišnja stopa (u proteklih petnaestak godina) snizila od 30 ‰ na 20 ‰, dok je u nerazvijenim natalitet neprekidno visok sa stopama od 33 ‰ do 46 ‰ prosječno godišnje.¹⁴⁶

Tabela 1 ilustrira mjesto Jugoslavije u Evropi u odnosu na prosječnu godišnju stopu nataliteta.

Tabela 1: Prosječna godišnja stopa nataliteta (u ‰)

Zemlja	1920–1929.	1930–1939.	1946–1950.	1951–1955.
Švedska	18,3	14,4	18,2	15,2
Švicarska	18,9	16,0	19,0	17,1
Vel. Britanija	19,6	15,5	18,3	15,7
Jugoslavija	35,0	30,4	28,8	28,1
Poljska	29,0	27,7	29,0	29,8
Portugal	32,4	28,2	25,3	23,8

Izvor: M. Friganović, *nav. dj.*, str. 77.

Trend smanjenja stope nataliteta prema kojemu se Jugoslavija od izrazito nerazvijene zemlje polako kreće ka graničnim vrijednostima srednje razvijene zemlje, ilustrirat će još detaljnije slijedeće dvije tabele.

Tabela 2: Pregled kretanja efektivnog nataliteta (broj živorođene djece na 1000 stanovnika) po petogodišnjim razdobljima

Razdoblje	Efektivni natalitet
1921–1925	35,0
1926–1930	34,2
1931–1935	31,9
1936–1939	27,4
1947–1951	28,4
1952–1956	27,8

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 8–1, str. 65.

U narednoj su tabeli uočljive znatne regionalne razlike u kretanju nataliteta (od izrazito nerazvijenih područja poput Kosmeta, Makedonije, Bosne i Hercegovine do graničnih vrijednosti karakterističnih za razvijene zemlje poput Slovenije). To će dakako, imati i reperkusije na regionalne varijacije u akcijama i kampanjama regionalnih (republičkih) organizacija AFŽ.

Tabela 3: Kretanje efektivnog nataliteta po republikama u poslijeratnom razdoblju (1947 – 1955)

	Srbija		Hrvat-ska	Slove-nija	Bosna i Hercegovina	Make-donija	Crna Gora			
	Ukupno svega	Uža Srbija								
1947	26,7	25,1	23,1	24,4	38,5	22,4	21,7	35,1	35,0	28,9
1948	28,1	26,7	25,7	24,5	37,9	23,5	21,9	35,0	40,7	36,0
1949	30,0	28,3	26,9	25,6	42,1	25,3	23,5	39,6	39,6	33,7
1950	30,2	29,5	28,0	25,5	46,1	24,8	24,4	38,6	40,3	30,0
1951	27,0	25,6	24,5	22,8	37,5	22,6	23,4	33,9	35,9	31,7
1952	29,7	28,5	27,4	23,8	44,7	23,4	22,8	40,2	39,9	32,0
1953	28,4	26,6	25,3	22,4	42,6	22,9	22,4	38,5	37,9	32,9
1954	28,5	26,9	25,2	21,9	46,4	22,4	20,9	39,5	38,2	33,5
1955	26,8	24,6	22,4	21,2	43,4	22,0	20,9	36,8	36,4	30,7

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 8–2, str. 65.

Budući da je jedan od istaknutih sektora rada AFŽ-a bila »briga za majku i dijete«, problem mortaliteta dojenčadi bit će često razmatran. Na kretanje mortaliteta (pomora) društvena se zbivanja odražavaju mnogo neposrednije nego na porod, te je stoga pomor karakterističan pokazatelj društveno-gospodarskih procesa i stanja higijensko-zdravstvene zaštite stanovništva.¹⁴⁷ Naredne će tabele prikazati kretanje prosječne stope smrtnosti dojenčadi u Jugoslaviji u usporedbi s drugim zemljama od 1920. do 1955. godine, te opći pregled smrtnosti dojenčadi s obzirom na spol, i po tadašnjim narodnim republikama.

Tabela 4: Prosječna godišnja stopa smrtnosti dojenčadi na tisuću živorođene djece

Zemlja	1920–1924.	1935–1939.	1956–1960.
Austrija	142	86	41
Čehoslovačka	160	111	30
Danska	82	64	23
Jugoslavija	155	139	93
Meksiko	226	128	80
Japan	165	110	36

Izvor: M. Friganović, nav. dj., str. 84.

Demografska istraživanja su utvrdila da stopa smrtnosti dojenčadi spada među najznačajnije specifične stope populacijskog kompleksa. Poznato je da novorođenčad do jedne godine života najlakše podliježe lošim uvjetima stanovanja, ishrane i njege, a povremene nedaće (epidemije, glad, rat) najnepovoljnije se odražavaju na smrtnost dojenčadi.¹⁴⁸

Tabela 5: Smrtnost dojenčadi po republikama (u ‰)

	Srbija		Hrvat-ska	Slove-nija	Bosna i Hercegovina	Make-donija	Crna Gora			
	Ukupno svega	Uža Srbija								
1949	102,1	107,1	91,2	129,7	133,0	111,7	79,2	83,9	136,1	41,0
1950	118,4	118,1	101,7	145,1	141,3	118,1	80,6	125,6	136,7	101,9
1951	139,8	133,1	119,5	139,6	174,2	130,7	86,8	178,1	161,3	84,7
1952	105,0	103,0	87,0	113,2	145,9	102,3	67,3	113,9	129,8	80,4
1953	116,1	108,4	90,0	104,1	173,4	111,2	58,9	143,1	138,0	98,1
1954	101,6	98,1	83,7	96,0	143,0	91,8	57,2	117,0	130,4	79,7
1955	112,8	107,6	90,5	99,3	164,0	93,4	56,7	142,6	144,3	84,2
1956	98,3	95,0	79,7	92,2	136,8	88,7	50,6	121,6	111,5	72,8
1957	101,5	102,0	82,6	92,0	161,1	84,2	41,9	118,6	136,3	88,6

Izvor: Statistički bilten, Tabela 8–19, str. 72.

Izrazito visoke stope infantilnog mortaliteta (s tendencijom porasta od 1950. do 1953. godine) nedvojbeno ukazuju na ozbiljnu krizu razvoja čitave zemlje, ali i razvojne probleme pojedinih njezinih dijelova. Nevolja je što nemamo odgovarajuće podatke da Tabelu 5 (regionalna distribucija) ukrstimo sa spolnom distribucijom smrtnosti dojenčadi, budući da je poznato da na opće kretanje smrtnosti dojenčadi po spolu znatno utječu kulturne tradicije. U »patrijarhalnim krajevima«, kako ih označava demograf Mladen Friganović, u demografskim projekcijama očekivana prosječno veća smrtnost muške djece ustupa mjesto smrtnosti manje vrednovane (i zato u perinatalnoj i neonatalnoj dobi i manje njegovane) ženske djece.¹⁴⁹

Fertilitet (plodnost) je društvena determinanta prirodnog kretanja stanovništva. Iz kretanja stopa fertiliteta moguće je očitati promjene položaja žena, budući da su mnoga istraživanja fertiliteta nedvojbeno pokazala slijedeće pravilnosti: privredno aktivno žensko stanovništvo ima u pravilu manje djece nego neaktivno; manja obazovna razina stanovništva poklapa se u pravilu s većim brojem djece; slabiju ekonomsku snagu stanovništva prati veći broj djece.¹⁵⁰ Odrednice ovog modela procesa smanjenja fertiliteta koji prezentira Friganović u funkciji su promjena položaja žena u društvu. To su npr. »pojačana tendencija planiranja porodice«, »mogućnost prakticiranja kontracepcije«, »smanjenje raznih utjecaja tradicije«¹⁵¹... Specifične stope fertiliteta (odnos između broja živorođene djece prema starosti majke i broju ženskog stanovništva određene starosti) ukazuju na istrajavanje ogromnih regionalnih razlika u poslijeratnom razdoblju u okviru Jugoslavije. Primjerice, dok je 1956. godine ukupna stopa za Jugoslaviju iznosila 97,7 ‰, u NR Hrvatskoj je za sve kategorije starosti majki iznosila 77,50 ‰, a u NR Sloveniji je bila najniža — 77,10 ‰. Istovremeno je stopa fertiliteta u NR Bosni i Hercegovini iznosila 135,63 ‰, a na Kosmetu 194,68 ‰.¹⁵²

Na kretanja fertiliteta utječu i nupcijalitet i divorcijalitet. Društvene promjene (mogućnost razvoda braka, promjena razine aspiracija na kvalitetu bračnih odnosa, ekonomsko osamostaljivanje žena, i sl.) najočitije se ogledaju u kretanju ovih pokazatelja. Uočljivo je razlikovanje pojedinih pokazatelja po spolu, tako je npr. ilustrativno da u gotovo svim periodima i dobnim skupinama (Tabele 6 i 7) ima veći broj razvedenih žena nego muškaraca.

Tabela 6: Usporedni podaci o bračnom stanju (u %)

	1921	1931	1948	1953
Muški	100	100	100	100
Neženjeni	30,7	30,2	31,8	31,0
Oženjeni	62,4	64,2	63,1	63,8
Udovci	6,6	5,2	4,7	4,2
Razvedeni	0,3	0,4	0,4	0,8
Nepoznato	0,0	0,0	0,0	0,2
Ženske	100	100	100	100
Neudate	23,1	21,5	24,8	24,2
Udate	58,5	62,3	57,3	58,5
Udovice	18,0	15,6	17,2	15,9
Razvedene	0,4	0,6	0,7	1,3
Nepoznato	0,0	0,0	0,0	0,1

Izvor: Statistički bilten, Tabela 9-1, str. 75.

Tabela 7: Stanovništvo staro 15 i više godina prema starosti i bračnom stanju 1953. godine (u %)

	Ukupno		Neženjeni -neudate		Oženjeni -udate		Udovci -udovice		Razvedeni		Nepoznato	
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
15-19 godina	100	100	94,9	88,8	4,8	10,8	0,0	0,1	0,0	0,1	0,3	0,2
20-24	100	100	63,8	41,3	35,2	56,9	0,2	0,5	0,4	1,1	0,3	0,2
25-29	100	100	23,1	18,0	75,4	77,6	0,4	2,3	1,0	2,0	0,1	0,1
30-34	100	100	10,4	10,4	87,8	80,2	0,7	7,3	1,1	2,1	0,1	0,1
35-39	100	100	6,7	7,6	90,9	78,8	1,2	11,6	1,1	2,0	0,1	0,1
40-44	100	100	5,5	6,3	91,3	77,8	2,0	14,0	1,1	1,8	0,1	0,1
45-49	100	100	4,7	5,8	90,6	75,0	3,5	17,5	1,1	1,6	0,1	0,1
50-54	100	100	4,2	5,6	88,9	69,6	5,8	23,4	1,1	1,4	0,1	0,1
55-59	100	100	4,0	5,8	86,3	61,8	8,6	31,2	1,1	1,2	0,1	0,1
60-64	100	100	3,8	5,4	82,5	51,1	12,7	42,4	0,9	0,9	0,1	0,1
65 i više godina	100	100	3,3	4,5	67,8	31,2	28,2	63,8	0,6	0,5	0,1	0,1

Izvor: Statistički bilten, Tabela 9-3, str. 75.

Struktura stanovništva

Od pokazatelja koji su, prema različitim stanovištima,¹⁵³ relevantni za deskripciju strukture stanovništva, podastrijet ću dostupne podatke koji osvjetljavaju položaj žena.

Biološka struktura s obzirom na spol u poslijeratnom je razdoblju »pokazivala premoć ženskih«¹⁵⁴ (npr. 1948. godine dolazila je na 1000 muškaraca 1080, 1 žena). No i u toj tendenciji uočljive su regionalne razlike, tako da su npr. iste godine Kosmet i Makedonija bilježili manjak žena.¹⁵⁵ Osnovnu distribuciju učešća žena u ekonomskoj strukturi ilustrirat će Tabela 8. U ukupnom poretku procentualno su domaćice najbrojnija kategorija (35%), a zatim slijede žene aktivne u poljoprivredi (24,7%). To ukazuje na činjenicu da prevladava njihova zastupljenost u sferama reproductivnog rada (više od polovice svih privredno aktivnih žena). Aktivnost žena u nepoljoprivrednim djelatnostima je relativno niska (6%), mada regionalna distribucija u ovoj kategoriji pokazuje zamjetne razlike s obzirom na stupanj društveno-ekonomske razvijenosti određene sredine (npr. broj žena u nepoljoprivrednim djelatnostima u Sloveniji koji je najveći u Jugoslaviji gotovo je dvostruko veći od istog broja u Hrvatskoj, koja se nalazi na mjestu iza nje).

Tabela 8: Osnovne kategorije ženskog stanovništva 1953. godine (u %)

	Ukupno Svega		Srbija		Hrvat- ska	Slove- nija	Bosna i Herce- govina	Make- donija	Crna Gora	
	Uža Srbija	Vojvo- dina	Kosmet	Kosmet						
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Aktivno u poljoprivredi	24,7	27,7	33,7	20,3	9,6	24,1	22,2	23,0	19,8	16,4
Aktivno u nepoljopri- vrednoj djelatnosti	6,0	4,9	4,9	6,4	1,3	7,7	13,3	3,9	3,1	3,9
Lica sa ličnim prihodi- ma	3,4	2,9	2,6	4,3	1,1	4,3	7,2	2,1	1,3	4,8
Deca	20,1	19,1	18,4	16,4	29,2	16,0	17,5	25,9	26,7	24,0
Učenicice i studentice	8,1	7,8	7,3	8,7	8,5	8,8	9,1	7,0	8,8	8,1
Domaćice	35,1	34,9	30,4	41,2	46,7	36,3	28,7	35,7	37,1	38,8
Ostala izdržavana lica	2,7	2,7	2,6	2,6	3,6	2,7	2,0	2,4	3,3	4,0

Izvor: Statistički bilten, Tabela 1, str. 7.

Tabela 9: Broj aktivnih žena na 1000 muškaraca prema zanimanju i školskoj spremi

Ukupno	Školska sprema								
	bez školske spre- me	osnovna škola	niža srednja škola za opšte obrazovanje	niža stručna škola	srednja škola za opšte obrazovanje	srednja stručna škola	fakulteti, visoke i više škole	nepoznato	
AKTIVNO	519	818	425	410	122	252	630	276	684
Nekvalifikovane radnice	350	331	361	619	256	152	369	-	422
Poljoprivrednice	678	937	518	418	99	151	208	73	888
Rudarske radnice	9	9	10	11	5	-	4	-	20
Industrijske i zanatske radnice	160	280	199	162	57	77	62	45	210
Saobraćajno osoblje	4	9	4	7	2	8	6	-	4
Trgovinsko osoblje	332	342	410	380	241	144	238	112	288
Osoblje zaštite i usluga	274	665	379	76	209	7	120	8	377
Administrativno i rukovođeće osoblje	464	311	264	782	376	563	933	151	407
Stručnjaci i umetnice	568	324	724	631	833	466	676	326	503

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 2-4, str. 16.

Indikativan je pregled odnosa aktivnih žena na 1000 muškaraca prema zanimanju i školskoj spremi 1953. godine (Tabela 9). Iz njega je vidljivo da su najmanje razlike među spolovima kod kategorije »bez školske spre-
me«. Očigledna je i feminizacija određenih zanimanja (trgovina, zaštita i usluge, administracija) koja se oslanja na tradicionalnu spolnu podjelu rada. Zanimljivi kuriozum, svjedočanstvo o vremenu, predstavlja visoki postotak »stručnjaka i umetnica« bez školske spre-
me i s osnovnim obrazovanjem!

Pismenost, jedan od najelementarnijih pokazatelja obrazovne strukture stanovništva, pokazuje značajne varijacije s obzirom na spol. Proces opismenjavanja tekao je u čitavom prikazanom vremenskom rasponu brže za muškarce nego za žene.

Tabela 10: Stanovništvo staro 10 i više godina prema pismenosti i spolu (u %)

	1921.	1931.	1948.	1953.
UKUPNO	100	100	100	100
Muški	100	100	100	100
Ženski	100	100	100	100
Pismeno	48,5	55,4	74,6	74,6
Muški	59,0	67,7	84,6	85,9
Ženski	38,8	43,6	65,6	64,2
Nepismeno	51,5	44,6	25,4	25,4
Muški	41,0	32,3	15,4	14,1
Ženski	61,2	56,4	34,4	35,8

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 2-1, str. 12.

Više nego dvostruka razlika između nepismenih žena i muškaraca 1953. godine (u korist štete žena), sigurno je, pored ostalog, uvjetovana i time što su učenice mnogo neredovitije ispunjavale školske obaveze od učenika. Tako je npr. u školskoj godini 1947/48. među učenicima obuhvaćenim obaveznim osnovnim školovanjem u Jugoslaviji bilo 43,7% žena, a u to je vrijeme u dobnoj skupini koja je obuhvaćena zakonskom obavezom osnovnog školovanja (7 do 15 godina) bilo 49,2% žena.¹⁵⁶

Podatke o obrazovnoj strukturi žena prema školskoj spremi sadržava Tabela 11, iz koje je vidljivo da je još 1953. godine (nakon brojnih kampanja pod rukovodstvom AFŽ-a) visina obrazovnog stupnja obrnuto proporcionalna s postotkom učešća žena. »Bez škole« je još uvijek više od polovice ženske populacije starije od 10 godina, a maksimalna koncentracija školovanih nalazi se u kategoriji s osnovnim obrazovanjem. Iznenadujuće je mali procentualni raspon obrazovanih žena u ostalih pet

obrazovnih kategorija — od niže srednje škole za opće obrazovanje do fakulteta/visokih i viših škola postotak obrazovanih žena smanjuje se od 3,7% do 0,3%.

Tabela 11: Žensko stanovništvo staro 10 i više godina prema školskoj spremi (u %)

	Ukupno	Srbija				Hrvat- ska	Slove- nija	Bosna i Herce- govina	Makedo- nija	Crna Gora
		svega	Uža Srbija	Vojvo- dina	Kosmet					
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Bez škole	51,9	55,8	60,6	33,4	82,5	37,1	14,6	80,7	60,1	62,8
Osnovna škola	40,1	35,7	31,0	56,2	13,5	53,6	73,2	15,5	33,6	30,7
Niža srednja škola za opšte obrazovanje	3,7	3,9	3,3	6,4	1,0	4,6	4,7	1,7	2,5	3,1
Niža stručna škola	1,6	1,5	1,6	1,3	0,6	1,5	3,7	1,2	1,0	1,4
Srednja stručna škola	1,2	1,2	1,3	1,3	0,4	1,5	2,5	0,6	0,7	0,8
Srednja škola za opšte obrazovanje	0,9	1,1	0,6	0,1	0,1	0,8	0,7	0,2	0,5	0,6
Fakulteti, visoke i više škole	0,3	0,3	0,4	0,2	0,0	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
Nepoznato	0,6	0,8	0,6	0,7	1,9	0,7	0,2	0,0	1,5	0,5

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 1, str. 8.

Posljednje dvije tabele prikazuju zastupljenost žena u radničkom samoupravljanju (članice radničkih savjeta i upravnih odbora), koja znatno zaostaje za njihovom zastupljenošću u radnoj snazi.

Tabela 12: Članice radničkih savjeta (u %)

	Ukupno	Srbija		Hrvatska	Slovenija	Bosna i Hercego- vina	Makedo- nija	Crna Gora
		svega	Vojvodina Kosmet					
1952	14,0	11,5	—	15,9	21,8	10,3	6,8	13,4
1953	15,8	13,9	—	16,9	23,9	12,1	7,8	13,5

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 4–6, str. 43.

Tabela 13: Članice upravnih odbora (u %)

	Ukupno	Srbija		Hrvatska	Slovenija	Bosna i Hercego- vina	Makedo- nija	Crna Gora
		svega	Vojvodina Kosmet					
1952	10,3	8,2	—	11,6	17,2	8,3	4,8	9,8
1953	9,8	8,6	—	9,8	17,1	6,5	4,4	7,7

Izvor: Statistički bilten, nav. dj., Tabela 4–7, str. 44.

Što već na prvi pogled odaje ovakav »grupni portret«? Žene u osvaja-
nje socijalizma polaze s pozicija najnerazvijenijih među nerazvijenima.
One su najmanje pismene, najslabije obrazovane, opterećene učestalim
i pogibeljnim reproduktivnim radom, fizičkim radom u poljoprivredi i
nekvalificiranim radom u ostalim privrednim granama.

Podaci navedeni u ovih trinaest tabela moći će također, pored puke
informacije o trendovima, poslužiti i kao referentni okvir za usporedbe
s podacima koji će biti prikazivani u daljnjem tekstu. Njih su samoprije-
gornim marom i zavidnom ustrajnošću prikupljale aktivistkinje organiza-
cija žena — od njezinih najnižih, do najviših odbora.

II. DIO ANTIFAŠISTIČKA FRONTA ŽENA: ORGANIZACIJA ZA EMANCIPACIJU

POKRET I POREDAK

Na raskrsnici

U trenutku završetka Drugog svjetskog rata, Antifašistička fronta že-
na, jedina baštinica i nastavljačica dviju tradicija ženskog pokreta u Ju-
goslaviji, našla se na raskrsnici. Da li će AFŽ u posve novoj povijesnoj
poziciji i ulozi moći pomiriti i dalje razvijati proturječne tradicije (koje
sam nazvala feminističkom i socijalističkom) na koje se nadovezuje?

Naime, građanski ženski pokret djelovao je u okvirima postojećeg po-
retka, iako se prema njemu određivao kritički. Feministkinje su zahtijevale
ravnopravno uključivanje žena u poredak i borile se protiv njihove
diskriminacije. Cilj je međuratnog građanskog ženskog pokreta bio hu-
manizacija, daljnje izgrađivanje poretka uključivanjem žena u sve sfere
političkog, društvenog i privrednog života. Ravnopravnost bi, prema oče-
kivanjima feministkinja, značajno pridonijela uspostavljanju drugačije
ravnoteže snaga, otvorila putove demokratizacije društva oslobodivši ne-
slučene količine zapretane energije. Ovu je tradiciju ženskog pokreta,
prema predloženoj tipologiji organiziranog djelovanja žena¹⁵⁷ moguće
opisati kao reprezentativnu varijantu reformističkog feminizma. Tradici-

ja organiziranja žena u okvirima radničkog/komunističkog pokreta zasni-
vala se na supsumiranju interesne dimenzije širem opozicionom, »protu-
režimskom« djelovanju. »Žensko pitanje« služilo je kao katalizator, mo-
bilizacijska taktika za pridobivanje podrške žena (»ženskih masa«) pri
obaranju postojećeg poretka. Teorijski izvedeno iz klasnog pitanja (i nje-
mu podređeno)¹⁵⁸, žensko je pitanje, prema marksističko-lenjinističkoj
ideologiji, imalo biti riješeno revolucionarnom smjenom vlasti. Projekt
radikalne društvene promjene nije bio promišljan sa stanovišta žena kao
političkih subjekata ili interesne grupe, već kao dijela radničke klase.

Prepoznavajući svoj legitimitet u »opozicionoj«, socijalističkoj tradiciji,
a organizacijski uklopljena u Jedinstveni narodnooslobodilački front
(JNOF), uspostavljanjem nove »revolucionarne« vlasti (u ime radničke
klase) AFŽ se našla u njezinom ozračju, postavši tako i sama dio *poretka*.

Naime, samim činom »oslobođenja« zemlje istovremeno je izvršena i
smjena vlasti. U njoj je KPJ kao rukovodeća snaga uspješno okončane
nacionalno oslobodilačke borbe, koja je istovremeno imala i snažne ele-
mente građanskog rata, stekla značajne prednosti pred svojim političkim
takmacima. Komunistička je partija tijekom rata počela izgrađivati novu
državnu vlast. Nakon rata ona već izgrađenu vlast, koja se nastavila u
državnom aparatu Demokratske Federativne Jugoslavije, tek naizgled di-
jeli s dijelovima građanskih partija koje se nisu »kompromitirale« sura-
đujući s neprijateljem. Time su bili prividno zadovoljeni zahtjevi savez-
nika (konferencija na Jalti 4–11. veljače 1945), kao i odredbe o višestra-
načkom sistemu iz sporazuma Tito — Šubašić. Na tim startnim osnova-
ma, prema ocjeni povjesničara Dušana Bilandžića, »rukovodstvo KPJ je
imalo gotovo neograničenu mogućnost da utvrđuje politiku društvenog
razvoja Jugoslavije. U povijesti se rijetko stječe tako čvrsta i nepodije-
ljena vlast u rukama jednog revolucionarnog pokreta: svi organi vlasti —
zakonodavni i izvršni, vojska i milicija, sigurnost i sudstvo — bili su bez
izuzetka čvrsto u rukama KPJ. Njezini članovi bili su gotovo na svim
ključnim funkcijama mehanizma vlasti (...)«¹⁵⁹. Istovremeno, pak, svim
će raspoloživim sredstvima, KPJ onemogućavati djelovanje »lojalnoj
opoziciji«.¹⁶⁰

Narodni front kao nadomjestak pokreta

Kako bi zadovoljila »neke stranačke tradicije koje su živjele u naru-
du«¹⁶¹ i udovoljila međunarodnim obvezama (sporazum Tito—Šubašić),
Komunistička partija Jugoslavije u tom periodu još ne obznanjuje otvo-
reno hegemonistički karakter svoje vlasti. Narodni front Jugoslavije

(NFJ), u čijim okvirima i sama djeluje, osnovan je na kongresu JNOF-a
(5–7. kolovoza 1945). On je imao izvanjsku formu koalicije kojoj su pri-
stupile sve (dozvoljene) političke grupe/partije: Samostalna demokratska
stranka, Zemljoradnička stranka, Narodna seljačka stranka, Hrvatska re-
publikanska seljačka stranka, Jugoslavenska republikanska stranka, Na-
rodna radikalna stranka i druge političke grupacije. Posebnost je te koa-
licije bila da su sve one priznavale rukovodeću ulogu KPJ u NFJ.

No, glavnu snagu NFJ činile su tzv. masovne organizacije, njezini ko-
lektivni članovi: omladinska organizacija (USAOJ — Ujedinjeni savez
antifašističke omladine Jugoslavije), organizacija žena (AFŽ), i sindikati
(JSRNj — Jedinstveni sindikati radnika i namještenika Jugoslavije)¹⁶².
U dokumentima Narodnog fronta bila je uglavnom sadržana platforma
KPJ,¹⁶³ ali partija je i u novim uvjetima djelovala na stari način — kao
kadrovska, (polu)ilegalna, strogo hijerarhijska i monolitna organizacija
zasnovna na apsolutnoj lojalnosti i poslušnosti članstva.

Iako djeluje s pozicija *poretka*, NF rabi diskurs *pokreta* predstavljajući
se kao splet dobrovoljnih interesnih organizacija (različitih društvenih
grupa poput omladine, žena, radnika i namještenika, i sl.). U stvarnosti,
pak, »to je bio put i način indoktrinacije širokih narodnih masa ideolo-
gijom i politikom Partije, a u isto vrijeme i put njihovog aktiviziranja na
ostvarivanju programa Partije.«¹⁶⁴ Narodni front, dakle, nije imao fun-
kciju »agregacije i artikulacije interesa, već funkciju izražavanja mono-
litičnosti, mobilizacije i integracije masa oko ideje interesnog jedinstva
radnih masa.«¹⁶⁵ (podv. L. S.) Ovakav zaključak potkrepljuju i brojne
sličnosti različitih masovnih organizacija. Prva je sličnost uočljiva u sa-
mom činu odbacivanja »starih«, točnije, nekomunističkih dijelova vlasti-
tih tradicija. Nelagoda spram starog sindikalizma¹⁶⁶, primjerice, uspore-
diva je sa stalnim strahom od »feminističkih zastranjivanja« prisutnim u
AFŽ-u. Kod čitavog NF osporava se (klasični) koalicioni karakter¹⁶⁷ ko-
ji je uoči i tokom Drugog svjetskog rata bio značajan čimbenik mobili-
zacije ljudi različitih političkih uvjerenja i klasne pripadnosti na antifa-
šističkim osnovama. Nadalje, u svim se masovnim organizacijama isticao
zaseban položaj članova KPJ. Komunisti su personificirali model »uzor-
nog frontovca« i ujedno zauzimali najviše hijerarhijske pozicije u NF.
»Predsjednici narodnih odbora i sekretari partijskih organizacija istodob-
no su predsjednici ili tajnici odbora fronta.«¹⁶⁸ Postojala je, dakle, neka
vrsta personalne unije kroz koju je KPJ osiguravala svoju dominaciju na
svim razinama organizacije društva. Na taj su način masovne organiza-
cije, kao i sama »narodna vlast« (narodni odbori), funkcionirale kao dio
transmissionog mehanizma koji je, da parafraziram Bilandžića, služio

»nepodijeljenoj vlasti« Partije.¹⁶⁹ Treća se sličnost očitovala u proširenom uvjerenju o prinudnom karakteru članstva u masovnim organizacijama među građanima nekomunistima.¹⁷⁰ Česte (samo)kritike koje su se u svim masovnim organizacijama mogle čuti u tom vremenu odnosile su se na »labavost organizacije«¹⁷¹, čije je članstvo »iz baze« u znatnoj mjeri osjećalo samo formalnu pripadnost respektivnim organizacijama. Neznatni stupanj društvene moći i utjecaja (a očito i ugleda) masovnih organizacija ogledao se u »potcjenjivanju« rada u njima od strane komunisti koji su se, bez obzira na vlastiti hijerarhijski položaj u KPJ, identificirali sa stvarnom, djelatnom, društvenom moći vlastite partije. Sami se komunisti neprestano samokritički osvrću na takve tendencije koje imaju za posljedicu »izbjegavanje rada« članova KP u masovnim organizacijama.¹⁷² Još jedan problem, konstantni predmet interesa i lamentacija AFŽ-a, predstavljala je slaba aktivizacija žena i njihova neznatna zastupljenost na rukovodećim položajima u masovnim organizacijama. I naposljetku, česte reorganizacije — promjene organizacijske strukture masovnih organizacija — sve do stvaranja Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) 1953. godine, ukazuju na probleme funkcioniranja paralelnih hijerarhija — partijske i masovnih organizacija. »Dupliranje u radu«, kako su taj problem, žigošući ga, imenovale diskusije u okvirima AFŽ-a, očigledno je dovodilo do stalnih blokada u sistemu i povećavalo njegovu redundanciju.

Masovne organizacije, masovno društvo...

Državno vodstvo nastojalo je u neposrednom poslijeratnom razdoblju političkom propagandom¹⁷³ uvjeriti domaću i međunarodnu javnost da je KPJ samo prva među jednakima na političkoj sceni. Pri naglašavanju neophodnosti političke participacije svih građana u procesu »obnove i izgradnje«, onodobni politički diskurs zapravo parafrazira osnovnu ideju masovnog društva: građani ne mogu utjecati na politiku države ako ne pripadaju politički relevantnim grupama¹⁷⁴.

Odnos pojedinca i centralnog aparata vlasti klasična je sociološka tema. Već je Emile Durkheim, davno prije nastanka modernog totalitarizma, upozoravao na odnos masovnog društva i diktature. Smatrao je da je, ukoliko ljudi svoju jedinu općenitost nalaze u državi, neminovan raspad društva na izolirane, atomizirane individue. »Nacija se može očuvati samo tako što će između države i individua postojati ceo niz sekundarnih grupa koje su dovoljno blizu da individue privuku u svoje područje akcije i na taj način ih baciti u opšti tok socijalnog života (...)

Hipertrofirana država je prisiljena da ugnjetava i obuhvata (...) društvo koje čini veliki broj neorganizovanih individua.«¹⁷⁵

Komentirajući ovu Durkheimovu tezu, sociolog Vladimir Arzenšek domeće da »sekundarne grupe« — sistem organizacija — moraju posjedovati određene karakteristike da bi bile sposobne posredovati između individua i države, odnosno drugih centara moći. U prvom redu one moraju imati »izvore moći koji su nezavisni od centralnog tela a moć tih grupa mora biti prilična u poređenju sa centrom. (...) Samo snažne i autonomne grupe mogu delovati kao centri kontramoci i kao nezavisni izvor komunikacije među svojim članovima, te na taj način eliminisati društvo kao masu nemoćnih, izolovanih pojedinaca.«¹⁷⁶ No u analizama masovnog društva nije teško pronaći brojne povijesne primjere kako niti demokratski pokreti/organizacije nisu imuni na postojanje oligarhijske kontrole u vlastitim strukturama. Robert Michels opisao je oligarhiju u dobrovoljnim udruženjima i političkim strankama, utvrdivši da dominacija organizacijskog aparata, u kombinaciji s pasivnošću članstva, održava oligarhijsku kontrolu. Oligarhiju u demokratskim organizacijama Michels tumači kao »nenamjeravanu posljedicu« organizacije.¹⁷⁷ Njegova analiza »nekompetentnosti masa«, prema Arzenšekovom mišljenju, podudara se s Lenjinovom analizom partije. Naime, Lenjin će se iz istih razloga zalagati za partiju profesionalnih revolucionara. U daljnjem povijesnom slijedu događaja, staljinistička, totalitarna, definicija odnosa društva i države, kao i definicija transmisiona funkcije svih organiziranih struktura odredit će razvoj realnog socijalizma, smatra Arzenšek.¹⁷⁸

... totalitarno društvo

Ono što, dakle, masovna društva dijeli od totalitarnih nije odsustvo sekundarnih organizacija, već njihova potpuna kontrola od strane centra moći. »Totalitarna društva su participativna društva u okviru političkog monizma; zato njihove organizacije imaju specifičnu funkciju. Poželjno je da je stanovništvo organizaciono uključeno, ali tu nije reč o nastojanju da se produbi demokratija u organizacijama i celokupnom društvu, već o saznanju da je multiplikacijom kontrolisanih aktivnosti moguće povećati indoktrinaciju stanovništva i na taj način smanjiti ravnodušnost i otpor u kriznim situacijama.«¹⁷⁹

Ovo Arzenšekovo određenje totalitarnog društva koje u prvi plan stavlja pojmove: »organizaciono uključivanje« stanovništva — politički monizam — krizu, vrlo vjerodostojno opisuje mjesto, zadaću i funkcioniranje masovnih organizacija u Jugoslaviji u prvom poslijeratnom periodu.

Upravo izvršena revolucionarna smjena vlasti kojom otpočinje proces radikalnih i dalekosežnih društvenih promjena, gotovo je idealtipska situacija koja odgovara formulaciji Arzenšekove opće hipoteze: »Što veću promenu strukture društva želi da postigne vladajuća grupa, utoliko je verovatnije da će postojati želja ili čak zahtev za visokim stepenom kontrolisane i manipulisane participacije građana u organizacijama.«¹⁸⁰

Franz Neumann, jedan od najprominentnijih teoretičara autoritarnih sistema, u svojim *Bilješkama uz teoriju diktature*¹⁸¹ definira totalitarizam kao tip političkog režima koji je moguće odrediti pomoću pet elemenata. To su: (1) zamjena pravne države policijskom; (2) koncentracija moći na način koji isključuje mehanizme podjele vlasti ili dekoncentraciju moći karakterističnu za liberalno-demokratske režime (podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, uz postojanje višestranačkog sistema); (3) postojanje monopolističke partije; (4) brisanje razlike između društva i države (zamjena pluralističkih nepluralističkim sredstvima društvene kontrole); (5) teror¹⁸². Za nas je zanimljivo Neumannovo shvaćanje masovnih organizacija kao jedne od metoda (nepluralističke) kontrole nad društvom. »Sinkroniziranje svih društvenih organizacija«, jedna je od tih metoda, a ona omogućava »stvaranje stupnjevane elite koja vladajućima omogućuje unutrašnju kontrolu masa i da prikriju izvanjsku manipulaciju, tj. da birokraciju u uskom značenju riječi dopuni privatnim vodećim grupama u različitim slojevima stanovništva«. Također i u slučaju »atomiziranja i izoliranja pojedinca« instrumentalne su »nediferencirane masovne organizacije«. One su nametnute pojedincima nakon što je uslijedila destrukcija »ili barem slabljenje društvenih jedinica utemeljenih biologijom (obitelj), tradicijom, religijom, ili sudjelovanjem u radu i razonodi (...)«¹⁸³.

Tragovi na marginama teksta povijesti

Ukoliko je AFŽ tek jedna od partijski usmjeravanih i kontroliranih masovnih organizacija, jesu li historiografski radovi našli načina (i interesa) da uoče njezine eventualne posebnosti?

Podudarnost platforme KPJ i Narodnog fronta i u njemu sadržanih masovnih organizacija iz prvih poslijeratnih godina omogućavala je, prema Bilandžiću, indoktrinaciju ideologijom i politikom Partije, koja je služila dirigiranom aktiviziranju na ostvarenju programa Partije.¹⁸⁴ KPJ je uspjela obuhvatiti gotovo sve stanovništvo masovnim organizacijama, tako da su gotovo svi odrasli bili »organizirani«, a u tom kontekstu Bi-

landžić tek izrijeком, u nabranju, spominje i AFŽ.¹⁸⁵ Na sličan način istraživačica Narodnog fronta Katarina Spehnjak spominje AFŽ tek kao jednu od karičica u transmisionom lancu KPJ — NF.¹⁸⁶ Analizirajući koncept narodne demokracije, Marija Obradović ističe specifične funkcije omladinskih organizacija (SKOJ-a i Saveza narodne omladine Jugoslavije) i AFŽ-a. Njihov je zadatak, pored mobilizacijskog i integrativnog, bio i »idejnoobrazovni«: »(...) AFŽ igra naročito važnu ulogu u vaspitavanju žena i dece u duhu socijalizma.«¹⁸⁷

Tek toliko o Antifašističkoj fronti žena u »postrevolucionarnom« periodu. Navedeni radovi, reprezentativni za znanstveno »razmatranje« uloge AFŽ-a, ostavljaju je na margini teksta povijesti, onog teksta koji nastoji rekonstruirati i analizirati dominantni govor moći. Jedno od mogućih obrazloženja zbog čega je AFŽ nevidljiva u takvom shvaćanju povijesti nalazi se u implicitnom i teorijski nereflektiranom shvaćanju kategorije društvene moći. Sva su, naime, ova istraživanja prošlosti zasnovana na poimanju društvene moći u skladu s teorijom *zero sum game*, kao fiksne veličine, neizbježno jednodimenzionalna. Najopćenitija zamjerka koja se uvriježenom »nipodaštavanju« AFŽ (a vjerojatno i drugih masovnih organizacija u tom periodu) može uputiti je ignoriranje rezidualnog područja slobode, nerijetko i samovolje, u njihovom djelovanju pri oživotvorenju »viših« (partijskih) direktiva.

No ukoliko AFŽ promatramo kao jednog od aktera, društvenu mrežu upletenu u razgranati splet ostalih mreža (gotovo svi odrasli članovi društva su »organizirani«, ne zaboravimo!), kojima je premreženo čitavo društvo, otvaraju se drugačije interpretativne mogućnosti. »Sociolozi često govore o moći kao o funkciji pozicije bilo u nekoj hijerarhiji međuzavisnih uloga ili statusa, ili neke druge strateške lokacije unutar skupa odnosa.«¹⁸⁸ U okviru pristupa koji predlaže mrežna analiza moć se razmatra u odnosu prema položaju ili lociranosti u strukturi društvenih mreža. Drugim riječima, organizaciju žena i njezinu društvenu moć — njezinu samoreprezentaciju, utjecaj, ugled, i sl., valja promatrati podjednako u odnosu spram drugih aktera u spletu društvenih mreža, ali i u odnosu na vlastitu hijerarhiju uloga i statusa, te u odnosu na one (žene, potencijalne članice koje pokazuju otpor »organiziranosti«) koje stoje po strani. To podrazumijeva istrajnu sumnjičavost naspram ideološkog diskursa koji će prvo implicitno, zatim eksplicitno isticati isključivi monopol KPJ u regulaciji i rješavanju svih društvenih pitanja, a kojeg usvaja i reproducira sama organizacija žena. Ideologije, naime, »nude ljudima kognitivne mape koje pokazuju sferu vidljivoga, do koje dopire zdrav razum, a ono što je važno i bitno one skrivaju«, ističe Vjeran Katunarić.¹⁸⁹ Tek

znanstvenom analizom, nepristajanjem na dijalog s ideologijom i razotkrivanjem njezinog netransparentnog karaktera, moguće je, dakle, nazrijeti ono »važno i bitno«.

Priču o organizaciji žena kao dijelu poretka izložit ću u četiri dijela. Prvi će obuhvatiti mijene nacrtu organizacijskog ustrojstva i promjenjivu sreću njegovog funkcioniranja. Drugi će dio podrobnije analizirati već naznačeni odnos AFŽ-a i KPJ, dok će treći dio predstavljati njihovo sučeljavanje. Nastojat ću prema arhivskim izvorima rekonstruirati život organizacije — frustracije, napetosti, ograničenja, ali i tragati za inovativnim ponašanjem — koji se javljaju kako unutar hijerarhijske mreže AFŽ, ali i u odnosu na organizacijsku okolinu. U četvrtom će dijelu biti prikazana uloga AFŽ kao kolektivnog davaoca usluga u ispunjavanju društvenih prioriteta koji su se u tom razdoblju artikulirali u vidu tzv. kampanja. Kampanje su, naime, u »postrevolucionarnom« razdoblju predstavljale kratkoročne, neposredne, »općenarodne« zadatke za čiju se realizaciju nije zahtijevala »specijalizacija«/stručnost, već je bio dovoljan (pretpostavljeni) revolucionarni zanos i odanost sistemu.

Pri tom će sami izvori biti analizirani/interpretirani prema tipu diskursa koji rabe. U rekonstrukciji i analizi organizacijskog ustrojstva AFŽ-a kao izvori poslužiti će materijali (zapisnici, izvještaji, okružnice) viših odbora AFŽ-a (Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske i Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije), te zapisnici održanih kongresa, sjednica Izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije, plenumi GO-a i sl. Kritičko-informativni diskurs u tim je izvorima prisutan na zatvorenim sjednicama, sa strogo kontroliranim »javnošću«, dok se reprezentativni diskurs oglašava u direktivama kojima se rukovodstva obraćaju nižim odborima ili kada reflektiraju inovacije/ mijene organizacijske strukture. Periodizaciju evolucije organizacijske sheme/modela organizacije izvest ću na temelju odnosa AFŽ-a i njegove organizacijske okoline (KP, NF, narodna vlast, tj. vladine ustanove).

Pandan obrasca komunikacije viših s nižim odborima (i *vice versa*) predstavlja komunikacija AFŽ-a s KP. Očituje se hijerarhijska priroda odnosa (isprva prikriveno, da bi se kasnije vehementno afirmirala) koja ukazuje na zadanu poziciju organizacije žena u sistemu društvene moći.

Posebno isticanje i analiziranje ovog odnosa (a ne izdvajanje npr. odnosa s Narodnim frontom čiji je sastavni dio bila AFŽ) zasnivam na spoznaji da je sam čin članstva u KP predstavljao totalni odnos (brišu se granice privatno/javno, građanska/politička egzistencija). Upravo zbog toga sačuvani zapisnici partijske ćelije pri GO AFŽH (a imam razloga

za sumnju da mnogi nisu sačuvani ili su iz razloga konspirativnosti vrlo shematski vođeni) propuštaju više takozvanog »života« (međuljudski odnosi, emocije, pa i strasti, svakodnevnica, tijelo) od zbira svih ostalih dokumenata. Razmatranja o »životu organizacije« temeljit će se na izvorima koji ocrtavaju diskusije nižih odbora (»na terenu«) i njihovim izvještajima višim odborima. Pogled izvana potražiti ću u izvještajima raznih komisija ili pojedinaca delegiranih za inspekciju »terena«. Kritičko-informativni diskurs prevladava kod iznošenja teškoća i nedoumica u vlastitim sredinama. On se »probija« i u izvještajima nadređenima, no na toj ravni komunikacije dolazi i do upotrebe reprezentativnog diskursa u skladu s pretpostavljenim očekivanjima viših odbora, NF, »komiteta«... Oni, pak, pronađu/razotkrivaju tu zamku i učestalo upozoravaju na nepouzdanost takvih izvještaja i »podataka s terena«. (Nije na odmet opetovati upozorenje: nikada ne smetnuti s uma da se nalazimo usred igre iskrivljenih ogledala). Kao izvori za analizu kampanja poslužiti će mi direktivna pisma koja višim odborima upućuju instance vlasti, a oni ih preporučuju i upućuju na teren (nižim odborima), te povratnih izvještaja nižih odbora o učinjenom.

Zbog ovakvog pristupa u daljnjem ću se slijedu izlaganja nastojati oduprijeti sirenskom zovu primarnih izvora koji vodi k pripovijedanju neprekinutih sekvenci događaja ili izlaganju svih činjenica o danom vremenu/mjestu. Naime, čuveni je francuski povjesničar Marc Bloch naglašavao: »Jedinstvo mjesta potpuno je nepokorno. Samo jedinstveni problem konstituira centralni fokus.«¹⁹⁰

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA AFŽ-a

Dobro je znano, doba revolucija nisu trenuci najpogodniji za kontemplaciju. Vrijeme je to snažnih zamaha »metlom historije«, kada se još nereflektirano, tek naslućeno »novo«, iščahuruje iz raskošnih nada, iz velikih sveobuhvatnih vizija »boljeg sutra«. I ne samo organizacije stvarane su bez statutarnih nacrtu, domišljenih piktograma zamišljenih hijerarhijskih struktura i funkcija. Stoga nas ne smije čuditi što niti marne aktivistkinje AFŽ-a, kao niti njihovi »značajni drugi«, tome ne posvećuju mnogo pažnje.

Modele organizacijske strukture AFŽ-a, koje ću prikazati u procesu njihovog razvoja, izvela sam na osnovu čitanja/interpretacije dokumenata nastalih u toku uznositog i krivudavog hoda revolucije i mijena društva koje su uslijedile. Elementi tih modela AFŽ-a raspoznatljiviji su kao idealni nacrti — prevladavajući obrasci — čije se manje/više izravne nazna-

ke nalaze u iskazima Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije (CO), odnosno Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske (GO). U njima se reprezentativnim diskursom organizacija žena neumorno legitimira kao dio šire institucionalne mreže, sastavni dio novog poretka, ali i kao samosvojna organizacijska mreža. Izradom modela pokušala sam rekonstruirati jednu »objektivnu« strukturu, ogoljelu od strasti, želja i utopijskih nada pojedinačnih aktivistkinja organizacije. Rekonstruirala sam ih na temelju pomaka u diskursu koji rabe, budući da je upravo diskurs — način na koji pišemo (i govorimo) — kadar odraziti strukturu moći u društvu.

Takav pristup, pored ostalog, obećava i viši stupanj apstrakcije. Naime, koristeći kompletni poslijeratni arhivski fond AFŽ-a Hrvatske moguće je zaključivati o tendencijama bitnim za čitav jugoslavenski AFŽ-a, budući da su njegov sastavni dio i zaprimljene osnovne smjernice i konkretne direktive koje se u tom strogo kontroliranom vremenu razrađuju u saveznom rukovodstvu — Centralnom odboru AFŽ-a iz Beograda.¹⁹¹ Dakako, sva četiri modela koja je u razdoblju od 1945. do 1953. godine moguće očitati, samo su aproksimacije koje opisuju željeno/zamišljeno organizacijsko ustrojstvo. Oni se nerijetko preklapaju, a njihove su granice u vremenu fluidne i ovisne o lokalnim/regionalnim uvjetima. Modeli, slike organizacijskog ustrojstva AFŽ-a, odražavaju nekoliko razina zahtjeva:

1) očekivanja koja dolaze od šireg društvenog sustava (revolucionarnog poretka);

2) proturječnu samoreprezentaciju organizacije žena (kao sastavnog dijela poretka, ali i kao pokreta);

3) mogućnosti stvarnog, djelatnog funkcioniranja organizacijske mreže/ hijerarhije AFŽ-a, tj. realizacije zahtjeva koji na AFŽ postavlja njezina organizacijska okolina.

Iznoseći nacрте organizacijskih modela AFŽ-a nastojat ću problematizirati odnos organizacijskog modela i ciljeva organizacije žena u mijenama društva. Pri tome ću poći od tvrdnje Bonnie Erickson da različiti modeli strukture naglašavaju različite aspekte društvenih mreža, i stoga vode ponešto različitim predviđanjima o usaglašavanju stavova među mrežama.¹⁹² U svakom su analiziranom razdoblju nezaobilazna slijedeća pitanja: Unapređuju li transformacije organizacijskih modela AFŽ-a realizaciju jednog od istaknutih ciljeva »socijalističke revolucije« — oslobođenje žena? U kojoj je mjeri način na koji je organizacija zasnovana nakon 1945. bio instrumentalan za poticanje emancipacije žena kao društvenog procesa dugog trajanja? Koji su organizacijski resursi i opcije bili na raspolaganju ženama samima da artikuliraju strategije vlastitog oslobođenja od specifične spolne diskriminacije? Kojim je stupnjem autonomije raspolagala AFŽ formulirajući svoje ciljeve, strategije i taktike u mijenama društva koje su, kao jednu od svojih pretpostavki, nalagale

radikalne pomake u položaju žena? Da li je organizacijsko ustrojstvo AFŽ-a pružalo potreban prostor i adekvatan stupanj društvene moći za ostvarenje tog cilja u zemlji opustošenoj ratnim razaranjima, nerazvijenoj i duboko prožetoj patrijarhalnom kulturom?

»Učiti, učiti, i samo učiti...«: Odgojni model AFŽ-a (1945–1947)

.... govorio je drug Lenjin, i proročanski nagovijestio početak istinskog socijalizma tek u onom trenutku kada će se svaka kuharica moći znalački baviti politikom. Svaka kuharica, *ergo*, svaka žena.

Autoritativni glas Vladimira Iljiča odzvanjao je i u riječima Anke Berus: »Proširujući rad na *političko prosvjeđivanje žena*, pomoći će [AFŽ] najširim masama da se *nauče državnički misliti*, uključit ćemo ih u stvarno riješavanje svih opće narodnih problema i to već u suštini predstavlja ostvarenje one ravnopravnosti koju su stekle u borbi, koja im je osigurana u našoj narodnoj državi i čija je jedina garancija istinska vlast naroda.«¹⁹³ (podv. L. S.)

Indikativno je da najmjerodavniji stavovi o sudbini organizacije žena u poslijeratnom razdoblju dolaze s pozicije u kojoj je koncentrirana maksimalna količina društvene moći — iz kancelarije Centralnog komiteta KPJ, u čije se ime oglasio Aleksandar Ranković. U pismu koje će se s dužnim pijetetom nadalje citirati u dokumentima AFŽ na svim razinama stoji bezprizivna ocjena: »Po završetku rata aktivnost žena ne sme i ne može prestati.«¹⁹⁴ Nadalje se ističe neophodnost mobilizacije žena »na novim političkim, privrednim i socijalnim zadacima«, koje valja postići učvršćenjem ženskog pokreta. Forma pokreta (»izbegavati svako kruto centralizovanje samog rada i što više razvijati inicijativu odozdo«) procjenjuje se kao optimalna za privlačenje žena, a pri tom se naglašava da »AFŽ nije organizacija potčinjena NOF-u, ali mu pomaže svim sredstvima kojima raspolaže«. Zadatak je KP, pored ostalog, da za rad »u AFŽ mobilise što veći broj partijki« na rukovodećim dužnostima.¹⁹⁵

Što je to što »narodna vlast« očekuje od AFŽ u razdoblju neposredno nakon »oslobođenja«? Zadaci su veoma općeniti:

— konsolidacija revolucionarne vlasti (borba protiv ostataka neprijatelja, »reakcije« i »protunarodnih elemenata« — crne burze, špekulanata, ilegalnog podizanja cijena, i sl.);

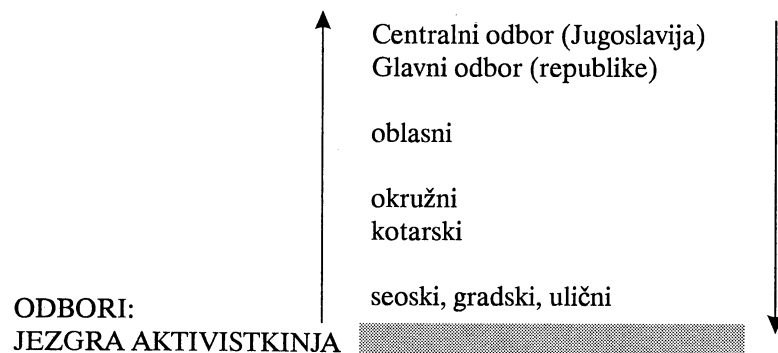
— obnova i izgradnja ratom opustošene zemlje (sudjelovanje u dobrovoljnim radovima; uključivanje žena u privredu i pomoć sindikatima u organiziranju radnica; osposobljavanje žena za kvalificirani rad, i sl.);

— funkcioniranje svakodnevnog života (rješavanje čitavog niza socijalnih problema, kao npr. organiziranje pomoći zaposlenim majkama; unaprijeđenje zdravstvene zaštite žena; pomoć invalidima, ranjenicima, ratnoj siročadi; zaštita i zbrinjavanje djece).

Riječju, žene trebaju postati »ozbiljan oslonac države« i »snažni oslonac narodne vlasti«, naglašava se na Plenarnom sastanku CO AFŽJ početkom 1946. godine.¹⁹⁶ Ovi zadaci, dakako, važe za sve građane, no uloga je AFŽ-a u njihovoj realizaciji dvojaka: da žene privuče i osposobi za njihovo ostvarivanje (»borbom protiv nepismenosti«, organiziranjem općeobrazovnih i stručnih tečajeva), ali da ih istovremeno odgaja u duhu djelatnog iskazivanja lojalnosti novoj vlasti (politički odgoj/ indoktrinacija). Upravo iz te dvojakosti proizlaze posebni zadaci organizacije žena. U samoj su pretpostavci opstojanja AFŽ-a specifični deficiti, nedostaci žena. To bi mogle biti »zaostalost«, »indiferentnost«, kako ih je imenovala još Klara Zetkin, ili pak neobrazovanost (nepismenost, niska kvalifikacijska struktura ili zdravstveno-higijenska kultura). No ne treba zanemariti niti neke implicirane »prirodne« predispozicije koje će žene staviti u »službu naroda« posredstvom svoje organizacije. Upravo su ove dvije grupe specifičnosti (rad na sebi i za sebe, dakle, emancipacija, te pretpostavljena predilekcija za rad za druge — za državu, ali i one nemoćne i potrebite) izvor stalnih proturječnosti s kojima se organizacija žena neprestano suočava. Kako uskladiti potrebe žena kao specifične interesne grupe sa »širim« društvenim interesima?

Upravo ta će se napetost ogledati, ali i nastojati razriješiti, u modelima organizacijskog ustrojstva AFŽ-a. Način na koji će AFŽ osigurati provođenje postavljenih zadataka područje je njezine slobodne inicijative. Po uzoru na ostale masovne organizacije, osnovni je princip izgradnje/funkcioniranja organizacijske hijerarhije teritorijalni.

Slika 1: Teritorijalni princip organizacijske strukture AFŽ-a¹⁹⁷

Pri tome se također naglašava da je čitavu organizaciju potrebno »odozdo do gore još više povezati s odborima Narodnog fronta, te razviti najširu propagandu za upisivanje u Narodni front«. Unatoč upozorenju

da se izbjegava krutost i centralizacija, odbori su morali »da imaju takvu organizacionu čvrstinu da mogu uključiti i posljednju ženu u opće narodni rad u ispunjavanju opće narodnih zadataka«¹⁹⁸. Parola o organizacijskoj čvrstini bila je na terenu različito tumačena. U nekim se organizacijama prikuplja članarina za AFŽ, u drugima dobrovoljni priloz, a u nekima oboje.¹⁹⁹ Ekstremni slučajevi shvaćanja »čvrstine« svjedoče o prinudnom karakteru organizacije. Podaci koji su kritički razmatrani na sastanku tajnica okružnih odbora govore, primjerice, da su u Slavoniji neki odbori AFŽ-a uvodili samoinicijativno kazne u novcu i namirnicama za žene koje nisu dolazile na sastanke.²⁰⁰ Takvu je praksu rukovodstvo AFŽ-a suzbijalo s preporukom da se od žena ne ubire članarina, već da ih se učlanjuje u »Frontu«, kamo bi se trebali prelijevati »prihodi od zabava i priredaba« koje je upriličivala AFŽ.²⁰¹

Pa ipak, i usprkos upečatljivog popisa zadataka, svijesti o specifičnosti mobilizacije »ženskih masa«, i ozbiljno shvaćenog zahtjeva za čvrstinom organizacije, ambivalentni karakter AFŽ (rad žena za druge kroz rad žena za sebe same) istrajavao je kao ozbiljan problem. Tako će jedna od članica GO AFŽH izjaviti: »AFŽ nema nekih svojih posebnih zadataka, nego on kao sastavni dio Fronta treba da ostvari najužu suradnju s narodnim vlastima(...)«²⁰² Slično rezonira i Anka Berus, »počasna« funkcionerka AFŽ-a:

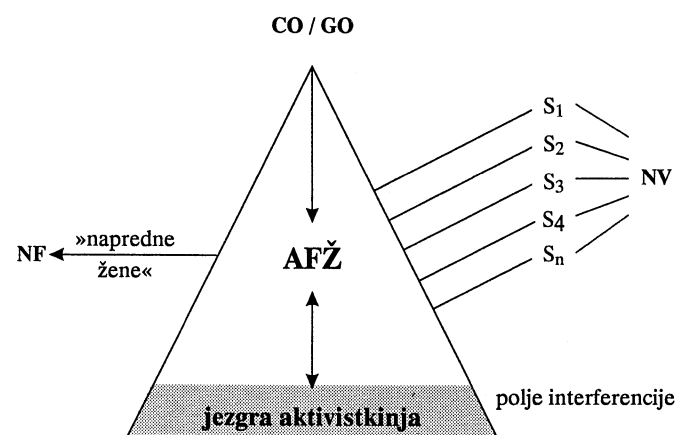
Organizacije AFŽ nemaju nikakve odvojene linije, ali s druge strane one treba da imaju takvu organizacionu čvrstinu, da mogu osigurati uključivanje pa i posljednje žene u opće narodni rad i ispunjenje opće narodnih zadataka.²⁰³

Kako uskladiti nepostojanje »odvojene linije«, tj. strategije koja će ženama olakšati ispunjenje složenih i zahtjevnih »opće narodnih« zadataka sa specifičnim »deficitima« žena kao društvene grupe? Problem se trebao razriješiti u tipu organizacijskog ustrojstva koji sam nazvala odgojni model. Njegova se odgojnost sastojala u pretpostavci da će već samo provođenje »linije Fronta« pridobiti/odgojiti/transformirati žene svih društvenih slojeva da učestvuju u revolucionarnim preobrazbama društva.

Činjenica da je organizacijsku strukturu moguće prikazati kao piramidu sa širokom bazom (potencijalno je to svaka, »pa i posljednja žena«) čiji je vrh također moguće nedvosmisleno utvrditi, navodi na zaključak da možemo pretpostaviti izvjestan stupanj organizacijske autonomije. To znači da je postojala mogućnost artikuliranja ciljeva specifičnijih/autonomnijih od onih koje je Antifašističkom frontu žena povjeravala »narodna« vlast. Na to ukazuje i činjenica da su jasno naznačene i dvije linije unutarorganizacijske komunikacije: vertikalna i horizontalna. Prva se

proteže u dva pravca — od nižih ka višim hijerarhijskim razinama (i *vice versa*). CO/GO put baze šalju direktive, okružnice, cirkularna pisma, a prema potrebi sazivaju tajnice nižih odbora na konzultativne sastanke. Odbornice su, pak, bile dužne slati pismene izvještaje predsjednicama respektivnih odbora (gradskih, kotarskih, okružnih), dok se od istih predsjednica očekuje da šalju elaborirane poslanice višem rukovodstvu svakih tjedan do deset dana.²⁰⁴ Druga je linija komunikacije prožimala čitavu strukturu posredstvom sekcije za agitprop koja se služi organom GO-a, mjesečnikom *Žena u borbi*, te glasilom CO-a *Žena danas*. Pored toga, horizontalnu ravan komunikacije osiguravaju i različite brošure, tjedna ženska radio emisija (Radio Zagreba), a postojala je i ženska knjižara na Trgu Republike u Zagrebu koja je distribuirala brojna izdanja AFŽ-a.

Slika 2: Odgojni model AFŽ (1945–1947)

Ambivalentni karakter statusa organizacije očituje se u činjenici da se »napredne« žene neposredno uključuju u Narodni front (NF), budući da su ocijenjene kao dostatno odgojene u političkom smislu, dok one »ne tako napredne« (koje nisu u dovoljnoj mjeri socijalizirane za razumijevanje/provođenje revolucionarnih zadataka — one indiferentne, neodlučne, prestrašene ili čak neprijateljski nastrojene) ostaju u organizaciji i djeluju u njezinim sekcijama (S). Isprva se po oblasnim i okružnim odborima formiraju tri sekcije: propagandna, kulturno-prosvjetna i socijalna, dok će se nadalje njihov broj uvećavati proporcionalno sa zahtjevima za »raznolikošću i gipkošću« u radu organizacije žena²⁰⁵. Uputstva za rad sekcija naglašavaju da se u svom djelovanju trebaju povezivati s odgovarajućim nadležnostima pri organima vlasti (npr. prosvjetnim odjelima

kod NO i dr.), dok je kod propagandne sekcije direktiva još nedvosmislenija:

Propagandna sekcija Okružnog odbora AFŽ nemože da pravi nikakav poseban plan o radu odvojen od plana NF i Narodne vlasti(...).²⁰⁶

Iako se ovaj organizacijski model doima još najmanje proturječno (za razliku od onih u godinama koje slijede), niti u ovoj prvoj, za mnoge aktivistkinje još idiličnoj fazi razdraganosti nakon uspješno okončane »revolucije«, on također nije lišen stalnih napetosti koje su posljedica inherentnih mu ambivalentnosti. AFŽ, i kao dio pobjedonosnog poretka, ipak dijeli sudbinu žena. Na terenu se na nju gleda »s omalovažavanjem«, a posljedica je toga da pojedine aktivistkinje »ne vole raditi sa ženama«²⁰⁷; kod žena se opaža »osjećaj manje vrijednosti« unatoč Ustavom zagaranirane ravnopravnosti.²⁰⁸ Djelotvorniju akciju protiv takvih pojava koči latentni strah od »feminističkih zastranjivanja«, čiji bi znak moglo biti pretjerano osamostaljivanje od NF. Tako primjerice tajnica Kotarskog odbora iz Vinkovaca s mnogo nelagode izvještava GO kako treba i dalje održavati sastanke samo sa ženama

gdje je rad AFŽ slab, gdje se žene ustručavaju da odlaze na sastanke s muškarcima, dok u drugim selima gdje je rad AFŽ-a na priličnoj visini i gdje su žene shvatile da su i one dio fronta i da one nemaju svojih posebnih zadataka izvan fronta treba da dolaze na sastanke fronta (...).²⁰⁹

Druga tajnica izvještava o nejasnoćama u odnosu na NF (i šire):

... mi svi skupa još nismo na čisto da li da održavamo masovne sastanke žena posebno ili sa Narodnom frontom, te da li da ih održavamo uopće ili da ih nikako ne održajemo.²¹⁰

Stalan je problem što se

u nekim krajevima (...) na sastancima AFŽ pretresaju potpuno iste stvari kao i na sastanku Fronte i jasno da žene nisu voljele da odlaze na sastanke žena jer su morale da slušaju dva puta istu stvar.²¹¹

»Krute forme rada« krive su za opadanje aktivnosti organizacije i u onim krajevima gdje je u vrijeme NOP-a AFŽ bila aktivna. No u ponekom se izvještaju ono tumači činjenicom da su tada aktivne drugarice nakon 1945. »prešle na druge zadatke« i prestale radom sa ženama.²¹² Vertikalna mobilnost žena posredstvom AFŽ-a već je počela uzimati danak!

No i kada procjenjuju uspjehe u radu, aktivistkinje su samokritične. Prema općoj ocjeni AFŽ je najveće uspjehe zabilježila na planu socijalnih aktivnosti (prvenstveno u raznim oblicima zbrinjavanje djece) i

»kampanjama« za obnovu zemlje (dobrovoljni radovi). Takve akcije ocjenjuju se kao čisto »ženske akcije«, »takoreći humanitarne akcije« pri kojima je zakazalo »vaspitanje«.

Naš rad među ženama na sme da ostane na prvom stepenu pojedinih akcija, ne sme da se razbija na suve i praktične sitne radove, nego mora da uzdiže uvek nove aktivne žene u politički pokret, u državni aparat, u produkciju.²¹³

Riječju, odgojni model AFŽ-a pokazao se efikasnim za onaj tip mobilizacije žena koji je vodio instrumentalizaciji tradicionalnih ženskih funkcija (karitativni rad — socijalne akcije i rad za lokalnu zajednicu — obnova). Ogromni radni doprinos žena, kao i postojanje znatnog profesionalnog aparata AFŽ²¹⁴, mogli su biti realni preduvjet organizacijskoj autonomiji koja bi bila kadra tokom vremena suzbijati kod žena »osjećaj manje vrijednosti« i nipodaštavanje organizacije. No blokada je nastupala sa zahtjevima da se djelovanje AFŽ-a podredi NF-u. On je, pak, puka transmisija KP, što se ne ističe na masovnim sastancima članica iz baze, ali o čemu pomno vode računa više hijerarhijske instance. O tome svjedoči i poimanje uloge GO-a iz 1947. godine:

Glavni odbor nije direktivno tijelo za organizaciju AFŽ na terenu, čijim radom treba da rukovode lokalne part. organizacije dajući konkretne zadatke i kontrolišući izvršenje. Glavni odbor treba da povezuje rad pojedinih organizacija AFŽ, da prenosi iskustva u radu i organizacionim formama.²¹⁵

Gl. odbori treba da budu studiozna tijela koja će pratiti ostvarivanje ravnopravnosti kroz ekonomski i privredni razvitak zemlje.²¹⁶

Dakako, nedirektivnost i »studioznost« republičkog rukovodstva organizacije žena ne bi trebalo toliko naglašavati kada ono u praksi ne bi prekoračivalo tako shvaćene ovlasti. I tajnice odbora na terenu vjerovatno su znale pokazivati znakove nepoželjne »samosvijesti« (»nisu članovi odbora N.F., te joj ne polažu računa o radu, niti ona to od njih traži«²¹⁷).

Pred kraj ovog razdoblja zamjetno je opadanje aktivnosti i »masovnosti« organizacije. Samo u Hrvatskoj prestao je rad odbora AFŽ-a u 1500 sela u kojima su djelovali za vrijeme NOB-e. Stoga ne smije čuditi samokritički osvrt Cane Babović, predsjednice CO AFŽ Jugoslavije na taj, po svemu sudeći, općejugoslavenski trend:

... opaža se, što je isto u svim republikama, naime, da se rad među ženama najčešće razvija povremeno i to kroz izvjesne kampanje(...). AFŽ nije uspela široko obuhvatiti žene na sudelovanju u svakodnevnom političkom, društvenom i privrednom životu zemlje. Druga je stvar, što mi nemamo nečega posebnoga, specifičnoga, neko pitanje za koje bi se *mi kao žene trebale boriti*.²¹⁸ (podv. L. S.)

Ostaje otvoreno pitanje da li je već 1947. godine Cane Babović u uočenoj činjenici nedostatka autonomije cilja organizacije žena vidjela pozitivnu ili negativnu crtu.

Treniranje strogoće: Direktivni model AFŽ-a (1948–1949)

Godina je započela radno. Potkraj siječnja (25–27. 1. 1948) održan je Drugi kongres AFŽ-a Jugoslavije, a iznesene samokritičke analize dotadašnjeg rada organizacije i smjernice za njezin daljnji razvoj bile su u neposrednom dosluhu s najnovijim zbivanjima u društvu.

Naime, sredinom prethodne godine donesen je, po uzoru na sovjetske »pjatiljetke«, Zakon o petogodišnjem razvitku narodne privrede FNRJ za period 1947 — 1951. godine, popularno poznat kao »plan industrijalizacije i elektrifikacije«²¹⁹. U jesen 1947. održan je Drugi kongres NFJ koji je raspršio neodređeni privid postojanja višepartijskog sistema i bezprizivno obnarodovao partijski monopol u svim sferama života. Josip Broz Tito izabran je za predsjednika NFJ.

I bez »povijesnog NE« koje će uslijediti sredinom godine, 1948. imala je sve preduvjete da postane »prelomna«, dakle, slavna. U svojoj periodizaciji poslijeratne povijesti Dušan Bilandžić uzima je kao početak »Velike prekretnice (1948–1953)«. Koje su se tendencije/procesi, prema Bilandžiću, očitovali u tom trenutku?

To je u prvom redu »tendencija birokracije da se od sluge društva pretvori u njegovog gospodara«. Birokracija (koju Bilandžić analitički ne situira u socijalnu strukturu, niti ne identificira u univerzumu političkih aktera) je kao glavna društvena snaga »uvela monopol na idejno-politički život društva«. Ekstremni egalitarizam u shvaćanju raspodjele dohotka prema radu, uz cijenu usporenijeg materijalnog razvitka društva pogodovao je, i bio ostvariv, tek uz jačanje državne vlasti, dok je poluvoljni princip organizacije i funkcioniranja radničke partije, prema Bilandžiću, treći činilac koji je stimulirao proces stvaranja etatiističke ekonomske strukture.²²⁰ U takvoj situaciji dolazi do prirodnog iscrpljivanja revolucionarnog entuzijazma i požrtvovanja »nekoliko stotina hiljada aktivista koji su gotovo danonoćno radili za napredak društva«. U radnim kolektivima javljaju se prvi znaci opadanja proizvodnje i »'čuvanja' vlastite radne snage«; u rukovodećem sloju društva javljaju se znaci birokratizacije i »revolucionarnom« moralu posve neprimjerenog neasketkog prepuštanja privilegijama; seljaštvo se sve više buni protiv prisilnog otkupa i kolektivizacije; javljaju se i prvi znaci međurepubličkih sukoba

»naročito zbog alokacije i raspodjele sredstava za investicije koja su u cjelini bila u rukama federacije.«²²¹

Ovu povijesnu situaciju Bilandžić imenuje »krizom revolucionarne strategije društvenog razvoja«. KPJ na tu krizu reagira postavljanjem slijedećih etapnih ciljeva: učvršćenjem političke vlasti i svojeg rukovodećeg položaja u društvu, te programom ubrzane industrijalizacije. Ti se politički i ekonomski zadaci uzajamno dopunjavaju: »Ekonomski je utvrđivao političku vlast i moć, a politički je davao ekonomiji potreban zamah.«²²² Politika prožima sve pore života »upravo zato što je osnovni zadatak te etape revolucije bio učvršćenje vlasti«, smatra Bilandžić.²²³ Udarništvo, natjecanje i slični zadaci tretiraju se kao političke direktive, a nedisciplina na radu i »slične greške« kao nedvojbeni iskaz političkog odnosa prema novom režimu.

Organizacija žena nije željela, niti smjela, zaostati. Samokritički se osvrnula na svoj dotadašnji rad i u njemu utvrdila slijedeće slabosti. Na prvom je mjestu već i prije konstatirano opadanje rada, zamiranje organizacija na terenu i »samopotcjenjivanje«. Kritizira se aktivistički princip (AFŽ je postala »uska organizacija aktivistkinja«) i činjenica da u dovoljnoj mjeri nisu mobilizirane (»zaostale«) ženske mase. Za to su okrivljene »krute« (ali i nedovoljno efikasne) metode rukovođenja; kampanjski »prakticistički« rad uz nedostatak »političkog objašnjavanja«, tj. edukacije/indoktrinacije.²²⁴ No rukovodstva AFŽ-a ne žele sama podnijeti taj teret. Zamjeraju »partijskim organizacijama na terenu«

što nisu ozbiljno shvatile zadatke po sektoru rada među ženama. Taj sektor partijskog rada u partijskim Komitetima ili ne postoji uopšte ili ukoliko i postoji, on se u partijskoj organizaciji ne pretresa i potcjenjuje se.²²⁵

NF također ne shvaća specifične zadatke AFŽ-a i koristi je »najčešće za izvršavanje tehničkih poslova. (...) Čitavi odbori AFŽ-a upotrebljeni su u kampanji samo kao tehnička lica, za popise itd.«²²⁶ Pri frontovskim radnim akcijama ne vodi se računa o »specifičnim fiziološkim razlikama žena«, te je bilo slučajeva teških oboljenja žena zbog neprimjerenog rada. Na svojim sjednicama mnogi odbori NF »ne tretiraju pitanje organizacije AFŽ u cjelini niti se interesiraju za rad žena. Mnogi drugovi rukovodioci Narodnog fronta, oficiri, rukovodioci u narodnoj vlasti ne šalju i ne puštaju svoje žene da učestvuju u radu NF i AFŽ.«²²⁷

Drugi kongres AFŽ-a Jugoslavije donio je, nakon saslušanih referata i diskusija, te iscrpnih samokritika, direktive za obnovu organizacije. Organizaciju će biti moguće »učvrstiti« tako da se pored »izdignutih žena« (aktivistkinja) obuhvate i one »najzaostaliye«, i to rigoroznim vođenjem

evidencije i neprekidnim praćenjem rada žena. Njih valja »podići«, dovesti »na liniju Narodnog fronta preko širokog kulturno-prosvjetnog i političkog rada« i privući na »ostvarivanje zadataka Petogodišnjeg plana i izgradnju socijalizma«²²⁸. Metode rukovođenja trebaju biti primjerene »najširem i najmasovnijem pristupanju ženama«, te kroz razvijanje »svih mogućih oblika rada«. Pristupajući »ženama kao majkama i domaćicama« valja ih poučiti kako da povežu svoje težnje s općim interesom i radom²²⁹. Treba prestati s praksom rukovođenja preko mjesnih odbora, a pridobiti žene na selu bit će moguće stvaranjem seoskih odbora²³⁰. Pri Centralnom, glavnim i sreskim (okružnim) odborima, pored sekretarijata, kao stalnog radnog tijela, trebalo je formirati i slijedeće sekcije: 1) organizacionu, 2) propagandnu i kulturno-prosvjetnu, te 3) sekciju »Majka i dijete«.²³¹ Postojeće ženske listove neophodno je učiniti pristupačnim najširim slojevima žena, u prvom redu seljankama. To će biti moguće izvesti popularnijim i jednostavnijim načinom pisanja, unošenjem više beletrističkih i reportažnih sadržaja, te tehničkim urešenjem list učiniti živim i privlačnim²³². Predstojeći izbori za odbore AFŽ-a iskoristit će se za »davanje organizaciji prave sadržine i radnog programa«, a pažljivim odabirom sastava odbora »podići novi kadar žena« i istovremeno osigurati neprekidan rad organizacije.²³³

Plenumi, savjetovanja, konferencije koji su uslijedili, detaljno su elaborirali kongresne materijale. Pored njihovog ritualnog ponavljanja, do metalni su im, u skladu s pojedinačnom kreativnošću govornica, brojne varijacije, tako da je, usprkos proklamiranoj kritičnosti prema »birokratizaciji«, počevši od 1948. godine količina i obim arhivske građe u dramatičnom porastu. Tome je u prvom redu pridonijelo provođenje zaključaka Sekretarijata GO AFŽH čija je svrha bila uvođenje novih mjera kontrole rada nižih odbora.²³⁴ »Organizacione sekcije« zadužene su za vođenje evidencije primljenih izvještaja (pismenih i usmenih) kotarskih odbora, te kontrolu izvršenja postavljenih zadataka. Tu će evidenciju voditi »plaćeni činovnik«. Propisano je također vođenje arhive (»obične i tajne«). CO je tiskao posebnu brošuru s detaljnim uputama za vođenje evidencije i statistike, s podugačkim popisom obrazaca koje treba ispunjavati i prosljeđivati višim instancama (svaka tri, odnosno šest mjeseci), uputama za vođenje kartoteka i spiskova, te frekvencijom slanja različitih izvještaja.²³⁵

Na svom trećem plenarnom sastanku GO AFŽ- Hrvatske razradio je i »pristupačno« obrazložio društvene prioritete i zadatke AFŽ-a u njihovom ostvarenju. Petogodišnji plan razmatra se kao osnovni referentni okvir rada organizacije. Štoviše, njegovo se izvršavanje izjednačava s ra-

dom na ostvarenju socijalizma. Žene treba maksimalno mobilizirati da sudjeluju u ostvarenju *pjatljetke*, što će se postići tek »učvršćenjem organizacije«, tj. obuhvaćanjem svih žena i kontrolom njihovih postignuća. Budući da do tada nije bilo moguće postići »uvlačenje« svih žena u AFŽ, predlaže se da se sve one koje sudjeluju u akcijama koje pokreće/vodi AFŽ smatraju članicama organizacije, a odbacuje se uvođenje članskih iskaznica AFŽ-a.²³⁶

Iz ovakvog je shvaćanja članstva u organizaciji žena moguće zaključiti da je zahtjev za »omasovljenjem« AFŽ-a zapravo usmjeren na organizaciono uključivanje/utapanje svih žena u njezine okvire.

Sudjelovanje u organizaciji nije više čin slobodnog izbora pojedinca, već nešto što se podrazumijeva samo po sebi. Na to više nije moguće aspirirati, niti je protiv toga moguće prosvjedovati. Time se pospješuje rastakanje AFŽ-a kao zasebne organizacije i brišu granice prema organizacijskoj okolini. Supstituiranje vlastitog institucionalnog prostora za odvijanje transakcija, gubljenje jasnih granica one društvene mreže koju su u prvom postrevolucionarnom razdoblju sačinjavale aktivistkinje AFŽ-a, moguće je opisati i jezikom mrežne analize. Naime, društveni prostor za formiranje stavova neće se moći artikulirati ukoliko su veze između društvenih mreža suviše brojne. U tom će slučaju doći do formiranja jedne opsežne klike.²³⁷ U tom smislu moguće je razumjeti i jedan od planskih zadataka »političkog izdizanja žena« koji u 1948. predviđa »još čvršće povezivanje sa ostalim organizacijama u Narodnoj fronti«, te obavezu da se u NF učlani 80% žena (»sa obavezom da redovito uplaćuju članarinu«) koju je preuzeo III. plenum AFŽH.²³⁸

Nevoljko prihvaćanje (ili čak odbijanje) nepopularnih mjera narodne vlasti (»obezbjedenog snabdjevanja stanovništva«, odredbe o dvojnim cijenama, otkupa poljoprivrednih proizvoda, plaćanja poreza, i sl.) AFŽ ima suzbijati odgovarajućim propagandnim aktivnostima (»propagandom i kulturno-prosvjetnim radom«). Takvo će »unošenje svijesti« u narod postići objašnjavanjem:

Naši odbori nisu dovoljno objašnjavali da svaka ta mjera naše vlade znači ogromnu brigu i ljubav za svakog našeg radnog čovjeka i njegov život, i da socijalizam predstavlja upravo takvu brigu za čovjeka kakva se već sada, u granicama mogućnosti, pokazuje u našoj zemlji prema čovjeku.²³⁹ (podv. L. S.)

Osnovni zadatak AFŽ-a u ostvarenju petogodišnjeg plana je »uvlačenje« žena u radnu snagu. »Svaka organizacija mora znati da će se njen rad mjeriti i po tome, koliko se novih žena sa njenog terena uključilo u proizvodnju.«²⁴⁰ Stoga je III. plenum AFŽ-a Hrvatske svojim planom

predvidio da se tokom 1948. u Hrvatskoj u privredu uključi 80.000 do 100.000 žena. Briga za djecu »radnih majki« formulirana je kao jedan od preduvjeta za ostvarenje tih ambicija. To je ujedno i jedan od najvažnijih zadataka koje je pred čitavu organizaciju na njezinom II. kongresu postavio maršal Tito govoreći o brizi za odgoj djece i majci kao prvom odgajatelju.²⁴¹

U ovoj godini plan postaje magična riječ i ulazi u svakodnevnu upotrebu u životu organizacije. Posve po uzoru na državna privredna poduzeća svi glavni, kotarski i gradski odbori trebaju izraditi svoje planove »koji su sastavljeni na bazi planova sekcija i na bazi planova naših organizacija.«²⁴² Planovi s terena dostavljaju se višim odborima po točno utvrđenoj shemi koja obuhvaća znatan broj točaka, kao što su napr: organizaciono učvršćenje AFŽ; ideološko-politički rad među ženama; pomoć narodnoj vlasti; kulturno-prosvjetni rad; uključivanje ženske radne snage u privredu; socijalistički preobražaj sela; briga o radnoj majci i djeci, zdravstveno prosvjeđivanje; organizacija proslava (osobito 8. marta) itd. Planovi i izvještaji dijele se na godišnje, polugodišnje, tromjesečne, mjesečne i tjedne, a GO-u se izvještaji dostavljaju jednom mjesečno. Naravno, i ti izvještaji o učinjenom trebaju sadržavati sve navedene točke. To, dakako, nije bio lagani zadatak. Stoga jezik tih izvještaja postaje sve bogatiji stajacim mjestima emfatičkog socrealističkog diskursa — učestali su hvalospjevi »našoj Partiji koja nas vodi u bolji život«, »plameni pozdravi« s terena, »trudbenici koje je zahvatio takmičarski pokret«, a uz stari borbeni pozdrav »S. F. — S. N.« na kraju tih poslanica, javlja se i novi: »S Titom u bolji život!«...

Odbornice se snalaze kako znaju i umiju. Izvještaji i planovi šalju se GO-u neredovito, formulari se nepravilno ispunjavaju »i iz njih se ne može vidjeti prava slika stanja i rada organizacije AFŽ-a.«²⁴³ Rad mašte (ili podsvjesti) često ne mari za logiku. Tako primjerice, prema izvještaju kotarskog odbora AFŽ-a Slunj 1948. godine njegove su aktivistkinje formirale 87 aktiva, a u njima je radom obuhvaćeno samo 87 žena; u riječkoj oblasti organizacijom je obuhvaćeno 12.000 žena, više nego što ima žena glasača; sam grad Rijeka ima 17.000 žena glasača, a organizacijom AFŽ-a obuhvaćeno je 54.382 žene, dok je u Poreču, u kojemu živi 5.466 žena, u organizaciji aktivno njih 15.722!²⁴⁴ Reznirano »itd.«, nakon navođenja tih i sličnih primjera, komentar je autorica decidiranih uputstava za pisanje godišnjih izvještaja.

Pored kategorije plana, u ovom su razdoblju ustoličene dvije nove organizacijske forme: sekretarijati i aktivni. Sekretarijati su posebna tijela u odborima AFŽ koja rukovode radom organizacije između dva sastanka

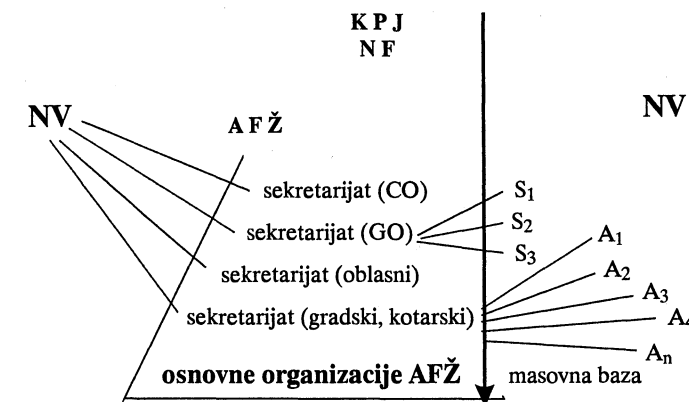
izvršnih odbora. Pored rukovodeće, imaju i koordinacijsku ulogu. U samoj organizaciji koordiniraju rad različitih sekcija (članice sekretarijata moraju biti zadužene za vođenje jedne od sekcija ili na nekom konkretnom zadatku u odboru), a također posreduju kontakte AFŽ-a s odgovarajućim organizacijama i ministarstvima. Pomoćni organi za rad sekretarijata u glavnim odborima su sekcije (S), a u kotarskim i gradskim aktivima (A).

Aktivi se formiraju »oko sekcija gradskih i kotarskih odbora« (npr. oko sekcije za propagandu preporuča se formiranje aktiva žena agitatoriki, oko sekcija »Majka i dijete« aktiv za tečajeve o njezi djeteta, za trudnice, i sl.).²⁴⁵ Aktivi su zamišljeni kao oblici neposredne demokracije iz baze s ciljem da, kao što im i samo ime daje naslutiti, aktiviziraju »samoinicijativu« masa. Posredstvom pojedinačnih i pitanja koja su smatrana ženama bliska, AFŽ će »zainteresirati žene za opće zadatke u izgradnji socijalizma«. ²⁴⁶ Nabrojat ću samo neke od aktiva koji su u to vrijeme bili formirani (i djelovali s promjenjivim uspjehom), kako bi se u punoj mjeri mogla spoznati njihova širina. To su, primjerice, aktiv za povrtlarstvo i živinarstvo, aktiv za vezu sa »Zajednicom doma i škole«, za izvođenje djece u šetnju, za izvide (aktivistkinje AFŽ-a kontroliraju što rade roditelji loših đaka), aktiv agitatora (aktivistkinje obilaze kuće žena koje ne dolaze na sastanke AFŽ-a i tumače im mjere Narodne vlasti, politiku KP, AFŽ, NF,), pravni aktiv (savjeti i informacije o novim pravnim mjerama za poboljšanje položaja žena i djece), aktiv za uništavanje stjenica i gamadi, za proučavanje brošure *Dječje zarazne bolesti*, aktiv za sabirne akcije, za brigu o čekaonicama »Majka i dijete«, i tako u nedogled. Štoviše, rukovodstvo AFŽ-a vjerovalo je da će na taj način kod žena osloboditi »njihovu inicijativu i (...) pravo da izmišljaju same što mogu da rade, a mi ćemo obilaziti terene, dok će one dolaziti po savjete«. ²⁴⁷ No ta je inicijativa ipak trebala ostati dosljedno kontrolirana. »Jasno je da mi sve inicijative ne ćemo moći prihvatiti kao dobre i složiti se s tim«, ističe predsjednica AFŽ-a. ²⁴⁸

Reformirana unutrašnja struktura organizacije doima se znatno razvedenijom od one prijašnjih godina, no mijenjaju se odnosi s organizacijskom okolinom. Sekretarijati direktno komuniciraju s »narodnom« vlašću (npr. s Upravama za radnu snagu), i NF-om — obje instance podjednako, naime, vrše funkciju države. ²⁴⁹ Sekretarijati su istovremeno direktivna tijela, a također imaju i kontrolnu funkciju. Bazna demokracija potiče se pomoću aktiva koji, posredstvom rješavanja problema iz svakodnevnog života žena (praktičnih zadataka), imaju osigurati njihov ula-

zak u orbitu javnosti regulirane i kontrolirane od narodne vlasti / NF/ KP.

Slika 3: Inovacije u unutrašnjem ustrojstvu AFŽ-a 1948–1949.

No koja se bitna promjena zbila u položaju AFŽ-a u odnosu na njezinu organizacijsku okolinu tijekom 1948/49. godine? Kurs osnovnih promjena, već sadržan u nagovještajima Drugog kongresa NFJ o zbiljskom karakteru društvene moći/vlasti, formaliziran je na Drugom kongresu AFŽ Jugoslavije. Tom je prilikom donesen Statut AFŽ-a (prvi u šestogodišnjem životu ove organizacije) čiji prvi član ne ostavlja mjesta dvojbi:

Član Antifašističke fronte žena Jugoslavije može biti svaka žena koja uživa sva građanska i biračka prava u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, usvaja program i statut Narodnog fronta i statut AFŽ-a i radi na ostvarenju programa Narodnog fronta.

Članovi Antifašističke fronte žena su članovi Narodnog fronta. ²⁵⁰

Takav bliski srodnički odnos AFŽ-a s NF-om ostavljao je mjesta brojnim nedoumicama, posebice u svakodnevnom radu AFŽ-a na terenu, te je stoga bio predmetom čestih dodatnih objašnjenja. Jasnoću takvih eksplicacija ilustrira stav predsjednice CO AFŽ: »Mi smo već više puta govorili da AFŽ nije paralelna organizacija fronta. AFŽ je deo fronta, ali nije ženski front«. ²⁵¹ Ideološki diskurs ne haje za suptilnosti, niti se bez prijekne potrebe izlaže transparentnosti iskaza. Njegova je funkcija prikrivanje i eufemistički prikaz stvarnog odnosa snaga (definicija putem dvostruke negacije). Ovakva razmatranja organizacijskog statusa AFŽ-a impliciraju nepostojanje AFŽ-a kao posebne organizacije, njezin uvir u NF, ali tu činjenicu ne žele eksplicirati, ostavljajući bijeli prostor za naknadno upisivanje prigodnih interpretacija. I najdramatičniji događaj 1948. godine upisat će u njega svoja značenja.

Nakon Rezolucije zemalja IB-a i napada na KPJ i FNRJ održan je Peti kongres KPJ (21–28. 7. 1948). Objašnjenja same biti tog sukoba dugo su ostajala na razini njegovih ideoloških i realpolitičkih premisa. Zanimarito ću do sada temeljito istražene stvarne presudne konstitutivne elemente geneze i razvoja sukoba s IB-om,²⁵² i zadržati se na navodu iz Staljinova pisma od 27. 3. 1948. kojim se optužuje rukovodstvo Komunističke partije da vodi politiku likvidiranja KPJ njezinim rastvaranjem u Narodnoj fronti.²⁵³

Partijski je kongres najenergičnije istakao apsolutno dominantu ulogu KPJ u društvu, formalizirao svoj status novim programom (to je prvi program KPJ poslije Vukovarskog kongresa), a na I. plenumu CK KPJ, koji je održan odmah poslije kongresa na kojemu je obavljeno i formalno konstituiranje partije komunista, izabran je za generalnog sekretara Josip Broz Tito. Borba protiv staljinizma započela je žestoko, i nastavljena je staljinističkim metodama te se iskazala

sklonost rukovodećih kadrova na svim razinama da se još dosljednije i bukvalnije u unutrašnjem društvenom razvoju ide stopama staljinizma kako bi se 'pobile' optužbe zasnovane na lažnim informacijama i izbilo svako moguće oruđe iz ruku 'kritičara' Informbiroa.²⁵⁴

Uslijedila je pojačana represija, posvemašnja kontrola svih građana i konzekventno jačanje »centralističko birokratskih« metoda upravljanja. Moć aparata je jačala — samo u federaciji i njezinim ustanovama bilo je zaposleno blizu 140.000 službenika.²⁵⁵

Poduzeti su i radikalni koraci kako bi se optužbe »Velikog brata« učinile bespredmetnima. Već poslije prvog pisma CK SKP(b) otpočeo je novi val nacionalizacija, što je preraslo u (ekonomskoj situaciji posve kontraproduktivni) »juriš na male sitne privatne obrtnike«²⁵⁶. Naredna, i mnogo dalekosežnija akcija, bila je direktiva za kampanju kolektivizacije koja je formulirana na II. plenumu CK KPJ (28–30. 1. 1949). Plenum je obavezao lokalna partijska rukovodstva da po rokovima planiraju tok kolektivizacije po selima, ususret konačnom rješenju seljačkog pitanja koje je imalo (planski) uslijediti do kraja 1951. godine, kada je većina seljaka trebala biti kolektivizirana.²⁵⁷

I zadaci koje je partija na Petom kongresu postavila pred organizaciju žena odražavali su ove prioritete trenutka. Najjači je naglasak na propagandi i »vaspitanju«, i izgradnji socijalizma koja »traži saradnju svih, a istovremeno i kontrolu najširih narodnih masa«.²⁵⁸ Ostali su osnovni zadaci — kulturno-prosvjetni rad čiji je zadatak da ispravi dotadašnju »nisku idejnost«, pomoć radnoj majci, mobilizacija žena za uključenje u privredu (ističe se kako je tek 20% žena privredno aktivno) — nepromije-

njeni. Novi, prioritetni zadatak koji se postavlja 1949. godine, nakon II. plenuma CK KPJ, je provođenje »linije naše Partije na selu«. Unatoč pomalo grotesknom načinu na koji predsjednica organizacije, urbana intelektualka Vida Tomšič, zorno objašnjava »prelom u dosadašnjem obrađivanju zemlje«²⁵⁹, strogost koju nameću direktive ne dozvoljava kolebanja. Iako se izrijeckom ograđuje od represivnih metoda (»natjerivanja« seljaka koji ne shvaćaju...), i zalaže za metode uvjeravanja siromašnih i »srednjih« seljaka, s kulacima (stvarnim i nabjedenim) ne smije biti neodoumica. Njih treba »uništiti fizički i svakojako«.²⁶⁰

No unatoč dopunjenom konvencionalnom popisu zadataka organizacije žena, jedna novina udara u oči. To je jaka impregniranost ideološkim diskursom koji do tada nije bilo niti približno u toj mjeri prisutan. Ističu se povijesne zasluge KPJ i CK KPJ i njihova vizionarska uloga, ispravnost marksističko-lenjinističkog učenja, besklasno društvo kao cilj društvenog razvoja, klasna borba — borba protiv eksploatatora i potreba razbijanja utjecaja reakcije, vaspitanje žena i djece u duhu socijalizma.

Politički raditi znači prvo omogućiti radnim masama da pomoću sredstava agitacije i propagande shvate u čemu su njihovi interesi. (...) Treba znati dokazati ženama da je njihov interes *na našoj strani* (...). Često puta žena neće odmah da vidi gde je njen interes.«²⁶¹ (podv. L. S.)

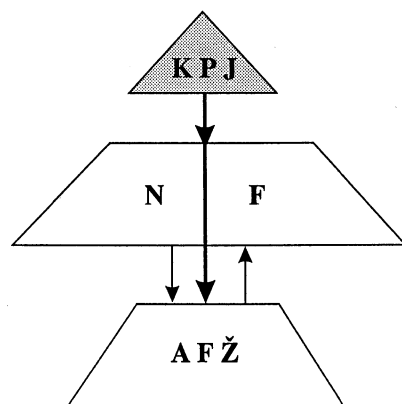
Bilo je neprijeporno koja je društvena snaga u ekskluzivnom posjedu ispravnih spoznaja istinskog interesa (žena kao i svih drugih društvenih grupa). Ona će te spoznaje obnarodovati nesebično a, kada je to potrebno, i silom: »Kroz taj politički rad među ženama na osnovu revolucionarne teorije marksizma-lenjinizma, podići ćemo žene kao aktivne članove Narodnog Fronta, omogućit ćemo im da se odazovu pozivu Partije da stupe u redove KPJ«.²⁶²

Direktiva da AFŽ postane regrutni centar za novačenje članica KP govori, osim o pomaku u statusu AFŽ-a, i o promjeni partijske politike. Pored činjenice da je u anti-informbiroovskim čistkama iz KP isključena gotovo jedna petina komunista učlanjenih 1948. godine²⁶³, takav poziv na obnovu i povećanje članstva, označava i želju za odmakom od klasičnog kadrovskog modela ilegalne, zavjereničke partije. Izlaskom u javnost KPJ će nadalje, preko svojih discipliniranih pripadnika, dovršiti proces brisanja granica između države i društva.²⁶⁴

To nipošto nije značilo da se partija odricala krutog hijerarhijskog modela ustrojstva i funkcioniranja. U odnosu spram masovnih organizacija, objedinjenih u NF-u, nakon Petog kongresa KPJ ne ostaje nikakvog prostora za dvojbe. KPJ ima rukovodeću ulogu, njezino je mjesto na vrhu

hijerarhijskih piramida svih organizacija: partija daje direktive i usmjerava njihov rad.

Slika 4: Direktivni model AFŽ (1948–1949)

Rukovodstvo AFŽ-a je, s tim u skladu, objelodanilo i novu definiciju svoje organizacije. Sebe poima kao »partijske rukovodioc«, a AFŽ kao »organizacionu formu Partije i Narodnog fronta među ženama.²⁶⁵ Ili još preciznije: »Mi znamo da je AFŽ organizacioni oblik rada naše Partije među ženama, da je AFŽ jedan sektor Partijskog rada, jedan sektor rada fronta.«²⁶⁶ Program KPJ je i program »svih masovnih organizacija«²⁶⁷, dakle i AFŽ. Koje su implikacije pristajanja na takvo određenje organizacije žena? To je u prvom redu potpuno gubljenje svih preostalih vidova autonomije. Kao nasljednica ženskog pokreta koji je imao potencijal aktiviranja »samoinicijative masa«²⁶⁸, AFŽ se ukružuje u hijerarhiju koja ističe potrebu »čvrstine«, dakle, kontrole njezinih pripadnica. Kao zasebna organizacija, ona dokida interesnu dimenziju gubeći se u poslušnom ispunjavanju partijskih direktiva i općenitosti partijskog programa.²⁶⁹

Otpuštanje trudnica s posla, nepridržavanje uredbi o porođajnom dopustu i zaštiti majki od strane direktora poduzeća, čedomorstva koja su u očaju vršile vanbračne majke,²⁷⁰ i drugi slučajevi koji ukazuju na učestalu diskriminaciju žena ne mogu funkcionirati kao argumenti za kritiku sistema — države, odnosno partije...

Sistem je neupitan, pojedinac je u krivu. Stoga AFŽ mora djelovati tako da žene prilagodi sistemu, kao »škola za žene«, da ih »podigne na stepen nivoa političkog muškarca«.²⁷¹

Taj pristup, dakako, nije bio najprimjereniji da poveća motivaciju za »masovno« učestvovanje u organizaciji. Kako suzbijati vlastitu rastuću ne-

popularnost na terenu, razmatrale su rukovoditeljice AFŽ-a?²⁷² Isključuje se mogućnost da se žene mobiliziraju i organiziraju kao interesna grupa (čak i u manjem broju definiranih interesa, npr. kao domaćice koje dijele problem opskrbe, ili u pitanjima reproduktivnog zdravlja) koja bi mogla ugroziti pretpostavljeno interesno jedinstvo unutar »općih« frontovskih« okvira. U isto se, pak, vrijeme ističu interesne dimenzije (briga za majku i dijete, obrazovanje žena, njihovo uključivanje u privredu kao preduvjet ekonomskom osamostaljivanju, a time i ostvarivanju stvarne ravnopravnosti, kako se govorilo) koje bi se mogle realizirati putem ak-tiva.

Isticanjem takvih, i čitavog niza drugih, proturječnih stavova AFŽ se pridružuje proizvodnji »razlomljenog i fragmentarnog govora«, karakterističnog za reprodukciju državne vlasti, govora koji ovisi o »pravcima koji presijecaju strategiju vlasti«.²⁷³ Jer kada, primjerice, predsjednica organizacije u istom referatu/referatima govori o dosadnim sastancima i konferencijama AFŽ-a zbog kojih se ništa drugo ne stigne raditi, o bespredmetnosti evidencije koja ništa ne kazuje, obara se na profesionalizam i neprofesionalne profesionalke (nepismene odbornice), »krute« i fiktivne planove rada, njezin se govor uklapa u tzv. kritiku birokratizma masovnih organizacija, odnosno jednu od ideoloških strategija vlasti. Istovremeno, sve te kritizirane pojave i dalje se forsiraju na terenu kao strategija pojačane kontrole pojedinca i mehanizam učvršćenja te iste vlasti — *horribile dictu* — partijske države.

Riječju, rukovodstvo AFŽ, organizacije kojoj je dodijeljena uloga ispostave države nadležne za žene, govorit će kako žensko pitanje ne postoji, već postoje samo pitanja koja žene rješavaju.²⁷⁴ Koja su to pitanja koja žene trebaju rješavati, kada i kako, odredit će, dakako, država (NV)/partija. Time se praksa (ali i teorija) ženskog pitanja vraća svojim iskonskim izvorima — socijalističkoj tradiciji. Konstituirala se, kao u junačka vremena njemačke socijaldemokracije zadnjih desetljeća 19. stoljeća, kao problem masovne agitacije i propagande, čime će povijest žena učiniti još jednu piruetu na spirali svog cirkularnog kretanja.

AFŽ u ovom razdoblju ima tu dvojbenu prednost da žensko pitanje konstituirala posredstvom ideoloških aparata države. Ona »objašnjava«, traži suradnju, ali i »kontrolira«. Ispisuje pohvale discipliniranju. Povo-dom tzv. Dachauskih procesa u Ljubljani primjerice, u kojima je osuđena i Angela Vode²⁷⁵, poznata predratna komunistkinja koja je riječju i pe-rom zadužila agitaciju po ženskom pitanju, rukovodstvo AFŽ-a u ime svih žena izražava zahvalnost Upravi državne bezbjednosti i njezinim rukovodiocima za »ovo junačko i uspješno djelo« kojim su ih oslobodili

»hitlerovskih ratnih zločinaca i imperijalističkih agenata koji su se uvukli u naš državni aparat(...)«²⁷⁶. Predsjednica organizacije sudjeluje u radu tročlane komisije za ispitivanje »slučaja Hebranga i Žujovića«²⁷⁷; traži da se unište kulaci (»fizički i svakojako«). Čitava organizacija uključena je u kampanju suzbijanja informbiroovskih laži i obmana, a žene su sa svojih sastanaka uputile riječi podrške i izraze odanosti državno-partijskom rukovodstvu.²⁷⁸ Participiranje AFŽ-a u ideološkim aparatima države ne iscrpljuje se samo u discipliniranju (funkcija represije). Ona podjednako otvara »zaostalom« ženama prozor u rajski vrt socijalističke utopije i ocrtava njegovu pojavu u ženskim slikama (ideološka funkcija).²⁷⁹

Socijalizam je, prema riječima Soke Krajačić, borba za kulturniji život — čista kuća, bolja kvaliteta hrane; to je borba protiv svake zaostalosti, praznovjerja i predrasuda kojima žene zavodi naročito reakcionarni kler, borba protiv nepismenosti »koja je neznatna, ali ipak postoji«...²⁸⁰ Socijalizam koji će se ozbiljiti kao rezultat »džinovske bitke« bit će, uvjereni je Vida Tomšič, onakav kakvim su ga zamišljali klasici marksizma i kakvim ga »mi sami zamišljamo«.

Znači, socijalizam koji će značiti sreću, a ne koji će biti onakav kakvim ga danas proglašuju za uzor socijalizma u SSSR, *sivi* birokratski socijalizam, koji zapravo znači ukalupljivanje čitavog života, koji znači svest vlast birokracije, a ne vlast naroda. (...) Mi vidimo po ruskim novinama kako su tamo sve žene *ružno odjevene*, i to kao neka potreba socijalizma, sve što negira ono što mi tražimo — *ljepotu, veselje i raznolikost*. Treba učiti žene da se znaju *lijepo odijevati i pospremiti svoj stan* i da to znaju *brzo* uraditi.²⁸¹ (podv. L. S.)

Tradicionalne »ženske sfere«, okosnice »ženskog« subjektiviteta (ljepota, sreća, dom) dobivaju tako socijalističko-državni legitimitet, za razliku od sovjetskog sivila koje se posve nehotice rimuje sa sivilom kame- na na Golom otoku.

Preostaje mi još da pokušam odgovoriti na pitanje kako (i da li) ovaj model organizacijskog ustrojstva AFŽ-a unapređuje proces emancipacije žena. Promjene koje su do 1949. godine uslijedile u životima »ženskih masa« iz najnižih slojeva društva, kojima su svojim samoprijegornim radom posredstvom AFŽ-a i same pridonijele, u svakom su slučaju značile kvalitativni pomak. Osnivanje dječjih vrtića, jaslica i zabavišta, opismenjanje, podizanje minimuma zdravstvene, prosvjetne i domaćinske kulture, ulazak u plaćenu radnu snagu, i sl., mnogima je od njih, u skladu s tadašnjim mogućnostima i standardima, podiglo skromnu kvalitetu života. No sve su te promjene bile u uzročno posljedičnoj svezi s procesom modernizacije koji su u nerazvijenim agrarnim zemljama pokrenuli komunisti došavši na vlast. Taj se proces modernizacije nije mogao odvijati

bez ozbiljnog narušavanja patrijarhalne kulture. Žene su njezinim rastvaranjem dobile mnoge šanse, ali i odgovornosti. O onome što su eventualno izgubile, povijest (i ideologija) šute.

Ako se u razdoblju odgojnog modela AFŽ-a (1945–1947) osnovna proturječnost iskazuje u problemu što učiniti s vlastitom organizacijskom autonomijom, u razdoblju direktivnog modela (1948–1949) iskazuje se kao problem kako biti dio sistema, a istovremeno raditi na sebi/za sebe, prema samodefiniciji specifičnih vlastitih »deficita«. Analiza transformacije organizacijskog ustrojstva AFŽ-a u ovom razdoblju pokazala je kako se takav pothvat, koji zahtijeva autonomni prostor društvenosti, svodi na funkcionalni dio projekta na čije ciljeve i prioritete žene neće moći utjecati.

Što činiti sa suhom granom?

Dualistički model prelazne faze (1950–1953)

Kada se činilo da su pometene i posljednje krhotine Staljinove slike, njegovi su se dojučerašnji sljedbenici uputili u istraživanje novog, autentičnog i samo našeg puta u socijalističku utopiju. Stvara se generalna linija KPJ koja će tijekom 1950. poprimiti obilježje novog — samoupravnog diskursa. Demokratizacija, decentralizacija i debirokratizacija postaju parole trenutka, dok »birokracija«, taj grešni jarac, biva podvrgnuta bespoštednoj kritici. Kao jedna od antibirokratskih mjera provodi se drastično smanjivanje broja zaposlenih (za oko 100.000) u saveznoj upravi, organima vlasti i rukovodstvima društveno-političkih organizacija. Niz privrednih grana predano je pod republičku upravu, a osnivanje radničkih savjeta u poduzećima, započeto potkraj 1949, trebalo je označiti dokidanje državnog vlasništva i njegovu transformaciju u društveno. Štoviše, prilikom inauguracije Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane građana Tito je u svom govoru u Narodnoj skupštini obznanio da je donesena odluka o imedijatnom odumiranju države. Rukovodstvo KPJ odlučilo je (prvi, ali ne i posljednji put) da »se distancira od aparata vlasti i ojača kao politička partija svoje klase«.²⁸²

Na koji su se način te globalne društvene transformacije odražavale u životu i funkcioniranju organizacije žena? Od samog početka 1950. godine učestali šastanci saveznog i republičkog rukovodstva AFŽ-a. Na njima se u skladu s novim, ali još ne posve preciziranim obzorima, smjenjuje isticanje uspjeha u radu sa samokritičkim tonovima. Reprezenta-

tivni i kritičko-informativni diskurs pretpaju se i isprepliću u sve vrto-
glavijem ritmu.²⁸³

Ističe se kako je AFŽ izrasla u »stvarna politička i organizaciona ru-
kovodstva širokih masa žena«, koja su osposobljena »da u svakom mo-
mentu angažuju i usmere rad žena na najaktuelnije probleme«. ²⁸⁴ For-
mirani su oblasni odbori AFŽ-a i njihovi sekretarijati ne kao »neki ad-
ministrativni aparat, već (...) operativna rukovodstva«, što je bio jedan
od zadataka koje je postavio još III. kongres AFŽ-a. Osnovane su i nove
komisije — za uključenje žena u privredu i za rad sa ženama na selu —
pri CO, GO-ima i oblasnim odborima.²⁸⁵ Kao dodatna potkrepa tvrdnji
o »učvršćenju organizacije« navodi se učešće žena u izborima za narodne
odbore koji su održani koncem 1949. godine — njihov primjeran »izlazak
na izbore« u kojima su birale »najbolje i u izgradnji socijalizma oprobane
trudbenike, među kojima su bile kandidovane i birane žene u mnogo
većem broju nego na prošlim izborima«. ²⁸⁶ Pogledajmo koliko ih je bilo
među »najboljima«:

ORGANI NARODNE VLASTI		Broj izabranih žena iz NRH
Savezna skupština		5
Sabor NRH		9
Kotarski narodni odbori	1945. godine	341
	1947. godine	470
	1950. godine	360
Mjesni narodni odbori	1945. godine	1145
	1947. godine	2630
	1949. godine	2630
	1950. godine	4588

Izvor: Referat Soke Krajačić, Sastanak I.O. GO AFŽ Hrvatske, 2. 2. 1950.

»Pravilno reagovanje« na napade IB-a također je dokaz hvalevrijedne
političke lojalnosti žena. Ona se iskazala i premašivanjem planskih oba-
veza za 1949. (do Dana Republike plan industrijske proizvodnje u Hrvat-
skoj premašen je sa 111%)²⁸⁷, povećanjem »garantirane opskrbe«²⁸⁸,
porastom broja žena uključenih u industrijsku proizvodnju²⁸⁹ i u seljačke
radne zadruge.²⁹⁰ S osobitim se ponosom ističe djelatnost organizacije
pri pomoći narodnim vlastima u zbrinjavanju djece²⁹¹ i provođenju u ži-
vot onih uredba Savezne vlade koje »omogućuju još aktivnije učešće
žena u socijalističkoj izgradnji zemlje«, činjenica da je svaka treća žena
(od broja glasača) učestvovala u radnim akcijama NF-a, kao i rezultati
postignuti na opismenjanju žena.

Samokritike, pak, ukazuju na to da su planovi za 1949. godinu »bili
nerealni, tj. odstupali su od glavnih zadataka Partije, zato jer nije bilo
koordinacije sa planovima part. organizacija, nego su se planovi sveli sa-
mo na *specifične zadatke* organizacije AFŽ-a«. ²⁹² Zbog toga predsjedni-
ca GO-a smatra da se kod sastavljanja planova za 1950. godinu treba
»tješnje povezati sa partijskom organizacijom« (odnosno s kotarskim,
gradskim i oblasnim komitetima Partije). Koji su, dakle, partijski priori-
teti u okvirima kojih AFŽ mora planirati svoj rad? To je u prvom redu
socijalistički preobražaj sela (AFŽ će organizirati seminare u SRZ za
žene, pomagati kod otvaranja dječjih ustanova i servisa, formirati čita-
lačke grupe, i sl.), pomoć narodnoj vlasti u provođenju privrednih zada-
taka (osposobljavati odbornice, poticati učešće žena u narodnoj inspek-
ciji), kulturno-prosvjetni rad među ženama, pomoć narodnoj vlasti u
zdravstvenom prosvjećivanju (u tu će svrhu AFŽ formirati aktive), uk-
ljučivanje stalne ženske radne snage u privredu i »borba za veću produk-
tivnost rada«. Kao poseban zadatak koji je organizaciji žena postavio
Plenum CK KPJ javlja se pitanje odgoja predškolskog djeteta.

Istaknuta meta samokritika je i »formalizam« u radu AFŽ-a, prevelik
broj sastanaka i previše kruta »evidencija«, »dupliranje« tj. »nekoordini-
rano« preklapanje rada s NF-om, te direktivni način rukovođenja
(okružnicama »od gore do dole«)²⁹³, a osobito su oštre bile zamjerke
»profesionalizmu« — plaćenim funkcionerkama kao glavnom osloncu
organizacije. »(...) Na taj način često pretvaramo našu organizaciju u su-
hu granu na našem živom društvenom telu koje se bori sa tako ozbiljnim
problemima života«, lamentira Vida Tomšič na jednoj od sjednica Iz-
vršnog odbora CO AFŽ-a.²⁹⁴ Sve ove kritike pogađale su hiperinstitu-
cionalizaciju, rigidnost organizacije i, pored svih dosada provedenih mje-
ra integracije u državni aparat, okrenutost ka vlastitim prioritetima
(»svodenje na specifične zadatke«). Diskusija o planovima rada za 1950.
godinu nije, dakako, ostavila nedoumice o izvoru direktiva. Osnovni ori-
jentir više nije samo generalna partijska linija, već su to i respektivne
instance KP čije će smjernice morati uvažavati odbori AFŽ-a na istoj
hijerarhijskoj razini. Riječju, »glavne zadatke postavlja Partija, specifične
zadatke naša organizacija i uslovi terena«. One tajnice i predsjednice od-
bora okupljene na prvom godišnjem sastanku koje nisu planove svojih
organizacija »prodiskutirale« s partijskim komitetima, obavezale su se da
će te »manjkavosti« obavezno ispraviti.²⁹⁵

Reorganizacija postaje ključna riječ u diskusijama o radu organizacije
žena tijekom proljeća 1950. godine. U ozračju sveprisutne nove frazeo-
logije o »razvijanju demokratičnosti i učenju naroda na svakom mjestu

samoupravljanju sa svojom sudbinom i sudbinom svoje domovine« dolazi do kopernikanskog obrata u samodefiniciji organizacije i poimanju tek donesenih zaključaka.²⁹⁶ U skladu s oštrim kritikama direktivnih metoda rukovođenja ukidaju se istom formirani oblasni odbori, a specifični zadaci organizacije, netom izbačeni kroz prozor, ulaze kroz vrata. Upute za reorganizaciju namijenjene terenu naglašavaju potrebu potpune dobrovoljnosti u radu AFŽ-a, širinu organizacije i raznolikost u radu koji bi imali osigurati ostvarenje »ličnog interesa« — što treba značiti da svaka žena uključena u organizaciju učestvuje u rješavanju za nju najbitnijih pitanja. Osnovna metoda rada trebala bi biti savjetovanja sa stručnjacima i čitavim aktivima AFŽ-a, dok će vođenje evidencije biti maksimalno pojednostavljeno.²⁹⁷ Težište rada ubuduće treba biti na neposredovnom i neposrednom aktivizmu osnovnih odbora. Najradikalnija od mjera reorganizacije bila je deprofesionalizacija organizacije žena. Plaćene će funkcionerke dobiti otkaz, *

BILJEŠKE

- 1 Usp. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1914–1941*, Narodna knjiga/ISI, Beograd, 1978; Lydia Sklevicky, »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata«, *Polja*, Novi Sad, 308 i 309, 1984, str. 415–417, 454–456; Lydia Sklevicky, »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1984, 3(1), str. 85–127.
- 2 Prva ženska organizacija u Hrvatskoj (i južnoslavenskim zemljama) bio je »Gospojinski odbor za održavanje pjestovališta« osnovan 1855. godine.
- 3 John A. Pockock, »The Origins of the Study of the Past«; nav. pr. Gisela Bock, »History, Women's History, Gender History«, *EUI Florence Working Paper* No. 87/291, 8.
- 4 Usp. npr. Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, III. dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- 5 G. Bock, *nav. dj.*, str. 19.
- 6 Vidi poglavje: »Konji, žene, ratovi: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji«.
- 7 *A Heritage of Her Own. Toward a New Social History of American Women*, ur. Nancy F. Cott i Elizabeth H. Pleck, Simon and Schuster, New York, 1979, str. 9–20. O temeljima, preokupacijama i metodološkim inovacijama »nove historije« usp. primjerice Miroslav Bertoša, »Povijest i etnologija u 'novoj historiji'«, *Naše teme*, 32, 1988, 6, str. 1572–1582.
- 8 G. Bock, *nav. dj.*, str. 4.
- 9 G. Bock, *nav. dj.*, str. 10.
- 10 Michelle Zimbalist Rosaldo, »The Use and Abuse of Anthropology«, *Signs*, 1980, 5, str. 409.
- 11 Joan W. Scott, »Gender: A Useful Category of Historical Analysis«, *American Historical Review*, 91, 1986, 5, str. 1054.
- 12 J. W. Scott, *nav. dj.*, str. 1067–1069.
- 13 Na samim je počecima različite pristupe povijesti žena karakteriziralo preispitivanje i istraživanje onih problema u prošlosti koje su dotične varijante feminističke »političke filozofije« stavljale u fokus svojih suvremenih interesa. Tako su na pr. liberalna, marksistička i radikalna struja feminizma sedamdesetih godina u SAD svaka na svoj način obogatile vlastitim tematskim preokupacijama istraživanje povijesti žena. Liberalna je struja poklonila najveću pažnju istraživanjima povijesne evolucije ideologije i prakse »kućevnosti« (*domesticity*), odnosno privatne sfere; marksistička se struja orijentirala na paralelnu analizu odnosa među spolovima s analizom kla-

snih odnosa, i na problem žena kao najamne radne snage; radikalna struja je polazeći od pojma patrijarhata kao ključne eksplanatorne kategorije nastojala dokumentirati »univerzalnu« potlačenost žena i njihovu »socio-ekonomsku« ovisnost o muškarcima. N. F. Cott i E. H. Pleck, *nav. dj.*, str. 14–16. J. W. Scott, *nav. dj.*, str. 1057–1066, navodi tri dominantna pristupa karakteristična za teoretiziranje roda u američkim društvenim znanostima osamdesetih godina: 1) teorije patrijarhata; 2) marksistički feminizam; 3) psihoanalitičke teorije koje prožimaju dvije škole: francuski poststrukturalizam i angloameričke teorije objektivne relacije (*object-relations*).

- 14 G. Bock, *nav. dj.*, str. 11.
- 15 G. Bock, *nav. dj.*, str. 23.
- 16 J. Kecman, *nav. dj.*, str. 1.
- 17 Usporediv je slučaj feministička kritika sociologije (usp. Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC, Beograd, 1989) koja razotkriva činjenicu da je situiranje nejednakosti spolova u »područje tišine«, izvan teorijskog diskursa zapravo »sociološka verifikacija dominacije jednog spola nad drugim«. Studija Ž. Papić vrlo elaborirano razmatra dijalektiku između jednog od suvremenih društvenih pokreta (feminizma) i društvenih znanosti i ističe teorijske implikacije feminističke kritike sociologije, te analizira heurističke konzekvence — novi senzibilitet — koji se javlja kao posljedica »sociološke pobune manjina«.
- 18 Usp. Rada Iveković, »Studije o ženi i ženski pokret«, *Marksizam u svetu*, Beograd, 8, 1980, 32, str. 14–16; za nove evaluacije Francuske revolucije sa »stanovišta žena« usp. *Die Neue Gesellschaft — Frankfurter Hefte*, 7, 1989, 36, donosi tematski blok »Thema: 1789 — Sind Frauen Menschen?«
- 19 Usp. *Vision and Method in Historical Sociology*, ur. Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge/London, 1984, str. 16. O dvjestotoj obljetnici Francuske revolucije čini mi se opravdanim govoriti o procesu oslobođenja žena najavljenom *Deklaracijom o pravima žene i građanke* (1791) kao o ephalnom procesu u Tillyjevom smislu. Njezinoj autorici, »'Bezobraznoj Olympe de Gouges, koja je napustila brigu domaćinstva da bi se umiješala u Republiku', kako je pisao Chaumette, odrezana je glava 13. brumairea zbog motiva koje je javno mnijenje smatralo posve legitimnim: 'Htjela je biti državnik, i izgleda da je zakon kaznio ovu konspiratorku što je zaboravila vrline koje priliče njenom spolu'«. Nav. pr. R. Iveković, *nav. dj.*, str. 15.
- 20 Ovako ću prevoditi termin »*historical sociology*« prema opisnoj definiciji Thede Skocpol (*nav. dj.*, str. 1), koja smatra da historijski orijentirane sociološke studije imaju neke ili sve od navedenih karakteristika: 1) postavljaju pitanja o društvenim strukturama ili procesima koje razumijevaju kao konkretno situirane u vremenu i prostoru; 2) zahvaćaju procese tijekom njihovog vremenskog trajanja i ozbiljno uzimaju u obzir vremenske sekvence u objašnjavanju njihovih ishoda; 3) većina povijesnih analiza usmjerava pažnju na međuigre smislene akcije (*meaningful action*) i strukturalnih konteksta kako bi shvatile nenamjeravane i namjeravane rezultate u ljudskim životima i društvenim preobrazbama; 4) osvjetljavaju partikularne i varijabilne karakteristike specifičnih vrsta društvenih struktura i obrazaca promjene. »Pored vremenskih procesa i konteksta, društvene i kulturne razlike od bitnog su interesa za povijesno orijentirane sociologe.«
- 21 Usp. T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 4.
- 22 Dunja Rihtman–Augustin, *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 15.
- 23 Vjeran Katunarić, *Dioba društva*, SDH, Zagreb, 1988, str. 49.
- 24 *Social Structure and Network Analysis*, ur. Peter V. Marsden & Nan Lin, Sage Publications, Beverly Hills/London/New Delhi, 1982, str. 11.
- 25 V. Katunarić, *nav. dj.*, str. 50.
- 26 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 385.
- 27 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 385.
- 28 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 5.
- 29 Walter Benjamin, »Povijesno-filozofijske teze«, *Uz kritiku sile*, Razlog, Zagreb, 1971, str. 27.
- 30 Nav. pr. James Clifford, »Introduction: Partial Truths«, *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford, George E. Marcus, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1986, str. 1.
- 31 Usp. D. Rihtman–Augustin, *nav. dj.*, str. 9–39.
- 32 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 361.
- 33 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 17.
- 34 G. Bock, *nav. dj.*, str. 25.

- 35 D. Rihtman–Auguštin, *nav. dj.*, str. 6.
- 36 D. Rihtman–Auguštin, *nav. dj.*, str. 15.
- 37 T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 362. U tekstu »Novi programi rada i strategije povijesno orijentirane sociologije« Theda Skocpol podastire tabelu kojom prikazuje istraživačke strategije na temelju upotrebljenih teorija, koncepata i usporedbi, te ih podvodi pod tri dominantna tipa: 1) primjena generalnog modela na objašnjenje povijesnih instanci; 2) upotreba koncepata kojima se razvija smisljena historiografska interpretacija; 3) analiza kauzalnih pravilnosti u povijesti. (Tabela 11. 1, *nav. dj.*, str. 363).
- 38 J. W. Scott, »Women's Claims to Equal Rights« (summary), Salzburg Seminar — Session 271, *Gender and the Humanities*, Salzburg, August, 1988, šapirografirano.
- 39 » (...) diskurs, bez obzira da li je verbalni ili vizualni, fiktivni ili povijesni ili spekulativni, nije nikada neposredovan, lišen interpretacije, nikada nevin. To vrijedi podjednako za naš vlastiti diskurs, kao i za one koje nastojimo analizirati ili podvrgnuti kritici«. *The Female Body in Western Culture*, ur. Susan R. Suleiman, Cambridge, 1986, str. 2.
- 40 Mihail Bahtin, *Estetika slovesnoga tvorčstva*, Nauka, Moskva, 1979, str. 254.
- 41 Mihail Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980, str. 14–17.
- 42 Usp. sveučilišni udžbenik Mirjane Gross, *Historijska znanost*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976, str. 242.
- 43 Usp. veoma primjenjivu raspravu o etnografskim tekstovima, J. Clifford, *nav. dj.*, str. 7.
- 44 J. Clifford, *nav. dj.*, str. 14–15.
- 45 Nav. pr. *Women in Revolutionary Paris 1789–1795*. Selected Documents Translated with Notes and Commentary by Darline Gay Levy, Harriet Branson Applewhite, Mary Durham Johnson, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1979, 92. (podv. L. S.).
- 46 Usp. Ute Gerhard, »Die Frauenrechtserklärung der Olympe de Gouges«, *Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, 36, 1989, 7, str. 605.
- 47 U. Gerhard, *nav. dj.*, str. 605.
- 48 Joan W. Scott, »Women's Claim to Equal Rights«, *nav. dj.*, str. 1.
- 49 J. W. Scott, *nav. dj.*, str. 2.
- 50 Ona je datirana 27. 8. 1789, dakle dvije godine prije njezine »ženske« nadopune. Usp. Brian Tierney, Joan Scott, *Western Societies. A Documentary History*, Volume II, Alfred A. Knopf, New York, 1982, str. 204–206.
- 51 Usp. Ray Strachey, *The Cause. A Short History of the Women's Movement in Great Britain*, Virago, London, 1978.
- 52 Usp. Sara Evans, *Personal Politics, The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement & the New Left*, Vintage Books, New York, 1980, str. 19–25.
- 53 Usp. Žarana Papić, *nav. dj.*, 94–97; Andrea Feldman, »Eine alternative Frauengruppe in Zagreb. Zwischen Aktivismus und Frauenforschung«, *Die ungeschriebene Geschichte*. Dokumentation des 5. Historikerinnentreffens in Wien, 16. bis 19. April 1984, Wiener Frauenverlag, Wien, str. 113–123.
- 54 *Nav. dj.* Sare Evans, aktivne sudionice u američkom pokretu za građanska prava 1960–ih i feminističkog pokreta 1970/80–ih godina (inače profesionalne povjesničarke) na izuzetno detaljan i zoran način prikazuje proces stvaranja takvih ženskih grupa.
- 55 Ta je odredba veoma diplomatski formulirana — ističe da na izbornim listama SPD–a za gradove/pokrajine niti jedan spol ne može biti zastupljen u postotku manjem od 40, niti većem od 50.
- 56 Blažu varijantu predstavljaju, i u našem ženskom pokretu između dva svjetska rata zastupljene, brojne konzervativne (od vjerskih zajednica i konzervativnih političkih stranaka inspirirane) ženske organizacije koje su okupljale žene sentimentalizirajući njihovu »specifičnu prirodu« i veličajući njihov »prirodni poziv« majke, supruge i domaćice u oporbi spram zahtjeva za (političkom) ravnopravnošću žena koja je smatrana »neženstvenom« i u svakom pogledu nečudorednom.
- 57 Usp. Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, Methuen, London, 1987. Autorica ove, do sada najiscrpnije i najlucidnije monografije o ženama u nacističkoj Njemačkoj, svoje je zaključke o strahu od emancipacije temeljila, pored ostalih izvora i na brojnim autobiografskim iskazima tzv. »običnih žena«. To djelo, ujedno, predstavlja medaš u povijesti žena, budući da je C. Koonz učinila najradikalniji zaokret od »ideologije žene–žrtve« i pokazala široku lepezu motiva koji su omogućili da se u određenoj povijesnoj situaciji žene

- nadu u ulozi tlačiteljice i krvnika. »Žene su učinile više štete nego koristi«, pisala je u svojoj *Deklaraciji* i Olympe de Gouges, svjesna da bez njihovog saučesništva niti njihovo porobljavanje ne bi bilo moguće. To je, dakako, nije priječilo da zahtjeva jednakost, budući da bi isključenjem žena »revolucija bila izgubljena«. Usp. *Women in Revolutionary Paris 1789–1795*, *nav. dj.* str. 93.
- 58 »Nisam prijatelj ženskog prava glasa. Ako ipak moramo nastaviti s tom lakrdijom, moramo iz nje izvući sve prednosti koje možemo.... Žene će uvijek glasati za red i poredak i uniformu, u to možete biti sigurni.« *Also sprach Hitler*. Nav. pr., C. Koonz, *nav. dj.*, 54.
- 59 Usp. Lydia Sklevicky, »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata«, *nav. dj.*
- 60 Za detaljniji komparativni opis filantropskog feminizma u zapadnoeuropskim zemljama usp. Barbara Corrado Pope, »Angels in the Devil's Workshop: Leisured and Charitable Women in Nineteenth-Century England and France«, *Becoming Visible. Women in European History*, ur. Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, str. 296–324.
- 61 Ilustrativan je primjer zahtjev koji je Zorka Janković–Velikovečka u ime žena iznijela pred Narodnim vijećem u Zagrebu 16. 11. 1918. kojim traži da i žene budu članovi zakonodavnih tijela, te da imaju aktivno i pasivno pravo glasa i protestira što žene nisu pozvane »na rad oko izgradnje nove slobodne države Srba, Hrvata i Slovenaca«. Usp. *Arhivski vjesnik*, I tom, 1959/60, dokument 105, 128–129.
- 62 Od ovog su se saveza u dva navrata odvojila društva s izrazitom vjerskom i karitativnom orijentacijom, nalazeći neprihvatljivima njegove progresivne — feminističke, socijalne i političke zahtjeve. Ta su se društva 1926. udružila u Narodnu žensku zajednicu. No i unatoč tome, 1930. Jugoslavenski ženski savez objedinjuje 450 društava. Usp. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 163–178.
- 63 Taj naziv prihvaćen je 1926, a ishodište orgnizacije je Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava osnovano 1919. u Beogradu i Sarajevu, koje na skupštini feminističkih društava u Ljubljani 1923. promijenilo ime u Alijansa feminističkih društava. Usp. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 178–193.
- 64 Podružnica je raspuštena 1937. zbog sukoba sa seniorkama, koje su inače bile veoma zadovoljne radom svog »podmlatka«, no razumljivo da politizaciju nakon određenog stupnja radikalizacije nisu mogle više tolerirati. Povjesničari su do sada nanosili veliku nepravdu feministkinjama kada su, ocjenjujući njihove aktivnosti, bez distance prenosili ideološke argumente »mladih snaga« ili partijskih ideologa. Ocjenu o »reakcionarnosti« ili čak kolaboraciji s režimom (i njegovom policijom) opovrgava činjenica da niti jedna juniorka (članica SKOJ–a/KPJ) nije bila prijavljena policiji, mada su seniorke bile itekako svjesne njihovih političkih simpatija i pripadnosti. Za kritiku izvora, usp. L. Sklevicky, »Karakteristike organiziranog djelovanja žena«, *nav. dj.* str. 454–456.
- 65 Zanimljive indicije o tome moguće je naći u izlaganju »O ženskom pitanju« Vide Tomšić na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu 1940. Tim je referatom V. Tomšić doživotno promovirana u eksperticu za tu problematiku. Usp. AIHRPH, ZB–KOM–4/75–75a, 1940, X, str. 19–23.
- 66 Proleterski ženski pokret je, dakako, samo *terminus technicus* koji nalazimo u našoj historografskoj literaturi.
- 67 Časopise *Žena danas* (Beograd, 1936–1940) i *Ženski svijet* (Zagreb, 1939–1941) pokrenule su i izdavale juniorke. Oba mogu poslužiti kao primjer za ono vrijeme veoma modernog pristupa ženskom pitanju (većina tekstova niti danas ne zvuči anakrono) i nizu društvenih problema iz ženske vizure.
- 68 Brojne su samo/kritike komunista zbog zanemarivanja rada sa »ženskim masama«. Navest ću samo primjer Zemaljskog savjetovanja KPJ u selu Tacen 1939. kada je generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito izjavio: »Ako je većina drugova do sada potcjenjivala važnost uvlačenja žena u K(omunističku) p(artiju), sada moraju postati svjesni činjenica da je *danas stvaranje ženskih partijskih kadrova naš najvažniji organizacioni zadatak*.« Nav. pr. Josip Broz Tito, *Žena u revoluciji*, Svetlost, Sarajevo (et al.), Sarajevo, 1978, str. 34.
- 69 Indikativni su slijedeći podaci o postocima učešća žena u članstvu KP: 1925. — 0, 8%; 1926. — 1, 6%; 1935. — 1%; 1940. — 6%. Usp. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 207 i V. Tomšić, *nav. dj.* Broj žena u KPJ 1940. godine, prema ocjeni iz referata V. Tomšić na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, bio je slijedeći: od ukupnog članstva žene su u Sloveniji predstavljale 10%, u Crnoj Gori 6%, u Srbiji 10%, u Hrvatskoj 4%, u Makedoniji 10%, u Vojvodini 5%, a u čitavoj KPJ 6%. Usp. V. Tomšić, *nav. dj.*, Bez pretenzija na neku sustavniju analizu, ovi podaci ipak ukazuju

- na relevanciju daljnjeg istraživanja međuzavisnosti odnosa stupnja društveno-ekonomskog razvoja i zastupljenosti žena u revolucionarnoj partiji.
- 70 Dr. Milica Bogdanović, Izlaganje na Osnivačkoj skupštini društva Ženski pokret, Zagreb, 23. 5. 1925, AIHRPH, IV/3537, 1925.
- 71 Usp. Anka Berus, »Za učvršćenje organizacije«, *Žena u borbi*, 1, 1943, str. 6.
- 72 Werner Thönnessen, *The Emancipation of Women. The Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863–1933*, Pluto Press, London, 1973.
- 73 W. Thönnessen, *nav. dj.*, str. 7.
- 74 W. Thönnessen, *nav. dj.*, str. 7–8.
- 75 W. Thönnessen, *nav. dj.*, str. 8–9.
- 76 W. Thönnessen, *nav. dj.*, str. 9.
- 77 W. Thönnessen, *nav. dj.*, str. 9.
- 78 Vlasta Jalušić, »V politici primjećujemo podršku žensk... (Subjektivacija žensk v proletarsko razredno zavest ali kako je nastala podoba proletarke) (1890–1914)«, *Razprave. Problemi*, 279–280, XXV, 1987, 7–8, str. 31–49.
- 79 Usp. iscrpnu egezezu V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 31.
- 80 Vidi: Jalušić, *nav. dj.*, str. 32.
- 81 Usp. V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 35.
- 82 Nav. pr. V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 37.
- 83 Vidi: Jalušić, *nav. dj.*, str. 41.
- 84 Usp. primjere V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 38–42.
- 85 Usp. prikaz »Gebärstrikdebatte«, V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 44–45.
- 86 Vidi: Jalušić, *nav. dj.*, str. 46.
- 87 Usp. relativno suvremeni primjer istraživanja položaja žene u Hrvatskoj s početka 1970-ih godina. Na pitanje »Smatrate li da žena treba imati plaćeni posao?« neopozivo potvrđan odgovor (»Da«) dalo je tek 32% zaposlenih i 21,6% nezaposlenih žena. Indikativno je da kod tih odgovora nije potvrđeno postojanje korelacija niti sa stupnjem obrazovanja, veličinom obitelji niti porijeklom. Jedina pozitivna korelacija utvrđena je s prosječnim dohotkom po članu obitelji. Usp. M. Mihovilović, J. Klauzer, N. Ostojić, *Položaj žene u porodici i društvu u Hrvatskoj*, IDIS, Zagreb, 1971.
- 88 Vidi: Jalušić, *nav. dj.*, str. 46.
- 89 Svoju studiju Vlasta Jalušić zaključuje hipotezom (koju ocjenjuje kao »možda drsku«) da je »ženska agitacija« u Njemačkoj socijaldemokratskoj partiji predstavljala uvertiru u masovnu propagandu dvadesetog stoljeća. Tu tezu potkrepljuje iskazom nacionalsocijalističkog govornika: »In der Politik braucht man die Unterstützung der Frauen, die Männer folgen einem von allein.« V. Jalušić, *nav. dj.*, str. 48.
- 90 Nav. pr. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 78.
- 91 »Žene socijalisti (komunisti) usvajaju maksimalni i minimalni program partije komunista Jugoslavije i smatraju sebe kao deo partijske celine. U isto doba one isključuju svaku zasebnu organizaciju žena, a sebe smatraju tehničkim — izvršnim odborom u agitaciji i organizaciji žena« (iz Statuta žena socijalista-komunista) nav. pr. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 78.
- 92 Polovicom 1930-ih godina CK KPJ kritizira »komuniste« zbog nerazumijevanja potrebe rada sa ženama i »postojanja najnakaznijih shvatanja« kao npr. »da žene nisu za revolucionarnu borbu, da je besplodan rad među njima, da nisu konspirativne, itd. Takvim shvatanjima često su neki naši odgovorniji drugovi nastojali da opravdaju svoj nerad među radnicima, a nekoji od njih bili su čak i mišljenja da se žene ne smiju uvlačiti u našu partiju i omladinu iz gore navedenih, naravno, potpuno netačnih razloga.« Nav. pr. J. Kecman, *nav. dj.*, 207. U izlaganju na Petoj zamaljskoj konferenciji KPJ o »ličnom životu članova Partije«, Josip Broz Tito je osudio postojanje »nedrugarskog ponašanja prema drugarici«, jer ima i takvih drugova koji drugarice »i tuku«. Također je izvrgao kritici i one drugove koji »vole da se žene ili neke drugarice ponašaju kao malogradanke...«. Usp. *Izvori za istoriju SKJ: Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*, ur. P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1980, str. 39.
- 93 Upravo termin »dvojna potčinjenost« koristi član CK KPJ Sreten Žujović u svom izvještaju Centralnom komitetu od augusta 1936. Nav. pr. J. Kecman, *nav. dj.*, str. 210.

- 94 AFŽ je osnovana na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ Jugoslavije održanoj u Bosanskom Petrovcu 6.–8. 12. 1942. No stvarno je funkcionirala kao dio narodnooslobodilačkog pokreta već godinu dana prije formalnog utemeljenja, budući da Okružnica br. 4 CK KPH od 6. 12. 1941. precizira njezine ciljeve i organizacioni oblik.
- 95 Za podrobniju analizu promjena organizacijskog ustrojstva i njegovih implikacija, usp. L. Sklevicky, »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme NOB-e 1941–1945«, *nav. dj.*, str. 98–115.
- 96 Usp. »Upute za rad A. F. Žena«, AIHRPH, AFŽ, 2/71, siječanj 1944.
- 97 Usp. L. Sklevicky, »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme NOB-e 1941–1945«, *nav. dj.*, str. 102.
- 98 Veoma su ilustrativna zapažanja o efektima reorganizacije koja Marica Zastavniković iznosi u pismu »s terena« od 24. 4. 1944. upućenom Glavnom odboru AFŽ Hrvatske. Primijetila je kako »muški na svim položajima strašno sektaše u pogledu na žene, tako da imaš vrlo malo žena po NOO-ima i te koje su članice, ne pozivaju redovno na sastanke, ili ih dodjeljuju komisijama u kojima ne dolaze do izražaja. (...) Dogodilo mi se baš ovih dana na kot. Koprivničkom. Dođem na sastanak, puna soba drugova, a niti jedne drugarice. Pitam gdje su drugarice. Zar nema niti jedne žene? Vele mi kako — ne, AFŽ je zastupan. Pa drugarica od AFŽ je naša kuharica. (...) Kad pokrenem pitanje drugarica i kada ih pronađem i dovedem, rasporedim rad, onda sam sigurna da ću te drugarice slijedeći put naći u kuhinji.« AIHRPH, AFŽ, 2/77.
- 99 Usp. Lydia Sklevicky, vidi poglavlje »Antifašistička fronta žena — kulturnom mijenom do žene 'novog tipa'«.
- 100 Usp. Lydia Sklevicky, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*, neobjavljena magistarska radnja, Filozofski fakultet, Zagreb, 1984, str. 105–115.
- 101 Usp. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, I, Glavni odbor Saveza ženskih društava, Zagreb, 1955, dokument 183, 289.
- 102 Anka Berus, »Bratstvo i jedinstvo, nova narodna vlast = temelj sretne budućnosti naših naroda«, politički referat na prvom kongresu AFŽ Hrvatske, Zagreb, 21–23. 7. 1945. Usp. AIHRPH, KZDAŽH, 1945.
- 103 Žena je bila lišena ustavnih prava (biračko pravo na izborne funkcije i javno istupanje u političkom životu); bila je izrazito diskriminirana u sferama društveno-ekonomskog života koje su bile regulirane (nejedinstvenim) građanskim zakonom, kao što je npr. bilo područje imovinskog (stvarnog i obligacionog), nasljednog i porodičnog prava; socijalno i radno zakonodavstvo također je postojalo tek u rudimentarnom obliku i obuhvaćalo veoma mali broj žena. Usp. J. Kecman, »Pravni položaj žene«, *nav. dj.*, str. 60.
- 104 Uptan što misli o ženskom pravu glasa, odgovor potpredsjednika vlade dr. Vlatka Mačeka suradnicama *Žene danas* u intervjuu 1938. (objavljen je u *Ženi u borbi* tek 1944.) niti ne zvuči osobito cinično: »Tko bi se na primjer brinuo za moju kuću i djecu, kada bi se moja gospođa počela baviti politikom. Kuća i djeca to je nešto najljepše za ženu, jer žena izvan kućnog ognjišta izgubila bi ono što je resi kao ženu. (...) Za ženu je kuća, a za muškarca politika.« Bosiljka Krajačić, »Od obmane do izdaje«, *Žena u borbi*, 7, 1944, str. 5–6.
- 105 Usp. Joan Scott, »Women's Claims to Equal Rights«, *nav. dj.*, str. 1.
- 106 »Slobodno izražavanje misli i stavova jedno je od najdragocjenijih prava žena, jer ta sloboda osigurava priznavanje očinstva djece. Svaka građanka može slobodno reći: 'Ja sam majka tvojeg djeteta', a da ne bude barbarskim predrasudama prisiljena sakrivati istinu. Ne treba joj oduzeti odgovornost za zloupotrebu te slobode u zakonom određenim slučajevima.« »Die 'Erklärung der Rechte der Frau und Bürgerin' von Olympe de Gouges«, *Die neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, 7, 1989, str. 618.
- 107 Dr. Ana Prokop, *Položaj žene u porodičnom pravu FNRJ*, AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 108 Dr. Ana Prokop (1912–1975.) bila je prva žena nastavnica/redovni profesor tog fakulteta. Formiranju njezinih pogleda i senzibiliteta za porodično pravo zasigurno je pridonio i njezin angažman u prijeratnom ženskom pokretu. Bila je aktivna članica junior sekcije Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, i funkcionerka Upravnog odbora (izabrana na listi omladinske podružnice Ženskog pokreta u Zagrebu koju je predložila njezina »frakcija« SKOJ-a). Suradivala je s NOP-om, a od 1943. radi na oslobođenom teritoriju. Usp. Mira Alinčić, »Život i rad prof. dr. Ane Prokop«, *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, XXVIII, 1978, 1–2, str. 5–7.
- 109 A. Prokop, *nav. dj.*, str. str. 1.
- 110 A. Prokop, *nav. dj.*, str. str. 3.

- 111 Neodređenost tog broja proizlazila je iz nejasnog pravnog položaja starokatoličke crkve. Usp. A. Prokop, *nav. dj.*, str. 4.
- 112 Komentirajući ovaj paragraf, A. Prokop smatra da je njegov autor »morao upravo šopenhauerski mrziti žene i da mu nije bilo dosta da im dađe tako podređeni položaj, nego je osjećao potrebu da ih i uvrijedi«. A. Prokop, *nav. dj.*, str. 8.
- 113 Član 24. Ustava FNRJ glasi: »Žene su potpuno ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednaki rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese majke i djeteta osnivanjem rodilišta, dječjih domova i obdaništa i pravom majke na plaćeni dopust prije i poslije porođaja.«
- 114 Usp. A. Prokop, *nav. dj.*, str. 12.
- 115 Usp. A. Prokop, *nav. dj.*, str. 12–14.
- 116 A. Prokop, *nav. dj.*, str. 14.
- 117 A. Prokop, *nav. dj.*, str. 47.
- 118 Usp. Gejl Rubin (Gayle Rubin), »Trgovina ženama: beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti«, *Antropologija žene*. Zbornik, Ž. Papić, L. Sklevicky, prirediteljice, Prosveta, Beograd, 1983, 91–151.
- 119 Polazeći od marksističke kritike političke ekonomije kapitalizma, brojne feminističke autorice/autori ukazali su na ograničenja ekonomskih teorija (i marksističke paradigme) u teorijskom fundiranju ekonomije reprodukcije. Usp. Maureen Mackintosh, »The Sexual Division of Labour and the Subordination of Women«, *Of Marriage and the Market*, K. Young, ur. C. Wolkowitz, R. McCullagh, CSE Books, London, 1981, str. 1–15.
- 120 O istrajnosti suprotstavljenih shvaćanja (ženskog) rada kao potrebe za samorealizacijom i kao izraza nužde svjedoči i recentni primjer koji je morao rješavati Ustavni sud SFRJ početkom 1980-ih godina. Tada je grupa sveučilišnih profesorica sudskim putem osporila ustavnost zakona koji *prisiljava* žene da se umirove 5 godina prije muškaraca. Pod rukovodstvom socijalističkih samoupravnih sindikata došlo je do veoma oštre polarizacije intelektualki i radnica kojima je taj zahtjev predstavljen kao prijetnja dokidanju njihovog prava da za punu mirovinu rade kraće od muškaraca. U toj se polarizaciji na neobično jasan način očitovala (implicitna) kvalifikacija ženskog rada kao izraza nužde. Druga strana nužde predstavljena je kao luksuz. Čini se da se »proleterski antifeminizam« (i antiintelektualizam) ne predaju tako lako!
- 121 Da stare ideološke sheme istrajavaju i u drugim društvenim uvjetima svjedoče i napadi na novi feminizam koji se u Hrvatskoj javio koncem 1970-ih godina. Tada su dežurni, ali i samozvani ideolozi inzistirali na činjenici da su feministkinje zapravo »dokone gospođe« — mahom intelektualke! Usp. jedan od mnogih tekstova koji koriste tu argumentaciju, npr. Slaven Letica, »Skica (!) za komunistički manifest protiv feminizma«, *Pitanja*, 1–2, 1980, str. 53–58.
- 122 Zahtjevi s područja radnog zakonodavstva formulirani su kao: izmjene svih odredbi u zakonima i uredbama koje stavljaju žene u neravnopravni položaj prema muškarcu u pogledu zapošljavanja i u radnom odnosu; osiguran pristup ženama u zvanja za koja su kvalificirane; jednaka nagrada za jednaki rad; priznavanje poziva žene kao majke i domaćice kao produktivnog poziva. Zahtjevi žena u okviru radničkog pokreta stavljali su veći naglasak na socijalno-protektivne komponente, poput plaćenog porodiljskog dopusta, ponovnog primanja radnica i namještenica na posao poslije bolovanja i porođaja, protiv izbacivanja trudnica s posla. U sferi radnog prava isticali su jednaka plaća za jednaki rad i jednaki uvjeti za mušku i žensku radnu snagu. Usp. L. Sklevicky, »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji...«, *nav. dj.*
- 123 Flora Tristan (1803–1844) svoje je stavove izložila u djelu *L'Union ouvrière* (1843) koje je, smatra E. Borneman, »po jasnoći, viziji i prodornosti« jedino moguće usporediti s »Komunističkim manifestom«. Nav. pr. *Arbeiterbewegung und Feminismus*, ur. Ernest Bornemann, Ullstein Materialien, Frankfurt, 1982, str. 18–19.
- 124 Još od Oktobarske revolucije (a formulirana je i na Prvoj međunarodnoj konferenciji radnih žena održanoj u Moskvi 1920.), kao jedna od najvažnijih mjera za realizaciju revolucionarnih preobrazbi društva smatra se kidanje prvenstva primarnih veza i izlaženje žena iz domova, te njihovo uključivanje u ekonomiju.
- 125 Usp. M. Mackintosh, *nav. dj.*, str. 9–10.
- 126 Temeljna je kontroverza proizvode li kućni poslovi neposredno višak vrijednosti, ili su samo »presudan« element proizvodnje viška vrijednosti i kapitala.

- 127 »Sva društva poznaju spolnu podjelu rada. To znači da su neki zadaci alocirani pretežno ili isključivo ženama, drugi muškarcima, dok neke mogu izvršavati i žene i muškarci. Kada se u društvu dešavaju ekonomske promjene, mijenja se priroda rada, kao i distribucija između muškaraca i žena.« Usp. M. Mackintosh, *nav. dj.*, str. 1. Reproductivni rad je zbog svoje posebno bliske povezanosti s područjima seksualnosti i reprodukcije ljudskog života, prema shvaćanju feministički orijentiranih autora/ica, presudan za razumijevanje same prirode patrijarhata. *nav. dj.*, str. 9.
- 128 Usp. Mirjana Gjukić, »O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918. do 1953.«, *Ekonomski pregled*, 12, 1954, str. 817.
- 129 M. Gjukić, *nav. dj.*, str. 814–815.
- 130 M. Gjukić, *nav. dj.*, str. 815.
- 131 Usp. M. Gjukić, *nav. dj.*, str. 816.
- 132 Nav. pr. M. Gjukić, *nav. dj.*, Tabela 3, str. 817.
- 133 M. Gjukić, *nav. dj.*, str. 819. »U red takvih mjera spada i odredba prema kojoj učiteljica koja se uda za muškarca koji nije učitelj mora napustiti posao. Ukoliko se uda za učitelja, i ostane u službi, dobiva 50% plaće. Uredba o ličnim i porodičnim dodacima državnih službenika iz 1935. godine predviđala je oduzimanje dijela ličnog dohotka udatim ženama. Protiv ovih mjera Alijansa ženskih pokreta poduzimala je brojne, pa i međunarodne akcije (npr. u Komisiji za socijalna pitanja pri Društvu naroda), ali bez rezultata.« Nav. pr. Ljubinka Širić-Bogetić, »Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1942.«, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, zbornik radova, IHRPH/Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 82–83.
- 134 Usp. veoma iscrpne analize koje su indikativne, iako se odnose samo na grad Zagreb: Mira Kolar-Dimitrijević, »Položaj i zarade radnih slojeva Zagreba 1918–1931. godine«, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973, str. 183–377.
- 135 Usp. Dr. Saša Đuranović-Janda, *Žena u radnom odnosu*, Naprijed, Zagreb, 1960.
- 136 »Govor predsjednika ZAVNOH-a Vladimira Nazora«, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, II, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, Zagreb, 1955, dokument 365, str. 76.
- 137 Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945*, Sveučilišna naklada Liber/JAZU i dr. izdavači, Zagreb, 1989, str. 248.
- 138 Njihove analize »polaznih pozicija« žena u novom povijesnom trenutku moguće je sažeti u sljedeće osnovne točke: 1) novostečena ravnopravnost žena; 2) žena kao politički subjekt; 3) obrazovanje žena; 4) žena radnica; 5) žena kao čimbenik socijalne politike; 6) žena kao majka. Usp. Lydia Sklevicky, »Prvi kongres AFŽ-a Hrvatske: putovi integracije žena u novo društvo«, u: *Oslobođenje Hrvatske 1945*, IHRPH, Zagreb, 1986, str. 360–365.
- 139 Nav. pr. L. Sklevicky, *nav. dj.*, str. 359.
- 140 Nav. pr. L. Sklevicky, *nav. dj.*, str. 365.
- 141 »Politički referat Anke Berus«, *Žene Hrvatske u NOB*, II, *nav. dj.*, dokument 365, str. 87.
- 142 »Iz organizacionog referata Mace Gržetić«, *Žene Hrvatske u NOB*, II, *nav. dj.*, dokument 365, str. 89.
- 143 *Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten* br. 133, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1959.
- 144 Usp. primjerice stav M. Gjukić, *nav. dj.*, str. 820. kada komentira vjerodostojnost podataka o školskoj spremi: »Postojala je tendencija u popisu stanovništva 1948. godine, da se 'uljepšaju' odgovori (zbog širokog zamaha borbe protiv nepismenosti), dok je popis 1953. protekao u potpuno mirnoj atmosferi, što je utjecalo i na realnost podataka.«
- 145 Mladen Friganović, *Demografija. Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb, 1987, str. 75.
- 146 Usp. M. Friganović, *nav. dj.*, str. 75–78.
- 147 M. Friganović, *nav. dj.*, 81.
- 148 Usp. M. Friganović, *nav. dj.*, str. 84.
- 149 Usp. M. Friganović, *nav. dj.*, str. 109. Kao primjer takvog područja autor navodi »naš Dinarski krš i druge patrijarhalne krajeve«.
- 150 Nav. pr. M. Friganović, *nav. dj.*, str. 95.
- 151 Nav. pr. M. Friganović, *nav. dj.*, str. 96.
- 152 Nav. pr. *Statistički bilten, nav. dj.*, tabela 8–3, str. 65.

- 153 »Općenito su za analizu stanovništva značajne ove strukture: biološka (dob i spol); ekonomska (gospodarske djelatnosti); socio-profesionalna (zvanje i zanimanje); obrazovna (školska sprema); nacionalna (narodnost); religijska (vjeroispovijest); kulturno-etnička (posebnost baštine).« M. Friganović, *nav. dj.*, str. 107–108.
- 154 M. Friganović, *nav. dj.*, str. 109. Autor tu činjenicu objašnjava u najvećem dijelu kao »posljedicu neravnomjernih gubitaka u drugom svjetskom ratu i narodnoj revoluciji«.
- 155 Nav. pr. *Statistički bilten, nav. dj.*, Tabela 1, 7.
- 156 Nav. pr. *Statistički bilten, nav. dj.*, Tabela 2–6, str. 18.
- 157 Vidi tablicu na str. 75.
- 158 Usp. Blaženka Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Cekade, Zagreb, 1987.
- 159 D. Bilandžić, *Historija SFRJ, nav. dj.*, str. 102–103.
- 160 Usp. V. Košunica, K. Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1983, str. 87–143.
- 161 D. Bilandžić, *nav. dj.*, str. 105.
- 162 *Isto*, str. 105.
- 163 KPJ formalno nije imala pisanog programa poslije Vukovarskog. *Isto*, str. 110.
- 164 *Isto*, str. 110–111.
- 165 Marija Obradović, »Konceptija narodne demokratije«, *Oslobođenje Hrvatske 1945, nav. dj.*, str. 297.
- 166 Usp. Zdenko Radelić, »Prvi kongres Jedinstvenih sindikata Hrvatske«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 1–2, str. 117 i 128.
- 167 O problematičnom karakteru koalicije govori i ova ocjena koalicijskih partnera koju je jeseni 1945. izrekao Josip Broz Tito: »Ja ovu našu 'opoziciju' ne nazivam opozicijom. Opozicija u jednoj državi ne slaže se s izvjesnim taktičkim stvarima, hoće nešto bolje, ona zauzima opozicioni stav prema režimu ili prema vladi. Kod nas opozicija nije takva. Ona nije dala ni jednu ideju koja bi bila bolja od onoga što smo mi dali u programu Narodnog fronta. Ona uopšte i nema programa. To je onaj stari lager neprijatelja naroda koji vuku točak historije natrag, a točak ih okreće oko sebe i, razumije se, smrvije ih.« Nav. pr. D. Bilandžić, *nav. dj.*, str. 103.
- 168 Usp. Katarina Spehnjak, »Organizaciono-politički aspekti djelovanja Narodnog fronta u Slavoniji 1945–1951«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 11–2, str. 84; Z. Radelić, *nav. dj.*, str. 117 i 133.
- 169 Pri CK KPH postojale su i posebne komisije koje se bavile radom pojedinih masovnih organizacija. Usp. npr. podatke o Sindikalnoj komisiji, *isto*, str. 132–134.
- 170 Usp. Z. Radelić, *nav. dj.*, str. 124. U slučaju Narodnog fronta posebni je problem bilo njegovo često »postavljanje s pozicija vlasti«, što će biti »jedan od uzroka opadanja članstva i gubljenja spontanosti i dobrovoljnosti u odazivu na akcije«. Usp. K. Spehnjak, *nav. dj.*, str. 185.
- 171 Usp. Z. Radelić, *nav. dj.*, str. 134. U nastavku rada taj će problem detaljno elaborirati na primjeru organizacije žena.
- 172 Usp. Z. Radelić, *nav. dj.*, str. 133 i K. Spehnjak, *nav. dj.* str. 191.
- 173 Nema dvojbi oko identifikacije državnog vodstva s rukovodstvom KPJ: »Globalni društveni sistem sa svojim podsistemima — političkim sistemom, privrednim sistemom itd. — bio je neodjeljiv monolit, organiziran na principu revolucionarno-demokratske (*sic!*, L. S.) hijerarhije u kojem se niži stupanj potpuno pokorava direktivi i odluci višeg stupnja. Na čelu globalnog sistema stoji Politbiro Centralnog komiteta KPJ sastavljen od desetak ljudi. To je bio štab rata i revolucije, a sada je upravljao cjelokupnim društvom i zemljom.« D. Bilandžić, *nav. dj.*, 118. Ideologije KP »odnosno program revolucije« u cijelom poslijeratnom razdoblju posreduje Agitprop. B. Kašić višeslojnu djelatnost Agitpropa centrira na dvije točke: 1) na ostvarenje neposrednog akcionog programa okupljanjem na ideologijsko-mobilizacijskoj platformi radi njegovog odjeljivanja; 2) u suglasju s pozicijom partije na vlasti, u nadležnosti Agitpropa je profiliranje i kontrola cjelokupne nadgradnje kao njegov implicitni razlog postojanja. Usp. Biljana Kašić, »Uloga Agitpropa KPH u Slavoniji (1945–1950)«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 1–2, str. 173.
- 174 Usp. Vladimir Arzenšek, *Struktura i pokret*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984, str. 90.
- 175 Emile Durkheim, *The Division of Labor*, Glencoe, III, Free Press, 1947, str. 28. Nav. pr. V. Arzenšek, *isto*, str. 90.
- 176 V. Arzenšek, *isto*, str. 90–91.
- 177 *Isto*, str. 91.

- 178 *Isto*, str. 92.
- 179 *Isto*, str. 92–93.
- 180 *Isto*, str. 93.
- 181 Franz Neumann, Demokratska i autoritarna država. *Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- 182 Leon Kojen je, diskutirajući o aplikativnosti Neumannovog shvaćanja totalitarizma, unio jednu ogradu kod petog faktora, smatrajući da ono što je karakteristično za svaki totalitarni režim »mogućnost terora pre nego sam teror«. Strah od represije, dakle, više nego njezino masovno provođenje, stvara »kulturu straha«, a iz građana poslušne podanike. Liberalizam i socijalizam. (*Liberalne i socijalističke ideje i pokreti na tlu Jugoslavije*), ur. Dragoljub Mićunović, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984, str. 96–97.
- 183 F. Neumann, *nav. dj.*, str. 208. Pored ovih mjera kontrole nad društvom, Neumann navodi još i princip vode, te pretvaranje kulture u propagandu, a kulturnih vrijednosti u robe.
- 184 D. Bilandžić, *nav. dj.*, str. 135.
- 185 *Isto*, str. 116.
- 186 Usp. K. Spehnjak, »Narodni front Jugoslavije (SSRNj — razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945 — 1983)«, *Povijesni prilozi*, 1984, 3(1), str. 36 i 39.
- 187 M. Obradović, *nav. dj.*, str. 295.
- 188 Usp. Karen S. Cook, »Network Structures from an Exchange Perspective«, *Social Structure and Network Analysis, nav. dj.*, str. 182.
- 189 V. Katunarić, *nav. dj.*, str. 58.
- 190 M. Bloch, »Une étude régionale: géographie ou histoire?«, *Annales d'histoire économique et sociale*, 6, 1934, 81; nav. pr., T. Skocpol, *nav. dj.*, str. 383.
- 191 Arhivski fond KZDAŽH sadrži sve smjernice i obostranu komunikaciju (republička — savezna razina), te zapisnike saveznih sjednica i kongresa.
- 192 Bonnie H. Erickson, »Networks, Ideologies and Belief Systems«, *Social Structure and Network Analysis, nav. dj.*, str. 163.
- 193 »Referat drugarice Anke Berus: O radnim zadacima žena Hrvatske«, AIHRPH, KZDAŽH, 1945. Napominjem da ova signatura (1945.) ne odgovara datumu stvarnog nastanka referata (isti je slučaj s referatom M. Vranešević), što je vidljivo iz drugih dokumenata, već da su oba održana na Plenumu CO AFŽ (Beograd, 24.–25. 2. 1946).
- 194 AIHRPH, CK SKH, 23. 10. 1945.
- 195 *Isto*. Argumentacija u prilog ženskog antifashiškog pokreta kao čimbenika pridobivanja (ne samo) ženskih masa pokazuje upadljive sličnosti s već navedenom tvrdnjom: »In der Politik braucht man die Unterstützung der Frauen, die Männer folgen einem von allein«; usp. bilješku 89.
- 196 »Zaključci Plenarnog sastanka Centralnog odbora Antifashiškog fronta žena Jugoslavije«, AIHRPH, KZDAŽH, 24. –25. 2. 1946.
- 197 U AFŽ-u Hrvatske postojao je 1946. godine slijedeći raspored lokalnih odbora: broj seoskih odbora je nespecificiran; 22 gradska (sa 6 rajonskih odbora u Zagrebu) i 94 kotarska odbora (NR Hrvatska bez Istre); 10 okružnih odbora i 2 oblasna odbora. GO AFŽH sastojao se od plenuma (115 članica) i sekretarijata (9 članica). Ivka Šegović, »Organizacioni izvještaj«, AIHRPH, KZDAŽH, 8. 2. 1946. I ovo je jedan od mnogobrojnih krivo signiranih arhivskih dokumenata. Prema događajima koji se u njemu spominju zaključujem da je nastao poslije svibnja 1947.
- 198 »Zaključci sa sastanka Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske koji je održan 13. i 14. 4.«, AIHRPH, KZDAŽH, 13.–14. 4. 1946.
- 199 Usp. dopis Okružnog odbora AFŽ-a Bjelovar GO-u kojemu prilažu 50.000 din. koje su skupili »u akciji po jedan dinar. U akciji je obuhvaćeno 16 do 17 hiljada žena. U gradu smo obuhvatili skoro sve žene, dok to na selu ide mnogo teže«. AIHRPH, KZDAŽH, 2. 4. 1946.
- 200 AIHRPH, KZDAŽH, 12. 2. 1946.
- 201 AIHRPH, KZDAŽH, 1947.
- 202 »Referat drugarice Milke Vranešević: O formama Antifashiške fronte žena i oblicima organizacije AFŽ-a«, AIHRPH, KZDAŽH, 1945.
- 203 »Referat drugarice Anke Berus (...)«, AIHRPH, KZDAŽH, 1945.
- 204 Različita uputstva na različite načine propisuju format i čestinu izvještavanja. U jednom od takvih uputstava iz 1945. godine moguće je naći i propisane 23 tačke po kojima treba referirati.

- 205 U ovom su razdoblju osnovane još i socijalno-zdravstvena, te privredna sekcija.
- 206 »Organizacija rada kulturno-prosvetne sekcije«; »Uputstva za rad u organiziranju propagandne sekcije pri Okružnim odborima AFŽ-a«, AIHRPH, KZDAŽH, 1946.
- 207 Ivka Šegović, »Organizacioni izvještaj«, *isto*.
- 208 »Kako ćemo pokrenuti i učvrstiti rad Antifašističke fronte žena«, AIHRPH, KZDAŽH, 1. 1947.
- 209 »Izvještaj o radu AFŽ-a kotar Vinkovci«, AIHRPH, KZDAŽH, 16. 5. 1946.
- 210 »Organizacioni referat« (Stanić Bojana, Slavonski Brod), AIHRPH, KZDAŽH, 27. 4. 1946.
- 211 Ivka Šegović, »Organizacioni izvještaj«, *isto*.
- 212 »Rad i zadatak Antifašističkog fronta žena od prvog kongresa do prvog plenuma«, AIHRPH, KZDAŽH, 1946.
- 213 *Isto*.
- 214 Svi Okružni odbori AFŽ imali su profesionalne tajnice koje je plaćao NF. I kotarski su odbori u većini imali tajnice, no one su kao službenice NF-a imale više »odgovornih« dužnosti, tako da su zanemarivale rad u AFŽ smatrajući ga »manje važnim«. Ivka Šegović, »Organizacioni izvještaj«, *isto*.
- 215 AIHRPH, KZDAŽH, 1947.
- 216 »Plenum Glavnog odbora AFŽ-a za Hrvatsku«, AIHRPH, KZDAŽH, 15. 5. 1947.
- 217 AIHRPH, KZDAŽH, 1947.
- 218 »Završna reč na Plenumu Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske«, AIHRPH, KZDAŽH, 15. 5. 1947.
- 219 Zakon je prihvatila Narodna skupština na zasjedanju 26. 4. 1947. Osnovni zadaci petogodišnjeg plana (koji je trebao biti proveden uz tehničku pomoć sovjetskih stručnjaka) bila je likvidacija privredne i tehničke zaostalosti zemlje, podizanje i učvršćenje privredne i obrambene snage, te socijalističkog sektora privrede. Krajnji cilj bilo je, dakako, »podizanje općeg blagostanja radnih ljudi«. Plan je zacrtao povećanje industrijske proizvodnje za pet puta, a u Hrvatskoj industrijska je proizvodnja imala biti povećana za 452% u odnosu na 1939. godinu. M. Sentić, S. Sigetlija, M. Potočki, *Kronologija SKJ 1919-1969*, Stvarnost, Zagreb, 1970, str. 188-189.
- 220 D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, nav. dj., str. 140-141.
- 221 *Isto*, str. 143.
- 222 *Isto*, str. 144.
- 223 *Isto*, str. 144.
- 224 Usp. »Stanje u organizaciji AFŽ-a i prijedlozi za učvršćenje organizacije«, AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 225 *Isto*.
- 226 »Nedostaci i greške organizacije Antifašističkog fronta žena i nepravilan odnos nekih organizacija Narodnog fronta i organa vlasti prema AFŽ«, AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 227 *Isto*.
- 228 Zaključci Druge sjednice Izvršnog odbora AFŽ Jugoslavije po organizacionim pitanjima, CO AFŽ Jugoslavije, Beograd, 6. 4. 1948, 1-2.
- 229 *Isto*, str. 3.
- 230 *Isto*, str. 4.
- 231 *Isto*, str. 8.
- 232 *Isto*, str. 10.
- 233 *Isto*, str. 11.
- 234 Zaključci Sekretarijata Glavnog odbora u vezi zaključaka seminara održanog pri Centralnom odboru sa rukovodiocima org. sekcije, AIHRPH, KZDAŽH, 29. 2. 1948.
- 235 *Uputstva Glavnim, sreskim i gradskim odborima AFŽ-a o vođenju evidencije i statistike*, CO AFŽ Jugoslavije, 1948. Ova elaborirana uputstva, koja dolaze s najvišeg mjesta u organizaciji, razlikuju se po odlučnom tonu i karakteru od zahtjeva za slanjem izvještaja u prethodnom periodu koji, sudeći barem po količini arhivskih dokumenata, nisu naišli na očekivani odaziv.
- 236 *III. plenarni sastanak Antifašističke fronte žena Hrvatske*, GO AFŽH, 1948, 12-13. Taj je sastanak održan u Zagrebu 29. 2. 1948.
- 237 Usp. Bonnie H. Erickson, »Networks, Ideologies and Belief Systems«, *Social Structure and Network Analysis*, nav. dj., str. 170.
- 238 *Isto*, 55-57. U godišnjem izvještaju GO AFŽH konstatira se uspješno premašenje tog plana: u NF je u NR Hrvatskoj učlanjeno 83, 7% od ukupnog broja žena glasača. One, pak, koje su

- odbijale učlanjenje, činile su to s obrazloženjem da učlanjenje u NF znači učlanjenje u KPJ (koje su, očigledno, smatrale neprihvatljivim). Ovaj, naizgled skroman podatak, govori o zdravoj rasudnoj moći tzv. »običnih« žena koje pronađu mehanizme društvene regulacije i integracije bolje od mnogih povjesničara. Usp. »Godišnji izvještaj o radu Glavnog odbora i organizacije AFŽ-a u Hrvatskoj«, AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 239 *Isto*, str. 15.
- 240 *Isto*, str. 46.
- 241 *Isto*, str. 41-42. Plan za ostvarenje ovog zadatka bio je tom prilikom razdijeljen na slijedeće točke: »1) Briga o trudnoj majci i djetetu do 3 godine; 2) Odgoj djece i pružanje pomoći majci kao odgajatelj; 3) Upoznavanje žena sa zakonima i uredbama koje izdaje naša nar. vlast u brizi za majku i dijete i borba za njihovo pravilno sprovođenje u život i 4) Briga o djeci koja su pod zaštitom države.«
- 242 Upute za rad sekretarijata i sekcija kotarskih i gradskih odbora AFŽ-a, AIHRPH, KZDAŽH, 15. 5. 1948.
- 243 Uputstva za pisanje godišnjih izvještaja 1949. godine, AIHRPH, KZDAŽH, 24. 12. 1949.
- 244 *Isto*.
- 245 Upute za rad sekretarijata i sekcija kotarskih i gradskih odbora AFŽ-a, AIHRPH, KZDAŽH, 15. 5. 1948.
- 246 Soka Krajačić, referat na IV. Plenumu GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 247 Vida Tomšić, referat na IV. Plenumu GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 248 *Isto*.
- 249 Usp. K. Spehnyak, »Organizaciono-politički aspekti djelovanja narodnog fronta...«, nav. dj., str. 185. Bilo je predviđeno da članovi sekretarijata sudjeluju u slijedećim komisijama Saveznog odbora NF kao aktivni članovi: organizacionoj komisiji, komisijama za narodnu inspekciju, za takmičenja, za radne brigade, za zdravstvena i socijalna pitanja.
- 250 »Statut Antifašističke fronte žena«, 8. mart, GO AFŽH, Zagreb, 1948, str. 135.
- 251 »Izlaganje drugarice Vide Tomšić na sastanku Izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije /16. i 17. decembra 1948. /«, AIHRPH, KZDAŽH, 16-17. 12. 1948.
- 252 Za najtemeljitiiju analizu međunarodne konstelacije sukoba sa Staljinom/SSSR-om/zemljama IB-a i njezinih korijena u kontinuitetu frakcijskih borbi unutar jugoslavenskog komunističkog pokreta, usp. Ivo Banac, *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1988.
- 253 »U jugoslavenskoj Partiji ne osjeća se duh politike klasne borbe. Porast kapitalističkih elemenata u selu a i u gradu ide punim korakom, a rukovodstvo Partije ne poduzima mjere da bi ograničilo kapitalističke elemente.« Nav. pr. D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, nav. dj., str. 155. Iako su ti argumenti posve proizvoljni a, kako uvjerljivo dokazuje Banac, linija KPJ još od rata bila mnogo radikalnija od linije SKP(b), u djelatnom demantiranju Staljinovih optužbi KPJ slijedi njihovu argumentaciju.
- 254 D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, nav. dj., str. 161.
- 255 *Isto*. I broj profesionalnog kadra u AFŽ-a je slijedio taj trend. Za rad GO AFŽH predviđeno je potrebnih 45 drugarica, oblasni odbori trebaju imati 6 profesionalki, dok je u kotarskim i gradskim odborima potrebna jedna. »Analiza stanja profesionalnog kadra AFŽ-a Hrvatske«, AIHRPH, KZDAŽH, 1949.
- 256 D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, nav. dj., str. 161.
- 257 Istraživanja procesa kolektivizacije pokazala su da je »najveći dio seljaka ušao u SRZ [seljačke radne zadruge], prvo pod jačim ili slabijim ekonomskim, političkim i psihološkim pritiskom i, drugo, zahvaljujući partijskoj disciplini i utjecaju stotine hiljada mladića i djevojaka, sinova i kćeri seljaka koji su kao i u 'revoluciji' prvi odlazili onamo kamo je Partija odredila«. Poznata je i cijena tog procesa — u ljudskoj energiji i materijalnim sredstvima koja su se prelijevala preko budžeta iz preostale poljoprivrede seljaka i industrije. Neminovnoj propasti projekta »socijalističke preobrazbe sela« doprinijela je i minimalna motivacija za unapređenje SRZ. Nav. pr. D. Bilandžić, *isto*, str. 161.
- 258 »Koje zadatke postavlja Peti kongres KPJ pred organizaciju AFŽ«, iz materijala IV. plenuma GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 259 »Ali pošto vi znate da se i na brdo ne ide direktno, već se ide naokolo, pa malo dole, pa opet gore, mi ne možemo udariti taj put direktno na vrh naše socijalističke izgradnje, mislim ni administrativno nikako, već prosto moramo znati da taj vrh treba da dosijemo, a da je najkraći

- put onaj koji ide mimo svih provala da ne upadnemo negdje u čor-sokak iz koga ne možemo da se izvučemo, ako ne budemo išli naokolo.« »Referat drugarice Vide Tomšič održan dne 23. marta 1949. godine«, AIHRPH, KZDAŽH, 23. 3. 1949.
- 260 Isto. Nije nepoznato da su te prijetnje doista i realizirane. Na III. plenumu CK KPJ u prosincu 1949. godine Vladimir Bakarić je izvjestio da je samo u Slavoniji ubijeno pedeset seljaka pri njihovom otporu otkupu. Nav. pr. I. Banac, *With Stalin Against Tito...*, nav. dj., str. 135. No bilo je i žena koje su pružale otpor. AFŽ ih paternalistički (maternalistički?) tretira kao »sredstvo neprijatelja u radu protiv SRZ«. Neke od njih po selima agitiraju protiv SRZ, dok im druge »nasjedaju«, negdje se bune protiv »unošenja stoke u SRZ«, dok su ponegdje »organizirale otpor« (ne kaže se na koji način). No u izvještajima AFŽ ističu se i suprotni primjeri uspješno razvijene »zadružne svijesti« kod žena. Krunski dokaz koji se spominje u gotovo svakom izvještaju je »srez Udbina« gdje je već 88% žena ušlo u SRZ. Primjer bi doista bio uvjerljiv kada ne bismo znali kakve su mogućnosti poljoprivrede u tom siromašnom oporom i krševitom kraju! Usp. »Referat drugarice Vide Tomšič na III. plenumu CO AFŽ-a 4. i 5. juna 1949«, AIHRPH, KZDAŽH, 4-5. 6. 1949.
- 261 »Izlaganje drugarice Vide Tomšič na sastanku Izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije /16. i 17. decembra 1948. /«, AIHRPH, KZDAŽH, 16. 12. 1948.
- 262 »Koje zadatke postavlja Peti kongres KPJ pred organizaciju AFŽ«, iz materijala IV. plenuma GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 263 Banac, uz sve ograde, izvodi precizan broj partijaca uhapšenih, osuđenih i isključenih iz KPJ pod zajedničkim nazivnikom »ibeovaca«. I. Banac, *With Stalin Against Tito...*, nav. dj., str. 149.
- 264 U prilog tome govori i činjenica da je od sredine 1948. do sredine 1950. godine partijsko članstvo uvećano za 63%. Usp. I. Banac, *isto*, 140 i D. Bilandžić, *isto*, str. 178.
- 265 Usp. Referat Vide Tomšič, predsjednice CO AFŽ Jugoslavije, 10. 10. 1948, AIHRPH, KZDAŽH, IV. plenum GO AFŽH, 10. 10. 1948.
- 266 »Izlaganje drugarice Vide Tomšič na sastanku Izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije /16. i 17. decembra 1948. /«, AIHRPH, KZDAŽH, 16. 12. 1948. Pažljivom čitatelju sigurno nije promakla stalna praksa pisanja opće imenice »partija« velikim slovom, čime se vjerojatno željelo parafrazirati biblijsko načelo monoteizma (»Nemaj drugih partija osim mene!«). Sličnu je transformaciju (ali u obratnom smjeru) doživjela u tom razdoblju imenica »bog«, jer kada je pisana malim slovom gubi monoteistički karakter i ekskluzivnost (»Nemaj drugih bogova osim mene!«).
- 267 Materijal IV. plenuma GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 268 Čak i aktivni, iako se neprekidno ističe kako su inicijative žena dobrodošle, nisu bili posve slobodni način udruživanja. »Inicijative« su morale biti prihvaćene od viših instanci.
- 269 »... na AFŽ ne smemo gledati kao na takvu čvrstu organizaciju gde je osnovna važnost vertikalna veza, veza Centralnog odbora sa Glavnim odborima, ovih sa sreskim i osnovnim organizacijama, pa da tu dolazi svaka direktiva i da se tek onda sprovedi. Naša organizacija je organizaciona forma naše Partije... «. »Referat drugarice Vide Tomšič održan dne. 23. marta 1949. g.«, AIHRPH, KZDAŽH, 23. 3. 1949.
- 270 Mara Naceva je u diskusiji na IV. plenumu GO AFŽH iznijela podatak kako je »u jednom otkupu« (vjerojatno sektoru AFŽ, op. L. S.) otkriveno 150 takvih slučajeva. AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 271 V. Tomšič, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 272 »(...) izvesne žene u Beogradu kažu za konferencije AFŽ-a da se tamo dobije samo četka i kofa, — ništa drugo sem jedne radinosti u vidu dobrovoljnih radova, onda o tome treba razmisliti; žene ne osjećaju da im AFŽ daje pomoć i podršku, već »da je organizacija nešto gde one samo treba da daju (...); iz diskusija na IV. plenumu GO AFŽ H, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 273 Usp. Nicos Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981, 29.
- 274 »(...) odvajati [će se] izvjesna pitanja koja leže u ženama, i koja su u tom smislu ženska, pošto ih mi rješavamo, ali ćemo uzeti na sebe sigurno na izvjesnom terenu svakojaka pitanja. Uzet ćemo pitanje higijene stanova i smrtnosti djece, uzet ćemo pitanje suzbijanja bolesti, epidemije malarije, sifilisa (*sic!*) i drugih.« V. Tomšič, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948. »Svi ti zadaci su na opštoj liniji mobilizacije masa u izgradnji socijalizma, na liniji njihovog vaspitanja za izgradnju socijalizma, znači u sklopu zadataka koji se danas postavljaju pred Partiju i Front. Ti zadaci su specifični po načinu obrade pitanja. Kada mi kažemo da Front ima zadatak vaspitanja narodnih masa u duhu socijalizma mi govorimo o vaspitanju žena u duhu socijalizma, mi go-
- vorimo o tome pitanju sa stanovišta žena. Mi računamo na zaostalost žena.« V. Tomšič, 17. 12. 1948.
- 275 Povodom pedesete obljetnice tiskanja knjige Angele Vode *Žena v današnji družbi* (1934.) objavljen je s njom intervju u kojemu ova bivša logorašica iz Ravensbrücka govori o procesu u kojemu je osuđena na 20 godina robije s prisilnim radom i gubitkom političkih prava na daljnjih 5 godina. Nakon 6 godina provedenih u zatvoru bila je oslobođena, ali do 1983, kada je vođen ovaj razgovor, još nije bila rehabilitirana. Franciščka Buttolo, »O inteligenci i intelektualcih. Pogovor z Angelo Vodetovo«, *Nova revija*, III, 1984, 24-25, str. 2788 — 2791.
- 276 Usp. »Referat Soke Krajačić na IV. plenumu GO AFŽH«, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 277 Vidi Tomšič je, pored Ivana Gošnjaka i Blagoja Neškovića, povjerena ta povjerljiva i odgovorna dužnost. I. Banac, *With Stalin Against Tito*, nav. dj., str. 119.
- 278 Usp. »Rezolucija Plenuma Glavnog odbora Hrvatske protiv klevetničke besprincipijelne kampanje, koja se vodi protiv naše zemlje«, AIHRPH, KZDAŽH, 1948. Na II. kongresu AFŽH svaka je referentica i svaka sudionica u diskusiji dala svoj prilog kritici IB-a koja je također unesena u »Rezoluciju o narednim zadacima Antifašističke fronte žena« u kojoj se, pored ostalog, kaže: »Uspješna borba za izgradnju socijalizma u našoj zemlji zasnovana na principima marksizma-lenjinizma od ogromnog je značaja ne samo za narod Jugoslavije, nego i za međunarodni radnički pokret. Ni bjesomučna kampanja informbiroovskih kleveta uperenih na svrgavanje našeg partijskog rukovodstva, ni neprijateljsko zlobno ometanje naše socijalističke izgradnje od strane CK SKP/b/ i rukovodstava zemalja Informbira nemogu naše narode odvratiti od pravilnog puta kojim nas vodi naša slavna komunistička Partija, pod mudrim rukovodstvom CK KPJ na čelu sa drugom Titom.« AIHRPH, KZDAŽH, 10. 7. 1949.
- 279 Razmatrajući Althusserovu pretpostavku države koja djeluje i funkcioniše samo s pomoću represije i ideološkog zatupljivanja, N. Poulantzas zaključuje: »To u stanovitom smislu znači da efikasnost države počiva na onome što država zabranjuje, isključuje, sprečava; ili na onome što laže, sakriva, prikriva ili uvjerava (...).« Usp. N. Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, nav. dj., str. 27.
- 280 Soka Krajačić, IV. plenum GO AFŽH, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 281 Vida Tomšič, AIHRPH, KZDAŽH, 10. 10. 1948.
- 282 Usp. D. Bilandžić, *isto*, str. 171-175.
- 283 Usp. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora AFŽ Hrvatske, AIHRPH, KZDAŽH, 2. 2. 1950., te dokument veoma sličnog sadržaja koji je pogrešno datiran AIHRPH, KZDAŽH, 1948, no iz njegovog sadržaja proizlazi da je nastao približno u isto vrijeme (spominje se sastanak IO NF 23. 1. 1950!!!).
- 284 AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 285 AIHRPH, KZDAŽH, 1948.
- 286 Na izbore u Crnoj Gori izašlo je 99% žena, u Bosni i Hercegovini 98%, u Hrvatskoj 81, 83% (za Sloveniju i Srbiju podaci su bili nepotpuni). Nav. pr. AIHRPH, KZDAŽH, 1948. Napadno povećanje broja žena u mjesnim narodnim odborima (uz istovremeni pad njihova učešća na višim hijerarhijskim razinama) moguće je tumačiti na dva načina. Jedan je opadanje društvene moći narodnih odbora. Naime, Zakon o narodnim odborima izglasan 28. 5. 1949. trebao je poslužiti dokidanju »birokratsko-centralističkih tendencija koje su težile da upravu narodnih odbora pretvore u ekspozituru aparata centralnih organa vlasti« (nav. pr. D. Bilandžić, *isto*, 174). Drugi je funkcioniranje zakona povećane disproporcije (*law of increasing disproportion*) koji ukazuje da porastom hijerarhijske razine vlasti opada participacija žena. Usp. Sharon L. Wolchik, »Ideology and Equality: The Status of Women in Eastern and Western Europe«, *Comparative Political Studies*, 13, 1981, 4, str. 458.
- 287 AIHRPH, KZDAŽH, 2. 2. 1950.
- 288 U odnosu na 1948. garantirana je opskrba povećana za 5, 2% krušarica, 8, 1% masnoća, 100, 4% mesa, 33% šećera, 35, 8% tekstila, 75% drva, više obuće... »Sve to dokazuje da naša Partija i narodna vlast posvećuje naročitu pažnju pitanju poboljšanja životnog standarda naših trudbenika«. *Isto*.
- 289 Broj žena u proizvodnji 1947. porastao je 45% u odnosu na 1945, a 1949. za 47% u odnosu na 1947. Te su godine u NRH 4393 žene stekle naslov udarnice. *Isto*.
- 290 Prema podacima od 15. 11. 1949. u SRZ su bile uključene 75. 172 žene (54%). *Isto*.

- 291 U tom je trenutku u NRH radilo 53 dječjih jaslica (1.678 djece), 105 vrtića (5.183 djece), 54 dječjih socijalnih ustanova (4.427 djece), a 567 dječjih kuhinja raspodjeljivalo je 101.500 obroka iz Međunarodnog dječjeg fonda. *Isto*.
- 292 Zapisnik sa sastanka tajnica i predsjednica oblasnih odbora AFŽ-a, 3. 1. 1950, AIHRPH, KZDAŽH, 3. 1. 1950. (podv. L. S.).
- 293 Tek koji mjesec prije toga na sastanku Izvršnog odbora AFŽ Hrvatske Anka Berus je kategorički tvrdila: »Smatram drugarice da danas u 1950. godini mi ne samo da možemo nego i trebamo svuda postaviti odbore AFŽ.« Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora AFŽ Hrvatske, AIHRPH, KZDAŽH, 2. 2. 1950.
- 294 Sednica Izvršnog odbora AFŽ Jugoslavije (stenografske beleške), AIHRPH, KZDAŽH, 1951. I u slučaju ovog dokumenta radi se o neispravnom datiranju, što je odmah zamjetljivo, jer je već iz dnevnog reda vidljivo da se sastanak održao prije III. kongresa AFŽ (28–29. 10. 1950.).
- 295 Zapisnik sa sastanka tajnica i predsjednica oblasnih odbora AFŽ-a 3. 1. 1950, AIHRPH, KZDAŽH, 3. 1. 1950.
- 296 Pribilješke sa sastanka tajnica, rukovodioca sekcije »Majka i dete« i istorijskog odeljenja iz Republika u CO AFŽ Jugoslavije«, AIHRPH, KZDAŽH, 10. i 11. 4. 1950.
- 297 »Svim kotarskim i gradskim odborima AFŽ«, AIHRPH, KZDAŽH, 12. 6. 1950.
- * Ovdje se rukopis prekida. Ostale su tek natuknice za nastavak koje ovdje također objavljujemo (primj. D. R. A.):
- + kontradikcije:
 - 1/ KP kao izvor direktiva za AFŽ vs. lični interesi članica (dakle društvo — pojedinac);
 - 2/ odvajanje KP od države/vlasti (porast br. članova KP, postaje masovan partija, usp. Bil. 178) = mijenja se diskurs, ali ne i metoda (društ. matrica, KP je mreža koja prekriva/prožima sve druge društv. mreže)
 - pismo CK KPJ — legitimira promjene — da li ih nalaže jer se žene ne drže planova? Disperzija vlasti? (usp. Bilandžić)
 - Problemi s reorg.*
 - ukidanje profesion. — kartice — brojni otkazi, OTPORI
 - rad u okviru NF nitko ne pokreće, štoviše, guši ga se
 - 26. 9. 50. VT kompromis — oksimoronski model
 - 1951–53. opadanje općenite društv. vidljivosti žena — da li je ono u funkciji smanjenja kompetencija/aktivnosti AFŽ?

Drugi dio

OD ANTROPOLOGIJE ŽENE DO POLITIČKE ANTROPOLOGIJE

Nužnost "ženske perspektive" u etnologiji

Ne jednom do danas povijest je pokazala da se riječ »žena«, izdvojena iz neupitnog poretka očiglednoga, podudara s riječju kriza. »Žensko pitanje«, »ženska prava«, »ženski problem«, ma koju sintagmu da podastire određeni diskurs, ona se javlja u suton neke krize. Zbog toga ću i ovo dovođenje ženâ i etnologije u vezu započeti naznakama krize etnologije koja izbija potkraj šezdesetih godina.¹

Od svog konstituiranja kao znanost, etnologija je usmjerena na proučavanje »drugih«, udaljenih, tzv. primitivnih kultura. I kada je riječ o izvanevropskoj, ali i evropskoj etnologiji, bez razlike u prostornoj distanci, nedvojbena je distanca dviju kultura: one koja postavlja pitanja nasuprot onoj koja je predmet znanstvenog interesa. U oba slučaja onaj koji promatra, tumači, intervenira i konceptualizira kulturu i društvo različito od njegova, nije pripadnik te kulture. No, u slučaju izvanevropske etnologije takav je pristup bio moguć u jednom ograničenom povijesnom razdoblju — periodu prevlasti razvijenog Zapada nad »nijemim«, porobljenim i neosviješćenim kulturama drugačijeg lika. Ono što je, uz ostalo, suočilo etnologiju s vlastitim ograničenjima, bilo je rezultat fundamentalnih procesa emancipacije »primitivnih« društava, zbog čega je nužnost radikalnog preispitivanja etnologijske tradicije imala burne i izvanznanstvene odjeke.

Sprega etnologije i kolonizatorske politike može se pratiti i posredstvom dominantnih teorijskih orijentacija još od unilinearnog evolucionizma devetnaestog stoljeća koji podastire sliku »divljaka« u vrijeme najizrazitije kolonijalne ekspanzije i na taj je način i »teorijski« pravda. Etnologija stoga nije, kako je jednom ustvrdio Claude Lévi-Strauss, »nečista savjest Zapada«, već je više plod »vjere u vlastitu superiornost« (J.

Copans). Predmet proučavanja postaje ideološki proizvod na taj način što »primitivnost« (sa svim zamislivim konotacijama) tih društava konstruira i formulira sa stanovišta onih interesa koji su izvanjski i tuđi proučavanoj zajednici. »Empirijsko područje etnologije proizvod je političke i ekonomske povijesti koja integrira različita društva unutar materijalne i intelektualne orbite Zapada«², naglašava francuski etnolog Jean Copans. Razlike između zapadnih i »primitivnih« zajednica ne smatraju se posljedicom historijskih razlika (nejednak razvitak), nego se uzimaju za specifična i nesvodljiva obilježja same njihove *prirode*. Uzmimo, primjerice, onu različitost koja inzistira na historičnosti zapadnih društava i nehistoričnosti društava koje proučava etnologija. »Da su domoroci proučavali sami sebe, reklo bi se da se bave poviješću ili filologijom, a ne etnologijom«, zaključuje Lévi-Strauss.

Kada je u jednom trenutku spomenuta sprega znanosti i organiziranog političkog nasilja postala odveć kompromitantna (npr. skandal oko projekta Camelot, izravno sudjelovanje etnologa u špijunaži, itd.)³, valjalo se suočiti s proturječjima, do tada latentno prisutnima, koja su se očitovala na dva plana: 1) na planu implikacija djelatnosti etnologije, tj. njezine identifikacije s kolonijalističkom praksom i pogledom na svijet; 2) unutar same discipline, tj. propusta da se pojme i prihvate granice i karakter vlastite djelatnosti.

Naime, epistemološki gledano, etnološke spoznaje nose u sebi crte »znanstvenog kolonijalizma«, u kome se »težište stjecanja znanja o određenom narodu smješta izvan njega« (J. Galtung)⁴. Na taj je način i etnolog — »domorodac« žrtva istog odnosa moći i nejednakosti, jer sliku o svojoj sredini usvaja iz druge, »kompetentnije« ruke, tj. onako kako je viđena, formulirana i uobličena od strane »došljaka« s pomoću njegova kategorijalnog aparata.

Oba ova plana možemo smatrati izdancima proturječja, utkanih u temelj čitave tradicije znanosti i njezina »objektivizma«. Iako se demistifikacija pojma znanstvene objektivnosti javlja i prije u vidu radikalne sumnje u sklopu drugih društvenih znanosti (T. Kuhn, C. W. Mills, T. Roszak i dr.), taj je problem složeniji kada je riječ o etnologiji. Utjecaj društvenog, političkog i ekonomskog položaja istraživača na izbor pristupa, podataka i njihovu interpretaciju još više se pojačava činjenicom da osim klasnih i ideoloških razlika postoji gust splet kulturnih karakteristika koje istraživača odvajaju od predmeta proučavanja. Ograničenost »pogleda izvana«, kao nosioca znanstvene objektivnosti, nametnula je potrebu uvođenja novih metodoloških pretpostavki — mnogodimenzionalnost poimanja zbilje nameće zamjenjivanje pojma jedino važećega, objektiv-

nog znanja pojmom znanja dobivenog na temelju određene perspektive gledanja. Prihvatanje stava da je znanje nužno parcijalno, te da zahvaća stvarnost s posebne egzistencijalne pozicije promatrača, omogućit će, ako se jedan aspekt više ne predstavlja kao totalitet, nove i objektivnije spoznaje.

Potpuno razobličavanje predodžbe o etnologiji kao nepristranoj i nezavisnoj disciplini i kritika njezina političkog savezništva (bilo kolonijalnog, kao što je to u slučaju izvan-evropske etnologije, bilo klasnoga, u slučaju evropske) dovela je do spoznaje da znanstvena djelatnost, želi li djelovati u skladu s interesima i istinskim potrebama ljudi koje proučava, a ne promicati isključivo osobne i profesionalne interese discipline i njezinih poslenika, nužno mora postati angažirana disciplina, svjesna i izvanznanstvenih implikacija svog djelovanja.

Međutim, kritika etnoloških paradigmi, koje su podržavale nejednakost između razvijenih i nerazvijenih, ne ostaje samo na tim općim, nacionalnim relacijama. Već u jeku najžešćih rasprava o granicama etnološkoga pristupa javlja se svijest o tome da tradicija proučavanja nekih društvenih skupina (obično marginalnih, kao što su žene, omladina, obojeni, manjine), i u industrijskim zemljama i u zemljama u razvoju (done-davno privilegiranom »terenu« etnoloških istraživanja), sadrži sve elemente kolonijalističkog pristupa. Specifična problematizacija žene i njezine djelatnosti u sklopu etnologije, izlazak iz posebne vrste »nevidljivosti« žene u znanosti, pa i u etnologiji, dobila je svoj najjači poticaj za oslobođenje žena, koji su sveobuhvatno pristupili preispitivanju i »raskrinkavanju« tradicionalnih predodžbi o ženi i njezinu položaju, odnosu spolova, njihovoj podjeli rada i karakteru ženskosti i muškosti u pojedinim društvima. Taj pokret, koji u akademskom svijetu doživljava svoj puni procvat početkom sedamdesetih godina, »senzibilizirao« je znanstvenike (prije svega žene) da na novi, dekolonizirani način pristupe proučavanju žena kao marginalne društvene skupine, koja tvori polovicu čovječanstva. Kritika neadekvatnog pristupa ženi u sklopu etnologije dio je šire kritike postojećeg seksizma u znanostima, kako prirodnicima, tako i društvenima, koji prepoznaje, označava, smatra valjanima, interpretira »interese i djelatnosti muškaraca u društvu koje se razlikuje i dijeli po spolu« (Ann Oakley)⁵ i u kome je kategorija spola i problem njegove socijalne konstrukcije posve zanemarena u društvenim znanostima, ili je pak puna predrasuda o »vječnim« obilježjima i sklonostima spolova.

Sažet ću ovdje osnovne točke kritike etnologije, primijenjene na pristup proučavanju žene.

1.

Žena je u vlastitoj, kao i u ostalim kulturama, onaj »drugi«. Njezino je određenje uvijek negativno — žena je reziduum pojma »čovjek« koji nije muškarac. Njezina je različitost tumačena kao njezina ahistorična, naravna bit, jednom za svagda spoznatljiva i spoznata. Univerzalna biološka kategorija spola (*sex*) supsumira i zamagljuje pogled na kategoriju roda (*gender*)⁶ koja je rezultat društveno nametnute podjele među spolovima i proizvod je konkretnih društvenih odnosa na planu seksualne ekonomije, koji ljudska bića muškog i ženskog roda pretvaraju u muškarce i žene.

Stoga je adekvatna konceptualizacija žene⁷ jedna je od prvih zadaća koje je postavila ova perspektiva kritike etnologije.

2.

Ono što kritika etnologije tumači kao integriranje razlikâ kultura koje su predmet proučavanja i one koja postavlja pitanja u krug intelektualne i materijalne orbite Zapada, u stvari je kritika prevlasti muškog utjecaja (*male bias*) na teorijske pretpostavke, iz kojih nužno proizlazi određeni tip etnografskih podataka. Takva teorija, nazovimo je muškom, proizvod je akademske tradicije koju su uglavnom stvarali muškarci, a počiva na ustrojstvu industrijskog, zapadnog, građanskog društva kojega je dio.

Teoretičari su u temelje svojih pretpostavki ugradili ideološke predrasude koje njihova vlastita kultura ima o ženi i o njezinu položaju, te su već unaprijed osudili ženu na relativnu nevidljivost, usredotočujući se u većoj mjeri na zanimanja i djelatnosti muškaraca.⁸

3.

Znanstveni se kolonijalizam, prilikom proučavanja žene, logički nadovezuje na univerzalnu razdvojenost, pa time i suprotstavljenost spolova. Muškarac–etnolog je ovdje dvostruki *outsider*: on je stranac u proučavanoj kulturi, a također je i stranac u »ženskom svijetu«. Kako će se s teškom prtljagom predrasuda o ulozi žene u svom društvu probiti do ključa razumijevanja »ženskog jezika« (jezik tijela, čuvstvenosti, čulnosti, komunikacija ženâ unutar vlastite skupine)? Neizvjesnost toga pothvata pojačava još jedna činjenica: ženski je svijet najčešće dostupan posredovanjem lokalne »muške« strukture ili, kako je naziva Edwin Ardener⁹, dominantne grupe, za razliku od prigušene, utišane ženske grupe. Taj autor tumači prevlast muškog utjecaja kao prevladavajuću prisutnost muškaraca — kao etnologa, kazivača i ljudi o kojima etnolozi izvješćuju, suprotstavljenu relativnoj odsutnosti žene. Muška se dominacija zasniva na či-

njenici da su u proučavanim društvima muški modeli društva dostupniji strancima, nego što su to modeli koje fomuliraju žene. Ta je tendencija posljedica različitih djelatnosti i iskustava muškaraca i žena. Muškarci su neusporedivo češće sudionici političkih aktivnosti i javnog diskursa, mobilniji su od žena koje su većinom ograničene na područje doma. Zahvaljujući većoj pokretljivosti, češće dolaze u dodir s pripadnicima drugih zajednica i, u skladu s time, suočeni su s problemom definiranja »sebe i svojih žena«, nasuprot »drugima i njihovim ženama«. Tako određeni, modeli društva se razmjenjuju, a istodobno su stavljeni na raspolaganje manje mobilnim članovima društva, koji ih mogu preuzeti ako se ukaže potreba. Zbog toga žene, pod određenim okolnostima, suočene s problemom definiranja, mogu preuzeti modele društva u onom obliku u kome su ih formulirali muškarci (kao dominantna skupina). Modeli koje mogu formulirati žene na osnovi svojih iskustava, neovisno o muškarcima, nisu predmet javnog diskursa, pa se ne mogu ni izraziti istim mehanizmima komunikacije i u istim situacijama kao što to mogu muški modeli.

No, kakvi su izgledi za adekvatnije proučavanje žena u sve brojnijim slučajevima, kada se na teren upućuju žene–istraživači? Analiza literature je pokazala da se i ovdje mogu potvrditi analogije s općim stanjem u disciplini. Naša žena–etnolog (je li slučajno da i unatoč brojnosti djelatnica nije uvriježen i ženski rod zanimanja?) u mnogome nalikuje krotkom domorodačkom etnologu koji znanja o svojoj kulturi usvaja iz druge ruke.

Prestiž muškarca u našem društvu toliko je izražen da žena, u etnologiji ili u bilo kojoj drugoj profesiji može steći poštovanje ili ugled samo ako se bavi pitanjima koja muškarci smatraju važnima. Tako su žene–etnolozi bile djelatne godinama, rijetko je moguće otkriti bilo kakve razlike između njihova rada i rada muškaraca etnologa. Profesionalna edukacija uključila je učenje mišljenja iz muške perspektive tako da se ne bi trebalo čuditi što su žene postavljale ista pitanja kao i muškarci.¹⁰

Postoje i iznimke, kao što su npr. radovi Margaret Mead ili pak klasična studija Phillis M. Kaberry *Aboriginal Women: sacred and profane* (1939) koja je uspjela doprijeti do oba modela definiranja društva: dok su muškarci tvrdili da postoji prevlast muškaraca, žene su je, u nekim svojim iskazima, najžešće nijekale.

4.

Mnogodimenzionalnost poimanja zbilje koja teži zamjenjivanju pojma jedino važećega i, kao što smo vidjeli, pogrešno nazvano objektivnog znanja, pojmom znanja dobivenog na temelju određene perspektive gleda-

nja, otvara novo polje mogućnosti za ono, što sam u naslovu navijestila kao žensku perspektivu u etnologiji. Dosadašnja objektivnost, zapravo muški kut gledanja, ostavljala je spoznaju o cijelosti ljudskoga svijeta nepotpunom, pa time znatno iskrivljenom, što znači i neznanstvenom.

Temelji za to već postoje. Posljednjih desetljeća prisutan je proces preispitivanja etnologijske tradicije i težnja za izgranjom takve etnologije koja će radikalno preispitati svoje korijene i granice i redefinirati svoje postulate kojima će žena postati »vidljivom« ne samo unutar discipline, već i prisutna u društvu. Borbena antropologija (nezaobilaziva je sveza s akcijskom antropologijom) koja želi omogućiti nove obzore u analizi spolnosti u društvu, poprimit će obrise nove orijentacije i dobit će, utemeljena na znatnom broju radova s tih polazišta i pretpostavki, naziv antropologija žene.¹¹ Zasnivanje takve alternativne perspektive nije moguće bez prethodne kritike izvora, kao što sam već napomenula, muški posredovanih izvora. Žena (njezine djelatnosti, čitav njezin svijet, modeli društva kako ga ona doživljava), do sada potisnuta na usku funkcionalističku marginu, vidljiva u onoj neizbježivoj mjeri u kojoj je nezamjenjiva za funkcioniranje određenog društva, ipak je naišla na prikladniji izraz u nekim područjima istraživanja kulture. Ardener smatra da su studije rituala i simboliziranja omogućile lakšu komunikaciju sa ženama, da se mnogo podataka s tog područja odnosi na žene, te da ono što ti podaci donose često osporava muške modele društva. Ukrstiti ovako dobivene podatke s onima koje nude mušku sliku svijeta, već znači skinuti veo koji je zatamnjavao konkretum egzistencije, ne samo ženâ, već i cijele zajednice. Druga je zadaća promjena optike terenskih istraživanja. Literatura s područja antropologije žena došla je do zanimljivih spoznaja, ponavljajući pojedina terenska istraživanja na dekoloniziran način, shvaćen ovdje kao »demaskulinizirani«. Nadalje, ženska će perspektiva omogućiti osvajanje novih područja istraživanja: omogućit će problematiziranje spolne podjele u različitim društvima i kulturama prema kojoj je teorija bila ravnodušna, tj. shvaćala je kao zadanu, integrirala je i na njoj se temeljila¹² ne preispitujući je.

Ženska perspektiva ima mogućnost i odgovornost da pridonese reinterpretaciji i redefiniciji temeljnih kategorija ljudskog postojanja, da korigira jedan isključivi način interpretacije koji je prevladavao tijekom cijele povijesti razvitka etnološke znanosti, da istraži istinski neistraženi kontinent i usmjeri se na razaranje ideologiziranog poretka očiglednoga.

BILJEŠKE

- 1 Već i etimološki izvod same riječi *žena* ukazuje na jednostranu semantičku razinu tog pojma. Prema *Etimološkom rječniku* Petra Skoka, žena dolazi još od indoevropskog korijena koji znači radati, a muškarac od korijena koji znači misliti, gospodariti.
- 2 Jean Copans, »De l' ethnologie à l'anthropologie«, u: Copans, Godelier, Tornay, Backes-Clement: *L'anthropologie: science des sociétés primitives?*, Éditions E. P., 1971.
- 3 Lydia Sklevicky, »Antropolog heroj u akciji«, *Pitanja*, 1977, 4-5, str. 69.
- 4 Johan Galtung, »After Camelot«, u: *The Rise and Fall of Project Camelot*, ur. I. Horowitz, Cambridge M. I. T. Press, 1967, str. 296.
- 5 Ann Oakley, »The Invisible Woman: Sexism in Sociology«, u: *The Sociology of Housework*, Martin Robertson, Oxford, 1978, str. 2.
- 6 Gayle Rubin, »Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex«, u: *Toward an Anthropology of Women*, ur. Rayna R. Reiter, Monthly Review Press, N. Y. & London, 1975, str. 178-180.
- 7 Felicity Edholm, Olivia Harris, Kate Young, »Conceptualising Women«, *Critique of Anthropology* 3, 1977, 9-10, str. 101-130.
- 8 M. Z. Rosaldo, »Woman, Culture and Society: A Theoretical Overview«, u: *Woman, Culture and Society*, ur. M. Z. Rosaldo i L. Lamphere, Stanford Univ. Press, 1974, str. 3.
- 9 Edwin Ardener, »Belief and the Problem of Women«, u: *The Interpretation of Ritual*, ur. J. S. La Fontaine, Tavistock, London, 1972. Citirano prema K. Milton, »Male Bias in Anthropology«, *Man*, 14, 1979, 1.
- 10 Sally Slocum, »Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology«, u: *Toward an Anthropology of Women*, str. 49.
- 11 Žarana Papić, Lydia Sklevicky, »Ka antropologiji žene«, *Revija za sociologiju*, 1980, 1-2.
- 12 Christine Delphy, »A Materialist Feminism is Possible«, *Feminist Review*, 1979, 2, str. 87.

Matrijarhat: Prijevor mitologije, ideologije i utopije*

Ideja o povijesnoj zbiljnosti vladavine žena doimala se, prema riječima Uwea Wesela, nevjerojatnom, kada je objavljena u Bachofenovu djelu *Materinsko pravo* 1861. godine. Premda je bila tijekom vremena postepeno prihvaćena od marksizma, psihologije, književnosti i ženskih pokreta, ona je još i mojoj generaciji studenata etnologije tumačena kao puka tlapnja jednog beznadnog edipalca, konzervativca pod jakim utjecajem romantike, svjesno antiracionalnog protivnika pozitivističke historiografije svog vremena. Danas brojne rasprave o toj temi pobuđuju ujedno strah i nadu; strah onih na vlasti od moguće repeticije »kaosa« koji priziva slika »žene na vlasti« i nadu ljudi s margina užasnutih mogućim ishodom vladavine »racionalne« tradicije poznate prakse moći. Knjige (o kojima će biti riječi u ovom ogledu, bez obzira na njihovu znanstvenu utemeljenost, metodološku dosljednost i ishodišno nadahnuće, usredotočene su na propitivanje matrijarhata kao povijesne stvarnosti i mita, ali i na otkrivanje u njemu iskoristivih utopijskih elemenata.

Rasprava Uwea Wesela¹ koja nosi podnaslov »O Bachofenovom 'Materinskom pravu' i položaju žena u ranim društvima pre nastanka državne vlasti« istražuje sve mogućnosti koje otvara Bachofenovo klasično djelo. To je prvenstveno kritička analiza u njemu iznesenih podataka, metode i pojmovnog aparata, nakon čega slijedi pokušaj historijske rekonstrukcije matrilinarnosti i naposljetku izgradnja teorijskog modela prelaska od matrifokalnosti ka patrijarhalnom načelu društvene organizacije. Pri tom se Wesel služi kritikom izvora te komparativnom analizom — u prvom dijelu knjige Bachofen je suočen s »historijskom provjerom«, a u drugom dijelu s etnološkim spoznajama. Bachofenov se spoznajni postupak o stvarnom postojanju »ginekokracije« temelji na mito-

logiji shvaćenoj kao sjećanje na stvarne historijske događaje te na zapisi-
sima trojice grčkih povjesničara: Herodota (5. st. p. n. e.), Heraklida
Pontijskog i Nimfisa iz 4. st. p. n. e., te filozofa Nikole Damaska (1. st.
p. n. e.). Postepeno potiskivanje žena i prelazak na patrijarhat on poima
kao opći razvoj ka duhovnom, muškom principu. Wesel nadalje analizira
djela koja su mogla poslužiti kao potvrda Bachofenovim tezama: Mor-
ganovo *Drveno društvo* (1877) i Engelsovo *Porijeklo porodice* (1884). Po-
red učenja o matrijarhatu ovo »značajno trojstvo«² udarilo je temelj evo-
lucionističkog shvaćanja razvoja ljudskog društva. Pregledom odobrava-
nja i odbijanja *Materinskog prava* dobivamo popis prominentnih autora
i djela: među odobrateljima nalazimo među ostalim od književnika T.
Manna, Rilkea, Benjamina, psihoanalitičare Freuda, Reicha, Fromma,
Horkheimera, od filozofa tu je Lukács, dok najpoznatiju skupinu čine
feminističke autorice od dvadesetih godina do danas. Najoštriji ospora-
vatelji Bachofenovih ideja bili su pored historičara i etnolozi. Nakon po-
četne naklonjenosti koju su pokazivali McLennan, Morgan i Tylor, et-
nolozi ga odbacuju zbog sve veće ahistoričnosti same etnologije koja od-
bija istraživanje razvoja kultura, ali i zbog toga što su poznata druga
matrilinearna društva u kojima muškarci imaju apsolutnu prevlast. Jed-
nodušno prihvaćanje Bachofena postojalo je sve donedavno tek u mar-
ksističkoj literaturi socijalističkih zemalja, u kojima je neosporavani ma-
trijarhat (preko zasada Morgana — Engelsa — Bebel) trajao kao za-
jedničko dobro materijalističke historiografije. Postavljajući si temeljno
pitanje što je danas preostalo od Bachofenovih otkrića, Wesel se najprije
usredotočuje na strogo određivanje pojmova. Ključni pojam materinsko
pravo (*Mutterrecht*) kod Bachofena je sinonim za ginekokraciju — do-
minaciju žena u porodici, određivanje srodstava po ženskoj liniji, iz čega,
po njemu, nužno proizlazi povezanost s političkom dominacijom žena u
društvu, tj. njihova vladavina nad muškarcima. Osamdesetih godina pro-
šlog stoljeća ulazi u upotrebu novi pojam — matrijarhat, koji sasvim po-
tiskuje riječ ginekokracija, kovanicu nastalu kao suprotnost pojmu patri-
jarhata koji kod Bachofena stoji za univerzalnu vlast muškarca u porodici
i društvu. No, prema Weselu, materinsko pravo nediferenciran je pojam
i ima tri značenja: 1) kod Bachofena to je sinonim za ginekokraciju; 2)
upotrebljava se u smislu matrilinearnosti kao suprotnosti patrilinearnosti
a da se ničim ne upućuje na dominaciju žena; 3) javlja se i kao mješovit
pojam, naročito u arheologiji i povijesti starog vijeka. Pojmovi matri/pa-
trilinearnosti i matri/patrilokalnosti znanstveno su dostatno određeni a
kao nadomjestak materinskom pravu/ginekokraciji/matrijarhatu Wesel
predlaže termine matrifokalnost, odnosno matricentrično društvo. Ti

pojmovi približno istog značenja obilježavaju društva u kojima žene ima-
ju stanovitu dominirajuću ulogu u porodici, a ponekad i u društvu. Takva
su društva, koja se međusobno mogu znatno razlikovati, redovno matri-
linearna i matrifokalna i unatoč mogućem dobrom položaju žena ne mo-
že se govoriti o njihovoj vladavini. Drugi Weselov korak u propitivanju
Bachofenova nasljeđa sastoji se u »historijskoj provjeri«: suočavanju nje-
gove interpretacije mitološke odnosno povijesne građe s drugim izvorima
i interpretacijama kulture Likije, Egipta i Krete.³ Zaključak je da Bacho-
fen krivo interpretira izvore budući da je u antičko doba riječ ginekokra-
cija bila negativno konotirana i izražavala opću bojazan za opstanak »od
prirode danog muškog uređenja«. U zaključnom poglavlju prvog dijela
knjige (»Istorija«), Wesel Bachofena upoređuje s Kolumbom. On je ot-
krio jedan mit i opisao ga kao opći historijski i kulturni stupanj čovječan-
stva. Time je stvorio *novi mit* čiji je sadržaj moralna i duhovna nadmoć
muškaraca koji su poslije dugih borbi naposljetku svladali kulturnu nad-
moć žena. Dok je za samog Bachofena i njegovo vrijeme (da li zaista
samo njegovo?) taj novi mit imao funkciju legitimiranja vladavine muš-
karaca, njegova je ideološka snaga bila prepoznata i dalje razvijana i od
ženskih pokreta koji upravo tada stupaju na evropsku povijesnu scenu.
Unatoč obilju pogrešaka koje je u njegovu djelu utvrdio Uwe Wesel, pre-
sudno je za evaluaciju značenja Bachofenova djela to što je prvi uzdrmao
vjeru u univerzalnost patrijarhalne porodice, jer »Odjednom se opet čuo
prizvuk vlasti u reči, vlasti o kojoj je moglo da se diskutuje. Patrijarh je
postao čovek koji je morao da se opravdava«. ⁴

U drugom dijelu knjige (»Etnologija«) Wesel se okreće empirijskim i
teorijskim rezultatima etnologije, kušajući historijski rekonstruirati nuž-
ne uvjete postojanja društva bez potlačenosti žena. Istražuje položaj žene
kod ratara i pastira-stočara. Potom se koncentrira na matrifokalnost kod
Hopi Indijanaca i Irokeza. Njegov je zaključak da u tim društvima postoji
ravnoteža odnosa moći. Štoviše, matrifokalnost otkriva jedan radikalno
različit koncept moći: prevaga žena nije bila vezana uz individualno gori
položaj muškaraca, za razliku od patrilinearnih/lokalnih društava kada
prevaga muškaraca uvijek individualno ide na račun pojedinih žena. La-
nac uzroka nužnih (mada ne i dovoljnih) za postojanje takvog tipa dru-
štava izražen je na sljedeći način: motička zemljoradnja → kolektivni rad
žena → matrilokalnost → matrilinearnost. Obilježja konkretnih etnološ-
kih primjera takvih društava pokazuju da pored toga u njima uopće
nema (muškog) autoriteta, te da je očita labavost porodičnih veza (dru-
gim riječima, struktura male porodice bitno utječe na pogoršanje žena).
Presudna kombinacija (ili elementi modela »političke ekonomije spolno-

sti« prema teoriji Gayle Rubin⁵) za poraz matrifokalnosti prema Weselu izgleda ovako: egzogamija → patrilokalnost → otkup nevjeste → poliginija. Po njegovu mišljenju, nijedan od prva tri elementa uzet zasebno ne upućuje na nužnu diskriminaciju žena, već ima »mudre društvene funkcije«. Tek s dodatkom poliginije žene postaju pasivni objekti razmjene i bivaju svedene na vrijednost robe. Iako dobar dio svog dokaznog materijala preuzima iz rezultata američke antropologije žene, Wesel upućuje kritiku njezinim autoricama zbog teze o univerzalnoj potlačenosti žena do koje su došle prihvaćanjem etnoloških podataka bez historijske analize. Historijska analiza, naime, omogućava utvrđivanje većeg broja matrifokalnih društava. No Bachofen ih je, nailazeći na njihove tragove, proglašavao matrijarhatskim, ne mogavši pojmiti (ideja je još sablažnjivija od vlasti žena) da u njima uopće ne postoji vlast. Weselove elegantno izvedene kritike ne mimoilaze ni Lévi-Straussa (pretjeranost teorije o razmjeni žena), ni Morgana i Engelsa (postanak patrijarhalne porodice nezavisan je od postanka privatnog vlasništva). Sučeljavajući u završnom poglavlju »najraniju prošlost i blisku budućnost«, upozorava na treći i još zanemareniji dio procesa političke ekonomije spolnosti — vezu pojave političke vlasti koja nastaje kad se dominacija muškaraca nad ženama proširi u dominaciju muškaraca nad muškarcima. Pitajući se koje pouke prošlosti mogu poslužiti zaključcima za budućnost, Wesel upućuje još jedan sjetni pogled na *cause célèbre* društava bez vlasti i dominacije, društva jakih žena i slobodnih muškaraca — na Irokeze. »Povoda za to danas ima dovoljno.«⁶

Neki od tih povoda zasigurno su potakli Claudiu Schmölders da skupi mitske pripovijesti o »divljoj ženi« koje u čitalaca imaju pobuditi čuđenje, strah i žudnju. U njima se žena pojavljuje samostalna i autonomna, u mnoštvu elementarnih obostranih i onostranih uloga i figura, onakvih kakve ih je mitski pripovjedač pronašao dijelom u ženskoj svakodnevnici ili im ih pripisao složivši ih u funkcionalno jedinstvo. U predgovoru knjizi autorica svoj izbor označava kao angažiran i subjektivan — najavljuje igru simboličkim proizvodima pozivajući čitatelje da joj se pridruže.⁷ Svako poglavlje, posvećeno jednoj ulozi/slici »divlje žene«, koje sadrži nekoliko priča pretežno izvan-evropskih naroda (tek ih je nekoliko iz evropske tradicije, čak i jedna »srpsko-hrvatska« vještica), ima uvod, »dijelom informativan, dijelom zbujujući«⁸. Komentari priča sadržani u tim uvodnim naznakama doista zbujuju jer Claudia Schmölders rabi neobično eklektičan teorijsko-interpretativni okvir. Jednom su to psihoanalitička tumačenja: jungovska, kao u poglavljima »Velika majka«, »Putovanje njezina života«, »Životinjska zaručnica, Kći bilja«, ili frojdovska,

u poglavlju »Zavodnica«! Drugi će put to biti strukturalna antropologija Lévi-Straussa (»Vidarica, Čarobnica«), ili pak izvještaj starih putopisaca »Amazonka, Mlada junakinja« i književnika antike. Ponegdje svi oni zajedno, što ipak ne umanjuje užitak čitanja o »Divljoj kuharici«, »Čarobnici i vještici«, »Dobroj vili i suđenici«, »Vodenoj ženi« i drugima. U Pogovoru teorijskih pretenzija, posvećenom u cijelosti mitskoj mašti, autorica ističe kako se u drugoj fazi novih ženskih pokreta (osamdesetih godina) osvještava pitanje o vlastitoj povijesti i tradiciji žena. Po njezinu su mišljenju dosad najrabljenije slike žena proizvod »muške fantazije« koja ih je uvijek formulirala kao svoj *alter ego* u obliku polarnih suprotnosti (kurva/svetica, anđeo/vještica, kućanica/Amazonka i sl.). Tražeći za sebe »legitimirajuće rodoslovlje«, žene su otkrile samo dvije pretkinje: Vješticu i Boginju mjeseca/Veliku majku, slike koje zajedno čine mitski paradoks, jedinstvo zastrašujućeg i prisnog. No, »mitski pripovjedač«, Lévi-Straussov *bricoleur*⁹, iz svog priručnog arsenala iznalazi velik broj elemenata koje slaže na bezbroj načina u različitim pripovjedačkim kulturama. Upravo bogatstvo i višeslojnost njegovih proizvoda daje elemente mogućeg identifikacijskog modela jednog punijeg samopoimanja žene (*Selbstbild*). Slike koje on nudi iskazuju imanentnu dvoznačnost žene (»između kuhinje i kozmosa, tave i pakla«, »zaštitnice i žderačice vlastite djece«) i pružaju mogućnost razrješenja. »Mitska mašta je u stvari prvi oslobađajući odgovor na teror elementarnog, iskorak iz nijemog straha.«¹⁰ Zaobilazeći kompleksne diskusije o mitu, autorica prihvaća određenje mita koje daju braća Grimm. To su simbolički proizvodi koji funkcioniraju kao fantastična i, ako je moguće, didaktička utjeha, podjednako udaljena od realistične opomene sage i tjelesnosti lakrdije. Repertoar »narativnog kućanstva« mitskog pripovjedača u pričama ove zbirke i ženi današnjice, nada se Claudia Schmölders, može pružiti protuslike (*Gegenbilder*) za vlastita tjeskobna civilizirana i siromašna osjetila, na isti način na koji su »divlji ljudi« srednjeg vijeka služili kao protuslika uljuđenom dvorskom društvu. One sadrže subverzivni potencijal da upozore na štetočinstvo jednog isuviše bogatog društva »koje iskorištava prirodu bez kućevnog smisla za dijalog s tijelima, s konkretnim«. I naposljetku: »Možda će konačno druge priče upraviti naš pogled s čangrizave monotonije vladajućeg mišljenja na nasmijanu i uplakanu polifoniju potlačenog.«¹¹ Okrepljujuće poruke pripovjedačke, mitske mašte možda mogu potaknuti i civilizacijski zaokret, otvoriti prostor za igru i osporavanje, za znati-želju, »aus dem Zählen wieder ein Erzählen machen«...¹²

Heide Göttner-Abendroth, u knjizi opisnog podnaslova *Matrijarhalne religije u mitu, bajci i epici*, u velikoj mjeri sužava prostor dijalektičke igre

suprotnosti, kako je u *Divljoj ženi* prekorava C. Schmölders, nazivajući je »suvremenom propovjednicom Velike majke i matrijarhata«¹³. Štoviše, ova autorica odbacuje sama načela dijalektike smatrajući je proizvodom patrijarhalnog mišljenja. Tek je patrijarhalni kozmos polariziran suprotnostima, dok matrijarhalni počiva na ideji trijada po uzoru na trostruki mjesec, simbol trojstvene boginje matrijarhata u njegovu najvišem razvojnom stupnju. Matrijarhalni je kozmos nehijerarhičan, a njegovom kozmičkom dezintegracijom u patrijarhatu dolazi i do društvene i psihičke dezintegracije. Boginja i njezin heroj proizvod su epohe dominacije žena, epohe jedinstva u kojoj boginja predstavlja božansko načelo, kozmičku integrativnu snagu i kreativnu sposobnost uopće, dok je njezin heroj (kralj) princip herojskog žrtvovanja, cikličkog (sezonskog) umiranja i rađanja, smješten u jezgri božanskog. Razbijeno jedinstvo, izgublenu cjelovitost kozmosa i čovjeka koje je ujedno i »patrijarhalno izobličavanje naše ženstvenosti« moguće je ponovno zadobiti otkrivanjem matrijarhatskog nasljeđa. U njemu sadržano određenje ženstvenosti i muškosti može ženu današnjice izbaviti smrtonosne dijalektike patrijarhalnog stanja duha i ujedno postati putokazom (ideološkom platformom, reklo bi se po autoričinu politiziranom diskursu), naznakom jedne konkretne utopije. Cilj je ove knjige dakle dvojak: proizvesti ideologiju oslobođenja od patrijarhata i, kao za to nužnu predradnju, teoriju matrijarhata — istražiti njegovu povijesnu egzistenciju koju je tradicionalna historijska znanost u svom 3000 godina dugom postojanju promišljeno odstranjivala iz naše povijesne svijesti. Metodološko polazište autorica označava kao transdisciplinarno, praćeno »ideološko-kritičkim oprezom« (on je sadržan u kritici znanstvenih kritika matrijarhata). Okvirnu shemu svoje studije H. Göttner–Abendroth postavlja na sljedeći način:

- 1) Religija — mitologija boginja Zemlje i Mjeseca;
- 2) Ritual — godišnje svečanosti inicijacije heroja, svadbe Boginje i heroja, herojeve smrti i ponovnog rođenja;
- 3) Struktura obitelji/države — rodovska struktura s materinskim pravom (matrilinarnost/lokalnost), ginekokracija;
- 4) Ekonomija — poljoprivreda, vrtlarstvo, obrada zemlje, zajedničko rodovsko vlasništvo.

Kada su sve četiri instance ove sheme prisutne u jednom društvu, može se govoriti o matrijarhatu. Kao relevantni povijesni izvor svojoj studiji autorica navodi matrijarhalnu mitologiju¹⁴ — sto dvadeset godina nakon *Materinskog prava* ovaj princip očito nije izgubio na zavodljivosti. Na osnovi provedbe strukturalne sheme matrijarhatskih religija¹⁵ u indoevropskom prostoru, autorica namjerava izvesti relevantne zaključke o kultur-

noj i socijalnoj povijesti svjetskog matrijarhata. Grandiozni zadatak čiju je realizaciju (kada bi uopće bila moguća) potpuno promašila! Njezina analiza funkcionira (bez obzira na pogreške u premisama) u čitanju mita na semantičkoj i semiološkoj razini. Štoviše, to čitanje proizvelo je vrlo intrigantnu lektiru, neki *sub-genre* znanstvene fantastike¹⁶ izokrenute naglavce. Zaplet postaje još uzbudljiviji u dijelovima knjige o bajci i epici u kojima H. Göttner–Abendroth upućuje na podzemno djelovanje obraza matrijarhatskih religija u patrijarhalnoj kulturnoj tradiciji. U njima ona prepoznaje utopijske elemente koji su nadmudrili lukavstvo patrijarhalnog svjetskog uma. Oni istrajavaju u alternativnim kultovima donjih slojeva, kao tajni kultovi i čitave subkulture, kao ono običajno (folklor, sage, bajke). Možda je najiritantniji propust knjige nedostatnost objašnjenja razloga transformacije matrijarhatskih u patrijarhatske religije. O tome ne doznajemo ništa više od činjenice da je do tog prelaska došlo činom nasilja, što je dokumentirano materijalima iz motiva (*Götterschlacht Mythen*). Nasilje, koje je nepoznato u matrijarhatsko doba, time postaje konstanta patrijarhalnog svijeta — njegovog mišljenja, znanosti i društvene prakse. Stoga se i ne čini nelogičnom utopijska vizija H. Göttner–Abendroth koja smatra da je jedina šansa ljudskog preživljavanja u kozmosu povratak Here, Hagie Sofie, Jörde — ako nam za to još uopće dostaje vremena.

Ma kako različite, ove tri knjige, svaka na svoj način, promišljaju matrijarhat u njegovim mitskim, ideološkim i utopijskim dimenzijama. Weselova se knjiga nadovezuje na znanstvenu tradiciju osporavanja mitološkog mišljenja, dok Claudia Schmölders i Heide Göttner–Abendroth u mitu nalaze nove poticaje za umornu maštu i opustošenu znanost bez/protiv žena. Dok Wesel raskrinkava Bachofena kao izumitelja novog mita, njegovo je djelo do danas ostalo inspiracija objema autoricama za ideologizirano osporavanje vladajuće, patrijarhalne ideologije. Da je vrijeme sazrelo da matrijarhatska/matricentrična tradicija jedne drugačije shvaćene moći predstavlja poželjni izvor nove utopije, slažu se svi autori. Mogući prigovori o neznanstvenosti te teze očito su bespredmetni. Premda možemo prihvatiti Weselovu ogradu da »ma kakvu prošlost imale žene, nijedna ne daje uzor za budućnost«¹⁷, ne čini se naodmet napomenuti da zaroniti u prošlost, pa makar i fantastičnu, nije nerazumni korak pri mišljenju utopije.

BILJEŠKE

- * U tekstu se raspravlja o tri knjige koje, svaka na svoj način, promišljaju matrijarhat u njegovim mitskim, ideološkim i utopijskim dimenzijama: Uwe Wesel (Uve Vezel), *Mit o matrijarhatu*, Prosveta, Beograd, 1983; *Die Wilde Frau: Mytische Geschichten zum Staunen, Fürchten und Begehren*, ur. Claudia Schmolders, Eugen Diederichs Verlag, Köln, 1983; Heide Göttner-Abendroth, *Die Göttin und ihr Heros*, Frauenoffensive, München, 1980, 252 str.
- 1 Iako knjiga nije opremljena bilješkom o piscu, niti podrobnijom karakterizacijom, dobiva se dojam da se radi o disertaciji koja pedantnim i rigoroznim znanstvenim postupkom istražuje sve mogućnosti koje otvara zadana tema. Izdavački nemar, pored ove zamjerke, potkrepljuje i činjenica da je većina prezimena autorica navedenih u II. dijelu knjige («Etnologija») prijevodom nasilno maskulinizirana.
 - 2 Wesel, *nav. dj.*, str. 29.
 - 3 Wesel, *nav. dj.*, str. 41–62.
 - 4 Wesel, *nav. dj.*, str. 75.
 - 5 Usp. Gejl Rubin, »Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti«, u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić, Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1983, str. 91–151.
 - 6 Wesel, *nav. dj.*, str. 161.
 - 7 Na istim osnovama pripremila je i Alison Lurie svoju zbirku *Clever Gretchen and Other Forgotten Folktales*, Heinemann, London, 1980. Svoj pristup opravdala je činjenicom što su u dosadašnjim izborima (koje su uglavnom sačinili muškarci 19. stoljeća) heroine uglavnom pasivne, dobre, bespomoćne i dosadne — što se očekivalo od djevojčica tog vremena. No, tisuće narodnih priča protuslove takvu shvaćanju — njih je prepričala A. Lurie koja im je time željela vratiti dobar glas kod današnje djece i njihovih roditelja, nadajući se da će neke od u njima prikazanih junakinja jednoga dana postati isto tako popularne kao što su danas Pepeljuga i Snjeguljica.
 - 8 C. Schmolders, *nav. dj.*, str. 10.
 - 9 C. Schmolders preuzima Lévi-Strausovu definiciju »domaćeg majstora« kako je opisana u *Divljoj misli*, Nolit, Beograd, 1966, str. 53–54.
 - 10 C. Schmolders, *nav. dj.*, str. 284.
 - 11 C. Schmolders, *nav. dj.*, str. 299.
 - 12 C. Schmolders, *nav. dj.*, str. 300.
 - 13 C. Schmolders, *nav. dj.*, str. 294–295.
 - 14 H. Göttner-Abendroth kao svoj izvornik za izradu strukturne sheme matrijarhatske mitologije navodi djelo Ranke-Graves, *Grčka mitologija*, 1961.
 - 15 H. Göttner-Abendroth, *nav. dj.*, str. 17–22
 - 16 Ako prihvatimo mišljenje američke književne teoretičarke J. Annas da je znanstvena fantastika oduvijek bila potencijalno revolucionarna jer zamišlja, stvara alternativni svijet koji je komentar postojećeg svijeta i da je, vjerojatno zbog tih razloga, gotovo ravnopravan udio ženskih autorica u tom književnom *genreu*, ova primjedba na račun *Boginje i njenog heroja* čini se manje ishitrenom. Pamela J. Annas, »Novi svjetovi, nove riječi: androginijska u feminističkoj znanstvenoj fantastici«, *Književna smotra*, 1982, 46, str. 78–86.
 - 17 Wesel, *nav. dj.*, str. 161.

Izmišljanje tradicije: Dan koji sviće nadom

Svake godine uoči 8. marta iznova se raspravlja o tome treba li slaviti ili obilježavati taj blagdan koji mnogi smatraju izmišljanjem tradicije, mnogi ga vulgariziraju, a mnoštvo je onih koji ga i ne zapažaju. Shvati li se, pak, 8. ožujka kao simbolični dan za pokretanje novih ženskih inicijativa, to može biti program nade usredotočen na budućnost, lišen ideoloških stega i negativnih konotacija.

U oporom vremenu preispitivanja svih donedavno neupitnih vrednota, obavezni početak proljetnog ritualnog ciklusa označavaju žustre rasprave o tome kako (i treba li uopće) obilježavati Dan žena u nas. Smije li utopijsku nadu o međunarodnoj nadnacionalnoj solidarnosti žena i borbi za istinsku ravnopravnost nadomjestiti tek »poljubac i kitica cvijeća« o kojima s čežnjom govore žene u nedavnoj anketi zagrebačkoga *Večernjeg lista*? Čini li nas ispražnjenost socrealistički intoniranih svečarskih uvodnika i »svečanih akademija«, sve izlizanijih tokom njegove neizbježne poratne obaveznosti, nužno siromašnjima za jedan plemeniti i još nedosegnuti san?

Naime, samo utemeljenje 8. ožujka nije bilo nimalo jednostavno. Klara Zetkin, zakonita kuma ovog praznika, morala se poslužiti lukavstvom i svojim velikim autoritetom u međunarodnome radničkom pokretu da razbije predrasudu o bespolnom jedinstvu radničke klase. Na 11. međunarodnoj konferenciji socijalistkinja, održanoj u Kopenhagenu 27. kolovoza 1910, predložila je da socijalistkinje svih zemalja organiziraju jedanput u godini svoj dan. On je u prvom redu imao služiti agitaciji za žensko pravo glasa u kojoj je dotad prednjačio tzv. građanski feminizam. Njezin je prijedlog naišao na mlaki prijem, te odluku o novom blagdanu ne spominje nijedna od 18 rezolucija te konferencije. Stoga je Klara Zetkin svoj naum propagirala »u bazi« i na stranicama časopisa *Jednakost* kojeg je bila glavna urednica. Ideologija radničkog pokreta najčešće je

bila slijepa i zanemarivala je žene u vlastitim redovima. Upravo je posebno »ženski socijalistički dan«, osim ostaloga, imao i tu zadaću da upozori na dugogodišnju borbu radnica da se ravnopravno uključe u radnički pokret. Borba protiv »proleterskog antifeminizma« vodila se još od polovice 19. stoljeća. Ne prozirući lukavstvo kapitala, pojedinačni sindikati, pa čak i čisti nacionalni sindikalni savezi, denuncirali su žene nazivajući ih »prljavim konkurenticama«. Kao jeftiniju radnu snagu dugo su ih pokušavali odstraniti s tržišta rada.

Povijesni zaborav

Prvobitna nelagoda i loša savjest koja je bila u pozadini utemeljenja Dana žena ogleda se i u drugom povijesnom zaboravu i previdu. Koji je događaj potakao Klaru Zetkin da upravo 8. ožujka odabere za manifestiranje borbene solidarnosti žena? Povijest ovoga praznika puna je apokrifnih priča i mistifikacija, a tek su novija istraživanja upozorila na to da su u taj datum različite sredine upisivale vlastite, nimalo utopijske simbole i tradicije.

Najčešće se spominju demonstracije njujorških radnica održane 8. ožujka 1857. o kojima u američkim povijesnim izvorima nema ni traga. U nas se često spominje 8. ožujak 1901. — demonstracije čikaških radnica. Dakako, standardni su dekor policajci na konjima i potoci krvi... Najzanimljivija je svakako potpuno apokrifna priča što su je pomno analizirale talijanske autorice Ilde Capomazza i Marisa Ombra u knjizi *8. mart: priče, motivi i rituali o međunarodnom danu žena* (Rim, 1987). Na primjerima iz vlastite zemlje (kao primjeri poslužili su im materijali i arhivi Komunističke partije Italije, Socijalističke partije, Sindikalne centrale CGL, i dr.) i sličnim primjerima iz drugih evropskih zemalja istražile su motiv zlog kapitalista koji je štrajkačice u svojoj njujorškoj tvornici zaključao tako da se nisu navrijeme mogle spasiti od vatre što je zahvatila zgradu.

Mjesto, vrijeme i broj žrtava tragedije variraju od teksta do teksta. Štoviše, u pretelevizijskoj civilizaciji taj je motiv bio zahvalan predložak za prikazivanje u obliku fotomontaža i stripova, zanimljivi primjeri kojih se mogu pronaći u Italiji pedesetih godina. Uporna pretraga izvora i literature pokazala je da se takav događaj doista zbio u New Yorku 29. ožujka 1911, pri čemu su izgubljena 134 mlada života. Zabilježio ga je list američke sindikalne organizacije *Industrial Workers of the World* u tekstu »Kapitalistički zločin«, objelodanjenome 3. travnja 1911, dakle godinu nakon kopenhagenske konferencije.

U čemu je tolika privlačnost motiva nevinih žrtava spaljenih na lomači kapitala da je postao općim mjestom? Autorice talijanske studije smatraju da povezivanje tog motiva s ustanovljavanjem Dana žena — isticanjem progona, nasilja i krvi — slijedi dobro znani i rasprostranjeni obrazac pučke kulture poznat iz života mučenika. Taj se motiv dobro uklopio i u patrijarhalnu sliku svijeta u kojoj je stradanje najčišći oblik ženstvenosti. Upisivanje američkog nadahnuća u tradiciju 8. marta može se objasniti nastojanjem aktivista radničkog pokreta da se u vrijeme hladnoratovske napetosti distanciraju od suviše izravnih asocijacija na boljševičku tradiciju. Željelo se naime privući široke mase demokratski orijentiranih žena u vlastite redove dajući ženskome socijalističkom prazniku internacionalnije i spontanije konotacije, a istodobno ga učiniti univerzalno čitljivom metaforom za potlačivanje žena nadopisivanjem sakralnih obilježja.

Radnice na lomači

U prilog ovoj hipotezi francuske povjesničarke Lilian Kandel govori to što je u nas motiv radnica na lomači posve nepoznat. Naš se međuratni, ratni i poratni napredni tisak neinhibirano naslanja na sovjetsko nadahnuće. Tako, naprimjer, *Organizovani radnik* (3. ožujka 1927), sjećajući se demonstracija ruskih radnica 1913, ističe da su »raspršene bajunetama i kundacima podivljalih kozaka i policista, ali aktivnost i požrtvovnost ruskih radnica oduševila je radnice cijelog svijeta i otad se 8. mart slavi kao međunarodni dan žena.«

Stvarajući vlastitu tradiciju 8. ožujka, svaka je sredina uzimala sastojke prema potrebama i mogućnostima vlastite kulture. Stoga ne bi bilo opravdano govoriti o nekome svjesnom falsificiranju povijesne istine. Riječ je o postupku koji je povjesničar Eric Hobsbawm, nimalo pogrdno, nazvao »izmišljanje tradicije«. Navedeni primjeri sugeriraju da se izmišljanje tradicije 8. ožujka oslanjalo na tradicije što su ih žene ostavljale tek u procjepu između borbe i mučeništva. Dok su na Zapadu aktivistkinje novih feminističkih pokreta pokušale same proizvesti nove scenarije njegova obilježavanja, u nas su se odmicanjem od revolucionarnog razdoblja osmomartovske proslave stapale s pučkim tradicijama Majčinog dana. Takva redukcija prvobitno »socijalističkoga ženskog dana« upozorava na bolnu očiglednost toga što su i istinska (ne samo formalna) ravnopravnost i nadnacionalna solidarnost žena još i danas utopija.

Odustanemo li od sadašnjem trenutku primjerene pesimističke vizure, 8. ožujka može biti još neispisani list za nove ženske inicijative. Popis je neiscrpan.

To može biti aktivna podrška na koju pozivaju aktivistkinje zagrebačkog telefona SOS za otvaranje skloništa za žene i djecu žrtve obiteljskog nasilja. Jer, u društvenoj situaciji u kojoj se svaki mjesec na telefon SOS javlja nekoliko stotina žena s vapajem za pomoć, ne može biti govora o ostvarenju ravnopravnosti. Izvornu ideju 8. marta o međunarodnoj solidarnosti žena možda najbolje ilustrira akcija osnivanja Jugoslavenske ženske inicijative za razvoj Kosova koju je nedavno pokrenula Sonja Lokar. U osnivačkom proglasu čitamo: »Kosovo je, bez sumnje, ono jugoslavensko pitanje koje na jednome mjestu, socijalno i politički, združuje sve elemente razvojnog proturječja Jugoslavije. Socijalno–klasne i međunacionalne, civilizacijske, ekološke, demografske, generacijske i suprotnosti među spolovima«. Proglas završava geslom: »Bolje razvoj nego bratoubilački rat.«

Možda još nije kasno da na neispisane margine osmomartovske tradicije žene Jugoslavije upišu vlastiti program za nadu, za budućnost.

Nova Nova godina: Od »Mladog ljeta« k političkom ritualu*

Nova godina, *socijalistički praznik naroda Jugoslavije*, dan je radosti za sve trudbenike naše zemlje, jer toga dana sumiramo rezultate našeg rada. Svaka nova godina jedna je stepenica više u našem usponu prema socijalizmu. Iz tehnički i kulturno zaostale zemlje pretvaramo se u naprednu ekonomski nezavisnu i kulturnu zemlju.¹

Mi imamo *naše svečane dane* kao što je 29. novembar, 8. mart, 1. maj i Nova godina i na te dane ćemo mi darivati našu djecu i prirediti dječji praznik.² (13. 12. 1948)

U gradovima bi se moglo na trgovinama ili raskršćima okтити veliku jelku, koja bi bila naročito lijepo okićena *petokrakom, srpom i čekićem i slično*.³ (3. 12. 1948)

Ovogodišnja proslava dana 'Dječje radosti' mora imati masovan karakter, zato se naša organizacija, kao i sve ostale organizacije moraju založiti da proslava što bolje uspije i da *postane s vremenom Narodni običaj* i da zamijeni dosadašnji vjerski praznik.⁴ (6. 12. 1949)

Proslavi Nove godine treba dati i *politički* karakter.⁵ (16. 12. 1949) (podv. L. S.)

Utopijskim elanom, svojstvenim novim pripadnicima elite vlasti, aktivistkinje Antifašističkog fronta žena (AFŽ) predvodile su potkraj 1948. osvajački pohod na Novu godinu kao »socijalistički praznik«, »naš svečani dan«, budući »narodni običaj«. U vremenu kada se niti jedan projekt nije činio neizvedivim — »napredak«, »kultura«, socijalizam/komunizam bili su nadohvat ruke — apropijacija i resemantizacija jedne tisućljetne tradicije doimala se kao gotovo rutinski zadatak. Četrdeset godina nakon njihova ispitivanja, ovi su dokumenti⁶ više od svjedočanstva o intenzitetu revolucionarnog erosa jedne generacije. Prigodni tekstovi o željenom značenju Nove godine, upute i okružnice viših odbora AFŽ-a odaslane put široke baze hijerarhijske piramide, kao i povratni izvještaji

»s terena«, omogućuju nam da u gotovo laboratorijskim uvjetima promatramo kako su se (uz čelik) kalile i tradicije.

Stvaranje, iznašašće tradicije (*the invention of tradition*) »practicirano je s oduševljenjem u brojnim zemljama i s različitim ciljevima« od sredine druge polovice 19. stoljeća, ističe britanski povjesničar Eric Hobsbawm.⁷ Poticaje za stvaranje tradicija on je uvjetno podijelio na političke — inicijatori su države ili organizirani društveno-politički pokreti, i socijalne koje promiču neformalno organizirane društvene grupe. Samo iznašašće tradicije Hobsbawm definira kao »skup postupaka kojima obično upravlja otvoreno ili prešutno prihvaćanje pravila ritualne ili simboličke naravi, koja nastoje usaditi određene vrednote i norme ponašanja pomoću ponavljanja koje automatski implicira kontinuitet s određenom historijskom prošlošću«. ⁸ Osnovna tri tipa iznašašća tradicije u praksi se najčešće preklapaju, a funkcioniraju kao: 1) uspostavljanje ili simboliziranje društvene kohezije ili pripadnosti grupama, stvarnim ili umjetničkim zajednicama; 2) ustanovljavanje ili legitimiranje institucija, statusa ili odnosa autoriteta; 3) socijalizacija, usadivanje vjerovanja, vrijednosnih sustava i konvencija ponašanja.⁹

Čitanje povijesnih izvora o uspostavljanju Nove godine kao socijalističkog praznika, građe o prazniku (ritualu) ceremoniji, neophodno je situirati i u obzor interesa etnologije. Zamišljene i realizirane scenarije ove svetkovine, kako je provedena koncem 1940-ih i početkom 1950-ih godina u nas, mogu se na taj način čitati kao kolektivni tekst, »kao maštovita djela satkana od društvene građe«. ¹⁰ Geertzova varijanta društvene semantike (»gusti opis«) otvara brojne mogućnosti interpretacije. Naime, cilj je »etnografije gustog opisa (...) da izvede dalekosežne zaključke iz malih, ali vrlo gusto strukturiranih činjenica, da bi se potkrijepile opće tvrdnje o ulozi kulture u konstrukciji kolektivnog života, sučeljavajući te tvrdnje upravo sa složenim posebnostima.« ¹¹

Slijedeći Geertzov metodološki naputak, ovaj rad želi otvoriti diskusiju o problemu sučeljavanja i povezivanja dviju eksplanatornih strategija: one koja se temelji na socijalnoj historiji orijentiranoj prema rekonstrukciji i spoznaji tzv. marginalnih društvenih aktera (kao što su primjerice žene ili njihova organizacija)¹² i procesa (iznašašće tradicije), kao i na primjeni »gustog opisa« koji je kadar suptilno i uvjerljivo dokumentirati spoznaju da za globalne društvene promjene nije dovoljno samo osvajanje vlasti.

Riječju, ovaj će se tekst (kao prvi korak istraživanja u toku) usredotočiti na slijedeće problemske sklopove: istraživanjem povijesnih izvora utvrditi što je prethodilo i uzrokovalo iznašašće »socijalističke« Nove Godine; kojim se političkim i simboličkim strategijama u ovom slučaju koristi nova vlast za postizanje revolucionarnih mijena kulture (»kultur-

ne revolucije«); koje su sociokulturne funkcije novouspostavljenog sekularnog političkog rituala.

SUMRAK STARE TRADICIJE (BOŽIĆ 1945 — BOŽIĆ 1948)

Ciklus zimskih narodnih običaja predstavlja cjelinu sekvenci u čijem je centru, uz brojne anticipacije/posticipacije od konca studenog do iza sv. Tri kralja, »glavni uži božićni skup«. ¹³ Badnjak/Božić se u narodnoj tradiciji često prepliće s Novom godinom o čemu, pored ostalog, svjedoči i naziv »mali Božić« za Novu godinu (naročito kod kajkavaca), ili pripjev stare specifično hrvatske božićne popijevke »Narodi(1) nam se kralj nebeski« koji o Božiću govori kao o »mladom ljetu«. ¹⁴ Gavazzi to preklapanje izvodi iz jednog mnogo starijeg iznašašća tradicije: crkva je, potirući konkurentne paganske svetkovine, u ritualno-magijski kontekst *kalendae ianuariae* smjestila datum Kristova rođenja da bi ga tek u 16-17. stoljeću definitivno obilježavala 25. 12. a 1. 1. uvedeno je svetkovanje nove godine »u crkvi i javnosti«. ¹⁵ Mnoge od narodnih tradicija zimskog ciklusa specifična su obrada elemenata svetkovanja »dana rođenja nepobjedivog sunca« (*dies natalis solis invicti*) koje je poznao čitav antički svijet (Bliski istok, Mediteran): istaknuta je uloga vegetacije (zelenilo, borove grančice, građanski *Christbaum*); svjetlosti (svijeće, kresovi, u Dalmaciji »kolede«-kalende); darova (u starom Rimu *strenae*) i čestitanja...

Uvažavanje Božića kao istaknutog datuma ceremonijalnog kalendara očito je i u prosincu 1945, u periodu dovršenja političke revolucije, uoči donošenja prvog Ustava FNRJ 31. 1. 1946. *Vjesnik* Narodnog fronta Hrvatske na dan sv. Nikole (6. 12. 1945) izvještava o »Nikolinjskom darivanju siromašne djece«. U toj su se akciji isprepleli *caritas* i propaganda:

Djeci je objašnjavano da ti darovi ne dolaze iz nekog imaginarnog koša, nego da im to daju naše narodne organizacije (pojedini ulični odbori Narodnog fronta, sindikalne podružnice, AFŽ — primj. L. S.), da su to darovi Titovi.¹⁶

Približavanje Božića osjeća se u gotovo svakom prosinačkom broju *Vjesnika*, da bi kulminiralo svečanom izdanjem dvobroja za 24. -26. 12. 1945. Uvodnik na prvoj strani naslovljen je »Prvi Božić u slobodnoj Narodnoj Republici«, a zaglavlje resi crveno otisnuta čestitka »Sretan Božić!«. Popratnom ilustracijom dominira petokraka — parafraza betlehemske zvijezde koja obasjava seljačke kućice, dok se u daljini naziru ruševine.¹⁷ *Slobodni dom* — glavno glasilo Hrvatske republikanske seljačke stranke¹⁸ donosi prigodne tekstove prvaka stranke, dok ilustracija predstavlja kakofoničnu igru simbola: dva anđelčića razapinju lentu s natpisom »Republika«, koju obasjava crvena petokraka. Oba uvodnika

mješavinom novog ideologiziranog diskursa i pohvale »starog patrijarhalnog običaja« naglašavaju civilizacijsko značenje Božića kao pretkršćanskog nasljeđa, koje se održalo »u vidu božićnih običaja kroz vjekove«. ¹⁹ Prominentan je klasni pristup (siromašni, narodni Božić, naspram pretilnoj svetkovini gospode, nenarodnih elemenata); mir iz tradicionalnih formula čestitanja stavljen je u stvarni povijesni kontekst završetka Drugog svjetskog rata, dok se patriotski moment — pozivanje na tradiciju hrvatskog naroda — ugrađuje u sliku skladnog spleta bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije.

Vjesnik pokazuje sliku općeg ugođaja, posebno u Zagrebu. Aluzija na biblijsku »nevinu dječicu« može se nazreti u tekstu koji informira da će na sam Badnjak početi »razmještaj djece palih boraca po zagrebačkim porodicama« (njih 1500). ²⁰ Radio-Zagreb emitira prigodne emisije čitavog badnjeg dana, a u 24 sata prenosi ponoćku. Kazališta ne rade od 23. do 31. prosinca, a na prvi i drugi dan Božića ne rade uslužne radnje niti industrijska poduzeća. Kao pogodnost građanstvu oglašava se produljeno radno vrijeme brijačkih radnji uoči Božića, »davanje plina« nekoliko sati dnevno dulje od uobičajenog, kao i posebna prodaja govedine »u racioniranoj količini od 15 dkg po potrošaču na kupon G — razno — 19–20–21«, po cijeni od 43 din za kg. ²¹ Praznični broj *Vjesnika* na čitavih deset stranica donosi mali oglasnik u kojem privatne i državne tvornice, obrtnici, ugostitelji i pojedinci, često kićenim jezikom upućuju poslovnim i inim prijateljima, znancima, cij. mušterijama, dobavljačima, kupcima, cij. gospođama i »čitavome narodu« božićne čestitke. Naredni broj (28. 12) donosi »čestitku borcima i rukovodiocima II. jugoslavenske armije prigodom Božića i Nove godine« koju potpisuju komesar-pukovnik Rade Žigić i komandant-general-major Milan Kuprešanić.

Nova godina 1946. dočekana je kao »godina bitke za obnovu i izgradnju (1945. je ispraćena kao »godina narodne pobjede«) bez posebnih ritualnih obilježja. Novogodišnji broj *Vjesnika* donosi prigodnu ilustraciju na naslovnoj strani: partizani uzdižu zastavu koja se viori. U drugom planu nižu se: zgarišta — most — traktor — tvornica, ilustrirajući asocijativni sklop prelaza od 1945. u 1946. godinu, dok ženski lik s lentom oko pasa i petokrakom zvijezdom u uzdignutoj ruci personificira Republiku. U idućem broju *Vjesnik* donosi »Govor msgr. dra Svetozara Rittiga na svečanoj misi zahvalnici u crkvi sv. Marka«. Msgr. Rittig započeo je *Te deum* sa »Odličnici, drugovi i drugarice«, pozdravivši predstavnike Narodne vlasti Hrvatske, JA, konzularni kor, te predstavnike masovnih organizacija, javnog i kulturnog života. ²² U novogodišnjem broju *Slobodni dom* upućuje želje za sretnu i plodnu godinu, apostrofirajući time svoje agrarne reference, te objavljuje primljenu čestitku »braće Srba«. 6. i 7. siječnja 1946. *Vjesnik* donosi notice o proslavi pravoslavnog Badnjaka u Zagrebu.

Godinu dana kasnije zamrli su koraci sv. Nikole, a naznake božićne atmosfere mogu se u *Vjesniku* očitati tek asocijativnim postupkom. Uvodnik »Prema boljem životu« uopćeno evocira povijest borbe za slobodu, a popraćen je fotografijom drveća u snijegu obasjanog suncem. Tek na 9. stranici nalazimo čestitku: »Uredništvo i uprava 'Vjesnika' žele svim svojim čitateljima katoličke vjeroispovijesti čestit Božić«. Adresat je apostrofiran kao grupa građana određene vjeroispovijesti, a ne više »čitav narod«, dok je adresant određeno »uredništvo i uprava« — ne više izdavač, NF. ²³

Slobodni dom u uvodniku »Čestit Božić«, koji potpisuje Franjo Gaži, seljak, predsjednik Izvršnog odbora HRSS-a i potpredsjednik vlade NRH, pored etnografskog repertorija božićnih običaja (još jedan neatribuirani *hommage* Gavazziju) svoje želje za mir aktualizira spomenom netom završenog Sveslavenskog kongresa u Beogradu (»miroljubiva slavenska zajednica«). ²⁴

Javni, medijski diskurs o Božiću 1946. pokazuje značajke prelaznog oblika. Ponovno je naglašena civilizacijska dimenzija praznika (implicitno suprotstavljena vjerskoj), dok se sama božićna poruka aktualizira u naznakama — u *Vjesniku* je to »navještanje« boljeg života, u *Slobodnom domu* »mir među ljudima dobre volje«. Radio-Zagreb emitira samo nekoliko prigodnih emisija, kina u Zagrebu rade uobičajeno, jedino kazališta ne daju predstave na Badnjak, dok je broj oglasa — čestitki sveden na samo 25 prigodnih poslanica, uglavnom obrtnika i pojedinaca.

Nova godina 1947. nije posebno svečano obilježena, no zamjetne su neke novine u odnosu na prošlu godinu. Pojavljuju se prvi oglasi za svečane proslave (Hotel »Esplanade« u Zagrebu), te novogodišnji govor maršala Tita, popraćen službenim fotoportretom u uniformi. Programatski govor predsjednika Republike nadalje će se redovito pojavljivati svakog 1. siječnja. ²⁵ Slijede brojni mobilizacijski tekstovi, podjednako u *Vjesniku* i *Slobodnom domu* (1. 1. 1947), o uspjesima i daljnjim zadacima u obnovi i izgradnji prigodom skorog početka petogodišnjeg privrednog plana. ²⁶

Božić 1947. označava jasnu prekretnicu prema dotadašnjem uvažavanju i toleranciji predrevolucionarnih tradicija. Očigledno se produbljuju podvajanja u njegovu tretiranju u analiziranim glasilima. U *Slobodnom domu* još je uvijek istaknuta svečana atmosfera, ali s intenzivnom primjesom aktualizacije-politizacije tradicionalnih motiva. Uvodnik — čestitka Franje Gažija — patetično apostrofira socijalni moment: »suze gorčine umjesto darova« na podnožju božićnog drvca koje su lile siromašne matere, među koje je svrstana »i majka sviju nas Hrvata, naša draga domovina Hrvatska«. U ulozi »Mladoga kralja« (Spasitelja) pojavljuje se »veliki sin naše drage majke domovine Hrvatske Josip Broz-Tito« i »divjunaci koji su se oko njega skupili«. ²⁷ Ilustracija na naslovnici prikazuje

idilu seljačke obitelji: majka plete, dijete (sin) igra se na podu, a otac za stolom čita HRSS-ovo glasilo. Na zidu je Titova slika, a kao stvarni dokaz blagostanja i napretka u vidu elektrifikacije sa stropa blješti električna žarulja.

Vjesnik prvi put ove godine potpuno prešućuje Božić kao kulturno-povijesni simbol, čime obznanjuje njegovo iminentno povlačenje iz javnog diskursa. Jedini relikti još su najavljena 15-minutna emisija Radio-Zagreba »O Badnjaku« i oglas »Dame specijalizirane u Beču kod najboljih majstora« koja, neestetskom vremenu usprkos, preporučuje svoj salon za njegu lica i tijela.²⁸

Podvajanje u tretiranju Božića, nagoviješteno 1946, ove se godine dovršava. Dok *Vjesnik* ignorira Kristov rođendan (jedan je rođendan još uvijek dolično obilježen — onaj Generalissimusa Staljina 21. 12. 1947), u *Slobodnom domu* Božić sve više klizi prema marginama, prema zatvorenom obiteljskom prostoru, kada se uvodničar patetično prisjeća njegova svetkovanja u djetinjstvu, a domovinu simbolički locira u obitelj.

Do takvog obrata nije došlo bez najave. U svom govoru »prilikom paljenja prve peći u najvećoj tvornici hidrauličnih strojeva u Jugoslaviji«²⁹ maršal Tito, zalažući se za budnost i pažljiv odnos prema narodnoj imovini, kritizira izostajanje s posla »zbog raznih praznika«. Posebno su apostrofirani vjernici (mada njihovo pravo na vjersko uvjerenje nije sporno) koji »ostavljaju posao čim im svećenici zazvone na sva zvana«. Dakako da su izostanci s posla zbog praznovanja mogli predstavljati stvaran problem, što ilustrira i podatak da na drugi dan Božića 1947. samo u Zagrebu nije radilo oko 11.000 radnika čime je, kako se procjenjuje, izgubljeno oko 1 milijun dinara.³⁰ Da se ipak radilo o pseudoracionalnom argumentu kad se potiskivalo svetkovanje Božića, svjedoči odredba Ministarstva industrije i rudarstva u prosincu 1945. prema kojoj se »mirovanje na prvi i drugi dan Božića ne plaća«, te se u dogovoru s Odborom jedinstvenih sindikata radnika i namještenika nadoknađivao u slijedećim radnim danima.³¹ Briga za ekonomsku efikasnost, dakle, nije prvenstveni motiv prilikom kritike svetkovanja. Potiskivanje Božića imalo je mnogo složeniju pozadinu. Spomenut ću tek jedan od najprominentnijih razloga. U Beogradu je od 26. do 28. 9. 1947. održan Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije na kojemu je nedvosmisleno dokinut postojeći stranački pluralizam. KPJ je javno obznanila hegemoni karakter svoje vlasti (do tada se deklarirala kao prva među jednakim strankama),³² čime je dovršena i posljednja faza političke revolucije. Slučaj izгона Božića iz javne sfere označio je i afirmaciju jednog drugog tipa monopola. Naime, proizvodnja značenja/simbola jedan je od centralnih prerogativa društvene moći. Svi drugi konkurentski proizvođači morali su odstupiti. Sam Božić je, unatoč svojoj »civilizacijskoj«/tradicijskoj dimenziji, ipak potpadao pod nadležnost jedne dobro organizirane hijerarhije s tisućljetnom tradicijom, koja

je u tadašnjem političkom trenutku bila percipirana kao potencijalno najtvrdokornija opoziciona snaga poretku. Potkraj 1947. dovršena je konsolidacija revolucionarne vlasti, čime su svi dotadašnji »kompromisi« mogli biti anulirani.

Nova godina 1948. obilježena je u *Vjesniku* i u *Slobodnom domu* govorom maršala Tita i tekstovima o uspjesima u ostvarenju prve godine petoljetke.

Naredni Božić ipak je, makar posredno, spomenut u *Vjesnikovu* tekstu o dobrovoljnom radu frontovaca Istre u rudniku Raša. Posebno je pohvaljena činjenica da je na dane 24, 25, i 26. prosinca 1948. radilo 1.169 aktivista NF-a.³³ *Slobodni dom* na dnu zadnje stranice tiska neupadljivo čestitku »svojim pretplatnicima i čitateljima«.³⁴

PROIZVODNJA SOCIJALISTIČKOG PRAZNIKA (NOVA GODINA 1948 — NOVA GODINA 1950)

Potkraj 1948. sve je bilo spremno za uspostavljanje novog ceremonijalnog kalendara. Naime, ceremonijalni kalendar jednog društva, prema Stevenu Lukesu, funkcionira »okupljajući sve ljude i naglašavajući njihove sličnosti i zajedničku baštinu: smanjujući razlike i doprinoseći da jedinstveno misle, osjećaju i delaju«.³⁵

Koje je političke i simboličke strategije stavio u pokret mehanizam vlasti kako bi prekodirao stari ceremonijalni kalendar s nepoželjnim predrevolucionarnim i religijskim konotacijama i proizveo socijalistički praznik?

Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske u okružnici od 3. 12. 1948. svojim nižim odborima obrazlaže potrebu njihova angažiranja pri proslavi »Novogodišnje jelke«.³⁶ Nije zanemariva činjenica da tu okružnicu potpisuje Sekcija AFŽ-a »Majka i dijete«, kao i to da su djeca posrednici (*target group*) pri uvođenju/iznašašću nove tradicije, jer promišljenost povjeravanja tog zadatka ona otkriva upravo organizaciji žena. Očigledno je da je svijest o žilavosti tradicije kao bitnog konstitutivnog elementa grupnog nacionalnog identiteta, čak i u visokoideologiziranom i politiziranom društvu, kakvo je bilo jugoslavensko u razdoblju revolucionarnog etatizma, priječila njezino izravno osporavanje. Zato je AFŽ kao najmanje politizirana masovna organizacija, zaslužna za rješavanje brojnih tzv. praktičnih životnih problema³⁷ (osobito pri zbrinjavanju djece), ali u isto vrijeme i sastavni dio transmissionog mehanizma kojim je KP realizirala svoju političku liniju, delegirana kao idealni medij za izvršenje te zadaće.

AFŽ-i je povjereno koordiniranje suradnje sa svim masovnim organizacijama (pionirskom i omladinskom organizacijom, sindikatima, Crvenim križem, Savezom boraca, NF) i narodnom vlašću (s povjereniš-

tvom trgovine i opskrbe, prosvjete, i dr.), te s armijom. Pored toga, AFŽ je organizirala i propagandnu kampanju u tisku, na radiju, posredstvom masovnih sastanaka i predavanja, preko aktiva agitatora i instruktora »na terenu«, dekoracijama po izlozima koji će obznaniti rezultate brige narodne vlasti za djecu i omladinu, izradom i distribucijom grafikona i fotografija o uspjesima petogodišnjeg plana. »Parole i citate« valjalo je lijepiti po »zidovima, dvoranama i ulicama«, a stavljene su u opticaj i prigodne značke, plakati, te dva dijapozitiva za prikazivanje u kinima.³⁸ Kao potkrepa propagandi imali su poslužiti i suptilni oblici represije. Ministarstvo trgovine trebalo je osigurati dovoljnu količinu igračaka, slatkiša i voća, a Ministarstvo šuma jelke, vodeći računa »da se osigura, ne za Božić, nego za Novu godinu«, tj. stavi u slobodnu prodaju nakon 26. prosinca.³⁹ Riječju, političke strategije iznašašća nove Nove godine temeljile su se na organiziranoj akciji (mobilizaciji političkih organizacija i stvaranju različitih specijaliziranih komisija za proslavu, kao npr. za nabavku darova, za dekoraciju, za nabavku jelke i za izradu programa), na propagandi i prinudi.

Simboličke strategije zasnivaju se na resemantizaciji elemenata postojeće tradicije i na postupcima bliskim obrascu amalgamacije kojeg Edward Shils određuje kao odbacivanje/modifikaciju elemenata koji su se prethodno smatrali sastavnim dijelom jedne od tradicija i nadomještanjem tih elemenata odgovarajućim elementima iz druge tradicije.⁴⁰ U prilog tome može se navesti uputa Ministarstva prosvjete NRH o neophodnosti uvažavanja lokalnih posebnosti:

Imajući u vidu nastojanje da proslava Nove godine nosi obeležje narodnog praznika, te da potisne i suzbije značaj verskih praznika, sadržina tih priredbi treba da bude pažljivo prostudirana na osnovu lokalnih uslova, tako da budu radostan i lep doživljaj za omladinu, a da se očiste od uticaja mističnih i simboličnih obreda koji su uz takve proslave često bili vezani. Baš zbog specifičnosti običaja u pojedinim krajevima naše zemlje nije moguće slati detaljnija i opštevažeća uputstva koji elementi da se uključe u program i opremu priredbi. U krajevima gdje postoji tradicija ukrašavanja jelke, drvce će predstavljati ukrasni element, ali osnovni element proslave treba da bude birani program i organizovanje zakuske i eventualno darivanje povezano sa zabavnom priredbom.⁴¹

Isprva je kao predložak samog izvođenja rituala još mogao poslužiti tekst »Proslava Nove godine u SSSR-u« (1948)⁴² gdje je osobit naglasak stavljen na organiziranje proslave u javnim prostorima (trgovi, domovi kulture i sl.), masovnost učesnika i na neizbježnu jelku (sa »socijalističkim obilježjima«). No uskoro se, u skladu s eskalacijom opće kritičnosti prema prvoj zemlji socijalizma, traže autohtona rješenja. Naročito je loše prošao Djed Mraz koji je kritiziran kao neuspjelo boljševičko-klerikalni (sv. Nikola) bastard, *contradictio in adiecto* (»'mraz' ne donosi ništa, ni-

kog ne predstavlja i nikog još nije usrećio«).⁴³ U diskusijama o originalnoj personifikaciji nove godine tražio se pogodni lik iz naše narodne književnosti. Prijedlog da se uvede Baba Zima odbačen je budući da »Nova Godina« mora zorno dočaravati »početak novih uspjeha, novih radosti kako za djecu, tako i za čitav narod«.⁴⁴ Nakon nadahnutih i opširnih diskusija i konzultacija sa stručnjacima (pedagozima, književnicima i umjetnicima), odlučeno je da darove djeci dijeli »Nova Godina«, personificirana mladom djevojkom odjevenom u živopisnu narodnu nošnju.

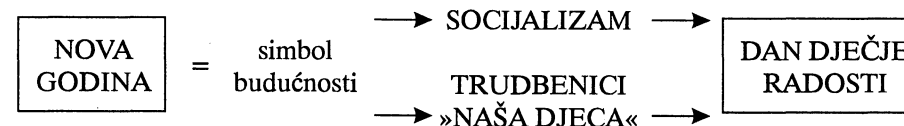
Ona se može predstaviti tako kao da je na putu sreća staru godinu koja joj je pričala o njihovom radu u staroj godini i predala darove za njih.

Alternativa ovom prijedlogu bio je »stari Partizan koji dolazi djeci da vidi kako ona čuvaju tekovine borbe i, pošto sazna za njihov rad i rezultate, nagrađuje ih«.⁴⁵ Iako je stari Partizan, simbol »kontinuiteta s određenom historijskom prošalošću« (Hobsbawm) i kao takav pogodna grada za iznašašće tradicije, niti on, a niti mlada djevojka nisu uspjeli na dulji rok istisnuti »baćušku Nikolu« — Djeda Mraza.⁴⁶

Ekstrapolacijom elemenata označitelja iz rasprava o tome što ima biti značenje nove Nove godine može se ustanoviti osnovna ideološka jednadžba ovog praznika, koji dobiva zaokruženi oblik potkraj 1949, kada je uveden naziv Dan dječje radosti (v. tablicu).

Okvirna uputstva za proslavu Nove godine daju opću shemu odvijanja ceremonije:

- kratki govor (većim) pionirima o izvršenju Petogodišnjeg plana, a s tim u vezi bolji i radosniji život djece. Govornik treba biti predstavnik Narodne vlasti, NF ili komiteta;
- kratki program iz neke priče ili bajke gdje ima kazališta lutaka;
- ukrašen bor (jelka);
- darivanje djece; »Nova Godina« među djecom koja ih dariva;
- primanje najboljih pionira i đaka kao posjetilaca Narodnih vlasti, masovnih organizacija.⁴⁷

Dakako, brojne varijacije zadanih uputstava »na terenu« održavale su napor i maštu u ispisivanju kolektivnog teksta.⁴⁸ Jesu li te masovne proslave (samo zagrebačku centralnu proslavu upriličenu na Velesajmu posjetilo je »oko 40.000 djece«⁴⁹ doista uspjele u namjeri da se »zaborave vjerski praznici«,⁵⁰ teško je ocijeniti. No, nedvojbeno je da je njihovom realizacijom uspostavljena sekularna ceremonija čiji je zadatak da »prikazuje (...) postojanje društvenih odnosa«, opredmečuje i postvaruje »ideje i vrednosti koje su u biti uglavnom nevidljive. (...) Ona prikazuje simbole njihove egzistencije, a implicitnim ukazivanjem postulira i označujuje njihovu 'stvarnost'«. ⁵¹

»REVOLUCIONARNA« TRADICIJA	ELEMENTI TEMELJNE RITUALNE STRUKTURE (Semantički potencijal nove Nove Godine)	»STARA« TRADICIJA	SPEKTAR REFERENCI RITUALNIH ELEMENTA
Kontinuitet revolucionarnih tradicija (»stari Partizan«, »Partizanski kutić« na novogodišnjim priredbama). Primanje u Pionirsku organizaciju (<i>rite de passage</i>). Uči se organiziranim, svjesnim naporom (uputstva, okružnice) organizatora i učesnika.	Uspostavljanje/symboliziranje društvene kohezije. Sudjelovanje je obavezno, simbolizira identitet određene zajednice. Doktrinarna dimenzija.	Kontinuitet zajednice živih i mrtvih (npr. pokojnička jela« na trpezi o Badnjaku). Spontanost sudjelovanja/izvođenja (uči se kroz proces socijalizacije). Crkva kao dominantni proizvođač i interpret simbola: obilježavanje Kristova rođenja kao kulminacija crkvenog kalendara.	Elementi kojima se legitimira identitet zajednice
Država kao dominantni proizvođač i interpret simbola: govori predstavnik države (narodne vlasti, »komiteta«, JNA). Anticipacija socijalističkog razvoja proizvodnih snaga u industrijskom društvu (sumiranje rezultata i uspjeha u realizaciji petogodišnjeg plana).	Izvođenje rituala kao zalog budućnosti zajednice.	Anticipacija plodnosti/obilja u agrarnom društvu.	Elementi kojima se legitimira identitet zajednice
Priroda = resurs (socijalističkog razvoja: istaknuta uloga jelke u novogodišnjim proslavama u SSSR-u (»socijalistička obilježja« kod ukrašavanja).	Afirmacija prirode kao resursa.	Priroda = resurs <i>opstanka</i> : vegetacija, zelenilo, pšenica, jelka, <i>CHRISTBAUM</i> . Djeca; »polaženici«.	Simboli/radnje
Najbolji pioniri; djeca i majke palih boraca.	Darivanje (» <i>boni omnis causa</i> «).	Dramatis personae: sv. Nikola, Adam i Eva, betlehemari/pastiri (»igre, prikazi, pače glume«); neprofesionalni izvođači.	Simboli/radnje
<i>Dramatis personae</i> : Djed Mraz, »Nova Godina«, stari Partizan. (Prigodni didaktički igrokazi, prizori iz bajki; izvođači profesionalci i amateri (djeca).	Dramski prikazi — repeticija (ritualne) »prvobitne scene«.		

Prikaz političkih i simboličkih strategija pri stvaranju nove tradicije možemo rezimirati i grafički.⁵² Iz takvog se prikaza može očitati nekoliko razina razmatrane pojave. Čim sučelimo elemente rituala u »staroj« i »revolucionarnoj« tradiciji, uočavamo kako svaka tradicija na svoj način manipulira zadanim spektrom njihovih referenci. Riječju, ritualni simboli koje u svom značenjskom polju sabire ritual⁵³ nove Nove godine »sažimaju mnoge reference, sjedinjujući ih u jedinstveno saznanje i osjećajno polje«. Victor Turner je zapazio da svaki ritualni simbol ima »lepezu« ili »spektar« referenci. One »teže međusobnom povezivanju veoma različitih signifikata«. ⁵⁴ Postupkom sučeljavanja dviju tradicija postaje transparentnija sama temeljna struktura rituala. Iz nje je moguće očitati semantički potencijale nove Nove godine, koji ujedno i objašnjavaju sav trud uložen u resemantizaciju »stare« kulturne tradicije. Naime, temeljnoj strukturi rituala ne proturječi niti činjenica da su njezini »spektar referenci / signifikata« izvedeni iz različitih područja društvenog iskustva (etičkih, normativnih, ideoloških sustava).⁵⁵

OD »MLADOG LJETA« K POLITIČKOM RITUALU

Nedvosmisleni zahtjev za političkim karakterom proslave Nove godine realiziran je na dvije razine. Eksplicitna doktrinarna dimenzija⁵⁶ dolazila je do izražaja u obaveznom govoru predstavnika političke elite okupljenim sudionicima (roditeljima i djeci). Varirane su dvije teme: nove pobjede u izvršenju petogodišnjeg plana i »briga narodne vlasti za djecu i dužnost djece prema domovini.⁵⁷

Ponegdje su se pioniri uključivali svojevrsnim »zavjetom« (...»da će učiti i učiti, da će moći biti dosljedni građani nove Titove Jugoslavije«),⁵⁸ dok je drugdje bila »tolika vika djece da se govornika uopće nije čulo i govornik je bio nesretan«. ⁵⁹ Zbog toga je odlučeno da se ubuduće djeci održavaju samo kratki govori. No, implicitna je politička poruka označena već i prisustvom »predstavnika narodne vlasti, partije, masovnih organizacija i Seljačkih radnih zadruga«, te prijemima pri Savezu boraca / JA za pionire.

Riječju, nova Nova godina približava se ritualu pod znakom politike koji »pojačava, iznova stvara i organizuje *représentations collectives* (kako bi rekao Durkheim), nešto što predstavlja posebne modele političkih paradigmi društva i načina na koje ono funkcionira«. ⁶⁰ Ukoliko novi praznik promatramo kao politički ritual, njegove su dimenzije / funkcije mnogostruke.

Najprominentnija je spoznajna funkcija — praznik čini razumljivim društvo i društvene odnose, služi organizaciji znanja o prošlosti i sadašnjosti i uvećava sposobnost zamišljanja budućnosti.⁶¹ Iz spoznajne di-

menzije može se izvesti i funkcija društvene kontrole. Naime, »institucionalizirane aktivnosti kakve su rituali mogu da služe potkrepljivanju i oživljavanju dominantnih i zvaničnih modela društvene strukture i društvene promene (...)«. ⁶² Proučavanje bujanja novih ceremonijala/rituala u sovjetskom društvu također potvrđuje ritual kao »jedan od deotvornih načina usađivanja normi i vrednosti vladajuće ideologije«. ⁶³ Ne treba zanemariti niti *integrativnu funkciju* političkog rituala: pored vrijednosne i političke (integracija u socijalističku zajednicu/društvo), u Jugoslaviji kao višekonfesionalnoj državi neprijeporna je kulturna integracija — jedinstveni praznik kao zajednički nazivnik različitih kulturnopovijesnih tradicija.

Je li novi praznik u burno vrijeme svog nastanka (za neke smak, za druge početak svijeta) mogao biti i *izvor užitka*? Nesumnjivo je da su 120 kg bijelog kruha i 50 kg salame koje je za proslavu u kotaru Drniš osigurao rudnik Siverić, ⁶⁴ ili 10 dag bombona po djetetu »bačenih na selo«, »Ples prašćića« u izvođenju baleta HNK i zvuci fanfara na zagrebačkom Trgu Republike (31. 12. 1949) značili otklon od svakodnevice, predah od oskudice na tegobnom putu u svjetliju budućnost.

Ustoličenjem (nove) Nove godine Božić kao vjerski/civilizacijski praznik, ili naprosto »narodni običaj«, niti je odumro, niti bio zaboravljen, kako je to priželjkivao projekt iznašašća tradicije. Bio je potisnut u privatnu sferu u kojoj je istrajao do današnjih dana kao simbol identiteta (civilizacijskog? — nacionalnog? — konfesionalnog?). ⁶⁵ Nova godina apsorbirala je u javnom prostoru (podjednako ritualnom i diskurzivnom) nelagodni kompromis »stare« i »revolucionarne« tradicije.

BILJEŠKE

* Ovaj tekst predstavlja sažetak istraživanja u toku, koje je bilo prezentirano kao referat na godišnjem stručnom sastanku Hrvatskog etnološkog društva 3. 6. 1988. godine.

- 1 »Dan dječje radosti«, KZDAŽH, nedatirano, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH).
- 2 »Zapisnik sa sastanka gradskog izvršnog odbora AFŽ-a održanog 13. XII 48. (...)«, KZDAŽH (13. 12. 1948), AIHRPH.
- 3 »Oblasnom odboru AFŽ-a Dalmacije; Gradskim odborima AFŽ-a; Kotarskim odborima AFŽ-a« (Okružnica GO AFŽH), KZDAŽH (3. 12. 1948), AIHRPH.
- 4 »Zapisnik od dne 6. XII. 1949. Sastavljen na proširenom sastanku Sekretarijata Oblasnog odbora AFŽ-a u Bjelovaru«, KZDAŽH (6. 12. 1949), AIHRPH.
- 5 »Zapisnik sa sastanka Glavnog odbora AFŽ-a održanog 16. XII. 1949. povodom priprema za proslavu Nove godine«, KZDAŽH (16. 11. 1949), AIHRPH.
- 6 Dokumenti AFŽ-a (1945–1953) dio su arhivskog fonda Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske (KZDAŽH), u AIHRPH.
- 7 Eric Hobsbawm, »Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914«, u: *The Invention of Tradition*, ur. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, str. 263.
- 8 Eric Hobsbawm, »Introduction: Inventing tradition«, *nav. dj.*, str. 1.
- 9 *Nav. dj.*, str. 9.
- 10 Clifford Geertz, *The Interpretation of Culture*, Basic Books, New York, 1973. str. 449.

- 11 *Nav. dj.*, str. 28.
- 12 Nije na odmet spomenuti da se etnologija i socijalna historija posebno približavaju u istraživanju povijesti žena. Talijanska etnologinja Ida Magli štoviše smatra da je povijest žena moguće jedino »pisati na etnološki način, imajući pred sobom sliku cjelokupnog razmatranog razdoblja, historizirajući sve institucije svakodnevnog života, a ne osvjetljavati samo 'dogadaje' bitne s najužeg političkog stanovišta dominantne klase« (a trebalo bi dometnuti i spola — op. L. S.) *Nav. prema* Ginevra Conti Odorisio, *Donna e società nel'600*, Bulzoni, Roma, 1979, str. 10.
- 13 Milovan Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, knj. II, Matica Hrvatska, Zagreb, 1939, str. 5.
- 14 *Nav. dj.*, str. 54.
- 15 *Nav. dj.*, str. 55.
- 16 *Vjesnik*, V, 196, 6. 12. 1945.
- 17 *Vjesnik*, V, 212, 24 — 26. 12. 1945.
- 18 *Slobodni dom*, Zagreb, III (33), 49, Božić, 1945. Ovo glasilo izdaje frakcija Hrvatske seljačke stranke koja je 1944. prišla NF-u. HRSS je u to vrijeme bio jedina dozvoljena nekomunistička stranka u Hrvatskoj. Druga frakcija HSS-a lojalna Vlatku Mačeku, pokušala je također tiskati vlastiti opozicioni list *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode* (izdavač je Marija, udova Stjepana Radića) no prvi — i jedini — broj od 20. 10. 1945. bio je odmah zabranjen. Usp. Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Beograd, 1983, str. 72–73 i 59.
- 19 Čak i površno čitanje upućuje na činjenicu da su se njihovi autori obilno služili navedenom Gavazzijevom studijom.
- 20 *Vjesnik*, V, 209, 21. 12. 1945.
- 21 *Vjesnik*, V, 211, 23. 12. 1945.
- 22 *Vjesnik*, VI, 217, 3. 1. 1946.
- 23 *Vjesnik*, VI, 513, 24. 12. 1946.
- 24 *Slobodni dom*, 50–51, Zagreb na Božić, 1946.
- 25 *Vjesnik*, VII, 518, 1. 1. 1947, str. 1.
- 26 Narodna skupština prihvatila je zakon o petogodišnjem razvitku narodne privrede FNRJ za period 1947–1951. 28. 4. 1947.
- 27 *Slobodni dom*, 52, Božić 1947.
- 28 *Vjesnik*, VII, 822, 24. 12. 1947.
- 29 »Govor maršala Tita radnom kolektivu 'Titovih zavoda Litostroj' u Ljubljani«, *Glas rada*, Organ glavnog odbora jedinstvenih sindikata Hrvatske, III, 36, Zagreb, 6. 9. 1947.
- 30 »Plenum mjesnog sindikalnog vijeća Zagreba«, *Rad*, VI, 8, 17. 1. 1948.
- 31 *Vjesnik*, V, 211, 23. 12. 1945.
- 32 Koštunica, Čavoški, *nav. dj.*, str. 99, i Katarina Spehnjak, »Narodni front Jugoslavije«, *Povijesni prilozi*, 1984, 3(1), str. 42–45.
- 33 »Tri hiljade frontovaca Istre dobrovoljno je radilo u prosincu u rudniku Raša«, *Vjesnik*, IX, 1143, 3. 1. 1949.
- 34 *Slobodni dom*, 52, 24. 12. 1948. Od 3. 12. 1948. iz zaglavljiva *Slobodnog doma* nestaje i posljednji HSS-ovski relik, geslo »Vjera u Boga i seljačka sloga«.
- 35 Stiven Ljuks (Steven Lukes), »Politički ritual i društvena integracija«, *Kultura*, 1986, 73–74–75, str. 147.
- 36 »Oblasnom odboru AFŽ-a Dalmacije (...)«, (Okružnica GO AFŽH), KZDAŽH, 3. 12. 1948, AIHRPH.
- 37 Usp. Lydia Sklevicky, »Mjesto i zadaća AFŽ-a u postrevolucionarnim mijenama društva NR Hrvatske 1945–1953«, u: *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, knj. 1, Komunist, Zagreb, 1988, str. 247–258.
- 38 »Plan propagande za proslavu 'Dana dječje radosti'«, KZDAŽH, nedatirano, AIHRPH.
- 39 »Zapisnik sa sastanka za formiranje komisije u vezi zadataka proslave Nove godine održanog 9. XII. 1949. u 16 sati«, KZDAŽH (9. 12. 1949). AIHRPH. Indikativan je podatak da je optužba za »neodržavanje nastave na Božić« mogla biti kvalificirana kao disidentski gest *par excellence*. Usp. »Uklanjanje pet profesora s tehnološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1951–1953«, *Scientia Yugoslavica*, 13 (3–4), 1987, str. 129–130.
- 40 Edward Shils, *Tradition*, Faber and Faber, London–Boston, 1981, str. 275.

- 41 Dopis: NRH, Ministarstvo prosvjete kulture i umjetnosti, Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske od 3. XII. 1949, Zagreb, KZDAŽH (3. 12. 1949), AIHRPH.
- 42 »Proslava Nove godine u SSSR-u«, nedatirano, prilog dokumentu KZDAŽH, (13. 12. 1948), AIHRPH.
- 43 Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, KZDAŽH (17. 11. 1949), AIHRPH.
- 44 *Isto.*
- 45 »Plan propagande za proslavu Dana dječje radosti«, KZDAŽH (1948), AIHRPH.
- 46 Usp. Dunja Rihtman-Auguštin, »Djed Mraz«, u: Dunja Rihtman-Auguštin: *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, 1988, str. 103–106.
- 47 »Okvirna upustva za proslavu Nove godine«, KZDAŽH (1950), AIHRPH.
- 48 Usp. »Izveštaj o proslavi Nove godine«, KZDAŽH (1950), AIHRPH.
- 49 *Isto.*
- 50 »Zapisnik sa sastanka održanog u Glavnom odboru AFŽ-a povodom priprema za proslavu Nove godine dne. 10. XI. 1949.«, KZDAŽH (10. 11. 1949) AIHRPH.
- 51 S. F. Mur i B. G. Mejerhof (Sally F. Moore, Barbara G. Meyerhoff), »Svetovni rituali. Oblici i značenja«, *Kultura*, 1986, 73–74–75, str. 112.
- 52 Zbog ograničenog prostora ne mogu detaljno opisivati sve elemente navedene u ovom prikazu.
- 53 Za određivanje pojma rituala poslužiti ću se veoma općenitom Lukesovom definicijom rituala kao »pravilima određene aktivnosti simboličkog karaktera koja privlači pažnju učesnika na objekte misli i osjećanja koje smatraju posebno značajnim«, Lukes, *nav. dj.*, str. 142–143.
- 54 Lukes, *nav. dj.*, str. 143, bilješka 2.
- 55 *Isto.*
- 56 »Doktrinarna dimenzija povećava efikasnost ceremonija uspostavljajući podesne radne veze između određenog izvođenja i širenja sistema postuliranih ideja i vjerovanja«, Moore, Meyerhoff, *nav. dj.*, str. 113.
- 57 »Teze za predavanje 'Briga narodne vlasti za djecu i dužnost djece prema domovini'«, KZDAŽH, nedatirano, AIHRPH.
- 58 »Sa proslave Novogodišnje jelke, škola Ježevo«, KZDAŽH (3. 2. 1949), AIHRPH.
- 59 »Zapisnik sa sastanka Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske održanog dne 8. XI. 1949. god.«, KZDAŽH (8. 11. 1949). AIHRPH.
- 60 Lukes, *nav. dj.*, str. 156.
- 61 *Isto.*
- 62 *Isto.*
- 63 Kristl Lejn (Christel Lane), »Ritual i ceremonija u suvremenom sovjetskom društvu«, *Kultura*, 1986, 73–74–75, str. 195.
- 64 »Izveštaj o proslavi Dana dječje radosti«, KZDAŽH, (siječanj 1950), AIHRPH.
- 65 Zanimljivi su podaci iz SR Slovenije koji ukazuju na to da velika većina stanovnika ove republike slavi Božić (80%), a tek polovica od njih slave ga iz vjerskih razloga. Usp. Nenad Ivanović, »Slovenski korak dalje«, *Danas*, VI, 296, 20. 10. 1987, str. 16–17. Pladoyer za »civilizacijsku« interpretaciju Božića daje Dunja Rihtman-Auguštin, »Velika pomutnja«, *Danas*, VI, 298, 3. 11. 1987, str. 5.

Profesija etnolog: Analiza pokazatelja statusa profesije

ETNOLOZI U ZANIMLJIVOM VREMENU

U nedjelju 8. listopada 1989, na zagrebačkom Trgu Republike, organizatori medijski eksponirane akcije¹ potpisivanja zahtjeva za vraćanje Fernkornove skulpture bana Jelačića, postavili su na mjestu gdje je nekada stajao postament spomenika malog drvenog konjića, dječju igračku. Monumentalnu klasicističku skulpturu, negdašnji simbol Zagreba, nadomjestili su proizvodom narodnog rukotvorstva iz njegove okolice (selo Laz). Umjetnički artefakt tzv. visoke kulture simbolički je nadomješten proizvodom tzv. narodnog/pučkog rukotvorstva. To je tek jedan od, u posljednje vrijeme sve češćih i javno registriranih, primjera preispitivanja povijesnih i kulturnih tradicija u nas, njihove reaktualizacije, resemantizacije, ili suvremene (političke) upotrebe. Ovamo spadaju i primjeri korištenja dijelova narodnih nošnji, pjevanja pučkih ili tradicijskih popjevaka kao simbola identiteta u novom povijesnom kontekstu.

Riječju, živimo u interesantnom vremenu. Svjedoci smo, sudionici svakako, sukrienci možda — suvremenih nelagoda u kulturi, nelagoda s kulturom. Nelagoda koje nedvojbeno zahtijevaju interpretaciju. No, tko je pozvan, tko je kvalificiran, da takve interpretacije podastre javnosti? Može li tko polagati pravo monopola na njih? Iskustvo kazuje da se do sada redovito dešavalo da su »meritorne« interpretacije dolazile gotovo isključivo iz sfere službene politike.

Cilj je ovog istraživanja problematizacija slijedećeg pitanja: jesmo li mi kao etnolozi/etnologinje dorasli izazovima (i nedaćama) vremena, našeg »sada i ovdje«? Jesmo li prepoznatljivi i prepoznajemo li sami sebe kao pripadnike/ce profesije?

Sociološko određenje profesije, naime, ističe da je njezina bitna odrednica »monopol nad nekim kompleksnim dijelom znanja i praktičnih vještina«. ² Profesionalizacijom se označava proces stvaranja i oformljivanja novih profesija na temelju sve specijaliziranih znanja i vještina koje su funkcionalno važne za društvo. ³ Kontinuirano odvijanje procesa profesionalizacije značajka je razvoja zapadnog civilizacijskog kruga već unazad više stoljeća, ali upravo naše vrijeme svjedoči o njegovoj najburnijoj ekspanziji. Sve znatnija profesionalizacija, dominacija profesionalne nad tehničkom podjelom rada, karakteristika je razvijenih, postindustrijskih društava. ⁴ Propitivanje statusa neke profesije nije puko akademsko razmatranje. Ono ujedno znači i postavljanje pitanja o karakteru globalnog društva — o stupnju njegovog razvoja i dosegnutom stupnju demokracije.

Profesije, naime, uvijek imaju poseban položaj i odnos prema vladajućoj klasi, grupi ili eliti. Monopol nad područjem svog djelovanja profesija može održati samo njegovim zakonskim sankcioniranjem, što je izvedivo tek u slučaju ako oni koji imaju moć u društvu priznaju ta prava profesiji. Drugim riječima, da li će neko društvo uopće imati razvijenu neku profesiju, i kakav će položaj ta profesija imati, ovisit će o spremnosti nosilaca moći da priznaju potrebu za takvim tipom ekspertize. ⁵ Dakako, sistemi moći podjednako kao i pojedine znanosti ili kulturne pojave, nisu imuni na povijesne mijene.

Poznavanje društveno-povijesnog kao i političkog konteksta nastanka i razvoja etnologije nezaobilazno je, dakle, pri razmatranju njezinog suvremenog položaja kao profesije. Etnologija u Hrvatskoj, primjerice, prešla je stoljetni put od svog formativnog razvoja kada se oglasila kao proizvod podjednako nacionalnog romantizma i znanstvenog pozitivizma. Tada je, u sazvučju s političkim i ekonomskim težnjama seljaštva kao potlačene klase, izgrađivala teorijski okvir i metodološka oruđa da izrazi njihov »znanstveni svjetonazor«.

Danas se, pak, našla u poziciji koja je, prema ocjeni Olge Supek (ali i mnogih drugih etnoloških djelatnica/ka), marginalna u društvu, ali i među ostalim društvenim znanostima. ⁶

Primjenom analize osnovnih elemenata koji su bitni za određivanje svake profesije na etnologiju, pokušat ću ocrtati njezin suvremeni status u Hrvatskoj. Pri tome ću se, pored spoznaja koje pruža disciplina sociologija profesije, koristiti i rezultatima ankete provedene među članovima profesionalnog udruženja etnologa — Hrvatskog etnološkog društva.

ELEMENTI PROFESIJE ETNOLOG

Osnovni se elementi profesije klasificiraju prema slijedećim pokazateljima:

- 1) stupanj razvijenosti osnovnih teorija i tehnika koje čine sistematski zaokruženu cjelinu i osnova su za profesionalni autoritet;
- 2) stupanj monopola na stručnu ekspertizu, tj. koliko pripadnici neke profesije mogu isključiti nepripadnike da obavljaju taj posao i koliko je taj monopol društveno sankcioniran;
- 3) stupanj prepoznatljivosti profesije od strane javnosti;
- 4) stupanj organiziranosti profesije (moguće ga je razabrati prateći razvoj / funkcioniranje institucija za profesionalno obrazovanje, profesionalnih udruženja, te tipova organizacija u kojima se pripadnici neke profesije najčešće zapošljavaju);
- 5) stupanj razvijenosti profesionalne etike?⁷

Stupanj razvijenosti teorija i tehnika profesije etnolog

Utvrđeno je da neko »zanimanje prerasta u profesiju kada se obavljane djelatnosti počinje zasnivati na širem specifičnom teorijskom znanju i metodama«. ⁸ Sklop teorijskih znanja i tehnika koje svaka profesija nužno propisuje kao obavezni korpus činit će, dakle, temelj profesije. Stupanj profesionalizacije, tj. stvarno oblikovanje profesije iz posve akademske discipline, ovisit će o mjeri u kojoj će se iz njih razvijati aplikativnost. Dakako, i kontekst formiranja etnologije u konkretnom globalnom društvu odredit će njezinu *dominantnu teorijsku orijentaciju* kao i stupanj i smjer njezine primjenjivosti.

Teško je govoriti o profesiji ukoliko ne postoji minimalni teorijski konsenzus o tome što bi bio njezin predmet i metoda. Da li je taj, prvi i temeljni preduvjet profesionalizacije neke discipline, zadovoljen u slučaju hrvatske etnologije?

»Poput mnogih drugih humanističkih znanosti etnologija je u drugoj polovici ovoga stoljeća počela *gubiti svoj predmet*«, ustvrdila je Dunja Rihtman-Auguštin na početku svoje knjige *Etnologija naše svakodnevice*. ⁹ No, takva kriza identiteta, umjesto osjećaja urgentnosti u preispitivanju vlastitog naslijeđa koje je odlikovalo zapadnoeuropska duhovna kretanja, »u nas kao da je poticala na sve rigidnije pridržavanje minulih teorijskih pretpostavki: onih bečke kulturno-historijske škole, Radićeve teorije o narodnoj kulturi (...)«. ¹⁰ Etnologija je bila nespremna da odgovori na takav izazov, budući da je »dugo vremena zazirala od teorijskog di-

skursa zastupajući stanovište: neka oni drugi, oni dokoni, filozofiraju, mi ćemo za to vrijeme marljivo istraživati, a teorija će doći nakon toga«. ¹¹ Tako, primjerice, profesor Milovan Gavazzi, korifej i učitelj niza generacija studenata etnologije od 1927, kada započinje radom na Katedri za etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u svom opsežnom opusu (preko 200 bibliografskih jedinica) uopće ne bilježi »čiste teorijsko-metodološke radove«. ¹² Neizbježna posljedica maćehinskog odnosa prema teoriji je i izostanak teorijske kritike. ¹³ Umjesto spoznaje mjesta i zadaće teorijske kritike kao pogonskog motora razvoja znanosti, dugo je podržavan privid »jedinstva etnologije«.

Ovoj prilici, naravno, nije primjerena daljnja elaboracija konsekvenci takvog teorijskog zaostajanja hrvatske etnologije, ¹⁴ kao ni suvremenog prijepora »a(nti)teorijskih« i teorijski inovativnih promišljanja. No rezultat je tog procesa bilo podvajanje etnologije u jednom dugotrajnijem razdoblju na tzv. »arheo-etnologiju« (pristup koji je dominantan, iako ne više posve isključiv, na Odsjeku za etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu) i »etnologiju suvremenog života« (na čijoj teorijskoj artikulaciji već gotovo dva desetljeća sustavno djeluje Zavod za istraživanje folklor). ¹⁵ Nedosljednost u definiranju osnovnih teorijskih kategorija poput »naroda«, »tradicije«, pa i »kulture« dodatno potkrepljuje sliku tog raskola. Moglo bi se, slijedeći navedenu liniju podvajanja, razmišljati ne doprinosi li postojanje dviju paradigmi (etnologija kao historijska znanost o etničkim skupinama ¹⁶ nasuprot etnologiji kao znanosti o kulturi različitih društvenih slojeva i skupina, ¹⁷ o kulturi/folkloru kao povijesnom procesu) neprepoznatljivosti i deprofesionalizaciji etnologije. Možda bi konstruktivniji pristup predstavljalo jasno priznanje i legitimiranje tih razlika, poput kolega s Oddelka za etnologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani, koji ozbiljno razmišljaju o uvođenju novog naziva Odsjeka koji bi glasio: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

Ne smijemo zaboraviti da je i društveni kontekst u kojemu je djelovala i razvijala se suvremena etnologija u Hrvatskoj bio neprijateljski nastrojen spram onog socijalnog sloja (seljaštvo) kojeg je radićevska narodopisna paradigma stavljala u žarište interesa (revolucionarni je diskurs snatrio o dokidanju »idiotizma seoskog života«), kontekst koji je u samoj ideji »tradicijske kulture« bio sklon vidjeti prežitke »nenarodnih režima«. Situaciju dodatno komplicira antiprofesionalizam kao opće društveni stav. ¹⁸

Riječju, gledano izvana, teško je raspoznatljiv »sklop teorijskih znanja i tehnika« koje bi imale odlikovati etnologiju, a sukladno tome i etnologija kao profesija nedovoljno je prepoznatljiva.

Stupanj monopola profesije etnolog

Institucionalizacija profesije nemoguća je bez određenog, od države potvrđenog monopola na obavljanje svog posla. Uz pomoć tog monopola profesija sebe štiti podjednako od laika koji neovlašteno (bez adekvatnog obrazovanja) upadaju na njezin teritorij, ali i od vlastitih pripadnika koji se ogriješe o profesionalnu etiku. Istim autoritetom ona također štiti i svoje pripadnike od intervencije izvana — od laika ili države.

Prvi korak prema monopolu nad profesionalnom ekspertizom predstavlja obrazovanje. Katedra za etnologiju sa seminarom osnovana je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1924. godine, otkada neprekidno proizvodi školovane etnologe. ¹⁹ Istraživanje provedeno na populaciji članstva Hrvatskog etnološkog društva (o čemu će podrobnije još biti riječi) upozorava na činjenicu da je danas to obrazovanje u očiglednom raskoraku sa stvarnim potrebama, nazovimo ga uvjetno, tržišta radne snage etnologa. Pored toga, još smo i danas svjedoci sistematskih dilemantskih i amaterskih upada na »teritorij etnologa«. Svaki »dobronamjerni« ljubitelj uzima si pravo da sabire i istražuje — »narodno blago« svačija je svojina, a o »kulturi« kao takvoj da i ne govorimo! ²⁰

Drugi faktor bitan za uspostavljanje staleškog monopola je jasno razgraničenje sfera kompetencije, tj. odnos između graničnih profesija. Etnologija se slično kao i povijest ili sociologija, bavi istraživanjem društva kao cjeline. No, »društvene znanosti u mnogo čemu problematski se uvjetuju, iako imaju svoj poseban predmet izučavanja i svoju posebnu metodologiju«. ²¹ Deklarirajući se, od svojih početaka, kao povijesna znanost, ²² etnologija je u trenutačno važećoj sistematizaciji znanosti u Hrvatskoj podvedena pod (i podređena) povijesnoj znanosti što se odražava i u nazivu titula za viša znanstvena zvanja: ne postoje magistri ili doktori etnologije, već samo odgovarajući znanstveni stupnjevi »povijesnih znanosti«. Upravo zbog potrebe stalne budnosti nad granicama vlastite discipline, profesije se stalno nalaze u više ili manje »obrambenoj pozi«. ²³ Profesionalni jezik i profesionalni žargon jedan su od veoma efikasnih načina obrane monopola. Pored prvenstveno tehničkih funkcija, zadatak je profesionalnog žargona da olakšava međusobno prepoznavanje članova profesije (funkcija održanja grupnog morala i olakšavanja identifikacije), te da javnost drži na distanci (da »ne razumije o čemu se radi«). ²⁴ Kodificiranje jezika, odnosno definiranje osnovnih pojmova neophodan je korak u konstituiranju svake znanosti. Da bi se moglo komunicirati u znanosti, moramo imati set jasno definiranih pojmova koji imaju svoj smisao jedino u okviru određene discipline i nemaju svoj pandan u sva-

kodnevnom jeziku ili, ako ga i imaju, u svakodnevnoj komunikaciji taj se pojam različito i neprecizno definira.²⁵ Etnologija u ovom slučaju ne dostiže razinu profesije, budući da (poput sociologije, primjerice) nema jedinstvenog paradigmatskog okvira, odn. određenja osnovnih pojmova. Posljedice toga su, pored otežane znanstvene komunikacije, i česti i neizbježni nesporazumi između stručnjaka i laika. No dok je namjerno držanje javnosti na distanci pomoću profesionalnog jezika karakteristično za mnoge etablirane profesije (u našem društvu takvima bismo mogli smatrati odvjetnike i liječnike), etnologija, poput ostalih profesija s kraćom tradicijom, osigurat će monopol tek svojom većom popularizacijom.

Stupanj vanjske prepoznatljivosti profesije etnolog

Titula profesije jedan je od bitnih i »društveno vrlo upotrebljivih« izvora obavijesti o nekoj osobi. Ona pokazuje mjesto pojedinca u društvenoj podjeli rada, njegovo obrazovanje, očekivano ponašanje, položaj na društvenoj ljestvici moći i ugleda... Zbog toga možemo govoriti o fenomenu jasne prepoznatljivosti profesija od strane javnosti, o kolektivnim predodžbama u Durkheimovom smislu.²⁶ Pod kakvu će kolektivnu predodžbu laici moći podvesti etnologue — magistre/doktore povijesnih znanosti? Mogu li od njih očekivati neki specifični tip ekspertize?

Etnolozi ne pripadaju lako prepoznatljivim profesijama i zbog drugih razloga. Korisnici njihovih usluga nisu pojedinci (kao npr. kod liječnika). Ne postoji jasna slika o tipu njihove ekspertize, već i zahvaljujući činjenici da opća razina razvijenosti društva još nije nametnula potrebu za znanstvenim pristupom svim društveno-kulturnim fenomenima. Ne/prepoznatljivosti određenih profesija pridonosi i tip društvenog sistema. Najuprošćenije rečeno, demokratska društva odlikuje želja da stalno budu informirana o sebi, tako da ekspertiza koju pružaju različite društvene znanosti »postaje sastavni dio javnih informacija i prepoznatljiva javnosti (...). U nedemokratskim društvima, ukoliko su još nerazvijena, ne postoji potreba da društvo o sebi nešto znade; a ukoliko su razvijena, onda obično imaju gotove odgovore date u projekciji budućih globalnih ciljeva.«²⁷

Olakšavanje interakcije među grupama, kao jedan od prominentnih zadataka društvenih znanosti u demokratskim društvima, očigledno nije i jedan od ciljeva za koje je naša novija etnologija pozvana (ili se »samozvanim« stupanjem u dijalog s politikom izborila). U društvu u kojemu je praksa revolucije bila veoma dugo i jedina teorija kulturne mijene, u kojemu su masovne i često forsirane migracije sa sela u gradove bile dio nedodirljivog ideološkog projekta, etnologija je svojom šutnjom i na-

izgled dobrovoljnim progonstvom u neku daleku, »izvanvremensku tradiciju« (u »arheo-etnologiju«) sama pridonijela vlastitoj marginalizaciji.

Stupanj organiziranosti profesije etnolog

O stupnju organiziranosti neke profesije zaključuje se na temelju stupnja organiziranosti institucije za profesionalno obrazovanje; tipova organizacije u kojima se profesije najčešće zapošljavaju, te organiziranosti profesionalnih udruženja.²⁸

Potvrđuje li obrazovanje etnologa hipotezu da će »obrazovanje za profesiju biti organizirano u skladu s očekivanim tipom organizacije u kojoj će se zapošljavati i ciljevima koje treba realizirati«?²⁹ Ciljevi koje bi etnolozi mogli realizirati u različitim tipovima organizacija veoma su različiti, te se stoga nameće pitanje jesu li u socijalizaciji za profesiju sadržane pripreme za moguću prilagodbu različitim ciljevima. Odgovore ćemo potražiti u rezultatima ankete među članovima Hrvatskog etnološkog društva.

Neprijeporno je da su profesionalna udruženja instrumentalna u toku procesa profesionalizacije, a može se naći i mišljenje da predstavljaju prvi stupanj profesionalizacije nekog zanimanja.³⁰

Hrvatsko etnološko društvo osnovano je 1959. godine, kao ogranak Etnološkog društva Jugoslavije. Taj bi podatak bilo moguće interpretirati kao tridesetogodišnje zaostajanje struke (od 1924. kada je osnovana katedra za etnologiju), no poznato je da na organiziranje profesionalnog udruživanja i na ciljeve udruženja direktno utječe stupanj demokratičnosti sistema. Naime, totalitarni režimi »ne poznaju ničiji monopol osim vlastitog političkog monopola, (i) osujećuju rad i ciljeve profesionalnog udruženja i negiraju monopol znanja i vještina.«³¹ U totalitarnim (i njima sličnim) režimima profesionalna udruženja imaju samo jedan cilj — razmjenu stručnih iskustava i znanstvenih mišljenja, a okviri su im posve neutralni. U drugim su, pak, tipovima sistema ciljevi višestruki, a variraju od čisto stručnih i staleških, do djelovanja na vladu i utjecanja na šire društvene ciljeve. Iz statusa i tipova aktivnosti profesionalnih udruženja, dakle, možemo zaključiti o odnosima u globalnom društvu. Iako profesionalno udruženje etnologa u Hrvatskoj (poput ostalih profesionalnih udruženja) djeluje u okružju stalnog trenda deprofesionalizacije ono, za razliku od udruženja sociologa primjerice, nije nikada prekoračilo zadane mu granice: nije se (preglasno, ili barem javno) zalagalo za autonomiju profesije, za profesionalnu arbitražu u društvenim pitanjima, nije se izjašnjavalo o potrebi demokratizacije društva, za poštovanje ljudskih

prava i sloboda, i tome slično. Može se, dakako, razmišljati da li je distanca od politike korisna za razvoj profesije. No, čini mi se, da su pozitivni poeni (onemogućavanje, ili barem smanjivanje mogućnosti instrumentalizacije profesije i njezinih djelatnika, njihovog stavljanja u službu dnevne politike) mnogo manji od negativnih, a to je gubljenje autentičnih priključaka na društvene procese, zatiranje vlastitog glasa u javnom diskursu, odbijanje vlastitog dijela odgovornosti za dobrobit i razvoj čitavog društvenog sustava.³²

Profesionalna etika etnologa

Profesionalna etika kao »skup normi, vrijednosti, ciljeva kojima bi se trebali rukovoditi pripadnici neke profesije u primjeni svog profesionalnog znanja« djelomično je formalna, a djelomično neformalna.³³ Formalna se sastoji u pisanom etičkom kodu koji je obično sistematičan, eksplicitan i altruistički, a neformalna je obično mnogo šira i internalizira se kroz proces obrazovanja i profesionalne socijalizacije (usvajanje »profesionalnog duha«).

Dva člana statuta mogla bi se protumačiti kao pokušaj kodificiranja ponašanja pripadnika Hrvatskog etnološkog društva: onaj o prestanku članstva u HED-u (čl. 13) i o instituciji suda časti čija je funkcija da »rješava sporove i nesuglasice među članovima koji su u vezi s radom Društva« (čl. 23).³⁴ No niti jedan od njih ne sankcionira profesionalna pitanja. Tu je činjenicu također moguće povezati s problemom deprofesionalizacije na globalnoj društvenoj razini koja, »povezana s radikalno egalitarnom vrijednosnom orijentacijom direktno nasrće na etički kod«.³⁵

Ova kratka inventura osnovnih elemenata profesije primijenjenih na etnologiju sugerira zaključak da se o njoj, unatoč postojanju institucionalnih pretpostavki za njezino konstituiranje, još ne može govoriti kao o ustanovljenoj profesiji. »Zanimljivo vrijeme« u kojem živimo, pored konkretnih nedaća, otežava prognoze razvoja etnologije kao profesije. No moguće je ekstrapolirati dvije suprotne tendencije razvoja. Ukoliko se trend deprofesionalizacije nastavi, bit će pogođene sve profesije. Najteže će, dakako, biti pogođene one koje »nisu dovoljno afirmirane i profesionalizirane, a gdje stručni monopol na ekspertizu izravno konkurira političkom monopolu«.³⁶ Dakle, taj će trend direktno ugrožavati napredak profesionalizacije etnologije čiji je (najšire shvaćen) predmet, kultura i dinamika njezinih mijena. U najoptimističnijoj varijanti, ukoliko se ozbilji projekt demokratizacije društva, jačat će svijest o potrebi za tipom ekspertize kojeg bi etnologija mogla ponuditi društvu u potrazi za što sveobuhvatnijom samospoznajom svojih različitih segmenata — društve-

nih slojeva, institucija i procesa. Tada bi se otvorile brojne mogućnosti za aplikaciju etnologije, a time i njezinu istinsku profesionalizaciju. U takvoj bi situaciji etnologija bila prisiljena nastaviti kritičku teorijsku samorefleksiju bez koje je nemoguć priključak na mnogostrukost društvenih interesa i dosluh s potrebama vlastitog vremena.³⁷

ETNOLOZI O SEBI SAMIMA

Formulacija problema i opis nacrtu istraživanja

Čak i vrlo uopćena primjena navedenih osnovnih elemenata profesije na profesionalni status etnologije ne pruža etnologima mnogo povoda za samozadovoljstvo. No kako stojimo s vlastitim viđenjem naše profesije? Doživljavaju li etnolozi sami sebe kao pripadnike profesije? U svibnju 1989. godine Hrvatsko etnološko društvo uputilo je svojim članovima anketu čiji je cilj bio prikupiti empirijske podatke o statusu profesije. Anketni se upitnik sastojao od 14 pitanja³⁸ koja su predstavljala operacionalizaciju četiri osnovna elementa profesije prema modelu profesije iz studije Josipa Županova i Željke Šporer. Krajnji je cilj istraživanja bio odgovor na ishodišno pitanje: možemo li govoriti o etnologiji kao profesiji?

Metoda prikupljanja podataka

Anketom koja je distribuirana poštom obuhvaćena je čitava populacija HED-a, ukupno 174 člana.³⁹ U roku od pet tjedana pristigao je 51 odgovor (29,3%).

Takav broj dobivenih odgovora možemo interpretirati na dva načina. Općenito je poznato da je nedostatak anketiranja pomoću pošte veliki broj uskraćenih odgovora (50–75%), što znači da se do završetka anketiranja ne zna kakvim uzorkom raspolažemo i koliko je prikladan za predviđene analize.⁴⁰ S obzirom na to da je riječ o ciljanoj populaciji, polazili smo od hipoteze da će ona biti zainteresirana da dozna što više o sebi.

Veliki broj uskraćenih odgovora nije tu hipotezu potvrdio, iz čega se nameće zaključak o niskom stupnju profesionalne svijesti etnologa, i to onih koji svojim učlanjenjem u HED barem na latentan način gaje takve aspiracije. Upravo zbog te činjenice nije moguće smatrati reprezentativnima provedena ukrštanja svih varijabli sa svima, te o tim rezultatima neću ovom prilikom izvijestiti.⁴¹

No, na temelju osnovnih obavijesti koje su respondenti na anonimnu anketu dali o sebi (pitanja 1–4), može se ipak vjerovati da bi zaključci

mogli biti plauzibilni. Spolna distribucija respondenata, naime, odgovara spolnoj distribuciji članstva (odgovorilo je 76,5% žena, od 70,7% žena u ukupnom članstvu, te 23,5% muškaraca od ukupno 29,3%). Budući da se evidencija članova HED-a ne vodi prema dobnim skupinama, ne možemo utvrditi da li je i ona reprezentativna za populaciju. Tome u prilog govori i činjenica da je većina respondenata u dobnim skupinama koje se mogu smatrati najaktivnijim godinama za formiranje i usmjeravanje profesionalne karijere, te da upravo njihova motivacija za sudjelovanje u anketi odražava zainteresiranost za daljnji razvoj i sudbinu profesije.

Dob (godine starosti) respondenta	% odgovora na anketu
1. do 30 godina	29,4
2. 31–40 godina	35,3
3. 41–50 godina	9,8
4. 51–60 godina	17,6
5. 60 i više	7,8

U odnosu na profesionalnu formaciju (pitanje 1), većina respondenata su profesionalno formirani etnolozi (82,4%), »nešto drugo« je diplomiralo 7,8% respondenata, a 9,8% ih nije završilo dodiplomski studij. Ovi rezultati upozoravaju na činjenicu da se, unatoč svojim profesionalnim prerogativima, HED dosljedno ne pridržava određenja prema kojemu je za profesiju potrebno tzv. visoko obrazovanje.

Prikaz rezultata

Prvi element profesije — stupanj razvijenosti osnovnih teorija i tehnika koje čine sistematski zaokruženu cjelinu i tvore podlogu profesionalnog autoriteta — pokušala sam utvrditi posredno, uvidom u one radove koji propituju suvremene teorijske prijepore, odnosno stanje etnologije kao znanosti.⁴²

Ne želeći osporiti poticajnost suvremenih trendova prožimanja graničnih disciplina⁴³, niti zagovarati neki znanosti neprimjereni teorijski monolit, zaključak je nedvosmislen: etnologija u Hrvatskoj još uvijek ne posjeduje prepoznatljivi minimum teorijskog zajedništva na temelju kojeg bi mogla »prema van« graditi svoj profesionalni autoritet. Takav zaključak potkrepljuju i odgovori na pitanje o područjima s kojih članovi HED-a osjećaju najveću potrebu za daljnjim stručnim usavršavanjem (pitanje 11). Rezultati su slijedeći:

Područja	odgovori u %	rang
(1) <i>opća teorijska znanja</i>	35,6	1
(2) <i>metode i tehnike terenskog istraživanja</i>	15,6	2
(3) <i>obrazovanje za komunikaciju i suradnju s korisnicima usluga</i>	13,3	3
(4) <i>nešto drugo</i>	6,7	4
Područja (ponuđeni odgovori u kombinacijama)		odgovori u %
(1) + (2)		13,3
(1) + (4)		4,4
(1) + (2) + (3)		0,0
(2) + (3)		2,2
(1) + (2) + (3) + (4)		8,9

Odgovori na ovo pitanje pokazuju da velika većina respondenata (ukupno 78% u različitim kombinacijama odgovora) iskazuje latentnu nesigurnost u odnosu na ovladavanje temeljima profesije — opća teorijska znanja i metode.

O stupnju monopola na stručnu ekspertizu pokušat ću zaključiti na temelju odgovora na pitanja o participaciji respondenata u strukturama moći (pitanja 15 i 16).

Distribucija prema funkciji u društveno-političkim zajednicama/organizacijama (na razinama od općinske pa naviše) bila je slijedeća: preko polovice članova HED-a (58,3%) nije vršilo funkciju; jednu do tri funkcije obnašalo je 25,0% članova, a više od 3 funkcije 16,7% članova. Među respondentima bilo je 83,3% nečlanova SK. Činjenica da je 41,7% članova HED-a bilo u nekoj poziciji donošenja odluka, još uvijek ne govori o mogućnosti osiguravanja društveno sankcioniranog monopola na profesionalnu ekspertizu. Vjerojatnije je pretpostaviti da su takvi, i inače društveno aktivniji članovi, skloniji shvatiti odgovaranje na anketu kao svoju prvenstveno društvenu, a ne samo profesionalnu obavezu.

Iako jedna od ponuđenih ocjena/odgovora (pitanje 14, o položaju etnologa u društvu) u marginalnom društvenom položaju etnologije vidi prednost (nedostatak »pritisaka« u planiranju istraživanja), u svojoj povijesti hrvatska etnologija nije uvijek bila apolitična, tj. po strani od stvarnih društvenih/političkih kretanja. Politizacija na kojoj je u krajnjoj liniji iznikla (afirmacija seljaštva kao temeljnog socijalnog sloja, njegova kultura kao »najautentičniji« odvjetak nacionalne kulture, povezanost sa stranačkim tradicijama Hrvatske seljačke stranke, i sl.), u postrevolucionarnom ju je periodu učinila »sumnjivom« i ideološki dvojbenom. Drugačiji pristup seljaštvu i tradiciji od onog kakvog je hrvatska etnologija gajila između dva rata nije se artikulirao u ozračju nove komunističke vladavine, te je stoga definitivna marginalizacija i stagniranje etnologije na (teorijsku) »razinu početka 20. stoljeća« logična posljedica takvog povijesnog razvoja.⁴⁴ Ne želim, dakako pledirati za politizaciju profesija ili njihove političke koalicije bilo koje vrste.⁴⁵ No društvena uloga svake

znanosti, posebice društvenih znanosti, pored neprekidne skepse podrazumijeva i stalan kritički dijalog s nosiocima moći. Prekid komunikacije određenu znanost/profesiju osuđuje na životarenje i/ili irelevantnu poziciju u društvu.

Obrazovanje etnologa, pored jasne sfere kompetencije (određenja odnosa između tzv. graničnih disciplina) također je faktor važan za mogućnost određivanja profesionalnog monopola. Ilustrativno je da velika većina respondenata nema postdiplomskog obrazovanja (74,5% ih nije magistriralo, a 84,3% nije doktoriralo). No značajno je da među etnologima s doktoratima znanosti ima jednaki postotak onih koji su doktorirali etnologiju, kao i »nešto drugo« (7,8%), dok je na trećem stupnju (magisterij) situacija znatno bolja: etnologiju je magistriralo 21,6% respondenata, a »nešto drugo« 3,9%.

O stupnju vanjske prepoznatljivosti i organiziranosti profesije etnolog zaključit ću na temelju pitanja o području zaposlenja respondenata (pitanje br. 6), karakteru radnog mjesta (br. 7), te o stupnju iskorištenosti etnološkog znanja (br. 9).

Područje zaposlenja:	% odgovora	rang
kultura (muzej, zaštita spomenika, centri za kulturu)	52,9	1
znanost (fakultet, znanstvena ustanova)	31,4	2
student	9,8	3
obrazovanje	2,0	4-6
bez stalnog zaposlenja (povremeno radi)	2,0	4-6
ostalo	2,0	4-6

Većina etnologa (preko polovice) zaposlena je, dakle, u muzejima, centrima za kulturu i zaštitu spomenika kulture. Da li ih njihovo obrazovanje adekvatno priprema za ta zvanja? Tek odnedavno studenti etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu slušaju predmete muzeologija i zaštita spomenika kulture (oba dvosemestralno), no oni se ne predaju u okviru Odsjeka za etnologiju, već ih budući etnolozi slušaju sa studentima povijesti umjetnosti, arheologije, povijesti.⁴⁶ Mnoge generacije etnologa koji su se nakon diplome zapošljavali u muzejima suočavale su se s nizom problema.⁴⁷ Obrazovanje za profesiju, dakle, nije u dosluhu s očekivanim tipom organizacije u kojima se etnolozi najčešće zapošljavaju.

Karakter radnog mjesta	% odgovora	rang
čisto etnološko	68,6	1
djelomično etnološko	25,0	2
neetnološko	6,3	3

Ukupni postotak čisto etnoloških i djelomično etnoloških⁴⁸ radnih mjesta (93,6%) bio bi dobra podloga za razvoj profesije, budući da su-

gerira da se etnolozi, koji su se izjašnjavali prema vlastitoj ocjeni, smatraju pravim ljudima na pravom mjestu.

No, pitanje o stupnju iskorištenosti etnološkog znanja na radnom mjestu baca nešto pesimističiju sliku.

Stupanj iskorištenosti	% odgovora	rang
0 — 20%	29,2	1
20 — 50%	27,1	2
50 — 80%	25,8	3
80 — 100%	18,8	4

U ovom ću slučaju učiniti iznimku, i podastrijeti rezultate ukrštanja nekih odgovora na pitanja o karakteru radnog mjesta i stupnju iskorištenosti etnološkog znanja na radnom mjestu. Od svih respondenata koji su odgovorili na anketu, a rade na čisto etnološkim radnim mjestima, samo 18,8% ima 80–100% iskorišteno svoje profesionalno — etnološko znanje. Od svih onih (68,6%) koji su izjavili da imaju iskorišteno etnološko znanje u najvišem postotku (80–100%), na etnološkim radnim mjestima radi 27,3%. Nitko od onih koji su odgovorili da rade na djelomično etnološkim mjestima nema iskorišteno etnološko znanje u najvišem postotku. Riječju, izrazito nepovoljna primjena etnološke ekspertize sugerira nedvosmisleni odgovor da ne možemo o etnologiji govoriti kao o profesiji.

Kolektivne predodžbe pomoću kojih profesije postaju prepoznatljive sadržavaju tipično idealno profesionalno ponašanje prema korisnicima. No već citirani odgovori na pitanje o područjima s kojih etnolozi osjećaju najveću potrebu za daljnjim usavršavanjem, pokazuju da u raznim kombinacijama 24,4%, dakle, jedna četvrtina respondenata osjeća nedostatak profesionalne naobrazbe za komuniciranje i suradnju s korisnicima usluga. Pa ipak, u pitanju o tome kako i koliko često upoznaju javnost s rezultatima svoga rada (br. 10), dobili smo slijedeće odgovore koji ilustriraju prisutnost etnologa u stručnoj i široj javnosti.

Tip aktivnosti	% redovito	% povremeno	% ne
objavlj. u znanstv. / stručnim publikacijama	29,2	50,0	20,8
referati na znanstv. / stručnim skupovima	18,8	54,2	27,9
postavljanje izložbi	22,9	37,5	39,6
istupanje u sredstvima mas. komunikacije	16,8	52,0	31,2

Kako vidimo, najveći postotak respondenata prema vlastitoj procjeni povremeno komunicira sa stručnom/znanstvenom i širom javnošću, dok je broj onih koji uopće ne komuniciraju veći (u slučaju istupanja u sredstvima masovnih komunikacija je taj postotak gotovo dvostruk) od broja onih koji to čine redovito.

Već je bilo riječi o HED-u kao profesionalnom udruženju. Ono nije razgranato (nema sekcija), izdaje redovitu godišnju publikaciju (*Etnološ-*

ka tribina), a godišnje organizira jedno do dva savjetovanja. Iz takvog tipa aktivnosti očigledno je da su njegovi ciljevi striktno stručni, a to je moguće razabrati i iz nehijerarhijskog principa njegove organiziranosti. Ona udruženja koja koriste monopol svoje struke ne samo u korist profesije, već i za ekonomski probitak svog članstva (npr. odvjetničke komore u nas) imaju hijerarhijsku i monolitsku organizacijsku strukturu što im omogućava fleksibilnost i brzo reagiranje na vanjske podražaje. Široka podrška članstva profesionalnim organizacijama dio je neformalne socijalizacije u toku profesionalnog obrazovanja. Ako je suditi po spremnosti članstva HED-a da se odazove na ovu anketu, ta socijalizacija nije naročito uspješna.

Anketa nije sadržavala pitanja iz kojih bi se izravno moglo suditi o identifikaciji s profesijom i o profesionalnoj etici. No pitanje o položaju etnologa u društvu (br. 14) koje je bilo otvorenog tipa, ipak pruža prosredne obavijesti. Moguće ih je sažeti prema prevladavajućem tonu:

Ocjena položaja etnologa u društvu	odgovori %
loš	79,2
osrednji	10,4
dobar	2,1
bez odgovora	8,3

Položaj etnologije etnolozi ocjenjuju patetičnim diskursom; ona je »zapuštena«, položaj joj je »sramotan«, »marginalan«, »nebitan«, »mizeran«. Proziva se »društvo« koje ne poznaje i ne cijeni etnologiju, »etnolozi su nevidljivi«, »oni u našem društvu ne postoje«. Među krivcima za takvo stanje na prvom mjestu su sami etnolozi koji u anketi sebi samima upućuju mnoge gorke riječi samoprijetnje: »Mislim da u našem društvu etnolozi imaju položaj — kakav i zaslužuju, znači ne i onakav kakav bi trebalo!« Grupiramo li uzroke lošeg položaja etnologa/etnologije u društvu riječima samih respondenata⁴⁹ dobivamo slijedeći »grupni portret«:

1) uzroci su u sistemu obrazovanja:

zastarjeli sistem studiranja, zastarjelost kadra; studij etnologije je zaglupljujući, ograničen, primitivan; znanje nekih predavača je sumnjivo; slabosti postdiplomskog studija; negativna selekcija na katedri.

2) uzroci su u samim etnologima:

(a) nekompetentnost etnologa:

niski nivo stručnog i znanstvenog rada; neatraktivnost 'naše robe'; neaplikativnost; teorijsko određenje predmeta i ciljeva etnologije još je uvijek odvajaju od suvremene kulturološke problematike; neaktivnost etnologa (npr. od 1962. do danas nisu bili u stanju napisati etnološku čitanku, sintezu o tradicijskoj kulturi Hrvata, etnološke preglede o pojedinim regijama, povijest etnologije u Hrvatskoj); gotovo potpuni nedostatak teorijsko-metodoloških istraživanja ozbiljan je nedostatak u hrvatskoj etnologiji (kolege

se međusobno baš ne čitaju!!!, primj. L. S.); u Hrvatskoj se radi o dobrovoljnom izgnanstvu etnologa iz vlastitog društva (ne kaže zašto, L. S.).

(b) nedovoljna probojnost u javnosti:

građani misle da znaju sve o predmetima koje proučava etnologija; nedovoljna financijska podrška (SIZ-ovi); etnolozi premalo populariziraju struku; premalo se o njoj zna (...) vezuje je se uglavnom uz narodnu nošnju; niska razina stručnog znanja ('etnografi'); premala borbenost etnologa za struku; u javnosti, ali i među obrazovanim svijetom često se ne razlikuje etnologa od enologa; slaba povezanost/zatvorenost samih etnologa; tenzija 'stare i nove' etnologije umjesto borbe između dobre i loše etnologije; pojave kritiziranja i privatizacija među samim etnologima; nedovoljna društvena moć etnologa (u DPO/DPZ); izoliranost etnologa u provinciji.

3) položaj kulture u društvu općenito:

loš položaj etnologa dio je cjelokupnog materijalnog položaja kulture; nedovoljni sluh struktura; položaj kulture je ispod nivoa civiliziranog čovjeka pa ako je kultura na margini, onda je i položaj etnologa tu negdje: potcjenjivački odnos prema etnografskoj građi koja se smatra 'balastom'; druge društvene znanosti koje zapostavljaju etnologiju jer nije aktivna kao npr. arheološke iskopine.

4) negativni politički stavovi:

u svom desetogodišnjem radu doživjela sam i to da mi je od nekih odgovornih drugova bilo rečeno da živimo na grbači društva i da se bavimo stvarima koje našem društvenom razvoju uopće nisu interesantne; (etnologiji se zamjera da se) struka bavi nečim što je nevažno, seljacima, kome je to uopće interesantno? ; krivi su i iskompleksirani rukovodioci sa sela, koji žele prikriti porijeklo i vezu sa selom; poistovjećuju se nacionalno s nacionalističkim ('izvorno narodno' s 'nacionalnim u najgorem smislu riječi'); sloboda rada, istraživanja i objavljivanje vezani uz (nestručna, autoritarna) mišljenja naših nadređenih; kada je potrebno da se politika i vlast pokaže pred javnošću onda je folklor, nošnja, kolo to što je u prvom redu i što čini bit gotovo svega manifestacionog, a kada je potrebno zaposliti ljude koji se o tome trebaju brinuti, to sve zabilježiti, obraditi i onda pokazati, tada je to sve nepotrebno; etnologa nema tko zaštititi kada pojedini moćnici odluče ugasiti radna mjesta u kulturi; društvo se afirmativno odnosi najčešće prema onim znanostima čiji rezultati brzo donose neposrednu materijalnu korist (...) i mogu staviti u funkciju važeće političke ideologije; etnologija se u bližoj prošlosti afirmirala stavljanjem u službu nacionalističkim političkim interesima veličanjem kulture vlastitog naroda.

I tako dalje... Odgovore na ovo pitanje mnogi su respondenti nizali i na više kucanih stranica. No nadasve je zanimljiva gotovo klasična freudovska omaška pri čitanju tog pitanja. Umjesto o položaju etnologa, ve-

čina je respondenata komentirala položaj *etnologije*. Problem je, ipak, u profesiji...

Nepravедno bi bilo etnologue koji nisu žalili truda niti vremena da opširno odgovore na anketu optužiti za pasivnu rezignaciju. U svojim odgovorima oni predlažu i neka rješenja kojima bi se popravio loš položaj struke. Navest ću neka od njih: *uvesti etnologiju u školu; istraživanje suvremenih tema; interdiscipliniranost; izboriti se za aplikaciju etnološkog znanja (turizam, mala privreda, ugostiteljstvo, kod društvenih istraživanja, pri organizacijama za međupodručnu i međunarodnu suradnju); etnolozi se moraju nametnuti društvu i ukloniti ljubomoru među sobom; afirmacija na osnovi stručnih i znanstvenih rezultata svoga rada; veća prisutnost etnologa na svim nivoima (u javnosti) kao preduvjet mijenjanja zaostale društvene svijesti; sudjelovanje etnologa u mijenjanju odnosa prema znanosti općenito; etnolozi se unutar sebe moraju analizirati i shvatiti da je problem djelomično i u njima.*

Iako je većina predloženih rješenja konstruktivna i dobronamjerna, valja primijetiti da niti jedno od njih ne propituje problem na razini globalnog društvenog sustava. Umjesto zaključka, navest ću jedan integralni odgovor:

»Da bi mogla težiti izvjesnom društvenom ugledu, dakle moći, etnologija u Hrvatskoj mora se konstituirati kao profesija u suvremenom smislu riječi. Konstituirati je u tom smislu mogu jedino etnolozi sami, definiranjem i ostvarivanjem — visokih! — profesionalnih kriterija.«

ETNOLOZI, NAŠI SUVREMENICI

Tvrđnjom da živimo u zanimljivom vremenu, bogatom poticajima za etnološka istraživanja i zahvalnom za etnološko tumačenje, započela sam ovaj ogleđ o profesiji etnolog. Tu je tvrdnju pak moguće razumijevati u svjetlu kulturnog relativizma. »Želim vam da živite u zanimljivom vremenu«, opaka je kletva u istočnjačkim kulturama. Zanimljivo vrijeme je i nedefinirano vrijeme, bremenito mogućnostima, ali i izborima, čija pogibeljnost nije na prvi pogled lako raspoznatljiva. No imajući u vidu aktivističku orijentaciju zapadne civilizacije, teško će se biti othrvati izazovu zanimljivog vremena. Nastojanje za profesionalizaciju etnologije jedan je takav izazov. Ona može biti tek proizvod kolektivnog napora koji podrazumijeva osviješteni stav o društvu — njegovoj prošlosti, suvremenosti i budućnosti. Postepeno prevladavanje profesionalne nad tehnološkom podjelom rada vodi nas u budućnost postindustrijskog društva s vizijama blagostanja i mira među ljudima i suradnje s prirodom. U onoj mjeri u kojoj je budućnost proizvod svjesne odluke, mjerit će se naša odgovornost za nju. No pritom nikada ne treba zaboraviti da se budućnost može prikazati pod obrazinom prošlosti.

Prilog: Anketa upućena članovima HED-a

Hrvatsko etnološko društvo, Đure Salaja 3, 41000 Zagreb

ANKETA: Profesija etnolog. Osnovni pokazatelji statusa profesije

UPITNIK

Upute za ispunjavanje upitnika:

Molimo da na pitanja odgovarate tako da zaokružujete svoje odgovore, a kod ukrštenih pitanja da zaokružite znak »+«. Odgovor na zadnje pitanje (br. 14) možete priložiti na posebnom papiru.

01. Što ste diplomirali
 1. etnologiju (Filozofski fakultet)
 2. nešto drugo
 3. nisam završila(o) dodiplomski studij
02. Da li ste magistrirali i što
 1. etnologiju
 2. nešto drugo
 3. nisam
03. Da li ste doktorirali i što
 1. etnologiju
 2. nešto drugo
 3. nisam
04. Dob (godine starosti)
 1. do 30 godina
 2. 31 — 40 godina
 3. 41 — 50 godina
 4. 51 — 60 godina
 5. 60 i više godina
05. Spol
 1. žena
 2. muškarac
06. Područje u kojem ste zaposleni
 1. znanost (fakultet, znanstvena ustanova)
 2. kultura (muzeji, centri za kulturu, zavodi za zaštitu spomenika i sl.)
 3. obrazovanje
 4. ostalo
07. Karakter Vašeg radnog mjesta
 1. čisto etnološko (etnolozi istraživači, znanstveni radnici i sveučilišni nastavnici, muzejski kustosi, zaštita spomenika i sl.)
 2. djelomično etnološko (radno mjesto gdje je etnološko znanje dobro upotrebljivo, ali na tim radnim mjestima mogu raditi široki profili društvenih profesija)
 3. neetnološko
08. Vaš neto osobni dohodak za travanj 1989:
09. Procijenite stupanj iskorištenosti Vašeg etnološkog znanja na svom radnom mjestu
 1. 0 — 20%
 2. 20 — 50%
 3. 50 — 80%
 4. 80 — 100%
10. Molimo da navedete kako i koliko često upoznajete javnost s rezultatima Vašeg etnološkog rada redovito povremeno ne

1. objavljivanjem u znanstvenim i stručnim publikacijama	+	+	+
2. referati na znanstvenim i stručnim skupovima	+	+	+
3. postavljanje izložbi	+	+	+
4. istupanje u sredstvima masovne komunikacije (TV, radio, novine)	+	+	+
11. S kojeg od navedenih područja osjećate najveću potrebu za daljnjim stručnim usavršavanjem
 1. opća teorijska znanja iz etnologije
 2. metode i tehnike terenskog istraživanja
 3. obrazovanje za komuniciranje i suradnju s korisnicima usluga
 4. nešto drugo
12. Da li ste bili delegat ili vršili funkciju u nekoj društvenopolitičkoj organizaciji ili zajednici (delegat u općinskoj ili republičkoj skupštini, gradskom ili republičkom vijeću Saveza sindikata, općinskom ili višem komitetu SK, nekom općinskom ili republičkom SIZ-u, i sl.)
 1. ne
 2. da — 1 do 3 funkcije
 3. da — više od 3 funkcije
13. Da li ste član SK
 1. da
 2. ne
14. Što mislite o položaju etnologa u društvu?

BILJEŠKE

- 1 Tu je akciju organizirao Hrvatski socijalno liberalni savez (HSLŠ). Skulptura bana Jelačića, rad kipara Antona Fernkorna, postavljena je 1866. na tadašnjoj Harmici, a uklonjena je pod okriljem noći od 25. na 26. srpnja 1947. i bez objašnjenja pod još neistraženim okolnostima. Jedno je pak izvjesno. Ona je u postrevolucionarnom periodu predstavljala simbol kojeg je trebalo simbolički (ali i tvorno) razvlastiti, svrgnuti i odbaciti na »smetlište historije«. Za diskusiju o problemu proizvodnje i svrgavanja simbola kao prerogativa odnosa moći usp. poglavlje »Nova Nova godina — Od 'Mladog ljeta' k političkom ritualu«.
- 2 »Termin profesija u sociološkom smislu znači zanimanje koje ima monopol nad nekim kompleksnim dijelom znanja i praktičnih vještina za koje je potrebno dugotrajno školovanje, tzv. visoko obrazovanje te tako postaje jasno prepoznatljivo u društvu.« Nav. prema Josip Županov, Željka Šporer, »Profesija sociolog«, *Revija za sociologiju*, XIV, 1984, 1–2, str. 15. Pri izradi ovog teksta, kao i njegovog empirijskog dijela, slijedila sam prvenstveno tu studiju koja svojim iscrpnim i teorijski fundiranim izlaganjem osnovnih pretpostavki sociologije kao profesije predstavlja neophodan temelj za sustavno promišljanje tog problema. Također dugujem zahvalnost dr. Željki Šporer koja mi je kao iskusna istraživačica profesija u suvremenom društvu dala mnoge korisne sugestije prilikom izrade anketnog upitnika.
- 3 Nav. pr. Županov–Šporer, *nav. dj.*, str. 12.
- 4 Usp. Veljko Rus, »Protuslovlja između industrijalizacije i profesionalizacije rada«, *Revija za sociologiju*, XIV, 1984, 1–2, str. 52 i 54.
- 5 Županov, Šporer, *nav. dj.*, str. 13.
- 6 Olga Supek, »Ethnology in Croatia«, *Etnološki pregled*, 1984, 23–24, str. 17.
- 7 Prve četiri dimenzije ove klasifikacije čine odvojene sfere koje je moguće jasno analizirati i mjeriti, dok je peta dimenzija pridodana zbog toga što predstavlja posebno važan i za profesije specifičan čimbenik; nav. prema Županov, Šporer, *nav. dj.*, str. 16.
- 8 *Isto*, str. 16.
- 9 Dunja Rihtman–Augustin, *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 3.
- 10 *Isto*, str. 4.
- 11 *Isto*, str. 16.
- 12 Aleksandra Muraj, *Živim znači stanujem*, Hrvatsko etnološko društvo (et al.), Zagreb, 1989, str. 25.
- 13 »Čuvalo se to jedinstvo etnološke misli, pa se pri tome nije zamjećivalo da ta misao stagnira na razini početka 20. stoljeća«, Dunja Rihtman–Augustin, *nav. dj.* str. 16.
- 14 Za analizu teorijskih prijevora i pokušaja teorijskih inovacija u hrvatskoj etnologiji, usp. među ostalima, slijedeće radove: Dunja Rihtman–Augustin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984; *nav. dj.*, 1988; *Narodna umjetnost*, Zagreb, 13, 1976; Olga Supek, »Osnovne značajke etnologije u Hrvatskog od 1945 do danas«, *Zbornik I kongresa jugoslavenskih etnologov in folkloristov*, I, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana, 1983, str. 51–65; *nav. dj.* 1988.
- 15 Usp. Olga Supek–Župan, »Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj...«, *nav. dj.*, str. 56.
- 16 Ono određenje etnologije koje kao njezin cilj prepoznaje proučavanje elemenata kulture pojedinih naroda koji nose etnička obilježja posredstvom kojih je moguće doprijeti do etnogenetičkih procesa, odnosno utvrditi etničku povijest pojedinih naroda, kao osnovnu kategoriju etnologije ističe pojam *ethnosa*. Usp. Vitomir Belaj, »Plaidoyer za etnologiju kao historijsku znanost o etničkim skupinama«, *Studia Ethnologica*, Zagreb, Vol. 1, 1989, str. 9–13.
- 17 Usp. Dunja Rihtman–Augustin, »Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja«, *Narodna umjetnost*, Zagreb, XIII, 1976, str. 1–23.
- 18 Usp. djelovanje antiprofesionalizma na razvoj, odn. kočenje razvoja sociologije, Županov, Šporer, *nav. dj.*, str. 17.
- 19 Usp. Vitomir Belaj, »Šezdeset godina neprekinute nastave etnologije na Zagrebačkom sveučilištu«, *Etnološka tribina*, XVIII, 1988, 11, str. 149–150.
- 20 Iskustva istraživača Zavoda za istraživanje folkloru svjedoče, primjerice, da su više puta bili u prilici da se sukobe s lokalnim amaterima koji su se posesivno postavljali u odnosu na »svoje teren«.
- 21 Usp. Rudi Supek, »Položaj jugoslavenske sociologije«, *Revija za sociologiju*, XX, 1989, 1–2, str. 4–5.
- 22 Utemeljitelj hrvatske etnologije, M. Gavazzi, decidirano poima etnologiju »kao granu univerzalne povijesti«, usp. Aleksandra Muraj, *nav. dj.*, str. 24.
- 23 Usp. Županov, Šporer, *nav. dj.*, str. 18–20.
- 24 *Isto*, str. 20–21.
- 25 *Isto*, str. 21.
- 26 Usp. Županov–Šporer, *nav. dj.*, str. 26.
- 27 Županov, Šporer, *nav. dj.*, 27.
- 28 *Isto*, str. 28.
- 29 *Isto*, str. 28.
- 30 *Isto*, str. 29.
- 31 *Isto*, str. 29.
- 32 Prema mišljenju predsjednice društva u više mandata i dugogodišnje aktivistkinje HED–a, dr. Dunje Rihtman–Augustin, kojoj ovom prilikom zahvaljujem na poticajnim kritičkim komentarima, jedini politički čin predstavljao je sam naziv društva.
- 33 Županov, Šporer, *nav. dj.*, str. 32.
- 34 Usp. Statut Hrvatskog etnološkog društva donesen na izvanrednoj skupštini održanoj 29. 5. 1986. Ta je odredba prenesena iz prethodnog Statuta donesenog na Osnivačkoj skupštini HED–a 17. 1. 1975. Zanimljivo je spomenuti da je Skupština Jugoslavenskog udruženja za sociologiju 1972. godine u Portorožu usvojila moralni kodeks sociologa, te da samo postojanje tog kodeksa, prema mišljenju Josipa Županova i Željke Šporer, upućuje na stupanj razvijenosti profesije sociolog u Jugoslaviji.
- 35 Usp. Županov–Šporer, *nav. dj.*, str. 33.
- 36 *Isto*, str. 41.
- 37 Olga Supek, primjerice, navodi koristi od redefiniranja pojma »tradicijska kultura«. Kada bi se osporio njegov »povijesno nejasan i relativan status« i precizirali društveni segmenti/povijesna razdoblja na koja se odnosi (npr. »kultura radničkih predgrađa« početkom 20. stoljeća), ublažio bi se motiv etnoloških projekata spasavanja, odn. konzervatorski stav etnologa. Usp. Olga Supek, »Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj...«, *nav. dj.*, str. 62–64. No zasigurno nije najveći problem etnologije vapaj za spasavanjem baštine, već činjenica da je taj vapaj nečujan i da ostaje neuslišen. To pak govori u prilog tvrdnji o društvenoj nemoći, dakle, neartikuliranosti, profesije.
- 38 Integralni tekst upitnika sadržan je u Prilogu, na kraju ovoga teksta.
- 39 Prema podacima dobitvenima od tajnice HED–a Ljubice Katunar, društvo broji ukupno 174 člana. Od toga su 104 člana (59,8%) iz Zagreba, a njih 70 (40,2%) izvan Zagreba; žene čine 70,7% (123 članice), a muškarci 29,3% (51 član). Brojčana nadmoć žena upozorava na još jedan faktor relevantan za ocjenu statusa profesije, a to je feminizacija profesije.
- 40 Usp. Rudi Supek, *Ispitivanje javnog mnijenja*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 100.
- 41 Podaci o ukrštanju varijabli, koji mogu poslužiti kao podloga za buduća istraživanja i tretirati se kao pilot istraživanje, nalaze se u arhivi HED–a.
- 42 Usp. radove navedene u bilješci 14.
- 43 Usp. Dunja Rihtman–Augustin, *nav. dj.*, str. 15. Ona se zalaže za suradnju i otvorenost etnologa (pored tradicionalne suradnje s historiografijom) prema znanostima poput sociologije i socijalne povijesti, psihologije, moderne lingvistike, semiotike, kao i kibernetike, te ekonomske znanosti. U toj otvorenosti, smatra autorica, etnologija »ne može izgubiti — ona samo dobiva«.
- 44 Na sličan način ove procese ocjenjuje i Olga Supek koja smatra da su nakon 1945. »promjena, razvoj i kulturni napredak postali osnovni ciljevi, tj. zbila se opća reorientacija vrijednosti u smjeru budućnosti, za razliku od zagledanosti u prošlost kulture«. Nav. pr. Olga Supek, »Ethnology in Croatia«, *nav. dj.*, str. 24.
- 45 Nisu u povijesti bila rijetka pretvaranja znanstvenih disciplina/profesija u oruđe propagande određenog režima. Folkloristika, ali i sami stvaraoci folkloru (npr. narodni pripovjedači) bili su u SSSR–u dio agitacionog aparata i »sredstvo za ostvarenje socijalizma i komunizma«. Usp. Hermann Bausinger, *Folklore, u: Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, Sonderdruck, Herder, Freiburg/Basel/Wien, str. 585–587.
- 46 Zanimljiv je podatak da u Savezu muzealaca Jugoslavije ne postoji sekcija za etnografsku muzeologiju.

- 47 Nav. pr. Libuše Kašpar, »O studiju muzeologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu«, *Etnološka tribina*, XVIII, 1988, 11, str. 162.
- 48 »Djelomično (etnološka) radna mjesta su sva ona radna mjesta gdje je etnološko znanje dobro upotrebljivo, ali na tim radnim mjestima mogu raditi široki profili društvenih profesija.« Ova definicija modifikacija je određena djelomično socioloških radnih mjesta, nav. pr. Željka Šporer, »Razvijenost sociološke profesije i odnos prema njoj«, 1989, neobjavljeni rukopis, str. 3.
- 49 Ovo su sve autentične izjave respondenata, te ih zbog toga neću stavljati pod navodnike nego ću ih istaknuti kurzivom.

Treći dio

ŽENSKA POVIJEST

Između znanosti i umjetnosti: Pjesme Erike Jong

Ti zapravo i ne želiš biti pjesnik. Prvo, ako si žena, moraš biti tri puta bolja od ma kojeg muškarca. Drugo, moraš se pojebati sa svakim. A treće, moraš biti mrtva. *Iz razgovora s pjesnikom muškarcem (Zapovijedi)*

Osporavanje tih triju pjesničkih i muških istina provlači se kroz sve pjesme Erike Jong. Činjenicu da jest žena ističe i tematskim izborom svojih najčešćih preokupacija: spolnost i erotsko u odnosu s vlastitim stvaralačkim činom veže se na traženje »kolektivnog identiteta« ženske sudbine, na trenutke prelazi i u osluškivanje nijemog, tjelesnog jezika koji je, kao i dobar dio ženskog stvaralaštva, uronjen u povijesni zaborav. Artikulirajući svoj kreativni prostor, E. Jong mu ga otima, otima ga teretu »dnevnog« života koji time prestaje biti tek lako predvidljiva margina. Kulinarstvo postaje posrednikom u odnosu s prirodom, svijet odbačenih, trivijalnih stvari postaje ogledalom duše –

— gotovo uopće ne ličnost, ili žena, zasigurno ne još jedna 'poetesa' nego...
Robert Lowell o Sylviji Plath (Gorke pilule za mračne dame)

Na pitanja ima li pjesničko umijeće spol, E. Jong odgovara potvrdno. Bez izravne veze, a i mnogo prije vrlo žive i žučne debate o »spolnosti« književnoga stvaralaštva koja je uzavrela francuske književne krugove, Jongova u svojoj prvoj knjizi pjesama (*Voće & povrće*, 1968) osvještava taj problem. Spomenuta je debata, gotovo »raskol«, procvala u kulturi koja daje prvenstveno riječi; u njoj je jezik oružje borbe i sredstvo vladanja. I dok je u ostalom svijetu bilo govora o osvješćivanju žena, u Francuskoj se već čulo da *prise de conscience* mora slijediti *prise de la parole*. *La parole* i njezin rođak *le verbe* (Logos) bili su donedavna u posjedu male visokoobrazovane muške elite. Na taj način i sami oblici dominantnog diskursa odražavaju vladajuću mušku ideologiju.

(...) Ambicija ujeda. Vrati ugriz.
(Gotovo da je beskorisno.) Zamisli da si rođena
polucrnkinja polužidovka u Missis-
sippiju, & jednonoga

Jasno?

Samo imaj na umu da nemaš nikakvih prava. Pođe li što po zlu
opkolit će te & zaurlati »Pjesnikinja!«

(...)

Riječi su skliske & poezija je

Uglavnom stvar muda,

& posljednja pohvala uvijek je stvar negacije:

naime, ne kao žena

naime, »zasigurno ne još jedna 'pjesnikinja'«,

što znači

ima pičku, ali ne trabunja

& on je crnja, ali ne zaudara

& jedina dobra pjesnikinja je mrtvac.

(*Gorke pilule za mračne dame*)

Zagovornici takvih teza (zagovornice u većoj mjeri), stavljaju u pitanje »objektivnu«, impersonalnu poziciju dominantnog diskursa. Po njima je jezik definiran muškim standardima: oznaka »impersonalnosti« zamagljuju preferenciju suhog, analitičkog, »koherentnog«. Takav jezik teži vlasti pokušavajući iskazati »umijeće« nad svojim subjektom. Stoga kad žena »sebe progovara«, prisiljena je govoriti sebi stranim jezikom, jezikom u/na kojemu se osjeća nelagodno. Alternativa je promjena područja imaginarnog, kako bi se djelovalo na stvarno. Na taj bi se način stavile u pitanje (i u igru) preobražavajuće snage jezika, njegova sposobnost da stimulira promjene na ideološkom i ekonomskom planu.

Julia Kristeva, jedna od sudionica u toj raspravi, smatra da »žensko« stvaralaštvo jedino može biti negativno; ona stavlja u pitanje postojeći red stvari, tvrdeći da žensko nikada ne može biti definirano. »*La femme, ce n'est jamais ça.*« Ono bi moralo nastojati da izbjegne definicijama i prodre iza vladavine Logosa. Kristeva smatra da je njezino istraživanje žensko u onoj mjeri u kojoj pokušava rastvoriti pojam identiteta (uključujući tu i rigidni seksualni identitet) kako bi oslobodila snage nepotisnute spolnosti i u pitanju i u društvu.

Kako rekosmo, Erica Jong ne bavi se teorijskim promišljanjem tih problema, no, svi su oni, do jednoga, prisutni u njezinoj poeziji. (Dotiče

ih i u prozi, ali su prisutni s manje žestine, zatočeni u klasičnoj formi.)
U potrazi za identitetom valja joj prokazati ludilo,

(...)

Mislili su da je tvoja smrt
bila tvoja posljednja pjesma:

crna knjiga

zlatom urezanih korica

& stranica boje pepela.

Ali ja sam mislila drugačije,

znajući da ludilo

ne vjeruje u metaforu. (...)

što smo ti mogli reći

pošto si potonula u sebe

& bila progutana

od svojih pjesama?

(*U zemlji Sylvije Plath*)

psihoanalitičku retoriku i njezinu »označiteljsku« moć,

Zavidim muškarcima koji mogu žudjeti
bezgraničnom prazninom
za tijelom žene,
nadajući se da će žudnja napraviti dijete,
da će praznina sama oploditi tamu. (...)

No kako sam žena,
ne moram samo nadahnuti pjesmu
moram je i natipkati,
ne samo začeti dijete,
već ga i nositi
već ga i kupati,
i ne ga samo kupati
već ga i hraniti,
i ne samo hraniti dijete
već ga i voditi
posvuda, posvuda...
dok muškarci pišu pjesme
o tajnama materinstva.
Zavidim muškarcima koji mogu žudjeti
bezgraničnom prazninom.

(*Zavist zbog penisa, Izabrane pjesme*)

kao i njihovo dijete, mazohizam (tzv. »pasivnost ženske prirode«).

Najboljeg roba
nije potrebno tući.
Ona se sama tuče. (...)
Ako je umjetnica
& približi se genijalnosti
sama činjenica njene darovitosti
neka joj prouzroči takvu bol
da uzme vlastiti život
radije no da nas nadmaši.

& nakon što umre, plakat ćemo
& proglasiti je sveticom.

(O poetskom slijedu, Izabrane pjesme)

Ako teži nepoznatom toposu, onom mjestu iz kojega žena želi početi pisati, valja joj u pomoć prizivati duhove zaboravljenih žena (Mary Wolstonecraft Godwin /1759–1798/ i Mary Shelly);

Byron & Shelly
Šepirili su se kraj jezera
& pisali svoje pjesme
na najčistijem planinskom zraku.
Žene su imale svoje trudnoće
& strahove.

Nosile su njihovu djecu,
prepisivale rukopise,
& slušale govore
o »slobodnoj« ljubavi.

Bratstvo ljudi
nije primjenjivo:
sve što su životu pridonijele
bio je život. (...)
Drage Mary,
bilo je jasno
da ste bile stvarnije.
Kćerke kćeri,
majke budućih majki,
nastojaste se uzvinuti
iznad jadikovki
o ženskoj sudbini –
& umrle pri porodu
za prava Čovjeka. (...)

(Draga Mary, Draga majko, Draga kćeri, Izabrane pjesme)

Najveća snaga poezije Erike Jong proizlazi iz uočavanja svoje (ženske) seksualne različitosti, iz nastojanja da »jezik tijela« transponira na područje poetskog.

(...)
Želim pisati o nečemu što nisu žene!
Želim pisati o nečemu što nisu muškarci (...)
Umjesto toga
Čitam svoju sudbinu iz tragova krvi na plahama. (...)

Vraća se ponovo & ponovo na to:
seks.

Ma kako joj se jako rugali,
ma kakvom je pičkom nazivali,
ma kako šokirani njeni otac & majka,
uhvaćeni u svom krevetu — oblaku,
uhvaćeni u prvobitnom prizoru
u Disneyjevoj koreografiji,
vraća se
plesu
protiv smrti. (...)

(Odašiljanje, Izabrane pjesme)

Štoviše, tijelo i pjesma oglašavaju se jednoglasno.

(...)
Pička je gluhonijemo krzno
koje govori crvenim jezikom.
Jezik je glas. (...)

(Početak)

Tijelo prestaje biti ograničavajući faktor ženskih potencijala, »anatomija je sudbina« onoga što se tek ima zbiti.

(...)
Tako ostavljam maternicu praznom
& punom mogućnosti.
Svaki mjesec
krv iz plahte
poput dobre crvene kiše.
Ja sam vrtlar.
Ništa ne raste bez mene.

(Vrtlar, Izabrane pjesme)

Polazna točka svakog daljnjeg istraživanja. Ishodišna tama.

(...)

Ispitujući dugu pjesmu svog tijela
na poprištu gdje leži jašući,
njezina mu koljena uokviruju lice,
njene grudi & trbuh pod bijelim šatorom,
on sklanja pogled
kao da zaboravlja
da je njegova ruka
nestala.
Tamno je. (...)

(Objektivna žena)

Pjesnikinja u te skrivene predjele pokušava prodrijeti i s pomoću predmeta svakodnevnog života — tamnice u koju je potrošačko društvo okovalo ženu lancima od lažnoga zlata. Njihovim kidanjem, »desimboliziranjem«, da se poslužim izrazom iz citirane rasprave, otvara se put napuštanju svake filozofije koja na ženu gleda kao na »drugo«, odsutno ili nepostojeće. Dok je ona tu, u svom tijelu.

I zato slavim mlade žene što zapeću svoje bračne veze
& stare žene praznih utroba & punih torbi za kupovinu
I zato slavim babe narumenjenih bora koje kupuju u smeću
I zato slavim sve žene koje čekaju majstore & sve žene koje spavaju s flašama
(...)
I zato slavim žene koje kupuju bolne cipele & šešire koji se više ne mogu zamijeniti
I zato slavim njihove vanjštine koje postaju njihova unutrašnjost
& njihove nutrine koje će postati njihova vanjština. (...)

(Objektivna žena)

Neke od najduhovitijih metafora u pjesmama Erike Jong posvećene su namirnicama. Kroz njih pjesnikinja prerađuje (jede) prirodu i u isti je mah osjetilno spoznaje.

(...)

Pjesnik u svijetu bez luka,
u svijetu bez jabuka
poima zemlju kao veliku voćku.

U daljini galaksije svjetlucaju poput ribiza.
Čitav jestivi svemir pada mu u
navodnjena usta...

(Voće & povrće)

»Trudna riža«, »tjeskoba luka« koji traži svoju dušu i nalazi samo svoje različite ljuske. Taj isti, inspirativni luk, kaže ona, »nije samouvjereno krepostan poput proleterskog krumpira, niti sirena poput jabuke. Ne kačiperka poput banane. Već skromno, samouništavajuće povrće, upitno, introspektivno; (...)
«

Voće i povrće sinonimi su za »prirodu« — mjesto kamo je žena pripadala po vladajućem ustrojstvu svijeta. Po njima će, osjeća Erica Jong, ona napokon razvlastiti lažnu dihotomiju »prirode« nasuprot »kulturi/povijesti«

(...)

To nije praznina,
voćka među tvojim nogama,
već dugi hodnik historije,
& snovi se njime spuštaju
po mjesecini. (...)

(Voće & povrće)

i afirmirati svoje stvaralačke moći a da se ne odrekne vlastite specifičnosti.

Tražeci ljubav, čitala je kuharice.

(...)

Ako se ne bi pojavio muškarac koji bi je volio
(lica zaparena od kuhanja,
grudiju punih jabukova soka
ili vina),
ona bi jednog umijesila
od medenjaka,
s praškom za pecivo
da se digne.

Čak su i njezine pjesme
bile recepti.

»Glad«, pisala bi ona, »glad«. (...)

(Žena koja je voljela kuhati, Izabrane pjesme)

Svjesna sam da bi svaki sud o kvaliteti ove poezije bez književno-teorijske prosudbe bio nepotpun. No, i iz navedenog je prosudea moguće zaključiti o njezinoj relevanciji. Uvažimo li mišljenje da je u današnjem povijesnom trenutku, obilježenom razornim potresanjem spolnih uloga i

njihove vjekovne uvjetovanosti, *la venue à l'écriture* podudarno s činom ponovnog rađanja (*la venue au monde*), pjesništvo Erike Jong u punom smislu ispunjava istinsku subverzivnu misiju kojoj je poezija oduvijek stremila. Težnju da »jezik prebiva u blizini tijela«, kao i shvaćanje jezika i podsvijesti ne kao odvojenih entiteta, već prihvaćanje jezika kao jedinog proboja do nesusjesnog, do onog potisnutog, koje će oslobođeno potresti ustanovljeni simbolički poredak i ono što je Lacan imenovao Zakonom Oca. Silna popularnost koju je to pjesništvo postiglo, upravo svjedoči o tome da je vrijeme za takav pothvat sazrelo.

Žene koje su iskoračile u povijest

DRUGOVI I LJUBAVNICI: ROSA LUXEMBURG

Često se događa u pisanju biografija ličnosti čiji su ideali bili veći od života da sam njihov život bude idealiziran, osakaćen, sveden na sjene koje, kako vrijeme promiče, postaju sve manje. Ostaju klišeji o nespojivosti privatnosti i života posvećenog revoluciji, o beznačajnosti ljubavi za jednu ženu ili muškarca naspram uzvišenosti ljubavi za potlačene, za proleterijat ili čovječanstvo. Likovi revolucionarki ukrućeni su u bori brige za sudbinu svijeta, u bojnom pokliču, u jurišu.... *Rigor mortis* koji ne pušta u povijesnom sjećanju. Za Juliju Kristevu to su »Elektre — 'lišene himena zanaovijek', borci za stvar očeva, hladne od egzaltacije, dramatične figure pomoću kojih se društvenim sporazumom gradi predodžba žena koje žele izbjeći svojoj sudbini žene: to su opatice, revolucionarke, i (nije isključeno) feministkinje«.

Sretna je okolnost što Rosa Luxemburg (1871–1919) nije imala telefona: strastveno je pisala pisma. Sačuvano je i oko 1000 ljubavnih pisama koja je u 17 godina veze odaslala svom ljubavniku i suborcu Leu Jogichesu (E. Ettinger, *Rosa Luxemburg's Letters to Leo Jogiches*, London, 1981). Ona svjedoče o odlučnosti da osvoji pravo na sreću, svim nametnutim podjelama (i klišeima) usprkos.

Kad otvorim tvoja pisma i ugledam šest strana ispunjenih raspravama o Poljskoj socijalističkoj partiji, a ni jedne riječi o svakodnevnom životu, klonem. Usprkos svemu što si mi rekao (...), pjevam ti uvijek istu otrcanu pjesmu, zahtijevam ličnu sreću. Da, imam prokletu čežnju za srećom i spremna sam se tvrdoglavošću mazge cjenkati za svoju dnevnu porciju. (6. 3. 1899)

Lea Jogichesa upoznala je kada je kao dvadesetogodišnja prognanica iz Poljske počela studirati na sveučilištu u Zürichu. Njemu su bile 23 godine i zajedno su izmislili Poljsku socijalističku partiju koju je Rosa predstavljala u socijalističkoj internacionalni. Drugarstvo u revolucionarnom radu trajalo je do smrti, iako je intimna veza prekinuta 1907.

Rosina pisma u tim godinama ljubavi otkrivaju da su se njihove žudnje često mimoilazile. Jogiches se u njima pojavljuje (možda i nepravедno jer se ne može braniti — njemački su vojnici opljačkali njezin radni stol nakon što su umorili Rosu) kao asketski revolucionar, potpuno predan političkoj borbi, strastven i samozatajan u ispunjavanju svojih dužnosti. Predbacivala mu je da ga opsjednutost politikom čini hladnim, ravnodušnim, slijepim i neosjetljivim prema njoj — ženi koju voli. Da se boji intimnog drugarstva za kojim je čeznula. Rosa Luxemburg željela je sve: i ljubav i revoluciju. Njezina pisma izražavaju nesputanu čežnju za obiteljskom srećom — željela se udati za Lea, htjela je imati njegovo dijete. Nije se stidila malih svakodnevnih užitaka — veselila se novim haljinama, uspješnom vođenju kućanstva. Sanjarila je o njihovu zajedničkom stanu, verandi natkrivenoj vinovom lozom, velikom klaviru, o ostakljenoj polici za knjige.... Bila je dovoljno sigurna u svoju žudnju da se mogla njome ironično poigravati:

Skrasimo se kao pravi pripadnici srednje klase. (21. 2. 1902)

Nema tog para na svijetu koji ima takvu priliku kao mi. Radit ćemo oboje i naš će život biti savršen. Bit ćemo sretni, moramo biti. (6. 3. 1899)

I dok je Rosa u svojim političkim i teorijskim spisima tvrdila da će »žensko pitanje« biti riješeno tek u socijalizmu, vjerovala je da će ih njihova ljubav izdići iznad historijske nužde. Jogiches je bio njezin heroj i ljubavnik: lijep, misteriozan muškarac, opsjednut i nadahnut velikim ciljevima, energičan i ambiciozan, lojalan i veoma inteligentan. Sve ju je to snažno privlačilo. Bio je otjelovljenje mogućeg, budućnosti.

Nijedan drugi par nema zadatak poput našeg: da jedan iz drugog izgradimo ljudsko biće. (3. 7. 1900)

Pred Rosom je mogao otkriti raznolikost svoje ličnosti: opisivala ga je i kao dobrog, umiljatog i nježnog. Revolucionar koji je znao skuhati objed ili joj pomagao pri biranju nove odjeće. Tada bi pisala:

Ja sam samo obična mačkica koja voli milovati i biti milovana. (17. 5. 1898)

Pa ipak, Jogiches je neprestano pokušavao Rosine zahtjeve i nastojanje za potpunom ljudskom egzistencijom svesti na »hirove«, »nedosljednost«, »glupu naviku« itd., kako bi ih žigosao kao sebičnost u usporedbi sa zahtjevima političke borbe. Ta su joj predbacivanja padala to teže što je i njezin politički angažman bio podjednako strastan.

Uzroke njihove osobne tragedije (»jedne od velikih tragičnih ljubavnih priča socijalizma«, kako je označava Rosin biograf J. P. Nettle) moguće je očitati iz različitosti emocionalnog prostora koji je svakom od njih bio potreban, ili koji se mogao osloboditi za bilo što osim za revolucionarni program za koji su se oboje borili.

Rosa Luxemburg mogla je sve: živjela je podjednako intenzivno i ljubav i revoluciju. Ona je doktorirala s briljantnom tezom (1897), njegova je teza ostala nedovršena. Pisala je s neobičnom lakoćom i sugestivnošću na nekoliko jezika, on nije nikada uspio pretočiti plodnost svog uma ni u kakvo suvislo djelo ni na kojem jeziku. Kako je rasla njezina slava u njemačkom socijaldemokratskom pokretu (pristupila je 1898. Socijaldemokratskoj partiji), rasla je i frustracija predanog aktivista male revolucionarne partije u egzilu. Žena koju je Jogiches volio postala je jedna od najutjecajnijih ličnosti evropske političke ljevice i marksističke scene, one iste kojoj je posvetio sav svoj život. (Rijetko je koji socijalist-muškarac prije 1896. bio u prilici da u svom ljubavnom odnosu doživi takav obrat konvencionalnih spolnih uloga!) Dok je Jogiches patio od grizodušja zbog bogate rente od koje je živio i kojom je financirao partijske aktivnosti i Rosu, za nju ta činjenica (kao i njezina nehajnost spram novca) nije bila više od »male teškoće«.

Rosa Luxemburg nije se nikada željela natjecati s Jogichesom, nije ga željela posjedovati niti ga pokoriti. Pokušavala ga je voljeti, otkriti, zadržati njegovu naklonost i pažnju, izvući iz ljuštore... Dugo je vjerovala da će uspjeti, da će se njihova ljubav razvijati sama ako se on otvori i sudjeluje u zajedničkom životnom projektu. To nije uspio, nisu uspjeli, no Jogiches nije nikada našao snage da ostavi ženu koja se stalno obraćala onom najboljem u njemu. Ona je njega ostavila (u dobi od 37 godina ušla je u novu vezu s dvadesetdvođodšnjim sinom svoje prijateljice Clare Zetkin). Jogiches, taj ljubomorni i posesivni muškarac, nije se mogao pomiriti s rastankom. Prijetio joj je da će je ubiti, a potom i sebe. Nabavila je revolver. Ipak joj je ostao odan do smrti — ubijen je 1919. kada je pokušao otkriti njezine ubojice.

Pisma Rose Luxemburg Leu Jogichesu svjedoče o mogućoj punini života u borbi za socijalizam. Pisala ih je revolucionarka koja se svom vremenu usprkos intelektualno razvijala, sazrijevala podjednako politički i emocionalno. Pisana su revolucionaru, muškarcu koji to nije uspio. Ona je to znala i nije mu tajila.

Znao je to i on.

CRVENA EMMA: EMMA GOLDMAN

Uobičajeni image revolucionarke, prvakinje radničkog pokreta (premda, nikad baš u prvim redovima), slika je smjernog bića, kojega samozatajnost zasjenjuje hrabrost, avanturu i ustrajnost, dok besprizivnom odaošću svojoj partiji ističe poslušnost kao temeljnu vrlinu, potiskujući izrazitiju originalnost ideja. Povijest radničkog pokreta uzdiže je kao mučenicu, a njezin život ocrtava tamnim tonovima, kao nepregledan niz pat-

nji koje podnosi stoički, kamena lica pred klasnim neprijateljem. Ona je majka, sestra, drugarica (ponekad drugarica i u smislu supruge), ali nikada ljubavnica. Radost života je tabu.

Dakako životi žena radničkih boraca (zašto baš ta imenica toliko us-trajava u muškom rodu, opire se transformirati u ženski ekvivalent?) do-ista jesu bili teški, ali vjerojatno je i njih ipak, kad-tad, barem na trenutak obasjao tračak sunca.

Lik Emme Goldman, koja je u povijest ušla kao ličnost s radikalne ljevice američkog radničkog pokreta, u svakoj svojoj crti proturječi toj shemi. Rođena je u Rusiji 1869. godine, u siromašnoj židovskoj obitelji. U osamnaestoj godini, utekla je sa sestrom u SAD, i na taj način izmakla kućnoj tiraniji grubog oca i policijskim progonima nakon ubojstva cara Aleksandra II.

Naselila se u Rochesteru (država New York), i za život zarađivala sva-kodnevnim desetsatnim radom u tvornici odjeće, za dva i pol dolara na tjedan. Amerika ju je razočarala vrlo brzo. Nedugo nakon dolaska, udala se za imigranta Jacoba Kershnera.

Razočaranje u brak došlo je još brže. Pobjegla je u New York, slijedeći sirenski zov revolucije.

Vješanje petorice čikaških anarhista 1887. njezin je prevratnički duh definitivno usmjerilo k anarhizmu (konstantu svog života sažela je rije-čima »uglavnom u pobuni«) i otada je živjela u vrtlogu radikalne misli i akcije u Evropi i Americi.

Alix Kates Shulman, autorica biografskog djela *Na barikade. Anarhi-stički život Emme Goldman*, opisuje ju kao »magnetsku anarhistkinju, fe-ministkinju, radikalnu aktivistkinju, govornicu, spisateljicu, pacifistkinju, teoretičarku, babicu, pobornicu slobodne ljubavi i svesrdnu podstreka-čicu nemira«.

Uskoro je Emma Goldman stekla veliku popularnost strastvenim go-vorima. Imala je nepogrešiv talent da njima pogodi ravno u centar osi-njeg gnijezda: predavanja o ateizmu držala je pobožnim anglikancima, o slobodnoj ljubavi govorila je moralistima, a o ograničenostima prava gla-sa propovijedala je sufražetkinjama. U govorima i u tekstovima pisanim za časopis *Mother Earth (Majka Zemlja)* koji je pokrenula i uređivala od 1906. do 1918. godine, sknavila je sve prihvaćene svetinje buržoaskog društva:

Što sam se s više otpora suočavala, osjećala sam se više u svom elementu, pisala je Emma Goldman.

Njezin je politički život bio dug niz oduševljenih nada što su se smje-njivale s razočaranjima, od pristanka uz američku obalu do iskustava u Sovjetskom Savezu i izdaje anarhista u građanskom ratu u Španjolskoj. Za antiboljševičke histerije u SAD, 1919. godine je s grupom anarhista

deportirana u SSSR. U onemogućavanju slobode govora i partijskom eli-tizmu vidjela je nagovještaj budućih događaja. Tada je zapisala:

Trijumf države znači poraz revolucije.

Ali takva predviđanja, i njezine ideje o decentralizaciji, u romansi rad-ničkog pokreta s centralizmom u godinama staljinističke pomrčine, osta-la su nepoznata. SSSR je napustila 1922. godine, i ostala pisati i politički djelovati u Evropi sljedećih dvadeset godina. Nikada se nije pokorila re-volucionarnom puritanizmu, prepoznavajući u njemu sjenu Velikog bra-ta:

Cenzura mojih drugova djelovala je na mene isto kao policijski progoni: uči-nila me sigurnijom u sebe.

Jedna od njezinih najpopularnijih izjava kojom je razjarila svoje čudo-redne, »ispravne« drugove, kad su joj spočitnuli što ne odustaje od takve frivolnosti kao što je ples u trenucima kad se sprema svjetska proleterska revolucija (danas se u SAD može kupiti majica s tim citatom) glasi:

Ako ne smijem plesati, ovo nije mora revolucija.

Feminizam Emme Goldman bolje odgovara feminizmu sedamdesetih godina nego senzibilitetu njezina vremena. U jeku najžešće borbe za žen-sko pravo glasa, ona kritizira apsurdan argument da će samo sudjelova-nje žena na izborim označiti kvalitativni pomak u političkom životu.

Prigovara uskom shvaćanju emancipacije žena:

One [napredne žene] mislile su da je sve što im je potrebno neovisnost o izvanjskoj tiraniji, ali unutrašnji tirani mnogo su pogubniji za život i rast,

tvrdi u eseju *Tragedija emancipacije žena*. Redukcionističko shvaćanje emancipacije (po formuli: ekonomsko + političko oslobođenje)

preusko je da bi obuhvatilo bezgraničnu ljubav i ekstazu sadržanu u dubokim osjećajima istinske žene — dragane i majke u pravoj slobodi.

Brak je, misli Emma Goldman, prvenstveno ekonomski aranžman, sporazum o osiguranju, po mnogo čemu lošiji od obične police osigura-nja, jer žena premiju (muža) plaća gubitkom vlastitog imena, intime, sa-mopoštovanja. A ljubav, naprotiv, »ne treba zaštitu, ona štiti samu sebe«. Slobodna ljubav i slobodno majčinstvo — to su ideali Emme Goldman. Kampanju za kontrolu rađanja započela je nekoliko godina prije Marga-ret Sanger — pionirke pokreta za kontracepciju u SAD. Godine 1916. uhapšena je zato što je javno podučavala o upotrebi kontraceptiva (uz parolu: »Žene, širite duh a ne maternicu«), ali čim je puštena iz zatvora, pohrlila je da ponovi predavanje.

Autobiografija od tisuću stranica, *Živjeti svoj život* (1931), primjer je duhovite i autoironične samorefleksije, i dokument vremena i odnosa među ljudima u revolucionarnom radničkom pokretu. Iz nje se može doznati o mnogim ljubavima crvene Emme, i o njezinu dugogodišnjem »drugu« Alexandru Berkmanu, vođi američkih anarhista.

Nekoliko godina prije smrti, ta je neumorna revolucionarka u šezdeset i petoj godini doživjela ljubavnu vezu s tridesetšestogodišnjim muškarcem, u Kanadi. S njim je doživjela »potpuni sklad ideja (...) i potpuno ispunjenje moje ženske duše«. Do smrti (1940) nije se prestala boriti, postavljati pitanja, voljeti.

TRI REVOLUCIJE GIUSEPPINE MARTINUZZI

*Hoće li slava moju raku ikad obasjati?
Ne hajem za to.*

Pitanje autorice soneta *Genio*, Giuseppine Martinuzzi, ispisano 1890. dobilo je potvrđan odgovor. Pogreb te militantne antifašistkinje 25. studenoga 1925. u Labinu prometnuo se u prkosnu manifestaciju borbenoga istarskog proletarijata protiv fašističkog režima. Iza lijesa, pod »crvenim internacionalnim stijegom« okićenoga »simboličnim cvijetom socijalnog oslobođenja« išlo je mnoštvo labinskih rudara sa zapaljenim fenjerima, građani i seljaci iz okolnih sela, te gradonačelnik s općinskim savjetnicima.

Dug život i prisutnost u svim političkim mijenama Istre druge polovice 19. i prve četvrtine 20. stoljeća, osim njezine neosporne izuzetnosti, osigurali su Giuseppini Martinuzzi zasluženom mjesto u povijesti. Za razliku od mnogih snažnih i značajnih žena radničkog pokreta na našem tlu, njezino je djelovanje iznimno dobro historiografski obrađeno.

Rođena 14. veljače 1844. u Labinu, u intelektualnoj sredini maloga grada, provela je djetinjstvo u »dosadnom blagostanju«. Pjesme je počela pisati već u dvanaestoj, prvi se put javno oglasila 1869. baladom u časopisu. *La donna e la civiltà* — »Žena i uljuđenost«. Odlučila se za poziv učiteljice i 1873. postala suplentica ženske stručne škole u Labinu. Službovala je kao učiteljica 32 godine po Istri i u Trstu. Autorica je značajnih metodičko-pedagoških rasprava i udžbenika.

Giuseppina Martinuzzi stasala je u doba procvata talijanske nacionalne svijesti u Istri. Nacionalistički vođa Tomaso Luciani, prijatelj obitelji i Giuseppinin kum, uvelike je, čak i za svog progona u Veneciji, usmjeravao njezino političko sazrijevanje.

No, za razliku od većine utjecajnih predstavnika istarskog iredentizma, nacionalni liberalizam Giuseppine Martinuzzi nikad nije bio obojen an-

tislavenskim tonovima. Od 1877. predaje u školama tršćanskih radničkih četvrti. Ondje se priklanja humanističko-ljevičarskoj, garibaldističkoj (republikanskoj) struji nacionalnog pokreta. Ta je struja već 1869. utemeljila Tršćansko radničko društvo (TRD), s namjerom da privuče radnike u svoje redove. U početku devedesetih godina ono je rasadnik grupa koje prihvaćaju marksizam na ideološkome i organizacijskom planu. Postupno prerastanje Giuseppine Martinuzzi od talijanske nacionalistkinje u internacionalističkog borca za radnička prava trajalo je godinama.

Kako je napisala, »uzmogla sam postati socijalistkinja baš zato što sam bila učiteljica«. Postaje tajnica TRD, rukovodi Ženskom sekcijom i Sekcijom za narodnu prosvjetu. Neumorno piše i objavljuje. Godine 1888. osniva vlastiti časopis *Pro patria*.

List je nakon dvije godine izlaženja ukinut zbog pritisaka austrijskih vlasti i sukobljavanja s načelima ekstremnoga talijanskog nacionalizma. Kao urednica časopisa morala je trpjeti prikrivene i otvorene otpore (»postali su ljubomorni na patriotsko djelovanje jedne žene«, zapisala je). Kad se udaljila od zasada nacionalizma, proglasili su je izdajicom.

Knjigu lirske proze *Semprevivi (Stolisti)* posvećuje 1896. labinskim rudarima. Iduće godine napušta mjesto tajnice TRD i prilazi novoosnovanoj Talijanskoj socijaldemokratskoj stranci u Austriji. Upija djela klasika marksizma. Napadaju je još žešće. Napredni je listovi ističu kao »idol radnika«: Građanska »škrabala zabavljaju se jeftinom duhovitošću na račun godina i spola naše prijateljice spominjući žensku prevrtljivost«, odgovara u njezinu obranu neki suborac.

Godine 1905. osniva Žensku socijalističku sekciju: okupljene radnice obrazuje i potiče na ravnopravno sudjelovanje u radničkom pokretu. Svrstavši se u lijevo krilo Socijalističke stranke, nakon osnivanja Komunističke partije Italije (1921) postaje jedna od njezinih utemeljiteljica u Trstu. Vodi Žensku komunističku sekciju. Iako ne sudjeluje neposredno u ustanku labinskih rudara (1921. već joj je 77 godina), njezin utjecaj i popularnost toliki su da je pozivaju da bude kuma zastavi Labinske republike.

Svako vrijeme ima svoje čitanje pojedinih povijesnih ličnosti. Studija Giacomina Scottia (*Sjeme revolucionarne Istre. Život i djelo Giuseppine Martinuzzi, 'crvene učiteljice'*, Rijeka 1979) pohvaljena je kao demistifikacija socrealističkog klišeja koji je zatajivao pola vijeka političke evolucije Giuseppine Martinuzzi (P. Strčić). No, ona nije umjela nadržati samo svoje nacionalno i klasno porijeklo. Transcendirala je ograničenja nametnuta vlastitom spolu već pojavom u javnosti, pa onda upornom borbom za prava žena, osobito onih najobespravljenijih — radnica. Trećoj revoluciji Giuseppine Martinuzzi povjesničari nisu dosad posvetili dužnu pažnju. Njezina djelatnost aktivistkinje ženskog pokreta u rasponu od četvrt stoljeća i sastavci što tematiziraju oslobođenje žena još čekaju istinsko

priznanje koje treba izaći iz današnje upitanosti nad položajem žene. Od referata o ženskom pokretu na Regionalnom kongresu talijanskih socijalista u Puli 1899. Giuseppina Martinuzzi uvijek je nedoktrinarno osjetljiva na postojanje spolnih antagonizama (nerazumijevanja i nasilja) žena i muškaraca proletera. Objašnjavajući dvostruku eksploataciju žene i ženskog rada, otklanja optužbe za nelojalnu konkurenciju i razobličava klasnu i natklasnu potlačenost žena.

Lirska, pripovjedačka i programatska proza i poezija, te politička esejistika s elementima romantičnoga i realističkoga književnog izraza svjedoče o nadržanosti spola, nacije i klase... Te tri revolucije Giuseppine Martinuzzi nisu tekle bezbolno. Ali slika labinskog pogreba svjedoči o trajnom ostvarenju težnji njezina života.

OD SAMOE DO SLAVE: MARGARET MEAD

Pitanje što ženama »nedostaje« da — osim rijetkih iznimaka — osvoje vrhunce znanstvene karijere, suvremena feministička kritika neprisutnosti i diskriminacije žena u znanosti obrće naglavačke. Umjesto toga propituje što to u znanosti odbija žene.

Odgovori su mnogoznačni: Prirodnim i tehničkim znanostima feministkinje zamjeraju posvemašnju ravnodušnost za posljedice koje primjena njihovih otkrića može imati na pojedinca i društvo, pa čak i na opstanak čitavog čovječanstva. Surova kompetitivnost i spletke u sistemu napredovanja ponajviše se oslanjaju na veze i poznanstva po muškoj liniji. Utrka za rezultatima ne ostavlja znanstvenicima slobodan prostor (a ni vrijeme) za privatni, obiteljski život...

No kulturna antropologija/etnologija, nasuprot tome, ima reputaciju da privlači žene. Vjerojatno zbog toga što sjedinjuje strast da se uoči detalj i težnju za spoznajom cjeline jedne kulture. Ljudsko tijelo, jezik, običaji i rituali, materijalna kultura, religija proučavaju se kao podjednako važni. Dok eksperiment u laboratorijskim uvjetima pruža istraživaču iluziju da vlada situacijom, proučavanje stvarnih ljudi i njihova načina života zahtijeva od znanstvenika sposobnost da se prepusti situaciji. Osim toga, o antropologiji vlada mišljenje da je kao profesija otvorena ženama. Spektakularna karijera Margaret Mead (1901–1978) zasigurno je najviše pridonijela toj mistifikaciji.

Potkraj kolovoza 1925. dvadesettrogodišnja doktorandica, zaljubljena u romantične priče o južnim morima R. L. Stevensona, stajala je uz ogradu palube putničkog broda koji je klizio u tropski bujnu luku otoka Pago-Paga. Luka je bila puna usidrenih ratnih brodova američke pacifičke flote, avioni su nadlijetali brodove, a mornarički je orkestar svirao ragtime. Margaret Mead se iskrcala i iznajmila sobu u rasklimanom hotelu

koji je Somerset Maugham opisao u jednoj od svojih priča. Tako je počeo devetomjesečni boravak čiji je rezultat bio prvi antropološki bestseller *Sazrijevanje na Samoi* (1928) i svjetska slava njegove autorice.

Bavljenje antropologijom bio je tek jedan od mogućih izazova za studenticu s elitnog ženskog sveučilišta Barnard koje se kolegice sjećaju kao projektela nabijenog energijom, inteligencijom i znatiželjom u očekivanju lansiranja. Bila je odlučila da u životu postigne »nešto veliko« — što, to i nije bilo tako važno. Njezina ženska klapa s Barnarda predvodila je u eksperimentiranju svim novim idejama. Uz solidno obrazovanje toj su generaciji žena bili bliski i psihoanaliza i feminizam, ideje (i praksa) seksualnog oslobođenja. Izazvale su javnu sablazan kada su se na petogodišnjicu oktobarske revolucije pojavile u studentskoj blagovaonici okružene crvenim svijećama i zastavama i otpjevale »Internacionalu«. Ismijavale su se nevinosti i nje govale »duboka i kreativna ženska prijateljstva« (koja nisu isključivala ni seksualnu bliskost) i punim plućima sudjelovale u životu njujorške intelektualne boheme. Otvorenost za sve novo na svoj je način simbolizirala antropologija. Ta je mlada znanost, prema riječima Meadove, dvadesetih godina nudila odgovore na proturječja suvremenog svijeta koji je glavinjao između »guštare glupih argumenata 19. stoljeća zasnovanih na etnocentričkoj superiornosti« — izolacionizmu, viktorijanskom moralu i ksenofobiji i novih putokaza koje su naznačili Marx, Freud, Havelock Ellis i njezini učitelji, znameniti antropolozi Franz Boas i Ruth Benedict.

Freudu se pripisuje da je na upit nekog sugrađanina što misli da bi normalna osoba morala dobro raditi, odgovorio *lieben und arbeiten* (ljubiti i raditi). Margaret Mead u obje je stvari bila natprosječna. Objavila je 28 knjiga i 181 znanstveni rad, uz mnoštvo novinskih tekstova i kolumna, televizijskih nastupa itd. Što se, pak ljubavi tiče, iako sitna i nelijepa (najbolje što bi se u prilog njezinu izgledu danas moglo reći jest to da je u mladosti imala lice slično Micku Jaggeru), čitavog je života privlačila muškarce. I potkraj života »sex appeal njezina uma« bio je, prema riječima brojnih svjedoka koje je njezina biografkinja Jane Howard (*Margaret Mead. A life*, 1984) intervjuirala, neodoljiv. Udavala se tri puta, a učinila bi to opet da nije imala prečeg posla. Svoga prvog muža iz studentskih dana ostavila je upoznavši na povratku kući sa Samoe lijepog i briljantnog Novozelandačina Rea Fortunea. Za njega se udala na putu za Novu Gvineju kamo ih je vodio zajednički istraživački rad. Margaret se vratila kući s te ekspedicije s bilješkama za novu knjigu, također bestseller *Odrastanje na Novoj Gvineji* (1930). S druge zajedničke ekspedicije s Reom vratila se s bilješkama za knjigu *Spol i temperament u tri primitivna društva* (1935) i s kandidatom za trećeg muža, antropologom Gregoryem Batesonom. Bateson, pripadnik engleske aristokracije i akademskog establishmenta rodnoga Cambridgea, kao suprug je potrajao

malo dulje, a u tom je braku rođena i jedina kći Margaret Mead. »Nisam mogao više držati s njom korak«, požalio se Bateson nakon njihove rastave.

Radni hiperaktivizam i intelektualni razvoj u bliskom dosluhu s preokupacijama i problemima vlastitog vremena zaslužni su za planetarnu popularnost te znanstvenice. Već je od prvih knjiga tražila potvrde za teoriju kulturnog determinizma svog mentora Boasa, za teoriju koja razlike među kulturama i u ponašanju ljudi ne tumači »prirodnom« zada-nošću, nego uvjetovanošću kulturnom tradicijom.

Široku su publiku privukla djela koja sadržavaju implicitnu kritiku zapadne civilizacije upozoravajući na »neprirodnost« konkurencije, seksualnog potiskivanja i ljubomore, zatvorene male obiteljske zajednice, strogog odgoja djece.... Dajući argumente za njihove teze, postala je saveznicom različitih progresivnih ideja i pokreta — dr. Spocka (argumenti za neautoritarni odgoj djece), feminizma (uloge spolova su naučene, a ne urođene), ekologije, omladinske kontrakulture šezdesetih godina (javno se zalagala za legalizaciju pušenja marihuane, napadala seksualnu represiju).

Svoje je izvještaje iz »egzotičnih« društava dopunjavala usporedbama sa suvremenom američkom kulturom ne ostajući puki promatrač društvenih promjena.

Ruth Benedict pripisuje se ova izjava o učenici i prijateljici: »Ona ne namjerava postati najbolji antropolog, već najčuveniji«. Možda u toj, nesumnjivo ispravnoj procjeni, ima i ponešto prijekora jer Margaret nije krenula stopama svoje učiteljice. Čitavog je života bila zaposlena u najvećem američkom muzeju American Museum of Natural History i premda je predavala na svim sveučilištima koja drže do svoga dobrog glasa, nije se ograničila samo na akademsku znanstvenu karijeru. O diskriminaciji žene u tom okružju poučio ju je i primjer same Ruth Benedict koja je tek nakon 25 godina rada na Sveučilištu Columbia, nekoliko mjeseci prije smrti, promaknuta u zvanje redovnog profesora. I danas je u znanosti koju je Margaret Mead učinila svojinom najšire publike u SAD najveći postotak nezaposlenih žena doktora znanosti (40,5 %). U onim sredinama (poput naše) gdje većinu etnologa čine žene, profesija ima nizak društveni status.

Niti čini jedna lasta proljeće, niti slava Margaret Mead jamči ženama ravnopravan tretman u profesiji. Ona tek pokazuje put.

SVOGA TELA GOSPODAR(ICA): MARGARET SANGER

Dok je kao mala djevojčica iz prenapučenog radničkog predgrađa u sjeni smrdljivih tvornica dizala pogled k plavičastim brežuljcima koji su

skrivali otmjene vile i čijim su se obroncima micale sićušne figure »majki koje su u predvečerje igrale krocket i tenis sa svojim muževima, djelujući tako svježe i mlado, u lijepim čistim haljinama, namirisane«, Margaret Sanger (1879–1966) čvrsto je odlučila: taj će svijet jednom osvojiti. Margaretina je majka mirisala po mlijeku koje u njezinoj uspomeni nikada nije prestalo teći: rođena je kao šesto od jedanaestero djece koja su, iako sva dobrodošla, samo pridonosila siromaštvu obitelji. Voljela je svoju obitelj, ali je mrzila taj čađavi industrijski gradić čija je beznačajnost prijetila da uzme mjeru njezinoj ambiciji. Spoznavši njezin talent, dvije starije sestre žrtvovala su skromnu ušteđevinu i poslale je na školovanje. Ostavivši s trinaest godina roditeljski dom, krenula je put briljantne karijere jedne od malobrojnih feminističkih aktivistkinja porijeklom iz radničke klase, utemeljiteljice i karizmatičke voditeljice pokreta za kontrolu rađanja.

Suprotno uobičajenim klišeima, žene su i u tradicionalnim društvima imale stanovit stupanj kontrole nad vlastitim tijelom i reprodukcijom. U našim su krajevima bile poznate specijalizirane »majstorice koje dicu gnjavu«, a u 19. stoljeću kritičari združnog života žigošu pojavu što žene »za prepričit porod štokakve lekove (vračva) uzimaju, tiskati se daju, samo da decu iz utrobe ma kako izteraju«. Najveći ginekolog antike Soranos iz Efeza (98–138. n. e.) nabraja u svojim spisima niz kontracepcijskih sredstava koja u vagini uništavaju spermiju. Takvi su pripravci bili najrasprostranjenija kontracepcija sve do 16. stoljeća, kada je epidemija sifilisa u Evropi potakla otkriće platnenog pretka današnjeg prezervativa. Riječ *condum* zapisana je prvi put 1706, a vjeruje se da je dr. Condom bio dvorski liječnik engleskoga kralja Charlesa II. *Condom* je uz vaginalne spužvice bio najpopularniji kontraceptiv u 18. stoljeću. Kada je 1840. izumljena vulkanizacija gume, kondom (prezervativ) postao je mnogo pouzdanije sredstvo zaštite i počeo se prodavati na ulicama Londona i ostalih gradova. Pa ipak, mnogim se muškarcima nije mililo njime tratiti vrijeme pa su žene, nezaštićene od neželjenih trudnoća i dalje radale, abortirale i masovno umirale.

U prvoj polovici 19. st., kada se medicinska profesija u usponu uspjela razračunati s vješticama i babicama — »majstoricama za ugnjaviti dite« — Charles Knowlton objavio je (anonimno) 1832. u New Yorku poučni priručnik poetičnog naslova *Plodovi filozofije*. Obraćajući se ženama čija ga stradanja nisu ostavila ravnodušnim u toku vlastite liječničke prakse, na pristupačan je način izložio funkcioniranje tijela, spolnog čina i posebno opisao tehnike za sprečavanje začeća. Preporučivao je, uz upotrebu spužvice, ispiranje vagine biljnim preparatima 5 do 10 minuta nakon snošaja. Knjiga je ubrzo zabranjena, a kad se pojavila *Daily Telegraph* je konstatirao: »Nema nikakve razlike između te opake knjige i otrovane hrane«. Dr. Knowlton je za svoj doprinos ženskom užitku i

zdravlju nagrađen sa tri mjeseca robije. Dok je bio na prisilnom radu, knjiga je postala bestseller i prvo je izdanje rasprodano u 125.000 primjeraka. Slijedio ju je priručnik Charlesa Drysdalea *Fizička, seksualna i prirodna religija* (1855.) koji naglasak stavlja na tehniku (u tom pionirskom pokušaju netočno izračunanu) ustanovljavanja ne/plodnih dana koja je i danas popularna, osobito u religioznih žena (zlobnici je nazivaju »vatikanski rulet«). Kada je 1886. Henry Allbutt napisao *Priručnik za supruge* u kojemu preporuča tzv. holandsku kapicu, prethodnicu današnje dijafragme, izbačen je iz udruženja liječnika. Knjižica je, pak, prodana u 390.000 primjeraka.

Pa ipak, sve su to bili osamljeni viteški pokušaji. Propagandu kontracepcije osujećivali su zakoni za zaštitu ćudoređa i željezni zakon medicinske profesije. Margaret Sanger im je nagovijestila rat — i pobijedila. Ona, dakako, nije izumila kontracepciju za žene, čak nije ni bila njezina prva zagovornica, ali je organizirala ženski pokret za kontracepciju u prvoj četvrtini 20. stoljeća. Apatiji, čak i neprijateljstvu tadašnjih feministkinja usprkos, učinila je kontracepciju feminističkim pitanjem. Smatrala je da je slaba korist od toga što se žene bore za jednaka prava ili za bolju naobrazbu ako ne mogu kontrolirati vlastito tijelo. Tek će im kontracepcija dati »ključ za hram slobode«, isticala je. Bila je svakako jedna od najomrznutijih feministkinja jer je demistificirala seks kao nužno zlo: kao dužnost ili puko sredstvo prokreacije. Žena koja može uživati bez straha od kazne doimala se opasnom poput prehistorijske zmijurine.

Margaret je zanat medicinske sestre izučila u trogodišnjem šegrtovanju po zapuštenim američkim bolnicama. Pred kraj školovanja pojavio se njezin vitez—izbavitelj u liku perspektivnog arhitekta Williama Sangeera. Poveo ju je u (vlastitu) bijelu kućicu na brijegu, no Margaret je ubrzo shvatila da se u toj metafori uspona ne iscrpljuju čežnje iz djetinjstva. Preselili su se u srce radikalnog New Yorka — Greenwich Village. Priključili su se Socijalističkoj stranci, a Margaret se vratila svom zvanju medicinske sestre i počela posjećivati bijedne radničke četvrti. Nizali su se stravični prizori: po deset ljudi u jednoj sobi, bez hrane i novca da uzdržavaju prekobrojno potomstvo. Subotom su se stvarali repovi žena pred opskurnim mjestima gdje su se jeftino obavljali abortusi. Mnoge od njih ne bi doživjele iduću subotu. »Bogati znaju sve trikove, a mi radamo svu djecu« — tužile bi joj se radnice. Smijale su joj se kada bi im govorila o *coitus interruptus* ili o kondomu. Suočena s odbojnim stavovima vodećih feministkinja čija je osnovna preokupacija u to doba borba za pravo glasa, okreće se socijalistima za podršku. Počela je s predavanjima za Zdravstvenu komisiju Socijalističke stranke, iz kojih je nastala serija članaka i brošura *Ograničavanje porodice* namijenjena radnicima. Izdavala je časopise *Pobunjena žena* (1914), *Revija za kontrolu rađanja* (1915) i neumorno agitirala. Kada je uspjela svladati otpore tiskarskih poduzet-

nika (»To je posao za Sing—Sing, draga gospođo!«), zaskočile bi je policijske zabrane. Godine 1916. otvorila je sa sestrom i prijateljicom (nisu uspjele pridobiti niti jednog liječnika) Savjetovalište za kontracepciju. Pet stotina žena potražilo je u prvih nekoliko dana njihovu pomoć, a onda je policija upala u Savjetovalište i uhapsila sve tri. No ni to nije moglo zaustaviti ženski pokret za kontracepciju.

Margaret Sanger jedna je od rijetkih revolucionarki koja je doživjela ostvarenje svojih ideala. Već 1937. ozakonjeno je pravo na savjet o kontracepciji. Osnovan je — o, ironije! — Komitet za kontracepciju Američkog liječničkog udruženja. Naslijedivši imetak svog drugog muža, osnovala je istraživački centar koji je financirao otkriće »spirale« (IUD) i hormonske kontracepcijske pilule 1959.

Nije bila ni skromna ni samozatajna. Voljela je biti u centru pažnje i nije praštala onima za koje je mislila da bi se s njome mogli natjecati. U povijest će ući kao feministkinja. No biografija Margaret Sanger tipična je za ženu koja je u muškom svijetu imala ambiciju i sposobnost da se iz veoma skromnih početaka uspne na sam vrh. Morala je otrpjeti različite, često i nelagodne saveze — od radikalnih do najkonzervativnijih političkih krugova (neki od liječnika koji su počeli prihvaćati ideje kontrole rađanja bili su izraziti rasisti i eugeničari), do (bogatih) muževa. Borila se za žensko pitanje, ali nije trpjela potencijalne suparnice. No jedno je izvjesno: djelo koje je svima nama Margaret Sanger ostavila u nasljeđe podsjeća na to da kontrola rađanja pridonosi kvaliteti spolnog života (ne samo »sigurnosti«) i na to da je jedino svjesno izabrano majčinstvo dostojno svog imena.

GENIJALNE GUBITNICE GENIJA: MILEVA MARIĆ—EINSTEIN, SYLVIA PLATH

Nakanila sam danas pisati o Milevi Marić—Einstein (1875—1948), ženi koja je mogla ući u povijest znanosti kao briljantna matematičarka, ali je život završila kao anonimna i zaboravljena bivša supruga jednoga genija. No istodobno sam, prelistavajući ovogodišnji kalendar znamenitih žena, što ga je izdao njemački nakladnik džepnih knjiga Suhrkamp (koji je, za razliku od enciklopedija Leksikografskog zavoda, zabilježio Marićku), ustanovila da će se upravo 11. veljače 1988. navršiti 25. godišnjica dana kad je neprežaljena pjesnikinja Sylvia Plath (1932—1963) u svojoj tridesetoj godini, bolesna od života, uronila glavu u plinsku pećnicu i više se nikad nije probudila.

Pjesnikinja i matematičarka, jedna Amerikanka u egzilu u Engleskoj, druga Srpkinja u egzilu u Švicarskoj; tamno pijanstvo poezije nasuprot beskrajnoj lakoći pronicanja u apstraktni svijet matematičkih formula —

i jedna frapantna sličnost. Upravo me je ta sličnost oslobodila dileme u izboru čiji da odraz, od njih dvije, potražim danas u zrcalu ženske povijesti. Obje su, naime, postale žrtvom preteške (da li i nemoguće) veze između (ženske) kreativnosti i braka.

Brak je moguće, štoviše, čini se to uobičajeno i neupitno, promatrati kao vrhunsko ostvarenje ženske žudnje. Brak kao pravna i idealna zajednica muškarca i žene, skladni dom u kojemu »ženska ruka« na oltar svakodnevice prinosi tzv. male stvari — opojan miris opranog rublja, toplinu juhe, dječji smijeh... Ili: pokakane pelene, neoprano suđe, loše podijeljeno siromaštvo, ratište u kojemu nakon bitke ostaju razbacani slomljeni udovi, masnice i pregažena razbijena srca. Život je i jedno i drugo, ili od svega pomalo. Da li brak kao ženska želja isključuje i neobuzdanu potrebu za kreativnošću, težnju k apsolutu? Povijest žena pruža izobilje dokaza da su se te dvije žudnje najčešće isključivale i potirale. Izbor je za ženu (bio) neizbježan, a cijena visoka: samoća ili stvaranje, žrtva u svakom slučaju. Suvremeni, pak, feminizam, kao i komunistička utopija konačnog rješenja »ženskog pitanja«, priziva sliku novog mutanta — superžene koja jednom rukom slika ili piše roman ili znanstvenu knjigu, drugom ljuđa dijete, trećom miješa ručak, četvrtom dotjeruje šminku na nasmiješeno lice. A život i dalje proturječi, iako žena danas više no ikada dosad samouvjereno i tvrdoglavo pokušava. Samo one poznaju svoje zapetljano knjigovodstvo dobitaka i gubitaka.

Mileva Marić rođena je u Titelu (Vojvodina), a peta je žena (i jedina na svojoj godini) koja je studirala matematiku i fiziku na sveučilištu u Zürichu. Na istoj je godini studija bio i Albert Einstein, kojemu imponira njezina lakoća shvaćanja, ustrajnost i sposobnost da pronade jednostavna i elegantna rješenja teških matematičkih problema. Vjenčali su se 1903. Od tada odustaje Mileva Einstein od svih vlastitih znanstvenih ambicija kojima je također kompenzirala prirodenu bolest kuka koja joj je zadržavala smetnje pri kretanju. Nije pristupila diplomskom ispitu, a na pitanje zbog čega ne želi patentirati stroj za mjerenje elektronskih titraja u čijem je konstruiranju sudjelovala pod svojim (a ne muževim) imenom, odgovorila je: »Zašto? Ta mi smo sada *Ein Stein* (Jedan kamen)!« *Ein Stein* je značilo: nakon rođenja prvog djeteta cjelonoćna suradnja na teoriji relativnosti, nakon kućanskih poslova bez ičije ispomoći i nakon zbrinjavanja studenata koje su Einsteinovi zbog svojih oskudnih prihoda bili prisiljeni uzimati na stan. Njezin točan udio u radu na teoriji relativnosti nećemo nikada saznati. Originali spisa su uništeni. Ali matematičku podlogu teorije Einstein uvelike zahvaljuje Milevi: »Trebao sam svoju ženu«, uvijek je naglašavao, »ona mi je rješavala sve matematičke proble-

me«. Kada je 1921. taj rad okrunjen Nobelovom nagradom, sav je novac predao njoj. Godine njihova braka posvećene razvoju teorije relativnosti (1905) Einsteinovo su najplodnije razdoblje. Mileva se sa svojim mužem selila kako su slijedile njegove profesure na sveučilištima u Pragu, Zürichu i Berlinu. Kako Einsteinova slava raste, nakon rođenja njihova drugog sina (1910) opada njezin udio u njegovu radu. Čini se da su braku time narušeni temelji. Kada izbija prvi svjetski rat, već žive odvojeno. Uz glasovitog profesora, Mileva ne djeluje dovoljno reprezentativno. Brak je razveden 1918. Dok je Mileva Marić na početku svog odnosa s Einsteinom samouvjereno tvrdila da može postati isto tako dobra fizičarka kao i njezini muški kolege, sada joj je ostalo tek uzgajanje cvijeća, novčane brige, davanje satova i samouništavajuća briga za duševno bolesnog drugog sina. Kada je 1965. taj sin umro, o njemu se pisalo kao o »sinu preminulog profesora Einsteina«. Majka nije spomenuta.

Ona je umrla u jednoj ciriškoj bolnici, nepoznata i ogorčena.

Istinsko značenje lirike Sylvie Plath prepoznato je tek nakon njezine smrti. Neobičan senzibilitet buduće pjesnikinje obilježen je doživljajem očeve smrti kada joj je bilo tek sedam godina. Iako je vrlo uspješna studentica na elitnom sveučilištu, smrt je trajno gleda zavodljivim pogledom. Depresije, psihijatrijsko liječenje, krize opisane u autobiografskom romanu *Stakleno zvono*. Na studijskom putovanju u Englesku susreće mladog pjesnika Teda Hughesa. Udaja 1956. Oboje vide svoj brak kao mogućnost da se međusobno potiču na književnom polju. Tek se poslije pokazalo da je Hughes bio taj na kojega je njihova veza imala plodotvorniji učinak. Godine 1960. Sylvia rađa kćer, 1962. sina — sve manje vremena za pisanje, sve više svakodnevice, klatno raspoloženja njiše se sve luđe. Nakon rođenja sina muž je ostavlja i traži rastavu. Sylvia pretpostavlja da ga odbija njezina (prisilna) kućevnost; priznaje da je u toku braka potisnula svoj rad. Sama sebe hrabri: »Postat ću istinski aktivna žena — ne služavka—sjena koja sam bila«. Posljednji val optimizma i — plinska pećnica koja je ušla u legendu.

Njezine pjesme kojima do metafizičkih dubina dolazi nerijetko kuhinjskim metaforama ostaju kao memento: *The smog of cooking, the smog of hell* (...) (Miris kuhanja, miris pakla...) Samoubijena »malim larima i penatima« (kućnim duhovima) o kojima je znala govoriti s nježnošću...

Nikada nećemo sa sigurnošću znati bi li Mileva Marić–Einstein doista ostvarila karijeru znanstvenice koju su joj omogućavale natprosječne sposobnosti, niti bi li se Sylvia Plath othrvala sirenskom zovu smrti da su ostale »same«. Bez Alberta Einsteina ili Teda Hughesa.

Znamo samo to da su s njima bile na gubitku.

NAŠA GOSPA OD TIBETA: ALEXANDRA DAVID NÉEL

Za viktorijanske gospođice iz boljih krugova, od polovice 19. st. »Veliko krstarenje« u egzotične krajeve bilo je dio uobičajenog općeg obrazovanja. No, one među njima koje su iz raznih razloga bile sklone pretjerivanju i otiskivale se samostalno na putovanja bile su ekscentrično društvanice.

Alexandri David Néel lutanje je, čini se, bilo u krvi. Prvi je put pobjegla s pet godina. Lunjala je Vincenneskom šumom sve dok je kući nije priveo dežurni policajac. Kada su se iz Pariza njezini roditelji preselili u Bruxelles, pohađala je strogu samostansku školu, gdje je stekla i solidno muzičko obrazovanje. Drugi je bijeg vodio petnaestogodišnju Alexandru pješice duž belgijske obale u Nizozemsku, gdje se ukrcala na brod za Englesku. S osamnaest je pregazila planinski prijevoj Sv. Gothard kako bi obišla talijanska jezera. Njezina se prtljaga sastojala od balonera i knjižice mudrih maksima (»Teško je živjeti pod prisilom nužnosti, ali to ni pošto nije nužno.«). Konsternirani tom eskapadom, roditelji su odlučili da je uvedu u visoko društvo, vjerujući da će joj to izbiti iz glave daljnje ludovanje. Predstavljena je kao debitantkinja belgijskoj kraljevskoj obitelji.

Društvu dvorske kreme Alexandra je pretpostavila društvo anarhista. Bruxelles je u to doba bio glavno sastajalište evropskih anarhista, a Elisée Reclus, prijatelj njezina oca (poput Victora Hugoa, koji ju je ljuljao kao djevojčicu) — njihov neokrunjeni kralj. Pod njegovim pokroviteljstvom, ubrzo je izgradila teorijsku podlogu (»Poslušnost je smrt«, poučavao je Reclus) daljnjih pothvata. U Londonu uči engleski, a u Parizu sanskrt. Tamo se preobraća na budizam.

Zahvaljujući neočekivanom nasljedstvu, ona provodi osamnaest mjeseci na Cejlonu i u Indiji. Indija koju otkriva nije ni pripitomljen svijet engleskog radža ni bajkovite raskoši maharadža, već Indija mudracaprosjaka. U Benaresu upoznaje svog prvog učitelja koji, odrekavši se svijeta, živi gol u ružičnjaku. Vraća se 1893. u Belgiju bez prebijene pare, a roditelje zatječe pred bankrotom. Pokušava se bezuspješno izdržavati novinarstvom, no uspješnija je kao operna pjevačica. U Parizu ju je čuo Massenet i preporučio za naslovnu ulogu u svojoj operi *Manon*. Ne dobiva angažman u Pariškoj operi jer odbija audiciju u direktorovu krevetu. U toku angažmana u Tuniškoj operi upoznaje svog budućeg muža. Bračnu dosadu razbija pisanjem. Objavljuje knjige *Racionalni feminizam* (1909) te *Budistički modernizam i budizam Bude* (1911). Kada se i ta razbibriga pokazala nedostatnom za Alexandrin nemirni duh, gospodin

Neel joj predlaže malo putovanje. Ljeta 1911. otisnula se u Aziju. Predviđeno šestomjesečno putovanje potrajalo je trinaest godina.

Cejlon, Indija, Sikim, Tibet... Bila je prva Evropljanka koja je upoznala Dalaj-lamu i primila pouke lamaističkih mudraca. Godinu je dana provela sama u spilji na Himalaji, u blizini pećine svog učitelja, mistika poznatog po tome što je nezgodne himalajske kozje staze kratio letenjem.

No, trebalo je proći još mnogo godina da ostvari svoj san: prodrijeti u srce Tibeta, grad Lhasu, nedostupan strancima. Tri uzaludna pokušaja: dvije godine lutanja pustinjom Gobi, jedan izgon engleskih kolonijalnih vlasti. Uspijeva se probiti kao 56-godišnjakinja, u četvrtom pokušaju, preko zapadne Kine. Potkraj 1924, prerušena u prosjakinju, kose obojene u crno i nagaravljena lica ostvarila je ono po čemu njezino ime postaje slavno u cijelom svijetu. Po povratku u Evropu 1925, objavljuje knjigu *Putovanje jedne Parižanke u Lhasu*.

Ostatak dugog života provodi na svom imanju u Francuskoj, koje pretvara u »tibetsku tvrđavu meditacije«. Poduzela je još nekoliko kraćih putovanja u Aziju, upravo dovoljno dugih da s pristojne udaljenosti osluškuje eksplozije drugog svjetskog rata (to je uspjela i u prvom svjetskom ratu.)

Alexandra David Néel postala je još za života spomenik — »Naša gospa od Tibeta«. Avanturistkinja, feministkinja, anarhistkinja (počast su joj uspjeli odati još pariški anarhisti šezdesetosmaši), davno prije no što je to bilo iole respektabilno. Autorica je brojnih knjiga koje su publici na Zapadu približili svijet istočnjačke mistike. Popularna i čitana do današnjeg dana (upravo je izišlo englesko izdanje putopisa o Lhasi, *My Journey to Lhasa*, Beacon Press/Virago), iako ima zlobnika koji insinuiraju o njezinim minhauzenovskim sklonostima. Osobito su se okomili na vjerodostojnost opisa scene samoizlječenja, kada je, navodno, provela nekoliko dana izgubljena u mećavi, bez hrane i zaklona, iščašenih nogu i čizama rasparanih od oštrog leda. No, bez obzira je li više uživala u mistifikaciji ili u mistici, bila je mistik po vokaciji. Iskušala se kao budistkinja, teozofkinja, slobodna zidarica... Svoje dugo putovanje kroz stoljeće i preko kontinenata — Alexandra David Néel završila je u 101. godini, srušivši tako još jedno od pravila lijepog ponašanja.

DUGI MARŠ ŽIVOTA DING LING

Vjerujem da bi neka imaginarna anketa u kojoj se traži ime jedne ženske ličnosti iz prošlosti ili sadašnjosti Kine završila predvidljivim rezultatom: pobijedila bi Jian Quing. Medijski eksponirana zloglasna »prva udovica« potpuno, naime, potvrđuje evropocentričnu (da li i univerzalnu?) stereotipnu predodžbu o nekoliko načina kako žena može stupiti na javnu scenu. Ikonografija sirenske zavodnice, spletkarice iza trona svakako je najeksploatiranija. Demonizacija Jian Quing koja svojim ženskim čarima i lukavošću iskorištava Mao Zedonga — dobrog vladara, čini je dostojnom nastavljačicom loze Lady Macbeth, bliskom i razumljivom i izvan njezina civilizacijskoga kruga.

Jedan od mnogih primjera antiteze Jian Quing mogla bi biti Ding Ling koja je u svom dugom životu uspjela postati i njezinom žrtvom. Rođena 1905, Ding Ling bila je vršnjakinja, svjedokinja i sudionica kaotičnog XX. stoljeća potresanog revolucijama u Kini. Njezino se ime provlači kroz čitavu studiju Jonathana D. Spencea *Vrata Nebeskoga mira* (Penguin Books, 1982), kulturnu povijest Kine i njezinih revolucija od 1895. do 1980.

Sun–Yat–senovu revoluciju 1911, o kojoj je pisala u svojim romanima, doživjela je gledajući preobrazbe svoje majke i probuđene nade njezine generacije žena koje su se borile za ravnopravnost. Majka se tek kao tridesetogodišnja udovica zajedno s njom upisala u školu. Prihvativši izazov da se uključi u satove gimnastike, skinula je tradicionalne poveze sa stopala i nakon mnogo pretrpljenih boli i vježbanja napokon je (i to ne samo simbolično) stala na vlastite noge. Ding Ling je rasla u društvu feministkinja, energičnih i hrabrih žena majčine generacije. Odgojena na razgovorima i literaturi koja kritizira brak sučeljujući mu slobodnu ljubav i kohabitaciju, pobunila se protiv unaprijed ugovorenog braka koji su utanačili još starci iz očeva klana. Uspjela ga je izbjeći zahvaljujući tome što je njezin upis u dotada isključivo mušku školu bio popraćen tolikim zgražanjem da se mladoženjina obitelj laka srca odrekla takve bestidnice. Ding Ling je mogla nastaviti školovanje jer ga je njezina majka prekinula zaposlivši se kao učiteljica da je može uzdržavati.

Položila je prijemni ispit na sveučilištu u Shanghaiju 1923. nakon što je sama proputovala po Kini, bezuspješno tražila zaposlenje, naučila ponešto o sindikalnom organiziranju i o novinarstvu od prijatelja koji su surađivali u anarhističkim i feminističkim časopisima. Na godinu se prebacuje na studij u Beijing, jer joj se to učinilo najzgodnijim načinom da se iskobelja iz ljubavnog trokuta. Tamo se kreće u književnim krugovima, studira i živi s vršnjakom Huom Yepinom, također aspirantom na knji-

ževnu slavu. No kako je Hua više od pisanja (prilično konvencionalne) poezije privlačila politika, 1926. sele se u Shanghai, koji zbog postojanja internacionalnih zona i nešto liberalnije klime postaje pribježište cvijeta kineske lijeve inteligencije. Ding Ling počinje 1927. objavljivati novele i u nekoliko godina uspijeva objaviti tri veoma zapažene zbirke.

Protagonistice su žene — često marginalke — seljanke, prostitutke, provincijalke u velegradu, razočarane intelektualke. Njihovi su životi opisani neuljepšano, bez dvoličnosti lažnog moraliziranja. Za to vrijeme ljubavnik Ding Ling potpuno se posvetio revolucionarnom radu. Uhapšen je i ubrzo smaknut u sve žešćim Guomintangovim progonima komunista 1931. godine. Ostavši sama s tek rođenim sinom, Ding Ling nastavlja njegovu misiju. Piše roman o životu lijevih intelektualaca (*Svjetlo je pred nama*). Uhapšena je kao komunistička aktivistkinja 1933. i zajedno s muškarcem s kojim živi provodi tri godine u kućnom zatvoru. Pobjegla je ostavivši ga samog s njihovom kćeri u rukama Guomintanga. Nakon niza obavljenih partijskih zadataka dolazi 1937. na teritorij koji drži Crvena armija. Prihvaćena je s oduševljenjem kao priznata književnica i kao progona aktivistkinja. Rukovodi kulturnim sektorom, radi s narodom, prosvjeđuje žene i zdušno ispunjava sve zadatke koje joj povjeravaju Mao Zedong i povijesni vođe revolucije. Prve godine provedene u Yananu jesu godine revolucionarne ekstaze: i oskudica i primitivni životni uvjeti bili su za Ding Ling čista poezija.

Bilježila je s oduševljenjem kako proživljava drugu mladost, kako hoda bosa i u jednostavnoj vojničkoj uniformi, da joj ne pada teško što se danima nema gdje oprati. No postupno postaje sve kritičnija prema herojskom rukovodstvu Dugog marša. U svojim tekstovima otkriva bijedu, patnje naroda, dvoličnost i borbe za vlast iza prividno vedrog lica jananskoga komunizma. Tako intoniran tekst *Misli povodom 8. marta* (1942) u kojem razobličuje seksualnu (i ostalu) eksploataciju i ponižavanje žena u revolucionarnom pokretu, zabilježit će niz uspona i padova koji će se u njezinu životu smjenjivati idućih desetljeća. Taj joj je feministički eksces pribavio i ukor od samog Mao Zedonga, a revnosne je samokritike nisu mogle spasiti od protjerivanja sa svih funkcija i dvogodišnjeg preodgajanja na selu. »Pomilovana« je kada se ukazala potreba za ličnošću pogodnom i atraktivnom za pokazivanje stranim novinarima (književnica — revolucionarka). Rad na provođenju agrarne reforme, kamo je upućena 1946, postaje građa za njezin novi roman *Sunce sja nad rijekom Sang-ganom* (1948). Ta je rijeka trijumfalno vraća u Beijing 1949. godine, i to ravno u srce nove vlasti. Postaje visoka funkcionarka u kulturi: osniva i vodi brojna udruženja, institucije, časopise, radi u propagand-

nom odjelu KP. Ali plaća i cijenu sudjelovanja u igri moći: denuncira kolege u nemilosti, odriče se vlastite prošlosti kao »malograđanske iluzije«, »ekscentričnosti«, »mrzovolje«....

Kada je 1954. osjetila muklo kuckanje paklenog stroja vlasti, bježi pred čistkama. No svejedno biva optužena za doživotno antipartijsko djelovanje, za pisanje pornografije (rane novele o ženama), za vlastohleplje, častohleplje i tvrdoglavo negiranje optužaba. Samokritike nisu dovoljne — 1957. izbačena je iz KP i smijenjena sa svih dužnosti. Prognana je na sjever, blizu granice sa SSSR. Kasnije će se tog progonstva sjećati s nostalgijom. U društvu s dugogodišnjim partnerom književnikom Chenom Mingom još može ukrasti poneku mrvicu romantike među seljacima iscrpljenima glađu u hladnoj i zabitnoj provinciji. Pravi pakao počinje 1966. novim uzletom Maova kulta ličnosti i divljanjem tzv. Kulturne revolucije. Prokazana kao antipartijski element, pada u ruke pripadnicima Crvene garde. Rastavljaju je od Chena, teški fizički rad smjenjuje se s »borbenim sesijama« psihičke torture i fizičkog zlostavljanja. Uništavaju joj nacrt novog romana. Chen joj poručuje na prokrijumčarenim ceduljicama: »Studen dani pretvorit će se u proljetni povjetarac. Nikada, nikada ne očajavaj!«

Usponom Jian Quing studen ju je još više stegla. Ding Ling 1970. sprovede u zloglasni bejginški zatvor Quincheng. Tamo u samici provodi pet godina. Puštena je 1975. iznenadno, kako je bila i uhapšena. Potpuno je rehabilitirana tek 1979.

Ding Ling je umrla godine 1987. Ostaje pitanje hoće li čitatelji na Zapadu (ali i zapadni autori koji o njoj pišu) moći pojmiti radikalnost i raspone jedne takve egzemplarne egzistencije?

BOMBA S UKRASNOM VRPCOM: FRIDA KAHLO

Fridi Kahlo smrt se najavila već u šestoj godini kada je preboljela dječju paralizu. U petnaestoj joj se zagledala duboko u oči. Poštedjela ju je u prometnoj nesreći i nije je ispustila iz vida do kraja života. Poput vjernog psa uz nogu gospodara.

Frida Kahlo rođena je 7. srpnja 1910. — u godini izbijanja meksičke revolucije u Coyoacánu, slikovitom predgrađu Ciudad de Mexica. Kako je zapisala u svom dnevniku, oči prodornog pogleda naslijedila je od svog oca Guillerma mađarskog Židova, fotografa, a tijelo uspaljene čednosti od majke Matilde, stroge meksičke katolikinje. Jedan je kozmički trenutak nepažnje obilježio čitav njezin život. Tramvaj je udario autobus u

kojemu se vozila aspirantica na studij medicine. Metalni rukohvat razmrskao joj je zdjelicu i izašao kroz vaginu, trostruki prijelom kičme. Duga razdoblja nepokretnosti, 35 operacija, četiri gotovo fatalna pobačaja, posljedica neutažive želje za potvrdom vlastite plodnosti. Čulna prisutnost boli iduća četiri desetljeća. Ma kako da je sama opisivala svoje slikarstvo, ma kako su ga prijatelji i kritičari nastojali klasificirati, bol je opipljiva tema svih njezinih slika. Bol zbog boli. Naslikala je scenu nesreće, fantazmagorične prizore brojnih bolnica u kojima su je liječili. Bol zbog agresivne uspravljenosti ljudskog bića u neprestanom ogledu s prirodnim tokom: *Korijeni*, platno iz 1943. jedan je od mnogih autoportreta Frida Kahlo na kojemu leži ispružena, pomirena s nijemom mudrosti prirode, njezino srce, unutrašnji organi i noge granaju se u korijenje koje je prolitalo pobjedonosnim zelenilom. Bol zbog izdane ljubavi: čuveni autoportret *Dvije Frida* — obje rasporene grudi — jedna ima čitavo srce čija se arterija napaja krvlju iz slike voljenog izdajnika, druga, raspolovljena srca, a krv polako istječe... Na njezinim je platnima bol oslikana u svim mogućim verzijama, analitički i simbolički, lirski ili groteskno.

Fridu Kahlo nisu boljele samo njezine boli. Sa sedam godina, izvještava u dnevniku, opaža društvene nepravde, sa 13 postaje članica Omladinskog saveza komunista, sa 17 pristupa Meksičkoj komunističkoj partiji. Od tada datira i njezina opčinjenost djelom Diega Riverera. Jedan od njegovih murala krasio je i amfiteatar osnovne škole koju je polazila.

Kratkotrajna slikarska pouka koju je započela nekoliko mjeseci prije nesreće, pomogla joj je da, prikovana uz krevet i invalidska kolica, zavarava boli slikanjem. Bilo joj je 17 godina kada je svoje slike odnijela na ogled Diegu Riveri, slavnom slikaru i poznatom komunističkom intelektualcu. Taj je susret bio početak doživotne ljubavne veze. Oženili su se dvije godine kasnije. »Brak slona i golubice«, komentirali su Fridini roditelji vezu s mnogo starijim korpulentnim Riverom.

Frida je intenzivno živjela njihov odnos. Čak ga je portretirala kao petog idola svoje mladosti, uz Marxa, Lenjina, Staljina i Zapatu. Revolucionarni zanos iskazan u dnevnicima i autobiografiji (1953) i društvena angažiranost nisu reducirali njezino slikarstvo na socrealističku formulu. Za vrijeme boravka u Parizu 1938. bračni par Kahlo–Rivera pomaže Lavu Trockom u bijegu pred Staljinovom osvjetom. Trocki se seli u Meksiko i nakon nekog vremena provedenog u njihovoj kući postaje im prvim susjedom u Coyoacanu, gdje ga 1940. ipak sustiže čekić u produženoj ruci Generalissimusa. Trocki je flertovao, navodno i dosta ozbiljno, s Fridom koja mu je za rođendan naslikala autoportret na kojemu je odjevena u pozlaćena leptirova krila. André Breton je došavši Trockom u pohode

ostao fasciniran tim darom i Fridinim slikarstvom koje je definirao kao nadrealističko. Tako ga je prikazao i u katalogu njezine prve samostalne izložbe u New Yorku.

Breton je mislio da sam nadrealistkinja, ali to nije istina: nikada nisam slikala snove, samo vlastitu stvarnost,

opirala se Frida Kahlo. Premda je i nakon toga sudjelovala na važnim izložbama zajedno s prvacima nadrealizma.

Razvela se od Rivere 1939. u vrijeme kada on proživljava strasnu avanturu s njezinom sestrom. Nanovo su se oženili godinu dana kasnije u San Franciscu gdje žive do 1943. Vraćaju se u Meksiko gdje je samouka slikarica počašćena mjestom profesorice na Eksperimentalnoj umjetničkoj akademiji La Esmeralda.

Kao i mnoge žene u čijoj je žudnji istaknuto mjesto imala revolucija, Frida Kahlo nije izravno propitivala položaj žene u svijetu. Kao autentična umjetnica, ona je to neprestano činila.

Slikar mora biti koristan društvu, borac koji klasni boj bije oružjem slikarstva, zapisala je. Njoj je, poput najvećih, bilo dano da nadraste taj socrealistički kliše. Njezini su izvori nadahnuća meksičko pučko slikarstvo 19. stoljeća, flora i fauna u svom tropskom izobilju, slikarstvo Boscha i Bruegela, a u Meksiku je drže predstavnicom »progresivnog realizma«.

»Obdarena svim sposobnostima zavodjenja i navikla da se kreće među genijalnim muškarcima«, kako ju je doživio Breton, izbjegla je jednom još opasnijem klišeu. Nije podijelila sudbinu mnogih, svojedobno ravnopravnih sudionica avangardnih umjetničkih smjerova koje su s protokom vremena klizile k povijesnoj margini i ostale zapamćene u konvencionalnim ženskim ulogama muza i ljubavnica.

Umjetnost Fride Kahlo je ukrasna vrpca opasana oko bombe, zapisao je Breton.

NEKE NOVE SVILENE BUBE: RADHA KUMAR

Očekivala sam da ću ugledati svilenu bubu u sariju, kakve sam često sretala na međunarodnim feminističkim konferencijama. Zamotane u krotke sarije, one su se uspaljenom retorikom obrušavale podjednako na mrski patrijarhat i na imperijalistički Zapad, na čijim su fakultetima i dalje studirale.

Radha Kumar, 36-godišnja sitna Indijka, kratke, prosijede kose, odjevena u nehajno-sportsku odjeću, svojom je pojavom osporila stereotip nevine i autohtone, tradicijom obavijene Indije. Njezini su roditelji pripadnici generacije koja se borila za nezavisnost i izgradnju moderne Indije. Oboje su studirali u Engleskoj, gdje su se i upoznali. Svojim su brakom prekršili stroge kastinske podjele. Majka, sveučilišna profesorica ekonomske povijesti, porijeklom je iz najviše kaste brahmana (svećenika). Otac, stručnjak u ministarstvu petrokemije, jest *vaišya* iz potkaste *baniya* (bankara, zemljoposjednika).

No, Radha je u radikalizmu otišla nekoliko koraka dalje. Još u toku školovanja u delhijskoj elitnoj i nacionalno osviještenoj školi, suučenicici — komunisti »prisilili« su je da prouči *Komunistički manifest*. Njezina cimerica na studiju engleske književnosti u Cambridgeu čitala joj je na glas feministički bestseler *Ženski eunuh* Germaine Greer. Bila je isprva šokirana.

»Namjeravala sam se u Engleskoj dobro zabavljati, nositi lijepe haljine i imati mnogo dečki«, priznaje danas. Ali, infekt feminizma nakalemljen je na već prisutni marksistički virus. Po povratku u Indiju, polovicom sedamdesetih godina, uključila se u rad radikalnog ljevičarskog kružoka. Izdavali su časopis za radnike na hindiju i sudjelovali u radničkim akcijama. Bila je i »dežurna feministkinja u grupi« i pisala o položaju žena. Kada je na Sveučilištu Jawharlal Nehru u New Delhiju, gdje je upisala magisterij iz povijesti, osnovala s drugim ženama feminističku grupu, njezini su ih drugovi-ljevičari spremno proglasili malograđanskim frakcionaišicama. Završilo je tako da su i sami ubrzo postali feministi.

Radha upravo dovršava knjigu o povijesti ženskih pokreta u Indiji od polovice 19. stoljeća do danas. Tiskat će je feministička izdavačka kuća koja nosi naziv »Kali«, po boginji plodnosti i vremena koja u indijskoj mitologiji simbolizira istovremeno stvaranje i uništenje.

U Zagrebu, u sekciji »Žena i društvo« Sociološkog društva Hrvatske, Radha je održala predavanje o suvremenom ženskom pokretu u čijem je stvaranju i sama aktivno sudjelovala. Akcija koja je 1979. označila medijski proboj ženskog pokreta na cijelom prostoru Indije bila je kampanja protiv »umorstva zbog miraza«. Ta je pojava (procjenjuje se da se jedno takvo ubojstvo dogodi svaki dan) osobito rasprostranjena u sjevernoj Indiji. Seoski doseljenici u gradove iz Pandžaba dolaze ženskim mirazom do gotovine za stvaranje malih poduzeća.

Ako ženina obitelj ne pristane da i nakon zaključenja braka neprestano povećava dogovorenu svotu, ženi se dogodi nesreća, naprimjer eksplozija plinske peći ili se oklizne u bunar. Feministkinje su uspjele do-

kazati da učestale novinske vijesti o takvim slučajevima ne govore o lošoj kvaliteti peći indijske proizvodnje ili natprosječnoj sklonosti žena nesretnim slučajevima. Najmasovnije demonstracije u suvremenoj Indiji, koje su pridonijele nacionalnoj koordinaciji svih feminističkih grupa, upriličene su 8. ožujka 1980. Povod je bila oslobađajuća presuda policajcu, kojemu je bilo dokazano da je silovao jednu ženu.

Te su akcije, prema mišljenju Radhe Kumar, pokazale da se u prvoj fazi svoje borbe žene obraćaju državi. Traže zaštitu i nove zakone koje im ona izdašno daje (npr. Indija ima najoštriji zakon protiv silovanja), no prave promjene ipak izostaju. Stoga početkom osamdesetih, feministkinje razvijaju nove oblike samopomoći. Osnivaju ženske centre diljem zemlje s namjerom da uđu u zatvorene zajednice i da tamo pronađu tradicijske elemente podrške. Populariziraju pojam saheli (sestra, pratilja, drugarica u igri) i potiču autentičnu žensku solidarnost. To nije značilo samo pomoć u nevolji. Organiziraju i ženske festivale, na kojima se zbližavaju žene različitih društvenih slojeva. Razmjena osobnih iskustava i strategija preživljavanja uspjela je privući i žene sa sela te ih učiniti samosvjesnim sugovornicama građankama. U tom je razdoblju osobito popularna reinterpretacija starih mitova, u kojima se traže primjeri zatrte ženske kreativnosti i zaboravljenih strategija borbe.

Brojčano impresivan ženski pokret u Indiji potkraj osamdesetih postigao je jedan od svojih ciljeva. Zainteresirao je politiku za položaj i probleme žena. No, činjenica da se sve vodeće političke stranke obraćaju ženama s obećanjem da će potpomagati njihove interese i stvaraju čak vlastite ženske organizacije, razjedinjuje i inače slab ženski pokret. Drugi činilac marginalizacije feminističkih akcija jesu pozamašna sredstva iz razvijenog svijeta, mučenog grižnjom savjesti, koja su u povodu desetljeća žena počela pritjecati u Indiju. Rivalstvo i borba ženskih grupa za te fondove, namijenjene razvojnim programima, onemogućuju, prema ocjeni Radhe Kumar, stvaranje jedinstvenog ženskog pokreta u Indiji.

Pa ipak, za nju to nije razlog za predaju. Pored feminističkog aktivizma dovršava i doktorat iz povijesti. Piše o tekstilnim radnicama u Bombayu s kraja 19. stoljeća. Jer — »bez spoznaje o svom sudjelovanju u povijesti, žene nikad neće postati subjekti vlastite povijesti«, vjeruje Radha Kumar.

U osvitu hrvatskog feminizma

BORBA SRCA S RAZUMOM: DRAGOJLA JARNEVIĆ

Živeći u mnogočemu ispred i svom vremenu usprkos, književnicu Dragojlu Jarnević resio je za života epitet jednog od »muževa ilirske dobe«, prema istoimenoj litografiji iz 1870. koja prikazuje 59 portreta istaknutih iliraca (među »muževima« je uz nju i Sidonija Rubido). Tri desetljeća poslije smrti proglašena je najvećom našom — usidjelicom (!), a njezina ju je prva biografkinja, Adela Milčinić (1907), izražavajući općedruštveni stav, portretirala kao jednu od

ostarjelih gospojica, koje mogu samo još ljubiti pse, mačke i druge životinje i izgrizati sebe i druge.

Dobrohotniji anonimni autor sa željom da je »rehabilitira« piše 1910. kako je

bila sve do najnovijeg vremena nepravednije osuđivana nego što je to za služila.

Naš suvremenik Pavao Pavličić, pišući joj »otvoreno pismo« u časopisu *Republika* (1986), mnogim udvornim paternalističkim frazama želi »cijenjenu gospodičnu« obraniti od »nametnute« joj uloge »rušiteljice tabua« implicirajući da je (književno) svjedočenje o (ne)cjelovitosti ženskog iskustva određenog vremena irrelevantno (štoviše i štetno) za njezino djelo. Tek će joj najnovija književnokritička studija dr. Divne Zečević, *Dragojla Jarnević* (Liber, Zagreb, 1985), vratiti puninu književne i ljudske (čitaj ženske) egzistencije.

Rođena 1812. u Karlovcu, Dragojla Jarnević provela je veći dio života u tom provincijskom gradu, s kraćim boravcima u inozemstvu (Venecija, Graz, Trst) gdje je službovala kao kućna učiteljica. Povijest njezina života priča je potrage za identitetom, borbe za individualno oslobođenje i oslo-

bođenje vlastita naroda, borbe jednog autsajdera protiv ravnodušnosti, osamljenosti i siromaštva, u traženju nedostižna ideala... Ona je ujedno i naličje života »velikodušnih ilirskih kćeri« — zagrebačkih plemkinja i gornjogradskih gospođa, elegantnih pokroviteljica ilirskih salona (kakva je bila i Sidonija Rubido), slika jednog života izvan »ideala žene« kako ga je odredilo mlado građansko društvo.

Najviše je podataka o tom egzemplarnom životu ispisano na 1.194 stranice njezina dnevnika vođenog od 1833. do smrti 1875. godine. Divna Zečević, stavljajući ga uz bok dnevniku Miroslava Krleže, veći dio studije posvećuje pomnoj analizi i afirmaciji dnevnika kao ravnopravna književnog žanra. Činjenicu da nije do danas u cijelosti objavljen objašnjava sudbinom žene i potcjenjivanjem tog žanra u hrvatskoj književnosti. S primjernom senzibilnošću ta autorica prepoznaje Jarnevićkine radikalne tematske inovacije, bez presedana u toj istoj književnosti.

Već sredinom 19. stoljeća Dragojla Jarnević realizira motiv koji će se u engleskoj književnosti javiti na početku 20. stoljeća u djelu D. H. Lawrencea (1885–1930). Cijelog života zaljubljena u ilirca Ivana Trnskoga, Jarnevićeva je tek popustivši navaljivanju mlađahnog *lieutnanta* druge Banske regimente u zrelih godinama upoznala tjelesnu ljubav.

Stvar je činjena — niti je nesmiem žaliti. Četrdesetu godinu sam minula, i u ovoj dobi tek razbludila se....

zapisala je u dnevnik 1852. Trajan romantičarski motiv borbe »srca« s »razumom« prožima njezine zapise o novim ljubavnim doživljajima s mladim seoskim momcima.

Miko je onaj uzrok, koji mi svadi duh i serdce; razum brani dečaka od 21 godine, dakle upravo na polovicu mlađi od mene; brani mi prostaka, seljana, neodhranjena niti za pomisao meni spodobna — a ludo serce zahteva: mladost, zdravlje, živahnost i užitak... (1853)

Doživljaj drugog čovjeka, seoskih momaka koje Dragojla, nauživši ih se, oprema mirazom i oženi, nije isključen »putenošću« i posredovanjem novca, zapaža D. Zečević.

Otimajući tegobnoj svakidašnjici (... »variti, peći, mesti i šiti i kerpati...«) mrvice vremena za književni rad, Jarnevićeva se bori s oskudicom zarađujući šivanjem i podučavanjem djece. Nakladnici joj vraćaju rukopise kad zatraži honorar, no ako ih daje besplatno, obasiplju je pohvalama. Tema novca kao lajtmotiv dnevnika govori ne samo o borbi za opstanak nego i o naporima da se izbori osobna nezavisnost. Cijelog života u potrazi za stalnim zaposlenjem, Jarnevićeva uvodi književni model zaposlene žene u društvo vjerne supruge ili »fatalne« (posrnule žene).

Brak kao jedini ispravni model ženske egzistencije odbacila je za sebe već u dnevničkom zapisu iz 1842:

Derzovito se moje serdce uzbune, kada pomislim, da bi mužu podložna biti morala: a ja i ne znam što je pokornost.

No, u jednoj kasnijoj noveli ocrtala je viziju braka ravnopravnih partnera s potpunom slobodom intimnog života. Tužnu stvarnost obiteljske farse razotkriva kad joj kreposna sestra želi preoteti »dečka« ili kad je majka naziva »starom kobilom«, a njezin rad »tvoje grintavo posrano pisanje«. Jarnevićeva je u svom dnevniku i kritičarka društvenih odnosa: prepoznaje kukavice i hulje u političkim ličnostima, podmitljive činovnike (»nabiguzice«) što varaju seljaka...

No, svakako je za ocjenjivanje suvremenosti ove spisateljice presudno to što ona, prema ocjeni D. Zečević, prvi put u hrvatskoj književnosti uspostavlja model osobnog života utemeljen na idealu intimne slobode koji okreće vladajući model odnosa spolova. Jovan Skerlić, jedan od rijetkih kritičara, zapazio je to već 1910. nazivajući je »spisateljica ilirska (...) oslobođenog duha žena«. To što nije mogla prihvatiti ideju ženskog prava glasa (»Moj dnevnik nije za razmatranje ove ludosti...«, 1871) tek je dug vlastitu vremenu. Ipak je tom vremenu usprkos realizirala dotad u nas neslućenu mogućnost života žene. Živjela je na svoj način (zbog čega je nije potrebno proglasiti rušiteljicom tabua) — već je to dovoljno za afirmaciju jedne od temeljnih ideja povijesti žena.

PATULJASTA AMAZONKA HRVATSKOG FEMINIZMA: MARIJA JURIĆ ZAGORKA

Da li bi sitna, neugledna žena bez »odličnog« pedigree mogla u nas, na prijelomu stoljeća, izrasti u pravu profesionalnu novinarku evropske reputacije, najuspješniju spisateljicu XX. stoljeća, političku ličnost burne »narodne borbe«, a da uz to nije bila i militantna feministkinja? Usuđujem se vjerovati da ne bi! Stoga je mjesto zvijezde u još nenapisanoj povijesti feminizma u Hrvatskoj osigurano Mariji Jurić Zagorki (1873–1957). Kako to ističe Stanko Lasić (*Književni počeci Marije Jurić Zagorke*, Zagreb, 1986.) koji je prvi na primjeren način prepoznao njezin feminizam, ona je od samog početka stvaranja svijesti o položaju žene u svijetu prihvatila

dato stanje kao nešto od čega se kreće prema slobodi, a ne kao nešto na što je čovjek definitivno osuđen.

Novinarskoj profesiji usmjerila ju je mladenačka fascinacija politikom. Nakon brojnih i teških životnih iskušenja 1896. postaje članom redakcije *Obzora*, najrenomiranijeg hrvatskog dnevnika. Unatoč visokom pokroviteljstvu biskupa Strossmayera, vlastitom talentu i manijakalnoj radinosti, čitavo je vrijeme djelovanja u *Obzoru* bila izložena šikaniranju i poruzi njegova najmoćnijeg čovjeka, Šime Mazzure. Za njega je Zagorka bila »baba« bez imena i ugleda, nitko i ništa, »zagorska kravarica«, zaražena »socijalističkim mentalitetom« i feminističkim novotarijama. Kada je 1897. organizirala tiskarske radnice u »Kolo radnih žena«, Mazzura ga je zabranio, zaprijetivši joj otkazom, a redarstvo ju je smatralo umobolnom. Skandal istog ranga poput organiziranja ženskog radničkog pokreta bile su njezine akcije protiv rasprostranjene upotrebe njemačkog jezika u Zagrebu. Zagorka je stvorila neke vrste uličnu organizaciju protiv »švapčarenja« angažiravši čak, studente i djevojke koji su zaustavljali ljude na ulici i upozoravali ih da govore hrvatski. Ubrzo su protiv nje počeli gradom kružiti plakati ovakva sadržaja:

Tko zna što god o nekoj luđakinji sufražetki koja ulicama Zagreba zaustavlja kulturne građane s nekim ženskama i poziva ih da ne govore njemački? Tko tu luđakinju 'švabožderku' nađe, neka je odvede u ludnicu, ili na redarstvo, da se grad oslobodi odurne muškarače.

Doista, iskoračivanje žene iz propisanog joj mjesta (supruga, majka) bivalo je protumačeno kao siguran simptom ludila. No, Zagorka ne postaje. Objavljuje u *Obzoru* seriju portreta žena (1901–1903) čime svjedoči o intuitivnoj spoznaji nužnosti upisivanja žene u povijest. Na vrhuncu općenarodnog pokreta protiv Khuena (od ožujka do srpnja 1903) doživjet će, prema vlastitom iskazu, »najljepše dane svog života« kao njegova istaknuta protagonistkinja. Punih je pet mjeseci faktično vodila *Obzor* (pošto su glavni urednici uhićeni) i bila član »Glavnog štaba« Narodnog pokreta. Od svih akcija u kojima je sudjelovala, najglasovitije su bile demonstracije žena koje je organizirala protiv Khuena. Lukavstvom je uspjela dovesti tisuću žena pred banski dvor i pred čitavom evropskom javnošću poniziti samodrška kojemu je zbor žena klicao: »Dolje krvnik Héderváry«.

Prijete joj, čak je i nakratko zatvaraju, a istomišljenici je obasipaju pohvalama. Frano Supilo piše joj 1907: »Zagorčice, Vi ste muž na mjestu«. Mada joj suborci priznaju dostojanstvo i društveni status »muža«, ona ne može, ne želi i nije joj dopušteno zaboraviti da je »samo« žena. Drži na stotine predavanja po austrougarskim zemljama o ženi i politici, solidarnosti, narodnoj borbi, o ženskom glasačkom pravu.... 1909. sudjeluje u polemici o »naprednoj ženi i današnjim muškarcima«, u kojoj formu-

lira svoj pogled na emancipaciju žene. U Zagorkinoj viziji »napredna žena« skladno sjedinjuje »čovjeka i ženu«: ona mora izgrađivati sebe u tom idealu, a muškarca odgojiti da joj prizna ljudskost i to »svojim ponašanjem, superiornom tolerancijom«. I sama je nastojala odgajati žene u tom duhu putem ženskih listova kojima je bila glavna urednica: *Ženskog lista* (1925–1938) i *Hrvatice* (1939–1940).

Ni Zagorka spisateljica ne odustaje od svojih feminističkih ideja. Izbjegla je zamke pisanja »s tezom«, no androgini ženski likovi njezinih romana (Gordana, Nera) i protagonistice dramskih tekstova (Evica Gupčeva) svjedoče o afirmaciji predodžbe aktivne žene koja ravnopravno sudjeluje i pokreće povijesna zbivanja.

Iako samoubojstvo glavne junakinje autobiografskog romana *Kamen na cesti* (1936) ukazuje na nemogućnost uspješne egzistencije žene u neprijateljskom okružju, sama Zagorka umire u visokoj starosti, istovremeno obožavana od svojih čitalaca i omalovažavana od književnih i političkih moćnika. No, dok joj je danas Lasićevom knjigom osigurano mjesto u povijesti hrvatske književnosti, nenapisana povijest feminizma još joj nije vratila dug.

JUNAKINJE NOVE ZEMLJE: UGLEDNE HRVATICE U EMIGRACIJI

U grupnom portretu kopača kauri-smole na Novom Zelandu, sjekača šećerne trske ili prašume u Australiji, rudara u Pennsylvaniji na prijelomu stoljeća nema žena. Surov svijet naših iseljenika, ljudi koji ne obitavaju Ameriku nego žive u njezinu podzemlju, kako ih je opisao jedan od njihovih slavenskih dušebrižnika, muški je svijet. Koji su pretpakao nastavale naše iseljenice, otkriva li praznina u pogledu majke sa zaplakanim djetetom na Ellis Islandu u podnožju Kipa slobode fragment iz povijesti naših žena?

U Hrvatskoj supruge upozoravaju svoje muževe da će se u Americi stvari izmijeniti, jer tamo žene imaju više moći.

Tu, kako je naziva, »legendu« koja je o položaju žena u SAD kolala u Hrvatskoj na početku 20. stoljeća, zabilježila je Emily Balch u knjizi *Naši slavenski sugrađani* (*Our Slavic Fellow Citizens*, New York, 1910), prvom cjelovitom znanstvenom istraživanju iseljavanja Slavena u SAD, potkrijepljenom analizom njihove autohtone kulture i društva. Dok je odvažna profesorica Balch sa suputnicom pješačila našim selima (1905.), književnik dr. Ante Tresić-Pavičić prokrstaro je SAD Preko Atlantika

do Pacifika. *Život Hrvata u Sjevernoj Americi*, Zagreb, 1907). Svojim je cifrastim stilom ocrtao američke žene kao mutante »atletskoga, muškaračkog« držanja.

Nježnost, i ono što mi u Evropi nazivamo vječno žensko, nemaju cijene. Žena treba da je muškarac u tielu, ponašanju i u srcu. Ubije li žena muža ili ljubavnika, to je junakinja dana.

Citira i »amerikansku poslovicu« koja kaže da je ondje dobro mačkama i ženama, teško ljudima i konjima, aludirajući na ženinu »slobodu u svietu« i zakonsku zaštitu.

Dakako, iseljavanje žena iz naših krajeva nije nadahnjivala niti pučka »legenda«, niti Tresićevo indignirano karikiranje »moderne« žene. U prvoj fazi emigracije (1880 — početak 20. stoljeća) domovinu, tada mrsku Austro-Ugarsku, napuštali su mahom mladi, neoženjeni muškarci u potrazi za boljim životom i s čvrstom nakanom da se vrate čim steknu nešto kapitala. U idućem razdoblju oni ubrzo, pošto su dovoljno zaštedjeli, šalju novac za put svojim obiteljima ili budućoj zaručnici. Amelia Batistich, poznata novozelandska književnica našeg porijekla, u knjizi autobiografske proze *Pjevaj vilo u planini* (prevedeno u Zagrebu 1981) ispisujući tradiciju »svih onih snažnih dalmatinskih žena koje su unosile hrabrost u život u ovoj stranoj zemlji, prepune iskrene pionirske odvažnosti« bilježi priču o tome kako je na prijelomu stoljeća fotograf dolazio tri puta u godini u Zaostrog slikati djevojke koje su htjele poslati fotografiju u Ameriku (to je bio sinonim za sve prekomorske zemlje) u nadi da će naći muža. Po dolasku i susretu sa zaručnikom »na neviđeno« mnoge djevojke nisu mogle sakriti odbojnost, no potražnja za nevjestama iz domovine bila je takva da se lako mogao naći odgovarajući prosac koji bi »otkupio« njezin putni dug i tako stekao suprugu bez muke i napora prepiske. U razdobljima intenzivne ekonomske migracije i oskudice u vlastitu selu takva je udaja bila jedina prilika za mnoge mlade žene da se plasiraju na ženidbeno tržište.

Za razliku od »nevjesta s razglednice«, kako su nazivali takve djevojke iz Hrvatske, pripadnice nekih drugih slavenskih naroda bile su čak i prethodnica svojim muškarcima. Tako su npr. neudate Slovačkinje odlazile same u SAD gdje su se mahom zapošljavale kao kućno pomoćno osoblje. E. Balch navodi nevjericu kojom je popraćeno pismo jedne od njih svojoj bivšoj »milostivi« u domovini u kojem javlja kako se američki poslodavci prema njoj lijepo odnose — pozdrave je prije nego što god zapovjede, a povrh svega još i nosi šešir! (Komentar je bio: »To ne može biti istina!«). Čehinje koje su već oko 1869. počele dolaziti u grupicama zapošljavale

su se kao kvalificirane radnice u njujorškim tvornicama cigara i slale novac za put svojim muževima.

Žene iz razvijenijih slavenskih krajeva s takvim iseljeničkim putanjama bile su i »vidljivije« u zemlji iseljenja, ali i kao subjekti znanstvenih istraživanja (Čehinje su, npr. imale i svoj časopis *Ženske Listy* koji se zauzimao za žensko pravo glasa). Povijest žena sa slavenskog juga koje su u prvim desetljećima iseljeničkog života sakrivene od očiju javnosti, već je problem za istraživanje. Ipak, bile su prisutne u svim porama iseljeničkog života.

»Mama se sjećala za nas«, piše Amelia Batistich o svojoj majci. Majke su u svojoj tradicionalnoj ulozi prenosile na djecu baštinu »starog kraja« — jezik, običaje, moralne vrednote. One su često primale u svoje kuće na stan i hranu sunarodnjake samce, postajući *boarding-boss* (gazde) u malim enklavama naših ljudi (*boarding houses*). Kuhale su, prale i spremale danonoćno, poboljšavajući tako obiteljski budžet. Dijelile su sudbinu svoje klase: mnogi štrajkovi ne bi uspjeli da nisu podržavale i bodrile »svoje« muškarce u surovom klasnom boju. Stjepan Lojen (*Uspomene iseljenika*, Zagreb, 1963) sjeća se njihove velikodušnosti. Držale su svoje stanare besplatno za štrajkova i velike ekonomske krize, svojim tijelima štatile štrajkaše od napada »kozaka« — privatne policije poslodavaca. Slovenka Anna Clamenc, »junakinja štrajka« u rudnicima bakra u Calumetu (SAD) 1913. osnovala je prvu žensku organizaciju za potporu štrajkaša.

Milena Gaćinović-Šotra jedna je od prominentnijih figura srpskog radničkog pokreta američkih Srpkinja. Za ekonomske krize i naše iseljenice napuštaju izolaciju domova jer su ih kao jeftiniju radnu snagu poslodavci radije zapošljavali. Suočene sa svijetom najamnog rada, počinnju sudjelovati u aktivnostima sindikata, kulturno-prosvjetne i političke organizacije. Osobita je zasluga naših iseljenica u antifašističkoj mobilizaciji i prenošenju istine o NOB-u. Kako bi što bolje pomogle borcima i stanovništvu u »starom kraju«, osnovale su 1944. u Pittsburgu Centralno vijeće američkih Hrvatica sa zadatkom da s Vijećem američkih Hrvata i Hrvatskom bratskom zajednicom prikupe pomoć u vrijednosti milijun dolara. Uz prvu predsjednicu te organizacije Rose Plodinec, za počasne predsjednice izabrane su Joyce Borden-Baloković i operna diva Zinka Kunc-Milanov.

Svakako, svojim znojem i istrajnošću naše su iseljenice od pionirke Divljeg zapada Anne Pipinich, koja je svojim rukama vukla plug po pustarama tek osnovane države Montane, do brojnih aktivistkinja suvreme-

nih iseljeničkih organizacija, izgradile već same sebi spomenik trajniji od mjedi.

Povijest ostaje tek da vjerno to zabilježi.

SPOROST–OPOROST: KNJIGA RADE IVEKOVIĆ

Fascinira činjenica da u književnosti poput hrvatske, bez izraženijega kontinuiteta feminističke kulture i samosvijesti (ako izuzmemo nekoliko časnih iznimaka poput Dragojele Jarnević, Marije Jurić Zagorke, primjeric), već četvrti put u ovom desetljeću nalazimo znalački tretiran jedan od omiljenih toposa suvremenog feminizma i ženskog pisma: odnos majka–kći. Kći iz romana Sunčane Škrinjarić *Ulica predaka* (1980) ne ublažava usijanje paralizirajućeg nepotkupljivog pogleda djeteta. Ono pamti kolosalnost svih majčinih zločina intenzitetom upravno–proporcionalnim svojoj sićušnosti. Irena Vrkljan (*Svila, škare*, 1984) vraća se smjerno na mjesto zločina, u djetinjstvo, kako bi ih obje pokušala iskupiti u nekoj sivoj bezvremenoj odraslosti čije neizlječive rane prekriva svilenom paučinom. I autobiografski roman Slavenke Drakulić *Hologrami straha* (1987) savršeno kontroliranim stilom ljušti sloj po sloj patine sentimentalnosti koja prekriva neizrecivu istinu ženskog rodoslovlja.

Najnovija knjiga Rade Iveković *Sporost–oporost* (Grafički zavod Hrvatske, 1988) svjesno izmiče mogućim žanrovskim određenjima. Rada Iveković poznata je kao autorica veoma širokog dijapazona interesa: uz sustavno bavljenje indijskom filozofijom (napisala je nekoliko veoma zapazanih knjiga), djeluje kao književni kritičar, popularizira ženske studije i feminističku kritiku znanosti i filozofije, a njezine prijašnje dvije knjige sabiru razmjenu epistolarnih eseja s Bogdanom Bogdanovićem... Previranjem igrivih mijena razina iskaza — samom svojom formom njezin najnoviji tekst afirmira jednu od ideja koje će na različite načine tematizirati: Kako uzgojiti/sačuvati mnoštvenost očista (očitovanja vlastitog bića) neprestano ugrožavanu civilizacijskim–društveno–političkim–ideološkim zahtjevom za svođenje na neupitni (očinski) »čvrsti okvir«. Ali istinsko vezivno tkivo teksta znači opipavanje (mnoge stranice svjedoče o čulnosti te čežnje mjesta majke u životu kćeri, traganje za ožiljkom prekinutog dodira, za dosezanjem punine odnosa. Taj se susret, sluti autorica, ima zbiti u jeziku (»Ova je knjiga mnome napisana, a od tebe pročitana«). Jezik je »tutkalo«, melem koji bi možda mogao »zakrpati razliku«.

U naporu »prevođenja majke u jezik« Rada Iveković problematiku jezika promišlja u kontekstu razmatranja njegovih izražajnih mogućnosti

u suvremenoj umjetnosti, često citirajući duhovne saveznike svoga pothvata — od gramatike orijentalnih jezika do Prousta i Handkea, ili velikih svećenica ženskog pisma. Pomno pripremajući žudeni susret s majkom, upušta se u veliko spremanje kućanstva djetinjstva i mladosti. Bez sentimentalnosti i poniznosti, jedino prizivajući »obuhvatno milovanje majčina pogleda« odgađat će, jedan po jedan, prašan mit utopije kojom je generacija otaca revolucionara obdarila ovu »vršnjakinju države«. Brutalna nametljivost oca i onog autoriteta (svjetonazora koji simbolizira), blijedi pred tragom neuhvatljive majke... Odbacivanjem odnosa dominacije, odnos majka–kći ukazuje se kao odnos izvan povijesti, nasilja, umiranja. Fiksira se kao »ponavljanje koje ne ubija, koje prolazi kroz drugoga, koje pretpostavlja i traži trećeg a ne isključuje ga«.

Sporost–oporost a priori prokazuje teoretiziranje (»te(r)orizam«). Pa ipak, onaj tanahni, zameteni puteljak, parafrazu pupčane vrpce koja vodi k majci i briše razlikovanje među njima (majka postaje kći i obratno), koja ih sažima u nekoj pred(post)povijesti, potražiti će autorica u svakom dostupnom (teorijskom) referencijalnom okviru. Prkosnom ležernošću opunomoćenice postmoderne Rada Iveković ispisuje svoju intelektualnu autobiografiju. Vodi nas prostranstvima indijske kozmogonije, teksaške pustinje, olovnim krajobrazima naše stvarnosti nakon revolucije, pariškim teatrima, handkeovskim brisanim prostorima — k šutljivoj, izmaštanoj majci.

Ovoj knjizi, primjerenoj po svojoj suvremenosti i otvorenosti, moguće je prići na mnogo načina, i zasigurno će svaka čitateljica/čitatelj to učiniti na svoj način. U književnosti koja već dulje vrijeme glavinja u traganju za autentičnim izrazom — od egzotike borhesovskog podražavanja, do nasilnog braka podžanrova — *Sporost–oporost*, kao posljednji u nizu samosvjesnih ženskih glasova, definitivno prekida s tradicijom samozatajne šutnje.

ISPRED MOGUĆNOSTI RECEPCIJE: VERA STEIN ERLICH

Problematika odnosa spolova promatrana kao indikator određenog modela kulture i kao društveni odnos *sui generis*, na svojstven način predstavlja vezivno tkivo raznorodnih radova Vere Stein Erlich objavljenih u četrdesetogodišnjem rasponu. Od objavljivanja knjige *Kolektivni rad u savremenoj školi* 1933. godine, do teksta *Regionalne razlike u emocionalnoj*

klimi, posljednjeg objavljenog rada 1974. godine, ta je tematika *leitmotiv* njezinog plodnog i angažiranog djela.

Analiza koja tu, u današnjem vremenu ponovno aktualiziranu, problematiku stavlja u žarište svog zanimanja, ima šansu da pokuša ispuniti višestruku zadaću. To je, u prvom redu, ponovno otkrivanje onih znanstvenih i publicističkih radova te autorice koji su u vrijeme svog nastanka, tridesetih godina bili ispred mogućnosti recepcije vlastite sredine. No, oni nam danas govore neobičnom svježinom i aktualnošću već i stoga što se javljaju u prepoznatljivoj atmosferi ponovljene svjetske ekonomske i društvene krize. Pored toga otvara se mogućnost da nakon četrdesetogodišnjeg povijesnog iskustva utvrdimo stupanj razgradnje one slike svijeta čije je dezintegracijske procese autorica već tada razmatrala, kao i stupanj ostvarenja utopijskih mogućnosti koje je tadašnja kriza vladajućeg modela kulture nagovještavala. Naposljetku, osvrt na odnos spolova u djelu Vere Stein Erlich olakšava nam i evaluaciju pionirskog karaktera njezinih radova, budući da postoji mogućnost usporedbe s bogatom suvremenom literaturom koja problematizira istu temu, a nastala je kao odgovor društvenih znanosti na poticanje novih društvenih pokreta, i to posebice neofeminističkog pokreta sedamdesetih godina.

Razmatranje odnosa između spolova u djelu Vere Stein Erlich pratit ćemo u okvirima specifičnog konteksta raznih područja njezinog istraživanja i djelovanja.

Prvu skupinu čine radovi s područja psihologije i pedagogije, gdje je odnos spolova problematiziran u kontekstu kritike građanske porodice. Osobit je naglasak na kritici spolnog determinizma u distribuciji moći i hijerarhijskoj strukturi obitelji, te specifičnoj socijalizaciji muške i ženske djece. Polarizacija spolnih uloga koja je rezultat takve socijalizacije čini okosnicu jednog inače svagda latentnog, no katkada i veoma oštrog, manifestnog konflikta — rivaliteta i nerazumijevanja muškaraca i žena kao odvojenih društvenih grupa.

Druga skupina radova vezana je uz publicističku i javnu djelatnost Vere Stein Erlich, i nadahnuta je kritičkim angažmanom u širem kontekstu borbe za demokratizaciju društva tridesetih godina. Usredotočivši se na razobličavanje autoritarnog karaktera spolne i dobne asimetrije u raspodjeli društvene moći, te na prevladavajuću praksu diskriminacije koja je njegova neizbježna posljedica, ona stavlja znanstvenu analizu u službu neposrednog mijenjanja društvene svijesti i stvarnosti.

Konačno, budući da su antropološka istraživanja te autorice danas najbolje poznata, ovdje ćemo samo naznačiti mjesto i način na koji je problem odnosa spolova u njima prisutan. Osvrnut ćemo se i na promiš-

ljanja u kojima Erlichova tijekom posljednjeg desetljeća života nastoji ocijeniti dosege promjena u tradicionalnom modelu odnosa među spolovima. U njima je očigledna težnja k reafirmaciji nekih aspekata tradicije na uštrb aktualnog stanja.

U prvim publiciranim radovima autorica, psiholog po prvobitnoj vokaciji, bavi se problemima odgojnog i obrazovnog procesa u okviru takozvanog pokreta nove škole. Serija knjiga objavljena od 1933. do 1936. godine — *Kolektivni rad u suvremenoj školi*¹, *Individualna psihologija u školskoj praksi*², *Metoda Montessori*³, i *Današnje dijete — Problemi suvremene odgoja*⁴ — pokazuje širenje njezinog zanimanja od popularizacije nove škole koja predstavlja kritičko osporavanje te tradicionalne represivne institucije k problematici razvojne psihologije, da bi se naposljetku usredotočila na kritiku građanske porodice.

Vera Stein Erlich prva je u našoj sredini koja s oduševljenjem i odobravanjem izvještava o pokretu nove škole koji je djelovao u prednacijskoj Njemačkoj. U spomenutim radovima nastoji opisati novu odgojnu praksu koja osporava represivnu spregu autoritarne škole i obitelji. Školu razobličava kao represivnu instituciju što služi obnavljanju autoritarne ideologije odgajajući svoje štíćenike za neupitno prihvaćanje postojećih društvenih uloga i odnosa. Najaktivniji činioци pokreta nove škole su, po njenim riječima, »silno zamašni i revolucionarni« omladinski i ženski pokret. U knjizi *Kolektivni rad u suvremenoj školi* opisana su temeljna načela tog pokreta. On se zasniva na isticanju racionalnosti nasuprot naglašavanju »čuvstvenog odgoja« i iracionalnog idealizma *Blut und Boden* ideologije koji »zastupaju tezu da se razumom ne mogu riješiti socijalni problemi«⁵, te na izgrađivanju slobodne i kritične ličnosti nasuprot podaničkoj poslušnosti i, naposljetku, uvođenju koedukacije kao preduvjeta stvaranja jednog novog, bliskog, spontanog i slobodnog odnosa među spolovima. Opisane su »samosvjesne djevojke«, »intimna prijateljstva između pojedinih mladića i djevojaka« što nisu »smetnja u radu niti koga uznemiruju«⁶. Zajednički odgoj djeluje »naročito na obaranje predrasuda o različitim prirođenim svojstvima muškarca i žene«, piše autorica u knjizi *Današnje dijete*. Ističe se da koedukacija nije puko mehaničko stvaranje mješovitih razreda. Tek ako je odgajatelj uspio razbiti predrasude o inferiornosti djevojaka što ih djeca donose u školu, smije se govoriti o rezultatima koedukacije.

Erlichova u tim radovima tek ovlaš dotiče socio-ekonomske i povijesne razloge društvene krize, budući da težište zanimanja usmjerava na mikrorazinu društva — situaciju pojedinca i obitelji. Tragajući za uzro-

cima neslobode i nelagode, utječe se psihoanalitičkim kategorijama i interpretativnim modelima. Iako se najviše oslanja na individualnu psihologiju Alfreda Adlera, radovi iz tog razdoblja otkrivaju autoričino poznavanje Freuda i Reicha.

Vera Stein Erlich »razračunava« s atmosferom nejednakosti o kojoj govori psihologijskom analizom mehanizama primarne socijalizacije. Osobito pažnju poklanja društvenoj konstrukciji spola i ulozi seksualnog potiskivanja, te funkciji porodice kao posrednika »nesvjesnog« obnavljanja postojećih nejednakosti. »Nove ekonomske prilike«, zaključuje autorica, zaoštrene postojećom krizom, suočile su pojedince s neodrživošću zatečenih modela spolnih uloga i patrijarhalne porodice. Nužda ekonomske emancipacije velikog broja žena nespojiva je s prevlašću muškaraca u porodici. No, traženje novih modela odnosa među spolovima nije se pokazalo kao jednostavan i bezbolan proces. Dok je s jedne strane to prelazno razdoblje bilo obilježeno nesnalaženjem pojedinca, s druge je rezultiralo stvaranjem ženskog i omladinskog pokreta.

Kritika građanske obitelji Vere Stein Erlich temelji se, kako smo već spomenuli, najvećim dijelom na psihoanalitičkim spoznajama. Psihoanalizu poima kao kritičko oruđe privilegiranih marginalaca. To su u prvom redu »proleterizirani intelektualci«, »mlađi i ženski članovi velegradskih familija koji su uživali prava druge klase«, a potječu iz »srednjih i krupnih« građanskih slojeva⁷. Psihoanalitička teorija o štetnosti zatomljenih i potisnutih poriva, po shvaćanju autorice, odražava borbu žena protiv svakog ugnjetavanja, »koje je u tom historijskom momentu postalo čista nepravda i brutalnost«⁸. No, ona se ne zaustavlja samo na toj ravni kritike obitelji. Žene i djeca su, pored »podjarmljivanja u seksualnom pogledu« i na drugim područjima podložni muškarcu, a osobito u ekonomskom pogledu. »Čitavo je doba patrijarhata ispunjeno autoritetom«, piše autorica u knjizi *Današnje dijete*⁹. Patrijarhalna je porodica samo jedna instanca autoritarnog društva te stoga ne iznenađuje što ona »ne ostavlja mnogo mjesta za ostvarivanje ni izgrađivanje drugarstva, jednakosti i solidarnosti.«¹⁰ Upravo kriza načetog autoritarno-patrijarhalnog sklopa vladajuće kulture koja je rezultirala otvorenim konfliktom neprivilegiranih članova obitelji, stvorila je preduvjete za razvoj pokreta za emancipaciju žene. No, autorica unatoč izraženim simpatijama za taj pokret ističe opasnost »nepotpune emancipacije«, takvog stanja na kojemu žene još i danas najviše participiraju. Stari oblici društvenog uvjetovanja spolnih uloga postali su neadekvatni i u suprotnosti s izraženim aspiracijama deprivilegiranih grupa, dok do kvalitetnog pomaka nije došlo.

Stare uloge nisu u potpunosti odbačene, one su tek modificirane nekim novinama, što je u slučaju žena dovelo do pukog udvajanja uloga.

Osobito su bliska suvremenim feminističkim analizama opažanja Vere Stein Erlich koja se odnose na proces socijalizacije ženske djece. Ona potvrđuju poznatu izreku Simone de Beauvoir da se žena ne rađa, već da se ženom postaje.

I naposljetku, bitna instanca kritike društvene uvjetovanosti ženstvenosti predstavlja osporavanje ideologijske mistifikacije te uvjetovanosti, zaodjevene u načelo »ženske prirode«. Najuočljiviji primjer je dogma o »materinjem instinktu« koji biološku činjenicu što žene rađaju djecu želi predstaviti kao tvrdnju u prilog majčinstva kao najadekvatnijeg »poziva« žene. Erlichova argumentirano osporava takvo idealiziranje majke kao »prirodne« i »instinktivne« odgojiteljice i zalaže se za racionalni, neautoritarni odgoj obaju spolova.

Rezimirajući prikaz te skupine psihologijskih rasprava Vere Stein Erlich valja istaći da je u njima autorica analizirala bitne determinante odnosa među spolovima. Ženske studije, disciplina koja je znanstveni status izborila sedamdesetih godina, ponovno su aktualizirale mnoge teme o kojima ona piše tridesetih godina. Studije suvremenih autorica u rasponu od Simone de Beauvoir, Juliet Mitchell, Ann Oakley, Adrienne Rich, Elisabeth Badinter, Nancy Friday, Elene Gianini Belotti¹¹ i mnogih drugih s obiljem novih uvida i empirijskih potkrijepa potvrđuju ispravnost njezinih hipoteza i svjedoče o pionirskom karakteru autoričnih radova.

Vera Stein Erlich djelovala je svojim napisima u okvirima bogatog i raznovrsnog ženskog pokreta u Jugoslaviji između dva rata. U njima na popularan način iznosi teze iz znanstvenih radova, a često ih i radikalizira. Svoje je feminističke tekstove objavljivala u zagrebačkom tjedniku *Židov*, te beogradskim mjesečnicima *Život i rad* i *Žena danas*. Suradnja u potonjem zasigurno je rezultat veza stvorenih u takozvanom klubu dr. Bene Steina, njezina supruga.¹² *Žena danas* što izlazi u Beogradu od 1936–1940. godine glasilo je komunistički inspiriranih žena koje, slijedeći politiku Narodnog fronta, izdaju svoje glasilo i pridružuju se građanskim feminističkim organizacijama tražeći način za legalnim javnim djelovanjem. Neke od aktivistkinja i suradnica posjećivale su spomenuti klub u kući Vere Stein Erlich.¹³

U tekstovima objavljenim u glasilu zagrebačke židovske općine *Židov* u toku 1935. godine¹⁴ problematiku emancipacije žene promatra i komentira u okviru aktualnih zbivanja u židovskoj zajednici. S ponosom i nadom piše o položaju »moderne jevrejske žene« u prvim kibucima

(»kvucama«), o ispravnom postavljanju ženskog pitanja unutar cionističkog pokreta, o učestalim pojavama diskriminacije žena u radu samih židovskih općina, te o uspjesima jevrejske ženske organizacije WIZO koja pomaže svojim članicama »da pređu granice svog uzanog privatnog života i nađu vezu s realnim svijetom, s onim stvarnim socijalnim i nacionalnim pritiskom koji daje poticaja za rad«. ¹⁵

U publicističkim se radovima autorica često osvrće na društvenu praksu feminističkih pokreta. U napisu »Prava žena«, prvom u seriji javljanja u *Ženi danas*¹⁶ konfrontira mišljenje o potrebi, odnosno izlišnosti feminizma u drugoj polovici tridesetih godina. Protivnici jednakosti žena istupaju s tezom njihove eliminacije s tržišta rada (»iz zvanja«) i osporavanjem aspiracija za sudjelovanjem u javnom i političkom životu (artikuliranom u zahtjevu za pravom glasa) i zagovaraju zatvaranje u porodicu, unutar koje »neka bude ono prirodno, bezazleno i djetinjasto stvorenje na veselje sebi i svojim.«

Razloge otpora ženskom pokretu nalazi u činjenici što on ne predstavlja samo još jedan napad na patrijarhalne i autoritarne mehanizme društvene regulacije već i u njegovim dalekosežnijim aspiracijama i prijanaju uz »interese širokih slojeva«¹⁷. Antifeministi mogu zagovarati »podjelu sfera za spolove«, no *praksa* otkriva zastrašujuću neimaštinu, eksploataciju žena, prisilno rađanje zbog zabrane »regulacije poroda« (jer »oni su strogi čuvari morala«). Erlichova ih prikazuje kao one krugove koji vide »rješenje sviju poteškoća u ratu, koji tvrde da sve vrline dozrevaju tek pod oružjem«¹⁸. Pobijajući u istom tekstu argumente protiv proširenja ženskih prava, za koje smatra da ne mogu ni u jednoj točki izdržati kritiku, Vera Stein Erlich u prilog svojim stavovima iznosi tezu o povijesnim šansama marginalnih grupa. Ona smatra da su »nove grupe, ranije bespravne, mnogo zrelije nego što su to proricali protivnici njihove emancipacije«, i to stoga što su »istorijski prisiljene na kritički stav.«

Ekonomska je kriza dovela u pitanje već postignute uspjehe feminističkog pokreta — pravo na obrazovanje, ulazak žena u zvanja, demokratizaciju patrijarhalne porodice. Na žene se gleda kao na konkurente, dok i one same uviđaju tegobnost »poluemancipovanog položaja«, ističe autorica u tekstu »Žena i porodica« tiskanom u časopisu *Život i rad*¹⁹. No, taj uzmak nije imao reпреkusije isključivo na planu javne djelatnosti žena. U privatnom životu on će uzrokovati regresiju na preživjele patrijarhalne forme obitelji i uzdrmati novostečenu samosvijest žena.

U pojedinim tekstovima Vera Stein Erlich posebno se bavi problematikom porodice. Tako članak »Istraživanja o porodici« tiskan 1937. go-

dine u *Ženi danas*²⁰ predstavlja pledoaje za znanstveno potkrepljivanje aktualnih diskusija *pro* i *contra* porodice.

Rezimirajući značaj publicističke djelatnosti ove autorice, valja istaći neke probleme koji i u današnjem znanstvenom proučavanju odnosa spolova zauzimaju važno mjesto. To je problematiziranje odnosa emancipacije žene u privatnoj i javnoj sferi, te radikalna kritika ahistorijskog poimanja kategorija priroda i kultura. Erlichova naglašava društveni karakter procesa formiranja spolnosti i kodificiranog različitog ponašanja, pri čemu njene ideje pokazuju veliku bliskost sa sofisticiranijim rezultatima suvremene antropologije žena, osobito sa shvaćanjima Sherry Ortner²¹ i određenjem »sistema spola/roda« kojim Gayle Rubin označava sklop aranžmana kojim jedno društvo pretvara biološku spolnost u proizvode ljudske djelatnosti²². Pored toga treba ukazati i na autoričino angažirano shvaćanje zadaće empirijskih društvenih znanosti kao bitne instance društvene kritike.

Zavojit je i mjestimično tegoban put kojim je Vera Stein Erlich stigla do reputacije i karijere socijalnog antropologa. U više je napisa prikazala svoju evoluciju od prve ankete provedene u razdoblju od 1937. do 1940. godine, započete upitnikom od 130 pitanja o porodičnom životu i položaju žene u tradicijskoj kulturi, provedene u 300 jugoslavenskih sela. Početkom šezdesetih godina konačno je objavila svoje pionirsko istraživanje u cjelovitoj publikaciji — knjizi *Porodica u transformaciji* tiskanoj prvi put 1964. godine (Naprijed, Zagreb). Problemi obrađeni u toj studiji pripadaju krugu socijalno-psiholoških aspekata istraživanja porodice: problematika autoriteta, konflikata i rivaliteta, ljubavi i mržnje, grupacija unutar porodice, ranga i pozicije članova i procesa transformacije svih odnosa. Velike razlike u porodici raznih krajeva Erlichova je istraživala prvenstveno s »historijskog i ekonomskog gledišta, naime dodire, sukobe i infiltracije koji su izvana djelovali na području i na prilagođavanje čitavog života nadirućoj novčanoj ekonomiji.«²³

Odnos spolova u socijalno-antropološkim radovima Vere Stein Erlich praćen je u kontekstu proučavanja procesa transformacije tradicijske porodice kojoj je dobna i spolna razdioba bila temelj čitave strukture. Težište se, dakle, pomiče s radikalne kritike jednog historijskog oblika porodice, k istraživanju njezine evolucije. U daljnjim studijama nastalim šezdesetih i sedamdesetih godina, Erlichova razrađuje i proširuje probleme već sadržane u okviru tog zamašnog projekta. Krajem šezdesetih godina u jednom tekstu predlaže ponavljanje svoje pionirske studije nakon

vremenske distance od trideset i tri godine. Kao naročito intrigantnu nepoznanicu spominje emocionalne veze članova porodice. U toj se točki krug autoričnih interesa na neki način zatvara: pređen je put od interesa za individualnu sudbinu otuđenog pripadnika građanskog društva, preko otvorenosti za interakcije ljudi okupljenih u društvenim pokretima, tradicijskim seoskim zajednicama, pa nazad do sudbine pojedinaca u vremenu u kojem se još nisu stižali tektonski potresi onih društvenih i kulturnih mijena o kojima piše na početku svoje karijere. Potrebu takvog istraživanja potkrepljuje po njenom mišljenju neutemeljenim i proizvoljnim tvrdnjama učestalim u časopisima i popularno-naučnoj literaturi, koje svojim autoritativnim tonom žele »imprimirati čitaoca«. To su tvrdnje da brak nema budućnosti, da sentimentali pripadaju prošlosti. Iako je Erlichova sklona priznati da se »na površini« opaža »velika bezobzirnost muškaraca«, i »teške traume« koje svakodnevno doživljavaju žene svih generacija u intimnim odnosima, ona to stanje pripisuje ciničnom odbacivanju važnosti dijadičkih odnosa. Na tragu takvih razmišljanja Vera Stein Erlich više ne slijedi interes za porodicu kao povijesno uvjetovanu/promjenjivu kategoriju, već je promatra kao univerzalnu ljudsku tvorbu. Štoviše, u predgovoru knjige *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, za temelj tako univerzalistički shvaćenoj porodici uzima »osjećajno povezivanje ljudi« i »individualističku komponentu ljudske naravi«, što su prerogativi/aspiracije tek porodice razvijenog građanskog društva. Pored toga, autorica se poziva i na »čovječje organsko ustrojstvo«²⁴ i rezultate istraživanja sličnih oblika udruživanja kod antropoida (citira Konrada Lorenza i Desmonda Morissa). U tim radovima biološkom determinizmu pridružuje se i kulturni determinizam pri interpretaciji položaja žene²⁵. Istaknuta je također autoričina težnja za reafirmacijom tradicije. To inzistiranje na tradiciji, kontinuitetu, na određen način stoji u suprotnosti s kritičkim odnosom spram njene bremenitosti hijerarhijskim i autoritarnim elementima koje autorica razobličava u radovima iz tridesetih godina. Takav prenos težišta interesa moguće je razumjeti ukoliko uzmemo u obzir okolnosti pod kojima su ti interesi izražavani. Tridesete godine nagovještavaju katastrofu svjetskih razmjera, lom svih poznatih tradicija, regresiju u barbarstvo. Šezdesete i sedamdesete, pak, daju više nade u kontinuitet ljudskog opstanka, tako da je shvatljiva težnja za »vječnim«, filogenetskim istinama — one se ponovno čine mogućima...

Afirmacija ljudske afektivnosti nadaje se kao panacea i za sve zbiljske manjkavosti odnosa među spolovima.

Znanstveno djelo ne vrednuje se prema odgovorima koje daje, već prvenstveno prema prodornosti i otvorenosti pitanja koja postavlja. Otvorenost u radovima Vere Stein Erlich iskazuje se konzekventnim pozivanjem na praksu kao jedini kriterij vrednovanja tuđih i vlastitih rezultata. Znanstvena i publicistička promišljanja te autorice o odnosu spolova u vremenu brzog povijesnog toka ucrtala su nova područja relevantnosti i upitanosti tamo gdje su nekad bila bijela prostranstva samorazumljivosti, trome i uspravane, nepomične »prirode«. Ako pri tom promišljanju Erlichova s većom pomnjom promatra položaj žena u tom odnosu, to je zato što njihov prosvjed protiv nejednakosti predstavlja historijski novum na ovom tlu i otvara neke, još nedostignute, utopijske mogućnosti. Postojanje autonomnog ženskog pokreta tridesetih godina osiguralo je javni prostor za artikulaciju tog prosvjeda. On je danas zatrt u zaborav, i stoga su radovi Vere Stein Erlich što se bave tom problematikom doživjeli istu sudbinu.²⁶ Nakana ovog prikaza bila je da barem djelomično ispravi tu nepravdu.

BILJEŠKE

- 1 *Kolektivni rad u savremenoj školi*, Minerva, Zagreb, 1933.
- 2 *Individualna psihologija u školskoj praksi*, Minerva, Zagreb, 1934.
- 3 *Metoda Montessori*, Minerva, Zagreb, 1934.
- 4 *Današnje dijete — Problemi suvremenog odgoja*, Atlas nakladnog zavoda u Zagrebu, Zagreb, 1936.
- 5 *Kolektivni rad...*, nav. dj., str. 8–11.
- 6 *Isto*, str. 66.
- 7 *Individualna psihologija...*, nav. dj., str. 11.
- 8 *Isto*, str. 8.
- 9 *Današnje dijete...*, nav. dj., str. 11.
- 10 *Isto*, str. 11.
- 11 Simone de Beauvoir, *The second sex*, Penguin Books, Baltimore, 1975; Juliet Mitchell, *Women's Estate*, Penguin Books, Baltimore, 1973; Ann Oakley, *Women Confined: Towards a Sociology of Childbirth*, Martin Robertson, Oxford, 1980; Adrienne Rich, *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*, Virago, London, 1977; Elisabeth Badinter, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel XVIIe — XXe siècle*, Flammarion, Paris, 1980; Nancy Friday, *My Mother/My Self: The Daughter's Search for Identity*, Fontana/Collins, 1979; Elena Gianini Belotti, *Dalla parte delle bambine*, Feltrinelli Editore, Milano, 1973.
- 12 »Dr. Stein inicirao je i osnivanje Radne zajednice za individualnu psihologiju; u njoj su se okupljali pedagozi, liječnici, psiholozi, sociolozi koji su nastojali nadrasti pomodni interes i isprazno intelektualiziranje izvornim sociološkim istraživanjem, obrazovnom i medicinskom praksom.«, prema: Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, CDD, Zagreb, 1982, str. 282.
- 13 Usp.: Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, Naprijed, Zagreb, 1970, knjiga I, str. 280–287.
- 14 Slijedeći tekstovi objavljeni su u tjedniku *Židov*: »O uspjesima feminističkog pokreta«, 9, 1. 3. 1935, str. 6: »Žene i općinski izbor«, 40, 27. 9. 1935, str. 8–9; »O aktiviranju žena«, 52, 20. 12. 1935, str. 4. U kasnije objavljenom tekstu »Alfred Adler: Povodom smrti osnivača individualne psihologije«, 24, 11. 6. 1937, str. 5, ističe zasluge Adlerovih teorija (ali i njegovog učitelja Freuda) u razobličavanju »konvencionalne laži o sretnoj i zadovoljnoj porodici«.

- 15 »O aktiviranju žena«, *nav. dj.*
 16 »Politička prava žena«, *Žena danas*, I, 1936, 1, str. 15; »Istraživanje o porodici«, II, 1937, 5–6, str. 7–8; »Omladinska pitanja«, III, 1938, 14, str. 15–16.
 17 »Politička prava žena«, *nav. dj.*
 18 *Isto.*
 19 »Žena i porodica«, *Život i rad*, Socijalno–književni časopis, 1938, juli–avgust, sv. 10 i 11, str. 11 — 12.
 20 »Istraživanja o porodici«, *nav. dj.*
 21 Sherry Ortner, »Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?«, u: *Antropologija žene*, Zbornik, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1983, str. 152–183.
 22 Gayle Rubin, »Trgovina ženama: Beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti«, *isto*, str. 93.
 23 »Sudbina jedne ankete: Umjesto predgovora«, u: *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb, 1971, str. 17.
 24 »Križa ili transformacija porodice«, *Gledišta*, XV, 1974, 3, str. 336.
 25 »An Anthropologist's View of Different Gender Roles«, rukopis.
 26 U popisu »važnijih članaka« spomenutih u knjizi *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, *nav. dj.*, str. 505, ne nalazimo ni jedan od autoričnih feminističkih članaka koji ne bi i po današnjim standardima bili kadri izdržati znanstvenu kritiku.

Biologija kao sudbina

JAJNICI NA TANJURIMA

Odstrane li se pažljivo svi uresi kojima se cifrasto nastoji »obrazložiti« opravdanost diskriminacije po spolu, ostaje tek jedna činjenica koja razlikuje žene od muškaraca — njihova tijela. Teorije muške superiornosti kao posljednji argument prizivaju biologiju. A medicina — disciplina koja se nalazi na razmeđu biologije i socijalne politike, svijeta laboratorija i svakodnevnog života — javnosti podastire interpretacije bioloških teorija. Imajući na umu upravo tu funkciju medicine i njezin doprinos seksističkoj ideologiji, dvije aktivistkinje ženskoga zdravstvenog pokreta u SAD Barbara Ehrenreich i Deidre English upustile su se u ranim danima novoga feminističkog pokreta u to da istraže socijalnu historiju žena i medicine u Americi (*Complaints and Disorders. The Sexual Politics of Sickness*. 1973).

U svom su pamfletu, do danas često citiranom i potkrijepljenom brojnim novim istraživanjima, pošle od uvjerenja da je idejama koje o ženama lansira, seksizam u medicini efikasna snaga društvene kontrole. Svoje su istraživanje usredotočile na razdoblje od druge polovice XIX. do dvadesetih godina našeg stoljeća, jer u tom razdoblju upravo medicina postaje glavnim uporištem za »znanstveno« opravdanje potlačivanja žena, preuzevši štafetnu palicu od religije koja je ženinu zlu i bolesnu narav prozrela još od Evine eskapade. To je i razdoblje kada se formira medicinska profesija, kao muški elitizam koji je definitivno razvlastio ono što je nakon progona vještica ostalo od ženskog autoriteta na području liječenja i farmakologije.

Žene onda (kao što uostalom, nisu ni danas) nisu bile jedinstvena skupina, niti su bile potlačivane na isti način. Za žene iz vladajućih klasa društvo je propisivalo život dokone tromosti, a za one iz obespravljenih slojeva težak rad ubitačnog tempa. Žene i djeca već su od šeste godine

radili i po šesnaest sati na dan u tvornicama i radionicama za minimalne nadnice, a gazdina je žena bila ures koji je svjedočio o njegovu uspjehu. Njezina dokonost, krhkost i djetinjasto nerazpoznavanje »stvarnosti« pružali su muškarcu dokaze prestiža koje mu novac sâm ne bi mogao pribaviti. Stoga se biomedicinska misao pobrinula za dva različita kuta gledanja. Bogate su žene prikazane kao prirođeno bolesne, preslabe i suviše krhke za sve osim za najfrivolnije razbibrige, a siromašne su, kao da se radi o posve različitim ljudskim podvrstama ženki, smatrane zdravima i robustnima. Žene gornjih slojeva bile su »bolesne« (što je opravdalo da ih preziru kao slabe i defektne), a žene radničke klase smatrane su »nezdravima« (kako bi se racionalizirao strah od njihove opasne i okaljavajuće prirode).

Dosada i ograničenost egzistencije žena gornjih slojeva podupirala je morbidni kult hipohondrije — »ženske invalidnosti« — koji se javlja polovicom XIX. stoljeća. Bolest je dominirala njihovom ženskom subkulturom, razna lječilišta i specijalisti za ženske bolesti niču posvuda pružajući im mogućnost da se nečim bave ne radeći ništa. Njihove bolesti (i bankovni računi njihovih muževa) činili su se gotovo neiscrpivima. Zbog toga je medicinska profesija u usponu — bijući bitku s preostalim iscjeliteljicama i bobicama, ali i sa sufražetkinjama koje su sve nestrpljivije kucale na vrata medicinskih fakulteta — svesrdno podržavala mit o ženskoj fragilnosti. Išlo se dotle da se bolest izjednačivala sa ženstvenosti. »Muškarac koji nije upoznao bolesne žene, nije upoznao žene«, pisao je 1888. filadelfijski liječnik S. Weir Mitchell. Ženska »boležljivost« bila je odličan argument da se ženama onemogućiti bilo kakva druga vrsta aktivnosti. Prema riječima jednog zakonodavca iz države Massachusetts: »Dajte ženama pravo glasa i morat ćete izgraditi ludnice u svakoj pokrajini i sud za razvod braka u svakom gradu«. I obrazovanje je moglo imati prijeteće posljedice: »Ako želimo da žena u potpunosti ispuni svoju materinsku zadaću, ne smije imati muški mozak. Ako bi se sposobnosti žene razvile do istog stupnja kao i u muškarca, njezini bi organi stradali i dobili bismo odbojan i beskoristan hibrid«, pisao je u svojoj znanstvenoj raspravi njemački liječnik P. Moebius. Kad su prirodu i psihologiju žene sveli na njezinu reproduktivnu funkciju, liječnici su sa sigurnošću ustanovljivali, iza svih boljetica — od glavobolje do kurjih očiju — smetnje u funkcioniranju jajnika ili maternice. Pubertet, menstruacija, trudnoća i menopauza definitivno su proglašeni bolesnim stanjima. Dr. Bliss je s ponešto prezira rekao: »Utjecaj jajnika nad razumom očituje se u ženskoj lukavosti i himbenosti.« Medicinski model ženske prirode utjelovljen u »psihologiji jajnika« doveo je do oštrog razgraničavanja reprodukcije od seksualnosti. Objasnjeno im je da nemaju »prirodnih« seksualnih

nagona. Ako bi se takvi pojavili, smatrani su isključivo patološkima. U potrazi za tom opasnom bolesti (iza čega se skrivao prastari strah i fascinacija ženinom »neutaživom požudom«), neki su liječnici podraživali klitoris i grudi svojih pacijentica. Ako je »bolest« dijagnosticirana, tretmani su varirali od propisivanja potpune izolacije i mirovanja (što je često bilo jednako nešto blažoj zatvorskoj kazni), zabrane svake intelektualne aktivnosti, do ginekološke kirurgije. Od 1860. do 1890. osobito je popularno odstranjivanje jajnika (zvano »ženska kastracija«). Dr. Barker-Benfield bilježi kako su na sastancima medicinskog udruženja jajnici, kao neka vrsta trofeja, na tanjurima kružili među liječnicima. Među indikacijama za odstranjivanje jajnika nalazimo »prežderavanje, masturbaciju, pokušaj samoubojstva, izostanak menstruacije, nepokornost i opakost«. Nema nikakve sumnje da je kirurški zahvat (ili sama prijetnja njegova izvođenja) bilo djelotvorno sredstvo da se žene održi »na svome mjestu«. Kult invalidnosti pridonio je da se učvrsti njihova ovisnost o muškarcima (financijski su ovisne o mužu, o liječniku je ovisilo njihovo »preživljavanje«...). I koja bi se usudila pobjeći, ma kako nezadovoljna bila, kada je vjerovala da je bolesna ili da je bolest vrebala na svakom koraku. Na koncu, i želja za promjenom, za aktivnijim i smislenijim životom, mogla je biti krunski dokaz njihove bolesti.

Dakako, feministkinje i prve liječnice već su tada prozrele medicinu kao teoriju i praksu i kontrole i potlačivanja žena. Liječnica Mary Putnam Jacobi pisala je 1895: »U stalnoj brizi za svoje živce koju im nameću dobronamjerni ali kratkovidni savjetnici, uskoro će i postati samo kup živaca«. Književnica i ekonomistica Charlotte Perkins Gilman upozoravala je američke muškarce da su »uzgojili pasminu žena dovoljno slabih da ih tretiraju kao invalide, ili dovoljno mentalno oslabjelih da se pretvaraju da to jesu — čak da im se to sviđa«. Iako je opozicija postajala sve glasnija, lukavi (a i pohlepni) protivnik još dugo nije pokleknuo. Da se i do danas prilično dobro drži, svjedoči rasprostranjenost i aktivnost suvremenoga ženskog zdravstvenog pokreta.

BOLEST KAO SUBVERZIJA

Žene, dakako, nisu bile samo pasivne žrtve medicinske ideologije koja je u drugoj polovici XIX. stoljeća bolest izjednačavala sa ženstvenosti. Pripadnicima viših klasa na koje je takva ideologija bila u prvom redu upravljena, otvarala je ograničeni manevarski prostor koji su one, makar u nekim aspektima, mogle okrenuti u svoju korist.

Stvarna ili simulirana, ali društveno prihvatljiva bolest, oslobađala ih je s medicinskim blagoslovom od »bračnih dužnosti« u doba kada je kon-

trapepcija bila gotovo nepoznata, a pobačaj veoma riskantan i nelegalan. Neke su se žene utjecale bolesti da na sebe skrenu pozornost i steknu izvjesnu moć u vlastitim obiteljima. Novi sindrom, koji su čak i liječnici bili skloni interpretirati kao otvorenu subverziju, nazvan je histerijom. Bolest je počela poprimati razmjere epidemije i, saževši u sebi čitav kult ženske invalidnosti, postala je »jezik ženstvenosti same«. Zahvaćala je u najvećoj mjeri žene više klase: njezino organsko porijeklo bilo je nedokučivo, a uz to je bolest bila potpuno otporna na medicinski tretman. Liječnici su postali opsjednuti »krajnje zbunjujućom i najbuntovnijom od svih bolesti«. Na neki je način histerija bila za njih idealna: nikada nije bila smrtonosna, a zahtijevala je neprekidan tretman i bila je nepresušno vrelo honorara. No dok je »uglašena invalidnost« uživala svu podršku liječničke profesije, siloviti histerični napadi kvalificirani su kao »tiriniziranje« i »volja za moći«. Napadi bi se pojavljivali samo ako je netko bio prisutan, a nesvjestica, često popratna pojava, ako bi se u blizini našao koji meki jastuk... Povjesničarka Carol Smith Rosenberg ne smatra takvu ocjenu pretjeranom, jer su za mnoge žene histerični napadi bili jedina prihvatljiva mogućnost da iskale svoj bijes, očaj ili zatumljenu energiju. Ali i kao oblik pobune, histerija nije pružala prevelike mogućnosti. Bez obzira na to koliko joj se žena utjecalo, ostale su izolirane: histeričarke se ne ujedinjaju niti se bore da promijene vlastiti položaj. U krajnjoj liniji taj mali igrokaz mogao im je donijeti samo privremeno olakšanje i neznatnu kratkotrajnu prednost nad stupovima društva (muževima i liječnicima), a nakon uvjerljive i dramatične scene našle bi se još ovisnije o njima i potkrijepile »znanstveno« utemeljenu spoznaju o ženama kao iracionalnima, nepredvidljivima i bolesnima. Iako je prevladavalo mišljenje da je histerija odraz stvarne bolesti maternice (sam naziv je grčki izraz za uterus), u medicinskoj se literaturi sve češće javljaju prijeteći tonovi. Jedan je liječnik zapisao: »Ponekad je uputno obratiti se pacijentici odlučnim tonom i ako ubrzo ne dođe k sebi naglasiti da joj treba obrijati glavu ili je politi ledenom vodom. Umirujuće djelovanje straha utjecat će pozitivno na smirivanje uzbuđenih živčanih centara.« Nadalje su liječnici preporučivali davljenje histerične žene sve dok napadaj ne prođe, udaranje mokrim ručnicima ili ponižavanje i ismijavanje pred članovima obitelji i poslugom.

Što je epidemija histerije više uzimala maha, stav je liječnika sve više poprimao karakter odmazde. Svaki izraz nezavisnosti i otpora, a osobito borba za ženska prava, mogao je biti dijagnosticiran kao histerija. S histerijom je kult ženske invalidnosti doveden do svoga logičnog zaključka: žene su pak prihvatile svoju »prirodnu« boležljivost i našle prostor pobune protiv nemoguće društvene uloge koja je (bogate) žene zatvarala u geto izolacije i u idiotizam prisilne dokolice.

Dok je »epidemija histerije« u SAD zaoštravala konflikt pacijentica—liječnik, u Beču je na prijelomu stoljeća Sigmund Freud razvijao metodu liječenja koja ju je u potpunosti izuzela od domene ginekologije. »Psihoanaliza je«, kaže C. Smith Rosenberg, »dijete histerične žene.« Freud je histeriji pristupio kao mentalnom oboljenju i odbacio traumatične tehnike liječenja. Njegova terapija, temeljena na razgovorima, pacijenticama je omogućavala to da — priznajući vlastiti bijes, pobunu, pa čak i seksualne osjećaje — konačno prihvate društveno sankcioniranu ulogu žene. Klasični Freudov spis *Dora: Analiza slučaja histerije* koji prikazuje strukturu i genezu histerije, do danas je najpoznatija rasprava o toj temi. Čita se kao književno i sociološko djelo, a oprema nekih najnovijih izdanja daje joj i auru mekih pornića. Dorina se frigidnost još uvijek smatra jednim od kamena temeljaca histerije i njezinim najdubljim simptomom. No suvremeno je feminističko čitanje Freuda uputilo na činjenicu da je njegova analiza ženske seksualnosti samo djelomično točna. Prema riječima psihoanalitičarke Marie Ramas »ona je strukturirana oko fantazije ženstvenosti i ženske seksualnosti koja ostaje neosvijestena, čak uronjena u nesvjesno (...). Štoviše, upućuje na ženski aspekt Freudove ličnosti, na njegovu histeriju«. U svojoj pionirskoj studiji *Psihoanaliza i feminizam* (1974) Juliet Mitchell je zorno pokazala da psihoanaliza nije samo teorija o stvaranju rodnog identiteta i seksualnosti u patrijarhalnom društvu, nego je prožeta jakim ideološkim bojama. Freud nije bio kadar potpuno objasniti Dorino histerično negiranje seksualnosti kao pronalaženje kompromisa između odbijanja da prihvati spolne odnose kao odnose moći i želje da se podredi patrijarhalnom značenju spolnih razlika. On se i sam nadovezao na jednu od Dorinih fantazija, u kojoj se ova pripadnica bečke gornje klase identificirala sa služavkama, što upućuje na njezino nesvjesno izjednačavanje ženstvenosti s ropstvom i ponižavanjem. U *Psihopatologiji svakodnevnog života* Freud otkriva (kada je tražio pogodni pseudonim za svoju pacijenticu Idu Bauer): »Dora je bilo jedino ime koje mi je palo na pamet«. A Dora je bilo ime služavke u njegovoj obitelji koja je morala promijeniti svoje pravo ime Rosa, jer se tako zvala i Freudova sestra. Time je Freud potvrdio da je u njegovoj svijesti, kao i u uobrazilji Ide Bauer, potčinjavanje bilo metafora ženstvenosti.

Analizirajući razloge Freudove nesposobnosti da dokraja pronikne Dorin slučaj, njegov sljedbenik, psihoanalitičar René Major 1974. zaključuje: »Histerija još uvijek daje analitičaru iluziju moći koju mu pacijentica oduzima u trenutku kada je povjerovao da ju je stekao. Suptilna urota histerije navodi na to da se svlada predrasuda o samoj misteriji ženstvenosti«.

Pitanje je da li je ta misterija doista nerješiva, ili se radi o tome da bi njezino razgrtanje zapravo značilo kraj jedne dragocjene tlapnje.

Dragocjene jednima, mučne drugima.

CRNA MAJKA EVA

*Da smo bolji
smo i prije znali
a ovo je samo
doprinos mali
teoriji našeg
prvenstva na skali.*

Vesna (Zagreb, 11. 3. 1977)

Ova vragometna posveta iz pera moje prijateljice svjedoči o ironičnom odmaku od dara koji mi je poklonila u vrijeme naše prve mladosti. Radi se o knjizi *Prvi spol* (1971) američke feministkinje Elizabeth Gould Davis, koja njome nastoji dokazati dominantnu ulogu žene u civilizacijskom usponu čovječanstva. Ta je knjiga jedan od mnogih pokušaja, osobito popularnih u okviru tzv. radikalne feminističke struje, koji na više ili manje uspion način želi eliminirati mitove što stoje na putu ostvarenja jednakosti spolova. Autorice tog usmjerenja osobito je iritirala biblijska priča o postanku žene. Evu je Bog stvorio iz rebra svog prvorođenca Adama, a kao »drugi« spol ona je svoje inferiorno porijeklo nastojala kompenzirati izdajničkim lukavstvom — strategijom svih potlačenih. Mit o Adamu i Evi doživljavao je kao metafora za opravdanje potčinjavanja žene u judeokršćanskoj civilizaciji. I jedan od prvih zagovornika historije žene, američki povjesničar Vern L. Bullough, okrivljuje Evu zavodnicu (uz Djevicu Mariju, savršenu majku) za činjenicu što je predfeminističko zanemarivanje uloge žena u historiji samo reflektiralo (muške) predrasude i stereotipe o »vječnoj prirodi« žene. John Stuart Mill, engleski mislilac i jedan od najodlučnijih zagovornika jednakosti žena u 19. stoljeću, smatrao je nadmoćnu fizičku snagu muškarca razlogom potčinjavanja žena.

No, ovih je dana američki tjednik *Newsweek* donio reportažu koja ponovo raspiruje prastaru kontroverzu: odakle dolazimo? Suvremeni znanstvenici, verzirani u molekularnoj biologiji, došli su do senzacionalnog otkrića. Za razliku od svojih kolega, paleoantropologa, koji su u potrazi za tom tajnom svojim kanticama i lopaticama prekapali prehistorijske sedimente, utvrdili su da se evolucija modernog *homo sapiensa* zbila u obitelji samo jedne žene. Mada nevoljko, ime za nju posudili su od njezine biblijske posestrime. Dok porijeklo biblijske Eve ne seže u prošlost dalje od 5.992 godine, ta nova Eva živjela je prije otprilike 200.000 godina. Tamne kože i kose, lunjala je vrućim savanama subsaharske Afrike u potrazi za hranom. Bila je mišičava poput bilderice Irene Čelik, možda i snažnija: mogla je golim rukama razdirati životinjski plijen iako je vjerojatno radije rabila kameno oruđe. Nije, dakako, bila jedina žena na zemlji niti nužno najprivlačnija. Bila je naprosto najplodnija, ako je suditi po uspjehu kojim je razmnažala određeni sklop gena. Jer njezini su geni

u svim danas živućim ljudima. Za nas, 5 bilijuna njezinih krvnih srodnika, Eva je u generacijskom nizu desetisućita prabaka.

Do fascinantnog otkrića naše zajedničke pramajke došla je grupa znanstvenika s američkog Sveučilišta Berkeley. Skupivši placente (posteljice) od uzorka žena čiji preci potječu iz ljudskih grupa sa svih kontinenta, slijedili su trag DNA (dezoksiribonukleinska kiselina — molekularna baza svih nasljednih osnova) koji ih je doveo do jedne jedine žene od koje svi vučemo porijeklo. Tkivo iz placente prerađeno je do tekućeg stanja kako bi se dobio ekstrakt DNA koji potječe iz mitohondrija (dio stanice izvan stanične jezgre), što proizvodi gotovo svu energiju potrebnu da se stanica održi u životu. Mitohondrijska DNA sadrži gene koji su isključivo naslijeđeni od majke (za razliku od DNA u staničnoj jezgri, koja je mješavina oba roditeljska gena), tako da je iz nje moguće očitati kontinuitet obiteljske povijesti koji je relativno stalan kroz generacije. Ta se supstanca mijenja samo mutacijama — slučajnim, izoliranim greškama u prijenosu genetskog koda, koje onda nasljeđuju iduće generacije. Upravo brojanjem takvih mutacija ustanovljen je Evin rođendan. Prosjek mutacija mitohondrijske DNA u milijun godina je dva do četiri posto, tako da je po tom molekularnom proračunu Eva morala živjeti između 140.000 i 290.000 godina u prošlosti.

No, što se dogodilo s ostalim ljudskim grupama izvan Evine porodice širom svijeta? Otkriće zajedničke pramajke poremetilo je sve vodeće teorije o razvoju *homo sapiensa*, koje se slažu u tome da se ljudska vrsta polako, neumitnom ravnomjernošću, razvija na različitim dijelovima zemaljske kugle. Zagovornici teorije »nove Eve« dokazuju da su svi naši dosad poznati preci, od javanskog i pekinškog pračovjeka do neandertalca, samo slijepe ulice evolucije. Biolozi s Berkeleyja zaključili su da su Evini potomci napustili svoju postojbinu u razdoblju između 90.000 i 180.000 godina. Sigurno je da su na svojim putešestvijama susretali neandertalca i druge brojne populacije arhajskog *homo sapiensa*. No, gdje god su Evine kćeri stigle, samo je njihova mitohondrijska DNA preživljavala. Tajna superiorne istrajnosti gena naše pramajke u tome je što je imala dovoljan broj kćeri koje su ih dalje prenosile. Iako se na prvi pogled može činiti nepojmljivim da je izvor sve mitohondrijske DNA jedna žena, znanstvenici taj zaključak temelje na dobro dokazanom funkcioniranju zakona vjerojatnosti. Potkrepljuju to primjerom bližim svakodnevnom životu: i obiteljska imena koja također prenosi jedan spol (muški, u našoj civilizaciji), neprestano izumiru. Nakon 20 generacija, statistička je vjerojatnost da će 90 od 100 originalnih prezimena izumrijeti.

Najrevolucionarnije je otkriće ovih istraživanja, osim evolucijske superiornosti nove Eve, činjenica da ne postoje značajne razlike između rasa. Zapravo, mnoge očigledne rasne razlike samo su trivijalne adaptacije na različitu okolinu. Potrebno je samo nekoliko tisuća godina evolucije da

se boja kože prilagodi klimi — npr. tamna koža u Africi za zaštitu od sunca, a bijela u Evropi za apsorpciju ultraljubičastih zraka koje su nužne za proizvodnju vitamina D.

Čini se da je naše biološko sestrinstvo/bratstvo mnogo dublje no što smo mogli (a neki i željeli) slutiti! Nije moguće da je suvremena znanost zanemarila Adama, donedavnog nesumnjivog patrijarha. Dakako, i u ovom slučaju vrijedi spoznaja da je očinstvo mnogo teže dokazati od majčinstva. No, znanstvenici nastavljaju rad na istraživanju kromosoma Y koji se prenosi samo muškom linijom i mnogo ga je teže izolirati. U međuvremenu, dok ta istraživanja ne donesu rezultate, tek je jedan privremeni kandidat za Adamovo mjesto. Budući da svi potječemo od Evinih kćeri, bilo koji njihov muški predek mogao je biti naš zajednički pradjed.

Pričekajmo dok se ne riješi i ta tajna, jer zaključivati o superiornosti Velikoj Majci Evi (i superiornosti jednog spola u razvoju civilizacije) značilo bi ponovo nasjesti apsurdnoj igri odmjeravanja snage. Mnogo je simpatičnija zabluda kojoj je podlegao J. J. Bachofen, tvorac mita o matrijarhatu (1861), kada je, proučavajući drevna društva u kojima uopće nije postojao pojam dominacije i vlasti, to začuđujuće obilježje proglasio sigurnim znakom ginekokracije — vladavine žena.

NEVINE U LUDNICI

Vremena su teška. Potrebno nam je svima malo romantike. Radosno navještenje »povratka romantizma u grad« donosi nam Tanja Vujić u *Politici* od 15. rujna 1987. Izvještava o »modi koja je posljednjih mjeseci zahvatila Beograd«. Tekst napisan u maniri nezainteresiranog — objektivnog novinstva informira nas o potražnji potvrda — »čaga o nevinosti«. Traže ih žene — od maloljetnica do četrdesetogodišnjakinja, različita klasno-socijalnog porijekla (»ne samo prodavačice džidža-midža po beogradskom asfaltu«, nego i »gospođice iz malo otmenijih krugova«). Ti zahtjevi najčešće stižu iz Beograda i okolice (Obrenovca, Velike Plane, Zemuna, Ripnja). Kao pružalac usluga apostrofirana je Ginekološko-akušerska klinika u beogradskoj ulici Narodnog fronta. Za 4370,4 dinara komisija (dva liječnika) koju imenuje načelnik dijagnostike izdaje potvrdu o nevinosti na memorandumu bolnice. Upitana o kvantiteti potražnje sekretar Poslovnog odbora klinike (žena!) pitijski pedantno izjavljuje da u posljednje vrijeme ima »dosta«, »možda ne mnogo« (*sic!*) takvih zahtjeva. U želji da objasni razloge toj pomami, autorica teksta anketira neke od tražiteljica usluga. One navode da je potvrdu o nevinosti potrebno predložiti majci »kad udaje ćerku«, »frajeru« kad te sumnjiči »da li si ili nisi«, mladoženjinoj obitelji »da te ne vrata zato što nisi bila cela«, i zato što su »prave vrednosti opet na ceni«.

Cijelim tekstom provlači se tvrdnja da žene koje traže atest o nevinosti to čine dobrovoljno. Otud i ironički odmak u naslovu teksta: »Najnoviji 'seksistički hit' u glavnom gradu«: Ograđivanje od seksizma kao pojma koji označuje sistematsko potlačivanje/ponižavanje žena u sklopu patrijarhalne kulture. Svi se doimaju spokojni: žene koje se dobrovoljno podvrgavaju kontroli vlastite intime, njihove obitelji i obitelji njihovih budućih muževa (jasno, ako su »ispunile uslove za *virgo intacta*«), ginekolozijer jer je opet dolepršala zlatna koka (protjerana legalizacijom abortusa), društvena zajednica jer se vraćaju »prave vrednosti« i romantika u sivilom opustošenu svakidašnjicu.

No, možda ipak, možda ipak nije baš sve najbolje u najboljem od mogućih svjetova...? Šokirana autorica ovih redaka bori se s dvostrukom nelagodnom. Delikatno je suditi o pojavi u drugoj sredini na temelju nedovoljnog broja podataka. Autorica, sociologinja i feministkinja, odlučuje se za manje zlo. Pokušat će čitateljima i zainteresiranim kolegama predložiti hipotetički referencijalni okvir za jedno moguće istraživanje ove »mode«.

Podvrgnut će najprije sumnji svoju početnu reakciju — nije li možda riječ o histeriji prouzročenoj pojavom opasnog AIDS-a? Teško. Postojanje virusa AIDS-a ne može se isključiti testom nevinosti — i nevina žena može biti nositeljica ako je narkomanka (upotreba zaražene igle), ili je zbog nekog razloga primila transfuziju. (A što je i u tom slučaju s muškarcima kao nosiocima virusa? Šansa da je žena »čista« smanjuje opasnost širenja zaraze tek 50 posto.)

Pokušajmo ponovo. Upitajmo se o simboličkoj vrijednosti nevinosti žene, jer stvarne vrijednosti nema. Činjenica da su za potvrdu o nevinosti zainteresirane obitelji budućih supružnika upućuje na odnos prema ženi kao razmjenskoj vrijednosti — robi (čak ako ženu svedemo na upotrebnu vrijednost, postojanje nevinosti ništa joj ne pridnosi/oduzima). »Ukupni odnos razmjene koji čini brak ne uspostavlja se između muškarca i žene, već između dvije skupine muškaraca, a žena se pojavljuje samo kao jedan od predmeta razmjene, a ne kao jedan od partnera...«, piše o primitivnim društvima antropolog Claude Lévi-Strauss u klasičnom djelu *Elementarne strukture srodstva*.

Dakle, brak u nas pokazuje tendenciju involucije od slobodne zajednice žene i muškarca kako je sankcionira naše (i svako moderno) zakonodavstvo, prema ugovornom sklapanju saveza širih društvenih grupa (porodica, plemena, klasa...). No, ne trebamo se vraćati tako daleko u prošlost. Visoku korelaciju seksualne represije (materijalni dokaz = nevinost) i totalitarnog društva uočio je Wilhelm Reich: »Za osiguranje brakova potrebno je sve dalekosežnije ograničavanje i obezvređivanje prirodnih osjetilno-genitalnih težnji«, zapisao je u *Masovnoj psihologiji fašizma*. U istom djelu navodi podatak da je 1932. u Njemačkoj Središnji

savez katoličkih udruženja djevice Njemačke najbrojnija katolička organizacija sa 800.000 članica. Kroz uzbudljivu studiju istog povijesnog razdoblja, *Muške fantazije* Klaus Theweleita, provlači se ideja simboličkog izjednačavanja tijela žene (buduće) majke s tijelom »majke« domovine koja treba ostati »čista«, nekontaminirana za penetraciju »tvrde muške jezgre (nacije)«. Dinamika igre podsvjesnih struktura s ovim simboličkim predodžbama otvara mogućnost za istraživanje hipoteze o traženju korelacije naglaska na »čistoći« žene i porastu osjećaja (tobožnje) nacionalne ugroženosti. (Glorifikacija nevinosti i razbijanje izloga — povijesni *déja vu*.) Bliži primjer: usporedo s porastom konzervativne (nacionalne) ideologije u Francuskoj je prije nekoliko godina zabilježena značajna potražnja za povratkom nevinosti (*Politikin* tekst također navodi želju za »retuširanjem nevinosti« mnogih mladih Beograđanki); ženski je časopis *Marie Claire* čak i donio (dakako uz mnogo zgražanja) cjenik tih usluga.

Odbacimo li povijesne/teorijske reference kao prenategnute, našem hipotetičkom istraživanju ostaje da ispita još jednu mogućnost. Anketirane žene izriječno upozoravaju da zahtjev za (njihovom) nevinošću dolazi ne samo od obitelji nego i od njihovih partnera. »Momci danas mnogo izvoljevaju i moraš da budeš spremna na sve.« (Z. A., 25 godina) »Ako te neki frajer sumnjiči (...) — ti mu lepo turneš papir pod nos i može da se 'slika'.« Kada se stvarna nevinost ne pokaže uobičajenim znakom, »ti mu lepo pokažeš čagu i predeš ih za ceo život«.

Nije li, dakle, riječ i o odmjeraivanju snage u ratu spolova?! Tijelo žene percipira se kao nešto što je potrebno »osvojiti, penetrirati, okupirati, posjedovati — i to ekskluzivno«. Wilhelm Reich, psihoanalitičar: »Uvođenjem čednosti, žene pod pritiskom seksualnih prohtjeva postaju nečedne, na mjesto prirodno nježne osjetljivosti stupa seksualna brutalnost muškarca i tomu odgovarajuće shvaćanje u žena da je spolni akt nešto što ih obeščasćuje.«

Zaključne napomene: Ova pojava mogla bi biti indicija snažnog skretanja (involucije) društva prema tradicionalističkom modelu. Otvoreno tretiranje žena kao robe i njihovo dobrohotno pristajanje na to otvara pitanje što se dogodilo sa stogodišnjom tradicijom borbe žena za vlastito oslobođenje na našem prostoru? Je li bilo preuranjeno samozadovoljstvo normativnim uređenjem položaja i stupnjem oslobođenja žena u našem socijalizmu? Dok ginekološka bratovština mudro šuti, trlja ručice i proizvodi ateste o nevinosti, pacijentice satima čekaju na preglede nužne za život. Novinarica *Politike* nas nesmetano (pardon, objektivno) zabavlja vijestima o novoj modi. Tko će dignuti glas za obranu integriteta, slobode i dostojanstva žene?

Odbacimo ulogu žrtve—suučesnika. Možda još nije prekasno za jedan novi aktivizam i osvještavanje.

U POTRAZI ZA ZABORAVLJENIM SPOLOM

Tko dobije službeni poziv za sudjelovanje na uglednoj međunarodnoj tribini »Socijalizam u svetu« (Cavtat, 20–23. 10. 1988) naslovljen »Dragi druže«, već je unaprijed diskretno upozoren koji je dominantni spol marksističkih mislilaca. Malobrojno sudjelovanje žena u dosadašnjim jugoslavenskim delegacijama na cavtatskoj tribini nije, čini se, uznemiravalo domaće marksiste. Uredska političko-ideološka iskaznica, a ne spol, bile su presudne za sudjelovanje. Po tradiciji, žene su za okruglim stolom u Cavtatu, kao i u većini lijevo orijentiranih partija, kako je primijetila delegatkinja Talijanske KP Luciana Castellina, prihvaćane samo ako govore jezikom muškaraca, ako su dio muške kulture. »Poznajete li muškarce marksiste koji poznaju golemu feminističku kulturnu produkciju?«, upitala je 1987. u Cavtatu.

Zahvaljujući tek kritikama koje su jugoslavenskim organizatorima upućivali dosadašnji sudionici, i sami senzibilizirani aktivnošću ženskih pokreta u vlastitim sredinama (lijevim partijama, fakultetima, institutima), ove je godine i u službenom programu došla do izražaja činjenica da i avangarda ima spol.

Za razliku od prošlogodišnje rasprave o mogućnosti utemeljenja marksističkog feminizma, održane u gotovo ilegalnim uvjetima, upornošću i zalaganjem ženskog dijela organizacionog aparata — Nadežde Radović, Marise Crevatin i Dubravke Popović — ovogodišnji »Razgovor o kulturi žena i duhovnoj situaciji vremena« okupio je šezdesetak zainteresiranih sudionika. Iako je održan u doba popodnevnog odmora, taj je razgovor bio daleko od neobaveznog ćaskanja uz čaj ili rub bazena de luxe hotela »Croatia«.

»Feminizam, odnosno neofeminizam, kao jedan od novih socijalnih pokreta ne može se reducirati samo na socijalni pokret već je i duhovno kretanje — pokret protiv volje za moć«, smatra Blaženka Despot, prva dama jugoslavenskog marksističkog feminizma. Njezin se uvodni referat pokazao kao odlično odabran poticaj diskusiji. Radikalna kritika pojma moći i nasilja u suvremenoj civilizaciji izazvala je, naime, nelagodu, pa čak i negodovanje kod pojedinih ortodoksnijih »tvrdih marksista«. Neophodnom otrežnjenju od mogućih utopističkih zastranjenja (rješenjem klasnog, riješit će se automatski i žensko pitanje) pridonijela je intervencija sociologinje Silve Mežnarić. Ona se zapitala: Kako je moguće da u socijalističkim zemljama, koje se deklarativno zaklinju na ravnopravnost žena, i dalje postoje svi problemi kao i u kapitalističkim? Dobar poznavalac stvarnosti socijalističkog svijeta (proputovao ih je sve osim Albanije), Australac Bruce McFarlane, potiskivanje slobodne diskusije o položaju žena označio je kao »jednu od najvećih brukâ u toku cijelog razvoja socijalizma«. Po njegovu mišljenju, djelotvornu kritiku neravnopravnosti

spolova — »naše drugarice« moraju početi propitivanjem osobnih iskustava. Jer, tek nakon spoznaje strukture moći u obitelji, značenja ženske seksualnosti i represije, te njihove povezanosti s autoritarnom prirodom društva — bit će moguća dosljedna socijalistička analiza toga problema.

Na nastojanje engleskog profesora Ralpa Milibanda, koje bi sigurno godilo i ušima mnogih naših službenih referentica za žensko pitanje, da se prizivanjem apsolutnog prvenstva klasne analize žene podijele prema »stupnju tlačenja« (buržujke spram radnica), reagirala je žustro Luciana Castellina. Samo određenje žena kao »tlačenih« podrazumijeva da se moraju osloboditi kako bi postale iste kao i tlačitelji. »Mi ne želimo jednakost, nego razliku«, naglasila je. Jer, potvrđivanje prava na razliku, otkriće istinske biseksualnosti ljudskog iskustva naspram apstraktnog građanina, kojega je od buržoaske tradicije potpuno preuzeo socijalistički pokret — veliko je dostignuće ženskog pokreta u posljednjem desetljeću, smatra Castellina.

Taj cavtatski razgovor nije iscrpljen u necenzuriranom iznošenju kontroverzi u marksističkim promišljanjima ženskog pitanja. Ženski pokreti i inicijative priznati su kao relevantne strategije emancipatorske borbe. Dok se R. Miliband založio za samostalnost ženskog pokreta u sklopu radničkog, njihovu je dosadašnju i buduću sukobljenost Castellina ocijenila »korisnom i plodnom«. U tom je smjeru bila osobito indikativna i diskusija Sonje Lokar, izvršnog sekretara CK SK Slovenije:

Slazem se da današnje političke organizacije jesu u teškoćama, jer ne mogu neposredno da zagrabe svakodnevno življenje, ni svijet rada, ni svijet ljubavi, ni svijet rađanja, ni svijet prirode. (...) Zbog toga nastaju pokreti koji pokušavaju ta pitanja rješavati na nov način i time razgrađuju klasične političke partije te postavljaju alternativnu političku strategiju, koja više nije borba za moć, nego je nešto drugo.

Dakako, potreba za osmišljavanjem alternativnih političkih strategija zadatak je koji nadilazi spol, pa i spolne podjele. No, entuzijazam i interes sudionica i sudionika, kao i pitanja otvorena u tom razgovoru, opravdavaju zahtjev za njegovim uvrštavanjem i u sljedeći program cavtatske tribine 1989. I to, nadajmo se, u doba primjerenije i duže od poslijepodneve sieste.

PRIČE O ŽIVOTU

Deset žena koje provode period izolacija nakon poroda u jednom lenjingradskom rodilištu, odlučuju prekratiti vrijeme pripovijedajući svake večeri priče iz života, po uzoru na Boccacciov *Decameron*. U suvremenoj verziji Julije Voznesenskaje (Julia Voznesenskaya, *The Women's Decameron*, Methuen, London, 1986) svakog dana žene odaberu po jednu temu i prepuštaju joj se bez zadržki. Započinju »Prvom ljubavi«, i nastavljaju životnim situacijama poput »Zavedene i napuštene«, »Seks u farsičnim situacijama«, uzimaju zatim na nišan »Kučke«, »Nevjeru i ljubomoru«, »Silovatelja i njegove žrtve«, »Novac i slične stvari«, »Osvetu«, a seanse završavaju optimističnim temama »Plemenita djela« i »Srećka«.

Knjige pisane u emigraciji veoma često s negativnim predznakom i gorčinom opisuju pretjeranosti društva iz kojih su njihovi autori nasilno istrgnuti. Takva je reakcija, uostalom, ljudski sasvim razumljiva. Ali Voznesenskaja, koja je 1980. bila primorana da emigrira, potpuno je izbjegla toj zamci. Njezina knjiga sabrala je predstavnice svih socioprofesionalnih slojeva ruskog društva: radnicu, znanstvenicu, umjetnicu, službenicu, stjuardesu, skitnicu (»građanka bez stalnog mjesta boravka«), disidenticu, funkcionarku Izvršnog komiteta gradskog sovjeta (»budža«, kako joj tepa autorica)... Pripovijedanjem se gradi kompleksnost i vjerodostojnost likova, njihova unutrašnja motivacija, a postupno se sve više ublažavaju granice socijalne distancije, duhovnih i idejnih opredjeljenja. Pred očima čitalaca odigrava se zbližavanje žena pomoću prepoznatljivosti zajedničkih ženskih iskustava.

U studiji posvećenoj pričanjima o životu (*Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti*, MH, Zagreb 1984.) književna teoretičarka Maja Bošković-Stulli ističe da se njihova popularnost temelji na današnjem općem du-

hovnom stavu u kojemu prevladava orijentacija ka činjeničnosti. Govoreći o odnosu dokumentarnog i fikcionalnog, autorica smatra da u svakom pričanju ima izmišljanja, i da se pripovjedačka fikcija korijeni već u samom činu pričanja kad ono oblikuje radnju. Pitanje o odnosu zbilje i izmišljanja u knjizi *Ženski Dekameron*, građa koje je svakodnevnica sovjetske žene u drugoj polovici sedamdesetih godina, zanima me prvenstveno u onoj mjeri u kojoj je taj književni predložak dokument o povijesti žena. Iako u većini suvremenih društava pozitivno zakonodavstvo izjednačava šanse obaju spolova već na startu utrke za usponom na ljestvici društvene moći, malo je žena koje uspijevaju (ili pristaju) na otuđujući put ka vrhu. Povijesna znanost koja (posebice u nas) svoj pogled još upravlja prvenstveno prema tim sferama, gubi stoga iz vida iskustva tzv. običnih ljudi, osobito žena. Specifično ženska iskustva — poput majčinstva, kućnog rada, učenja spolnih uloga, seksualnosti, položaja u braku i obitelji, odnosa s drugim ženama, i još mnoga druga — predviđena su i otpisana kao izvanpovijesna, kao vječno vraćanje istoga... No, problem »bespolnosti« povijesti nije samo problem nevidljivosti žene — i muškarac kao konkretno, čulno biće ostaje zatajen u fascinaciji igrom struktura moći. Samo iskustvima pojedinaca (kao konkretnih muškaraca i žena, ne kao atoma »mase« tzv. »velika povijest« neće ostati samo suh kostur. A upravo pričanja o životu kao elementarni književni i usmenoknjiževni oblici daju sliku povijesti i tzv. usmenu povijest čine »poviješću iz usta naroda«, smatra dr. Bošković-Stulli. Književna djela koja se, poput *Ženskog Dekameraona*, nadahnjuju pričanjima o životu, čitatelju (i povjesničaru) pružaju obavijesti o tome koje su osjećaje i ljudske reakcije njihovi autori smatrali mogućim i vjerojatnim u danom razdoblju.

Inženjerka Nataša i radnica Olga otkrit će detalje o životu u pogonu, o pukotinama u tvorničkim ogradama, kroz koje žene bježe sa sastanaka kako bi stale u repove za hranu. Skitnica Zina i disidentica Galina crtaju mračne slike iz života »zek-a« (zatvorenika u »radnim logorima«), bez muškog patosa naprimjer Solženjicina. Štoviše, doktor biologije Larisa, zaključit će iz svog intimnog prijateljstva s poznatim disidentom: »On bi zaista dao život za čovječanstvo, ali ni prstom ne bi maknuo za svog susjeda«. Doznat ćemo o (ne)prilikama seksualnih užitaka u prekrcanim sustanarskim stanovima, o pošasti alkoholizma (predložena je nova parola: »Komunizam je vlast sovjeta plus alkoholizacija zemlje«.), o kategorijama prostitutki u zemlji u kojoj prostitucija prema službenim izvještajima ne postoji. »Buđovanka« Valentina, koja u prvim pričama ne odustaje od šturosti klišeja birokratskog jezika, iz dana u dan postaje »ljudskiji« lik i izvještava o igrama u hodnicima moći. Pričanjem se ot-

kriva i svakidašnji »know-how« ženskih života — kako zadržati nevjerna muža ili neodlučna ljubavnika privesti matičaru...

Ženski Dekameron nije knjiga s tezom, iako potkrepljuje feminističke kritike patrijarhalne civilizacije: govori o učestalosti (seksualnog) nasilja, o ekonomskoj eksploataciji žene, političkoj represiji građana. Svoj feminizam autorica upreda u finu nit pripovijedanja o svakodnevici. Vlastita uvjerenja najčešće iznosi putem disidentice Galine. Voznesenskaja je kao već priznata pjesnikinja, uz Tatjanu Mamonovu i druge žene, osnovala 1979. časopis (samizdat) *Almanah: Žena i Rusija*, a feministički joj je angažman donio podsmijeh (i osporavanja) prijatelja, književnika-disidentata lenjingradskog kružoka »Druga kultura« i prijetnju KGB-a. Priklonila se pravoslavno-feminističkoj grupi »Marija« — jednoj od nekoliko sovjetskih neofeminističkih frakcija (»Kršćanstvo je također postalo disidentski pokret ovih dana«, izjavit će na čuđenje ostalih žena autoričin alter ego Glina).

Ono što je ovu autoricu najviše udaljilo od suvremene sovjetske disidentske tradicije jest otvoreno i iskreno suočavanje sa seksualnim iskustvima žena. Ali usprkos nesputanom govoru o seksu, junakinje nisu ni nagovijestile probleme poput postizanja orgazma ili seksualne nesigurnosti, nezaobilazne u zapadnoj feminističkoj literaturi. I kada o braku govore s cinizmom i kad ga idealiziraju, junakinje *Ženskog Dekameraona* ne osporavaju ideal monogamnog braka. Odstupanje od heteroseksualnih normi također nije prikazano laskavo.

No dok u tradicijskom ženskom pripovijedanju o životu prevladavaju likovi nevinih žrtava, *Ženski Dekameron* svjedoči o kvalitativnom pomaku u prvoj zemlji socijalizma. U portretiranju odnosa spolova ravnopravno se prepliće brutalnost i eksploatacija, i nježnost i velikodušnost. Bez imalo ideologijske pompe, »punašna sekretarica Iriška« zaključuje *Dekameron* jednostavnom istinom: ni život ni ljudi nisu samo dobri ili zli, a sreću je moguće naći i u najtežim životnim okolnostima. U jednom su se složile sve pripovjedačice:

Željele bismo da život ovdje postane nešto civiliziraniji.

VJEŠTICE JOŠ GORE

Na raskrižju prostora povijesnog mitskog svijeta, mašte i primordijalnog straha, zapaljena je u prvoj polovici lipnja 1987. kuća-lomača nabiježene vještice Antal Grubics u nekom mađarskom selu južno od Segedina. Još tinjajuće zgrarište na rubu XX. stoljeća mora oboriti naše mo-

guće prosvijećene dvojbe o postojanju vještica i u mentalnom obzoru suvremenog čovjeka.

Novinska vijest o tom događaju tek je posljednji u mnogostoljetnom nizu izvještaja koji svjedoče o činjenici da

ima vještih žena, koje, koristeći se mrakom, mogu svijet izvesti iz prirodnog reda. (Ovidije, 43. p.n.e. –18. n.e.)

Julio Carlo Baroja u knjizi *Vještice i njihov svet* (Beograd, 1979) rezimira vjerovanja nekoliko vjekova klasične starine o moći *strix*, *strije* (otuda naša »štriga«) koja nepomućena traju poslije propasti Rimskog Carstva, cijeli srednji vijek. Riječju, »izvjesne žene« su imale moć da pretvore u životinje sebe ili druge ljude, mogle su letjeti noću i zavlčiti se u najskrovitija mjesta, bile su majstorice za spravljanje vradžbina, kojima su mogle učiniti da se nekoga zavoli ili omrzne, izazvati vremenske nepogode i dozvati bolesti ljudima i životinjama, ili ih liječiti. Za pomoć u sprovođenju svojih strašnih šala, te su žene na moćnim saborima poetskim formulama prizivale Hekubu i Dijanu, svoje božice zaštitnice... Pišući o vješticama iz hrvatskih i srpskih narodnih pripovijedaka i vjerovanja, Vuk Stef. Karadžić podastire sličan popis i nadomeće još da takva žena (mahom su to u nas starice)

ima u sebi nekakav đavolski duh (...) pa leti po kućama i jede ljude, a osobito malu djecu.

Naročita poslastica bila im je ljudsko srce, krv i »digerica«, i to prvenstveno vlastite rodbine i prijatelja, kako ističe Njegoš u *Gorskom vijencu*. U našim su se krajevima vještice gole sastajale noću na guvnu, pružajući tako mašti zastrašujuću izvrnutu sliku »prirodnog reda«. Naime, na istom se mjestu tradicionalno sastajala (muška) elita moći zajednice, ovdje se vijećalo i donosile su se presudne odluke.

A vještice tu noću, prema etnografskim zapisima iz Srbije,

jedu iz zlatnih tanjura i piju iz vrčeva dragocijenim kamenjem narešenih.

Dok su u nas vještice izazivale ustanovljeni poredak time što uživaju u obilju dok narod istrajava na rubu gladi, iz magle kasne jeseni srednjeg vijeka vještica prijeti nezasićenošću svojih seksualnih apetita. Budni dominikanci Jakob Sprenger i Heinrich Kramer Institoris, pišući djelo *Malleus Maleficarum* (*Malj koji ubija vještice*, 1486) primjećuju:

Sve čarobnjaštvo proizlazi iz tjelesne požude koja je nezajazljiva u žena... zbog čijeg su zadovoljenja spremne općiti čak s đavlom.

Malleus... takvim ishodišnim stavom stavlja pečat na stoljeća kršćanske mizoginije.

Čarobnjaštvo poznaju sva ljudska društva. No progoni vještica srazmjerno su nova historijska praksa. Istraživači procjenjuju da je samo kao posljedica procesa Svete Inkvizicije na lomačama kontinentalne Evrope od početka XIV. do polovine XVII. stoljeća izdimilo 500 tisuća vještica i vještaca, među njima 85 posto žena. Prvi proces u Hrvatskoj, održan u Zagrebu 1362. (bilježi Vladimir Bayer u *Ugovoru s đavlom*, Zagreb, 1953) tereti »neku Dragicu«, optuženu da je »međusobno ogadila« bračne drugove.

Ostale presude koje Bayer navodi u toj opsežnoj studiji uopće ne preciziraju zbog kakvih su čarolija optuženice izvedene pred sud. Priznanja najfantastičnijih zločina, među kojima se ističe »puteno obćenje s vragom« koji bi se često pojavljivao i u liku njihovih muževa (no lako su ga prepoznale »jer mu je bio hladan«), iznuđivale su vrlo elaboriranim metodama torture (smrskali su im palce, lomili kosti nogu tzv. »španjolskom čizmom«, razvlačili ih na koloturi, itd.). Dok se s vješticama u Hrvatskoj vlast obračunava znanstveno i pravno solidno utemeljenim metodama, koje su, prema Bayerovu shvaćanju, zasnovane na uvozu našem narodu stranih predodžbi preuzetih iz internacionalnog složenog pojma čarobnjaštva, u ostalim se našim krajevima postupa na autohtoni način.

Vuk izvješćuje o slučaju Paune Stanojević iz sela Žabara, koju su »po zapovijesti Kara-Đordijevoj kao vešticu privezali uz ražanj pa pekli među dvije vatre« (što nije bio usamljen slučaj), te o mačehi Petra Joksića iz Topole koju su »ubili iz pištolja i isjekli noževima«. Nešto civiliziranija metoda bilo je kamenovanje, a vrijedilo je i pokušati da se »kamdžijama izgoni veštičiji bes«. Nerodica koja je 1685. pogodila zagrebačku okolicu bila je povod »spontanom« spaljivanju (bez upletanja crkvenog ili svjetskog suda) »silesijah vještica«, kako je zabilježio slovenski historičar Valvasor.

Vješticama su u većini slučajeva proglašavane žene. Pouzdani znaci njihova prepoznavanja bili su »sijeda kosa i krst ispod nosa« (Njegoš), razrokost, brkatost, punokrvnost, »zle oči«... Mogle su biti i uznemirujući lijepe i mlade. No, zašto baš žene? Dvoznačnost koju slika žene sadrži u kulturama judeo-kršćanskog ishodišta — između tave i pakla, kuhinje i kozmosa, zaštitnice i žderačice vlastite djece — učiniše je pogodnim objektom za projekcije straha, »neobuzdane želje« (Baroja), uzročnika svih zala što pogađaju pojedince i zajednicu.

Strah od žene prerasta u historiju progona vještica u vrijeme raspadanja srednjovjekovnog društva i slike svijeta, drastičnih promjena u eko-

nomskoj, demografskoj i obiteljskoj strukturi (naprimjer, u XIV. stoljeću golem porast broja neudatih žena). Budući da se crkva osjeća ugroženom heretičkim sektama i seljačkim pobunama, želi na taj način održati kontrolu nad stanovništvom i otkloniti odgovornost za teške ekonomske i društvene prilike — sa sebe i plemstva — smatraju antropolog Marvin Harris i povjesničarka Barbara Tuchman (*Daleko zrcalo*, Zagreb, 1984).

Osim tih socio-ekonomskih objašnjenja danas je aktualna i feministička interpretacija progona vještica. Ističući njihovu genocidnu dimenziju, zaključuje da je posrijedi latentan strah od subverzivnog potencijala moćne, nezavisne i samodovoljne žene.

U doba stvaranja profesija u modernom smislu trebalo je potisnuti vračaru — tradicionalnu ljekaricu i babicu, čije je profesionalno znanje generacijama prenošeno ženskom lozom — u korist formalno obrazovanih liječnika koji će razvlastiti žene od kontrole nad vlastitim tijelom i seksualnošću.

Ako uzmemo u obzir da vještica kao paradigma potlačenosti uskršava kao suvremeni feministički simbol otpora vladajućim sistemima dominacije u prošlosti i sadašnjosti, onda tužan i poučan recentni primjer Antal Grubics svjedoči o neizmjerne udaljenosti koja ženu dijeli od njezina potpunog oslobođenja.

RAJ ŽENA: PRECIOZE

Što je žena? Razumni majmun. Što je brak? Konačište živih mučenika. Što je Pariz? Raj žena, čistilište muškaraca, pakao konja.
(1668)

Bilo bi, dakako, pretjerano uvjeriti žene da su okorjele popravkašice kod stroge učiteljice Historije. Razuzdano ponavljanje svakovrsnih budalaština, sve do eskapada krvoločne agresivnosti, stalan je ures povijesnog hoda cijelog plemena *homo sapiensa*. No, povijest žena, preciznije, povijest ideja i borbi za oslobođenje žena, obilježavaju cirkularnost i zaborav.

Riječju — historija (žena) se ponavlja, a njezine pouke službena povijesna znanost precizno odstranjuje iz miraza budućih generacija. Moderna povijest svjedoči o tome da je svako pokoljenje moralo iznova sabirati zanjekanu baštinu: osporavanje patrijarhalne civilizacije uvijek se otkriva iznova.

Nadasve poučan primjer za potkrepu te pesimističke konstatacije epizoda je s preciozama i njihovim svijetom. Nešto istine o njima mora biti poznato tek ekspertima za francusku povijest XVII. stoljeća. Do danas njihova slika dopire u odbljescima iskrivljenog ogledala Molièreovih *Smiješnih precioza* (1659) ili *Učenih žena* (1672) ponavljajući stereotip »mnogo godina — malo zdravog razuma«, kako su ih častili njihovi protivnici-suvremenici.

Manje je poznato da je protureformacijska represija u vezi s obrazovanjem osnažila poimanje žena kao intelektualno inferiornih bića čiju problematičnu prirodu školovanje još više kvari. Čak i za mlade plemkinje koje su se mogle školovati u samostanima i kod kućnih učitelja ono se svodi na brušenje manira i umjetnost dopadanja. Ipak, i u XVII. stoljeću neke su žene zahvaljujući samoobrazovanju, često skrovitom i mukotrpnom, stekle slavu posvetivši se intelektualnom životu. Stjecište su takvog antikonformizma francuski saloni (*les salons*) čija su duša i pokretačke snage nepriznate precioze.

Chaterine de Vivonne, markiza od Rambouilleta, dala je prvi primjer svojom glasovitom Plavom sobom. Iako je pripadala visokoj aristokraciji, život na dvoru bio joj je dosadan i odbojan, te je 1610. svoju otmjenu kuću otvorila intelektualnoj eliti. Tako je rođen salon kao demokratizacija dvora. Redovito je okupljala žene i muškarce, podjednako aristokrate i građane, koji u atmosferi prijateljske jednakosti raspravljaju o različitim temama. Konverzira se o braku, ljubavi, odnosima s djecom, produbljuje analiza osjećaja, komentiraju umjetnička djela suvremenika. Kroz užitak razgovora, birane fraze čestih epistola i književna djela začeta u krilu salona gradi se ideal »čestita čovjeka« (*l'honnête homme*) kao protuteža preživjeljoj pompoznoj slici »heroja«. Na slobodnom teritoriju salona žene odbacuju ideal pokornosti: stječu novu samosvijest i nastoje izmijeniti običaje, čak i zakone koji ih sputavaju. Nimalo banalnim, nadahnutim razgovorima nastoje redefinirati odnose muškarca i žene, a njihovi spisi svjedoče o dubokoj sumnji u mogućnost spoja ljubavi i braka.

Upravo u pristupu tim temama uočavaju se dva suprotstavljena gledišta. Kreposne precioze (*précieuses prudés*) odstranjuju muškarce sa svojih sastanaka, iz društva i obitelji želeći izbrisati čak i znakove muške prisutnosti u jeziku. Dok je dotad aspiracija žena da sudjeluju u društvenom i kulturnom životu bila ograničena na samostan ili nesigurnu profesiju kurtizane, kreposne su smatrale da je za sudjelovanje u spiritualnom životu dovoljno odreći se odnosa s muškarcima. Djevičanstvo je bilo zalag autonomije žene. Nasuprot tome, galantne precioze (*précieuses ga-*

lantes — teško prevodljiva višeznačnost: »*galante*« za ženu može značiti i slobodna i raspuštena) odane ljubavi traže njezinu »debrutalizaciju« i zahtijevaju slobodu u braku. Zauzimaju se za pokusno razdoblje zajedništva nakon kojeg se može odlučiti za brak ili protiv njega. No, i u braku svaki partner treba zadržati potpunu nezavisnost srca i tijela i jednakost u pravima i dužnostima. Predviđale su i stalno izmjenjivanje »komandne« uloge kako se ne bi uspostavili stari oblici muške dominacije. Trudnoću su nazivale »ljubavnom vodenom bolešću« aludirajući na to da prisilno majčinstvo završava porobljavanjem žene. Žele stvoriti svoju ljubavnu etiku, protive se tabuiziranju ženske seksualnosti. Njihov je program i otvoreno revolucionaran kada govore o »novom društvenom poretku«, a zahtjevi (izjednačavanje prava i dužnosti, dobrovoljno materinstvo, razvod i sl.) poslužiti će kao platforma feministkinjama u francuskoj revoluciji. Književna djela nekih od salonskih dama poput Madeleine de Scudéry, Madame de Sévigné, Ninon de Lenclos i Madame de la Fayette žive do danas nepomučenom slavom.

Unatoč brojnim dokazima intelektualne nadmoći i središnje uloge precioza u životu salona, njihovi ideali i težnje nisu prodrli izvan kruga odabranih. Plemstvo na zalazu solidariziralo se s poletnim građanstvom u uspjelom potiskivanju žena iz intelektualnog života, strogo ograničivši njihovo obrazovanje na vještine potrebne za vođenje domaćinstva. Iako su intelektualno nasljeđe ideja precioza preuzeli mislioci poput »katezizanskog feministe« Poullaina de la Barréa, tek naslućena sloboda i osvojene izražajne mogućnosti žene ulaze u povijest ideja kao »kačiperstvo«. Prevtljivi i nestašni Molière koji ih je oslikao kao stare i dijabolične usidjelice, uspio se dodvoriti svojim mecenama i javnom mnijenju (birajući »najslabiju« metu), koje do današnjeg dana uznemirava tako drsko i otvoreno podrivanje patrijarhalnih vrednota.

Na koji način danas može biti relevantan životni i misaoni eksperiment precioza? Polarizacija njihovih emancipatorskih strategija prepoznatljiva je i u ruhu suvremenih feminističkih tendencija. Kreposnim preciozama neobično nalikuje varijanta lezbijskog separatizma, a preokupacije galantnih revolucioniranjem privatnog i društvenog života razaznajemo u rasponu feminističkih struja od socijalističkog do reformističkog feminizma. Stara nas učiteljica, čini se, može poučiti o postojanju bogate tradicije buntovnih žena i žilavoj lukavosti patrijarhalnog poretka. Poruka je: ne posustati!

GRIJEH KOJI JE NEMOGUĆE IMENOVATI: BENEDETTA CARLINI

Judith C. Brown, profesorica povijesti na elitnom Sveučilištu Stanford, imala je vraške sreće. Listajući inventar Državnog arhiva Firenze pažnju joj je privukao naslov dokumenta: *Spisi u vezi s procesom protiv sestre Benedette Carlini iz Vellana, nadstojnice Teatinskih opatica u Pescii, koja se gradila mistikom, ali je otkrivena kao žena na zlu glasu*. Znatiželjna da otkrije što je arhivista iz našeg stoljeća sablaznilo toliko da je predmet zaveo tim riječima, upustila se u čitanje stotinjak stranica dokumenta nastalog od 1619. do 1623. godine. Otkriće nije sablaznilo prosvijećenu feministkinju — razveselilo je znanstvenicu! Rezultat je knjiga *Bestidni čini. Život lezbijske opatice u renesansnoj Italiji (Immodest Acts. The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy)*, Oxford University Press, 1986) koja je doživjela paperback izdanje u najkraćem roku. Ubrzo je uslijedilo ostvarenje onoga o čemu potajno sanjari svaki historičar dok je omamljen prašinom arhivskih spisa. Hollywood je ponudio da otkupi prava za film!

»Nevidljivost« žena u povijesti — prvobitni problem historije žena — prevladan je u petnaestogodišnjem razvoju discipline sve sofisticiranijim načinima postavljanja istraživačkih pitanja i vještim pronalaženjem arhivskih materijala koji nedvojbeno dokazuju povijesnost ženske egzistencije. Judith Brown morala se suočiti s novim izazovom: s problemom »neizrecivosti« jednog specifičnog područja ženskog iskustva.

Evropska povijest pokazuje koliko dugo se nije prihvaćala činjenica da žena može privući ženu. U razdoblju od tisuću i petsto godina može se naći jedva tuce posvuda razbacanih referencija na ljubav žena za žene. Falocentrično shvaćanje ljudske seksualnosti gotovo je sasvim onemogućilo da se takva ljubav pojmi, a zanemarivanje u pravu, medicini, teologiji, literaturi i pučkim predodžbama navodi na to da je posrijedi gotovo »aktivna spremnost na nevjerovanje«. Tek je u doba protestantizma ljubav između opatica postala književni topos, posluživši kao jedna u nizu optužbi protiv »pokvarenosti« crkve. U Danteovim *Čistilištu* i *Paklu*, koji inventariziraju sve poznate grijeha, ima muških ali ne i ženskih »sodomita«. Ženi, koja je ionako u predindustrijskoj Evropi smatrana po prirodi znatno pohotnijom od muškarca, homoseksualnost bi teško pala »jer ljepota muškarca, po prirodnom zakonu, nadahnjuje ženu većom žudnjom no što bi to ljepota žene ikad bila kadra«, smatra talijanski pisac XVI. st. Agnolo Firenzuola u djelu *Ljubavne rasprave*. Istom u kasnom XVI. st. Brantôme, komentator seksualnih bizarnosti na francuskom dvoru, ukazuje na to da su istospolne veze među ženama postale veoma

uobičajene i prvi upotrebljava riječ lezbijka. (Taj je termin ušao u širu upotrebu tek u XIX. st). Priručnik za ispovjednike iz XV. st, koji se pripisuje Jeanu Gersonu, spominje samo »zločin tako grozan i protuprirodan (...) da ga je nemoguće imenovati«. Zločini koje je nemoguće imenovati, koji doslovno nemaju imena, i nisu mogli ostaviti traga. »Šutnja rađa zabunu, a zabuna strah«, smatra J. Brown. I upravo zato je otkriće crkvene istrage nad Benedettom Carlini tako važno. Ono pruža rijetku priliku da se baci pogled izbliza na zapadnjačke stavove prema lezbijskoj seksualnosti. Proces nesretnoj nadstojnici samostana Majke Božje omogućava i uvid u društveni kozmos u kojemu su cvali takvi stavovi. Priču o Benedetti Carlini ispričala je Judith Brown sa željom da »njezine grijehe i njezin život uzmognemo razumjeti, ali im ne smijemo suditi«.

Čim je rođena, godine 1590. u apeninskom mjestu Vellano, njezin se pobožni otac zavjetovao da će postati opatica. S navršениh devet godina djevojčica je poslana u samostan u obližnjoj Pescii. Još je u ranom djetinjstvu stekla auru junakinje iz bajke zahvaljujući čudesnom znamenju koje joj se ukazivalo. No uskoro je u samostanu znamenje iz rekvizitarija pučke kulture zamijenjeno kršćanskim simbolima. Junakinja iz bajke krenula je stopama svete. Počela je doživljavati vizije: prikazivali su joj se anđeli, Majka Božja, i naposljetku i sam Isus. Iako je isprva sumnjala u porijeklo vizija (mogle su biti podjednako djelo Boga i Đavla), doživljava intenzivne sreće kazivao joj je da su ispravne. Naime, dok u naše doba emocije percipiramo kao posljedicu iskustva, sedamnaesto stoljeće ih je smatralo iskustvom po sebi: one su davale smisao događajima i potvrđivale moralne istine. Benedettina komunikacija s božanskom sferom kulminirala je pojavom stigmata — utiskivanjem Kristovih rana na njezino tijelo. Postala je čuvena među stanovnicima Pescie, a 1619. opatice su je, unatoč mladosti, izabrale za nadstojnicu. Dopušteno joj je da drži propovijedi ostalim sestrama, što je inače bilo zabranjeno još strogim zahtjevom sv. Pavla da »u crkvi žena šuti«. Čaša čudesa prelila se nakon Duhova 1619. kada je Benedetta objavila da joj se u viziji ukazao Krist i naredio joj da priredi njihovu svadbu u samostanskoj crkvi. Mističko je vjenčanje održano s mnogo pompe, a za obreda je Isus naširoko hvalio (iz Benedettinih usta) vrline i kreposti svoje »odabranice«, te zaprijetio građanima Pescie da im je sudbina u njezinim rukama.

Crkvene vlasti ionako su sa sumnjom gledale na vizionare koji su remetili ustaljenu hijerarhiju posredovanja do Boga (jedini legitimni posrednici bili su svećenici). Podbodene ekstravagantnom Isusovom hvalem upućenoj nadstojnici (a znano je da je želja za publicitetom neprimjerena istinskom mistiku) uskoro su započele istragu. Ali istraga nije uni-

štala Benedettinu reputaciju, te je i dalje ostala na funkciji nadstojnice. Što je potaklo drugu istragu 1623. godine nije bilo moguće utvrditi. Možda su to bili sukobi, intrige i borba za moć u samom samostanu, a možda je i njezina popularnost izvan samostana bila prijetnja ustanovljenom poretku u svijetu u kojemu su politička i religiozna sfera bile usko isprepletene. No ta je istraga nedvojbeno utvrdila da su stigmata bila lažna (posljedica samoranjavanja), da su njezine vizije bile đavolsko djelo, te da je netolerantno i autoritarno rukovala samostanom.

Ali nitko od papinih istražitelja nije bio pripremljen za otkriće sestre Bartolomee Crivelli, Benedettine dugogodišnje družbenice i njegovateljice u vrijeme bolesti i iskušenja. Njezino je svjedočenje bilo tako uznemirujuće da je pisaru drhtala ruka dok ga je bilježio, i njegov je inače uredan rukopis na trenutke postajao nečitljiv.

Bartolomea je otkrila da ju je u posljednje dvije godine Benedetta najmanje tri puta na tjedan primoravala na bludne radnje, tvrdeći da to ne čini ona, već njezin anđeo čuvar. Benedetta se nije ničega sjećala.

Preostalih trideset i pet godina, do smrti 1661. godine, Benedetta je provela u samici, razvlašćena, osramoćena i usamljena. No na vijest o njezinoj smrti narod Pescie nagrnuo je do samostanskih zidina, da dotakne leš ili da se domogne neke relikvije. Možda nikada i nisu povjerovali pokušajima osporavanja njezinih čudesa.

Na kraju je Benedetta ipak pobijedila: mala provincijalka izdigla se iz anonimnosti samostanskog života, ostavila svoj trag u svijetu moćnih i uglednih, a ni godine uzništva ni smrt nisu je sasvim ušutkali.

TREĆI REICH, DRUGI SPOL

Ako su žene na sebi svojstven način, premda ga vladajuća historiografija ne prepoznaje, djelovale kao snaga u povijesti, može li se govoriti i o njihovoj odgovornosti za razdoblja mraka u kojima su gažene sve »univerzalne« ljudske vrijednosti?

Dakako, žene su često bivale prvim žrtvama patrijarhalno-represivna režima. No, povijest žena uspjela se vrlo brzo oduprijeti sentimentalnoj napasti uzdizanja žene kao patetične žrtve i »prirodne« čuvarice života. Mnogo važniju ulogu u razvoju te discipline, ali i u pružanju inspiracije suvremenim feminističkim pokretima imalo je stjecanje raznolikosti uloga koje su žene imale u pojedinim razdobljima kao aktivne sudionice. Povijest žena otkrivala je heroine i uzore.

Bilo je samo pitanje vremena kada će se istraživanja morati suočiti sa svojim negativnim junakinjama — onima koje su šutke trpjele zlo, (zlu)-rado sudjelujući u (vlastitom) porobljavanju ili ga činile s novim rezervama okrutnosti.

Najnovija opsežna studija američke povjesničarke Claudije Koonz *Majke u otadžbini: Žena, obitelj i nacistička politika (Mothers in Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics, 1987)* okreće naglavce konvencionalno pitanje: što su im činili nacisti?

Ona se suočava sa suučesništvom žena u zločinima društva koje se temeljilo na glorifikaciji muškosti, ispisujući bolne i sramotne stranice ženske povijesti. Lajtmotiv istraživanja C. Koonz je uloga koju je »zasebna ženska sfera«, kao nacistički odgovor na žensko pitanje, imala u omogućavanju užasa Trećeg Reicha. Već u uvodu ističe:

Kao fanatične nacistkinje ili tek nevoljke sljedbenice, žene su odlučno okrenule glave od napada na socijaliste, Židove, vjerske disidente, hendikepirane i 'degradirane'. Buljile su u vlastite kolijevke, djecu i 'arijske' porodice. Majke i supruge su pod vodstvom Gertrud Scholtz-Klink dale vitalan doprinos nacističkoj moći čuvajući iluziju ljubavi u okolini ispunjenoj mržnjom, na isti način na koji su muškarci održavali privid reda u sveopćem rasulu suprotstavljenih birokratskih prioriteta i zapovijedi.

Budući da je djelovanje nacistkinja njihovim partijskim drugovima bilo od zanemarive važnosti, uživale su isprva znatnu autonomiju.

Njihove vođe nadale su se partnerstvu s muškarcima u kojem bi svatko igrao svoju ulogu u izgradnji savršenog društva. Tek u kasnijoj fazi postale su sve potčinjenije reproduktivnim i proizvodnim potrebama režima, a na izdisaju »Tisućljetnog Reicha« zahtjevima totalnog rata.

C. Koonz opisuje i žestoku borbu za prevlast među liderima ženske organizacije. Pobjednica Gertrud Sholtz-Klink, ostajući i pola stoljeća nakon holokausta, bez osjećaja stida i kajanja, dala je intervju autorici želeći opravdati zlodjela režima kojemu je vjerno služila.

Udovica nacističkog mučenika, majka četvoro djece, mladolika, plavokosa, atletski razvijena, obdarena znatnim birokratskim talentom, bila je zauzvrat za moć nad ženama što su joj bile potčinjene spremna na potpunu poslušnost partiji. Za razliku od nezavisnosti nacistkinja u dvadesetim godinama, njezina organizacija *Frauenwerk* propagirala je prisilnu sterilizaciju »rasno nepoželjnih« i prijelaz na ratnu ekonomiju koja je razarajući obitelj razotkrila svu dvoličnost nacističkog stava prema toj, do tada slavljenoj instituciji. Nacistkinje su obilno koristile mizoginiju režima povlačeći se u »žensku sferu« bez odgovornosti, dom kao utočište u okružju ubilačkog rasizma. No, obitelj se pokazala višestruko presud-

nom: kao mjesto solidarnosti u svijetu koncentracionih logora, i to ne samo za njihove žrtve nego i za mučitelje — jedino je »ženska ruka« mogla očuvati »ravnotežu« masovnih ubojica.

Analizirajući specifične uzroke prihvaćanja nacističke ideologije među ženama srednje klase, C. Koonz ističe osjećaj straha koji je potaknula borba za emancipaciju u Weimarskoj republici. »Emancipacija žena«, prema riječima jedne suvremenice, »prijetila je da emancipira i naše sinove i kćeri, pa čak i muževe od naše kontrole«. Shvaćajući sebe kao ugroženu vrstu u modernom svijetu koji sve manje cijeni ulogu majke-čuvarice kućnog ognjišta, priklonile su se militantnom i militarističkom patrijarhatu koji je obećavao da će ih zaštititi od emancipacije i »vezati očeve uz njihove obitelji«.

Iako jezgru knjige čini upravo opis djelovanja nacistkinja, autorica je istražila i brojne državne, crkvene i privatne stvari u potrazi za informacijama koje to djelo čine do sada najopsežnijim prikazom iskustava žena u Trećem Reichu. Poglavlja o židovskim ženama i onima koje su aktivno sudjelovale u otporu fašizmu znatno su sažetija, zbog nedostatka arhivske građe i zato što je rod bio tek sekundarni element njihove situacije.

Tek svaka peta presuda za »političke zločince« izrečena ženama, prema analizi dr. Koonz, ne svjedoči o njihovoj slabijoj zastupljenosti u otporu Hitleru. Ona smatra da ne smijemo previdjeti mentalitet sudaca i policajaca koji su nerado hapsili žene upravo zato što bi priznavanjem tako inferiornog neprijatelja okaljali mit vlastite superiornosti.

Knjiga *Majke u otadžbini*, koja počinje intervjuom s nacističkom pravkinjom Scholtz-Klink, zatvara krug ispoviješću žene koja je preživjela strahote koncentracionog logora. Teško se oduprijeti zaključku da će tek proturječna iskustva žena pod nacizmom koja je istražila Claudia Koonz, do sada potpuno zanemarena u povijesnim istraživanjima tog razdoblja (poput iskustava Roma, skitnica i drugih zaboravljenih marginalaca), omogućiti potpunije razumijevanje jedne od najmračnijih epizoda novije povijesti.

KAD ŽENE MARŠIRAJU

Slika naoružane žene — »djevojka junak«, »deklica vojak« — dakle srodnice mitskih amazonki, ukorijenjena je u narodnim i pučkim tradicijama našeg podneblja. Ratnica koja zamjenjuje oca (brata, muža) u ratu čest je motiv hrvatske i srpske, ali i svjetske narodne književnosti. Nošenje oružja, simbola muškosti, bilo je dopušteno i tzv. virdžinama ili to-

belijama (u sjevernih Albanaca i Crnogoraca) — ženama koje su se po svojoj želji ili po željama roditelja zavjetovale na celibat i preuzimale društvenu ulogu muškaraca. Etnolozi koji su proučavali tu pojavu ističu privremeni (kad su posrijedi žene narodni glavari) i prinudni karakter (kad je riječ o tobelijama, uglavnom zbog ekonomske nužde) ovih pojava. Nije posrijedi, dakle emancipacija ili promjena položaja žena, već preuzimanje različite društvene uloge, s atributima i privilegijama koje iz toga proizlaze.

No, kako su žene u trenutku dizanja ustanka i stvaranja partizanskih jedinica doživljavale sliku naoružane žene?

Desanka Stojić, koja se kao 17-godišnja skojevka našla među 75 žena koje su potkraj kolovoza 1942. stajale u stroju prve isključivo ženske vojne formacije, jedinstvene u cijeloj povijesti pokreta otpora, objavila je knjigu o toj izuzetnoj epizodi iz povijesti žena.

Prva ženska partizanska četa (1987) knjiga je spomenar čija bi građa trebala moći osporiti zaborav (tko je od poslijeratnih generacija uopće čuo za postojanje ženske čete?) i predrasude (slika partizanke s puškom kao neupitna prisutnost). Iz nje se stječe dojam da je osnivanje Prve ženske partizanske čete 25. kolovoza 1942. u selu Trnavcu nedaleko od Korenice bilo na neki način iznuđen čin.

Mnoge su ličke omladinke već u jesen 1941. navaljivale da se pridruže operativnim jedinicama. Naime, na veliki pritisak omladine štabovi narodnooslobodilačkih odreda i skojevska rukovodstva na terenu osnovali su više muških omladinskih četa. Zbog »opravdanih razloga« (koji u knjizi nisu precizirani) nailaze na mnoge otpore. Ali, raspoloženje se usijava toliko da okružni komiteti SKOJ-a i KPH za Liku (podržani Odborom AFŽ-a s Katom Pejnović na čelu), te Štab Grupe NOP odreda za Liku na početku ljeta 1942. odlučuju osnovati Prvu žensku ličku partizansku četu.

Na dan osnivanja čete došlo je u Trnavac 700 žena zahtijevajući puške. U četu ih je primljeno samo 75, no ubrzo se osnivaju Druga ženska četa, ženske čete odreda »Velebit«, te 3. i 4. NOP odreda. Poslije jednomjesečne vojnopolitičke obuke četa je raspoređena u sastav 2. ličke udarne brigade. Politički komesar bila je također žena, Naranča Končar, a vojni su instruktori bili muškarci. Pripadnice čete bile su većinom članice SKOJ-a koje su se dokazale u suradnji s NOP-om. U prosjeku bilo im je 18 godina (najstarijima 32, a najmlađima 15 godina. Većina žena bile su seljanke, a tek su četiri učenice gimnazije među mnogim nepismenim drugaricama uživale status »intelektualki«.

Dok su osnovne činjenice o osnivanju i postojanju ženske čete uglavnom poznate u historiografskoj literaturi, rad Desanke Stojić donosi i takve podatke na koje su povjesničari najčešće neopravdano posve neosjetljivi. Velika je šteta što su te pojedinosti, koje smatram osobitom vrlinom ove knjige, dane tek u naznakama i bez interpretacija kojima bi sudionica ovog povijesnog presedana obogatila naše spoznaje o toj slavnoj epizodi povijesti žena. »Sramežljivost« žena kada su u toku obuke trebale »da izvedu neku komandu«, to što su vrlo »teško podnijele skraćivanje dugačkih pletenica na mušku frizuru« o kojoj izvještava autorica, može se objasniti patrijarhalnim spolnim simbolizmom. Njime je ženi propisano da sluša, a ne da naređuje; šišanje duge kose bila je po tradiciji kazna za djevojke koje bi došle »na zao glas«. Neobičan prizor žena uniformiranih u odijela skrojena od »talijanske ćebadi« i kape partizanke s puškom u ruci, isprva je u suboraca izazivao otpor. Dopisnik agitpropa trudio se da popravi dojam: »Savi se oko mene kolo drugarica kao kita poljskog cvijeća«, izvještava o njima za *Lički partizan*.

Da u slučaju pristupanja ženskoj četi doživljaj slike naoružane žene ima izrazito emancipatorski naboj, svjedoči autorica navodeći epizodu prilikom mučnog raspoređivanja za bolničarke kad je »svaka htjela da bude borac s puškom u ruci«. Biti borac označilo je emancipatorsko iskustvo po sebi. To može objasniti duboko usađenu averziju prema bilo kakvu angažiranju »po ženskom pitanju« (aktivizam u AFŽ-u za rata i poslije njega ili prema samom spomenu riječi feminizam znatno kasnije) mnogih drugarica boraca koje su svoj novi ženski identitet stekle kroz krvava ratna iskušenja. No, da taj identitet nije bio lišen određene ambivalentnosti svjedoče i opisi »slobodnog vremena«: »U nošenju oružja i svim ostalim zadacima ravnopravno su se izmjenjivale s drugovima, a noću umjesto odmora krpale su, šivale i prale odjeću borcima«, sjeća se D. Stojić.

Znatiželju čitatelja i žeđ za kompleksnijim objašnjenjem pobuđuje, osim spominjanja otpora i nepovjerenja suboraca, argumentacija neprijateljske propagande (koje su to najpogrdnije klevete i laži kojima se služili kako bi spriječili utjecaj ženske čete na masovni odlazak omladine u partizanske jedinice?).

Drugi, opsežniji dio knjige čine kratki životopisi svih pripadnica ženske čete. Tek poneki od njih sadrži zametke dramatskih elemenata, a ostali su napisani reduciranim jezikom i nižu stereotipne biografske podatke propuštajući priliku da se povijesti ratovanja nadopiše ljudska dimenzija. Upravo nejasnoća žanrovskog određenja ove knjige — niti znanstvena studija, niti memoarsko svjedočenje, niti beletristika — ostav-

lja mnogo nedorečenog, umanjuje mogućnost recepcije i popularizacije ove važne teme. Oživjeti ljudsku puninu pripadnica Prve ženske čete kakvu dosižu primjerice junakinje i junaci proze temeljene na sjećanjima Saše Božović (*Ratne ljubavi*, 1985) još ostaje zadatak upravljen budućnosti.

Pobačaj pred carskim rezom

U prvoj fazi obnove zagrebačkih pročelja 1983. pojavili su se grafiti na novooličenim zgradama: *Dolje pobačaj*, *Kazne majkama ubojicama*, *Kazne ginekolozima koljačima*. Danas su njihovi istomišljenici mnogo civiliziraniji i tehnički uznapredovaliji. Grad je uredno oblijepljen naljepnicama *Abortus je ubojstvo* i *Volim nerođene*. Poruka je ista.

Sve polemike o ne/dopuštenosti pobačaja izrazito su emotivno obojene i gotovo neprimjetno omogućuju zamjenu teza prema kojoj pobornici prava na izbor postaju čudesnim pomanjkanjem logike, pobudivači na pobačaj. Takav salto mortale logike pruža privid da je riječ o sukobu zagovornika pobačaja kao najdrastičnijeg oblika kontrole rađanja i njegovih protivnika.

Problem je ipak nešto složeniji. Posrijedi je sukob dva suprotstavljena svjetonazora, s njihovim etničkim i prije svega političkim implikacijama. O pravu na izbor nasuprot prisili da se pokorava slijepom djelovanju biološke nužnosti, ili diktatu nekoga, pojedincu nadređenog autoriteta. Dakako, u idealnim uvjetima, žene i muškarci slobodni su svoju volju, i u najintimnijim pitanjima, podrediti izabranom strogom autoritetu. To podjednako vrijedi i za pripadnike vjerskih i svjetovnih organizacija.

Ako vjernica koja je upotrebljavala pilulu protiv začeca ili spiralu kao sredstvo kontrole rađanja (o pobačaju da i ne govorimo) pristane da je njezina vjerska hijerarhija žigoše kao ubojicu, to je stvar njezina izbora. Odluči li iz vjerskih razloga rađati više djece no što bi to možda inače učinila, i to je ocjena takvog shvaćanja slobode. Što da kažemo za one članice KPJ, broj kojih povijest neće zabilježiti, za koje se u ona herojska poratna vremena, prije legalizacije pobačaja, doznalo da su pobacile i bile sramno, pred svim članovima partijske ćelije, isključene iz organizacije?

Pravo na izbor, na odluku što se u krajnjem slučaju ipak tiče prije svega ženina tijela — pravo na kontracepciju koje uključuje (što ne znači da favorizira) pobačaj — civilizacijska je tekovina. Ona je pokazatelj stupnja demokratizacije društva. Jer sva društva, svim zabranama i svjetonazorima usprkos, poznaju kontrolu rađanja. Što je društvo zaostaliije i siromašnije, te su metode bile i ostale brutalnije i češće završavaju smrću žene. No brutalnost i rizik sobom nosi i pokušaj kontrole rađanja kad je kontracepcija stavljena izvan zakona. Tako je, naprimjer, u SR Hrvatskoj u razdoblju prije njegove legalizacije (1969), na godinu umiralo prosječno 35 žena od posljedica ilegalnog pobačaja. O tamnim brojkama da i ne govorimo.

Zakonski zajamčiti — dopustiti pobačaj — u konkretnim povijesnim uvjetima znači od dva zla odabrati manje. Između gladi, siromaštva i njegovih posljedica, bolesti novorođenih ili jednostavno nesreće, ponižavajućeg umiranja žena od posljedica nelegalnog pobačaja u zamjenu za kvalitetniji i dostojanstveniji ljudski život. Jer u situaciji kad je pobačaj izvan zakona, ionako stradaju najugroženiji. Privilegirani će se uvijek snaći, možda će ih to samo stajati malo skuplje.

No svaki, pa i ovaj izbor, odigrava se na terenu moći. Stoga nas ne smije čuditi što su propagandne poruke protivnika kontracepcije (jedina metoda koju bi oni možda bili skloni preporučiti poznata je pod lijepim narodnim imenom »Vatikanski rulet«) upravljene ženama. »Ubojice« su one koje odbijaju da u svakom času i po svim uvjetima prihvate ženinu zadaću nad zadaćama, uzvišeni i jedino dolični višekratni poziv majke. Njihovi osobni motivi pri izboru sasvim su nezanimljivi. Oni su unaprijed osuđeni kao nevaljani. Ženama i jedino njima obraća se nerođeno dijete svojim razmišljanjima u prvim danima svoga fetalnog života (»Ja uopće ne shvaćam zbog čega je moja mati u brizi« — 22. dan od začeca: »Kosa i obrve počele su rasti. To me resi« — 67. dan) ili gorkim, besprizivnim prijekorom (»Danas me moja majka ubila« — 80. dan). Pamflet C. Chatzinga *Dnevnik čeda* (tiskan u Slavonskom Brodu) ne pomišlja na to da možda paralelno prati *Dnevnik majke*. Ona to, kao ubojica, niti ne zaslužuje. Svojom impostacijom ovaj pamflet, iako implicitno, priznaje obrat odnosa moći: pad tisućljetnoga muškog monopola na kontrolu ženske plodnosti.

Naime, kontracepcija i pravo na prekid trudnoće poremetili su postojeću hijerarhiju odnosa spolova, pa čak i sveukupnih odnosa u društvu. Od predmeta razmjene, žudnje ili puke kontrole, žena je postala ravnopravni član društva. Ženski su pokreti, nakon gotovo stoljetne borbe dobili bitku za odvajanje seksualnosti od rađanja. Strogi obiteljski patrijarh

gubi pokornu i ovisnu ženu, a stroga i autoritarna država neiscrpni izvor podanika, radnika i ratnika. Štoviše, kontrarevolucija je potvrdila mogućnost isključivo ženske moći u sferi rađanja. Svjedoci smo žestoke kontraofanzive.

Konzervativni protivnici kontracepcije u SAD prešli su u napad u početku osamdesetih. Pod stijegom borbe »za zaštitu života« postavljali su bombe u klinike za planiranje obitelji koje su obavljale pobačaj. Oko žene za zub zametka. U ovogodišnjoj uskršnjoj antikontracepcijskoj kampanji bili su nešto umjereniji. Samo su opsjedali klinike i fizički zlostavljali žene koje bi pokušale ući.

Sve u ime zaštite (nerođenog) života. Odgovor na tu najnoviju kampanju bile su demonstracije koje je organizirala Nacionalna organizacija žena, najveća američka ženska organizacija. U mimohodu pred Bijelom kućom sudjelovalo je 30.000 žena i skupljeno 600.000 potpisa.

Da ni referendum, »volja naroda«, nije jamstvo poštovanja prava na izbor svjedoče nedavne demonstracije u Rimu. Protivnici legalizacije pobačaja postignute referendumom iz 1961. morali su se suočiti s protudemonstracijama njegovih zagovornika koji su nosili transparente. Nećemo dopustiti da našim životima ravnaju ajatolasi. Je li novi križarski rat na pomolu?

Bilo bi pogrešno vjerovati da je ogorčena borba protiv prava na izbor isključivo osveta razvlaštenih patrijarha. Tijelo žene i dalje je poligon za pokazivanje državne moći. Želi li država smanjiti pučanstvo, kao na primjer Kina, ona će obnarodovati »idealan«, tj. dopušteni broj djece po obitelji. Ako ga, pak, kani uvećati, uvest će, poput Rumunjske, ginekolšku policiju. Ona će pomno bdjeti da joj ne promakne nijedno mjesечно krvarenje nijedne svoje podanice. Ako nakon izostanka krvarenja izostane i novi podanik, kazne će biti drastične i primjerene. Tko je ovdje »ubojica«?

Osim prava na izbor, civilizacijske i demokratske tekovine u društvu koje pojedince ne svodi na podanike, moramo uvažavati višeglasje stavova. Pristanemo li poslušati izjave ljubavi nerođenima koje nam šalju anonimni sugrađani, moramo biti spremni braniti i ne zlorabiti slobodu izbora. Jedini nam kriterij pritom mora biti naša savjest. Jer, pospješiti dolazak nerođenih nije moguće prisilom. Praštanje bombi pred klinikama neće im nadomjestiti pjesmu dobrodošlice. Niti će se naljepnicama nahraniti njihova gladna usta.

Dok svijet za sve ne postane mjesto snošljivo za život, pravo na odluku o sudbini nerođenih — ma kakav bio njezin ishod, ma kakva bila metoda kojom će se postići — ne smije biti predmet ničijeg licitiranja.

Aktualne rasprave o potrebi čak i radikalno novih mjera u populacijskoj politici Jugoslavije obilježene su često vrlo proturječnim, konkretnim političkim interesima. Briga za reprodukciju stanovništva u nekim sredinama (i to za određene populacije) rezultirat će restriktivnim, antinatalitetnim mjerama. Istodobno će druge sredine razmatrati mogućnost donošenja pronatalitetnih mjera. Nije teško zamisliti kakve bi te mjere mogle biti u situaciji akutne ekonomske krize. Za pozitivnu stimulaciju — u prvom redu zaposlenost i rješavanje stambenog pitanja mladih, da ne govorimo o povećanju naknade za porodiljski dopust, njegovo produžavanje ili realni dječji doplatak — ionako smo već odavno presiromašni.

Ostaje druga mogućnost — negativna stimulacija, tj. sužavanje ili potpuno ukidanje (legalne) mogućnosti izbora. Drugim riječima, opasan udarac pravu na kontracepciju, uključujući i pobačaj.

Pribrojimo li tome sve ofenzivnije propagandne kampanje protivnika kontrole rađanja, sadašnja situacija zahtijeva komentar i javni stav. Najpozvaniji su, dakako, stručnjaci iz Zavoda za zaštitu majki i djece, kojega je Savjetovalište za planiranje obitelji imalo pionirsku ulogu u edukaciji u protekla dva desetljeća. No, unatoč opetovanim, trojtjednim nastojanjima redakcije *Svijeta* da dobije kvalificirane i znanstveno utemeljene komentare teza osporavatelja prava na kontracepciju od dr. Lade Magdić iz Savjetovališta, oni su izostali poslije intervencije direktora dr. Josipa Grgurića.

O tempora, o mores!

BILJEŠKA O RADOVIMA U OVOJ KNJIZI

Prvi dio: NEVIDLJIVI PREDMET

Konji, žene, ratovi itd.: Problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji. Članak je u prvoj verziji napisan po narudžbi urednika britanskog časopisa *History Workshop Newsletter* (Oxford). Za potrebe zbornika *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga* što ga je Lydia sama uredila (Zagreb, 1987) proširila je njegov prvi dio pregledom kritika povijesne »nevidljivosti žena«. Spomenuti Zbornik izašao je u nakladi Sociološkog društva Hrvatske, a članak je objavljen u poglavlju »Upisati žene natrag u povijest«, str. 51–60. Članak je također objavljen u prvom broju časopisa *Gender and History* (1989), te u knjizi *Gli studi sulle donne nella Università*, Rim 1988).

Kulturnom mijenom do žene »novog tipa«. Tekst je dio magistarske radnje pod naslovom *Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa* koju je Lydia god. 1984. obranila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Nije smatrala da treba objavljivati cijelu radnju, a ovaj dio te studije izašao je u časopisu *Gordogan*, siječanj–travanj 1984, br. 15–16, str. 73–111.

Emancipacija i organizacija. Pod naslovom *Emancipacija i organizacija: Uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva* Lydia je u proljeće 1988. prijavila doktorsku disertaciju. Komisija u sastavu D. Rihtman-Auguštin, Vjeran Katunarić i Ivan Kuvačić 15. 5. 1988. sa zadovoljstvom je predložila Znanstveno–nastavnom vijeću tadašnjega OOUR–a Humanističke i društvene znanosti Filozofskog fakulteta i Zagrebu da je prihvati, što je ovo i učinilo. Potkraj 1989. Lydia je završila potrebna istraživanja za disertaciju te izradila konačan plan rukopisa, a u siječnju 1990. neposredno prije odlaska na kobno putovanje, dovršila i prvi dio radnje koji se ovdje prvi put objavljuje u cijelosti. Ipak, riječ je o torzu, o naglom prekidu, jer tekst uostalom i završava zarezom i podsjetnikom za daljnju razradu.

Drugi dio: OD ANTROPOLOGIJE ŽENE DO POLITIČKE ANTROPOLOGIJE

Nužnost ženske perspektive u antropologiji. Članak je objavljen u časopisu Hrvatskog etnološkog društva *Etnološka tribina* br. 4-5, 1983, str. 121-126.

Matrijarhat: Prijepor mitologije, ideologije i utopije. Članak je objavljen u godišnjaku Instituta za etnologiju i folkloristiku (prije Zavod za istraživanje folklor) *Narodna umjetnost* knj. 21, 1984, str. 69-76.

Izmišljanje tradicije: Dan koji sviće nadom. Članak je pod naslovom **Otkada se zapravo i zašto slavi međunarodni Dan žena** objavljen u listu *Danas* br. 316, 8. 3. 1988, str. 69-70; dopunjena i aktualizirana verzija istoga članka objavljena je pod naslovom **Dan koji sviće nadom** u listu *Svijet* br. 5, 10. 3. 1989, str. 11-12. Oba su članka bila tek priprema za veći rad o značenju i ritualu 8. marta koji je autorica iznijela na sjajnom predavanju o toj temi održanom u Muzeju revolucije, i ponovljenom u tadašnjem Zavodu za istraživanje folkloru u ožujku 1989.

Nova Nova godina: Od Mladog ljeta k političkom ritualu. Kao hommage profesoru Milovanu Gavazziju, članak je objavljen u časopisu Hrvatskog etnološkog društva *Etnološka tribina* br. 11, 1988, str. 59-72. Isti je članak pod naslovom »The new New Year, or how a tradition was tempered« objavljen u *East European Politics & Societies* 4, 1990, te nedavno pod naslovom »Sumrak stare tradicije, nova Nova godina: Božić 1945-1948«, *Vijenac* 1994, br. 26 (22. 12. 1994), str. 17-18.

Profesija etnolog: Analiza pokazatelja statusa profesije. Tekst je priređen na temelju referata održanoga na 23. (zadnjem) kongresu Saveza etnoloških društava Jugoslavije u listopadu 1989. u Zadru. Objavljen je posthumno u zborniku *Simboli identiteta. Studije, eseji, građa*, Zagreb 1991, str. 45-67.

Treći dio: ŽENSKA POVIJEST

Između znanosti i umjetnosti: Pjesme Erike Jong (pogovor). L. S. okušala se godine 1981. kao prevoditeljica poezije. Prijevod zbirke pjesama *Voće i povrće* autorice Erike Jong popratila je zanimljivim pogovorom (Erica Jong, *Voće i povrće*, prijevod i pogovor Lydia Sklevicky, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1981, pogovor str. 83-89) koji daje uvid i u Lydijin prevoditeljski/pjesnički potencijal.

Veći dio ovoga poglavlja čine članci što ih je autorica objavljivala u ženskom tjedniku *Svijet*. U skladu sa strukturom ove knjige ti su, uglavnom kraći publicistički radovi, okupljeni u nekoliko manjih poglavlja.

Točni podaci o svim objavljenim radovima Lydije Sklevicky sabrani su u Bibliografiji radova što ju je istražila i izradila Anamarija Starčević Štambuk, koja je i pomogla pri uređivanju ove knjige.

D. R. A.

CITIRANA LITERATURA

- Annas, Pamela J.: »Novi svjetovi, nove riječi: Androgini u feminističkoj znanstvenoj fantastici«, *Književna smotra*, 46, 1982, str. 78-86.
- Arbeiterbewegung und Feminismus*, ur. Ernest Bornemann, Ullstein Materialien, Frankfurt, 1982, str. 18-19.
- Ardener, Edwin: »Belief and the problem of women«, u: *The Interpretation of Ritual*, ur. J. S. La Fontaine, Tavistock, London, 1972. Citirano prema K. Milton, »Male Bias in Anthropology«, *Man*, 14, 1979, 1.
- Arzenšek, Vladimir, *Struktura i pokret*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984.
- Badinter, Elisabeth: *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel XVIIe - XXe siècle*, Flammarion, Paris, 1980.
- Bahtin, Mihail: *Estetika slovesnogo tvorčestva*, Nauka, Moskva, 1979.
- Bahtin, Mihail: *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980.
- Banac, Ivo: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1988.
- Banton, Michael: »Voluntary Associations«, I Anthropological aspects, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 15, 16, 17, str. 357.
- Barjaktarević, Mirko: »Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu«, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, 1965-1966, 28-29, str. 273-286.
- Bausinger, Hermann — Felix J. Oinas — Carl Stief: »Folkloristik. Folklore«, u: *Sowjet-system und Demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, Sonderdruck, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 585-587.
- Beauvoir, Simone de: *The second sex*, Penguin Books, Baltimore, 1975.
- Belaj, Vitomir: »Plaidoyer za etnologiju kao historijsku znanost o etničkim skupinama«, *Studia Ethnologica*, Vol. 1, 1989, str. 9-13.
- Belaj, Vitomir: »Šezdeset godina neprekinute nastave etnologije na Zagrebačkom sveučilištu«, *Etnološka tribina*, XVIII, 1988, 11, str. 149-150.
- Benjamin, Walter: »Povijesno-filozofijske teze«, u: *Uz kritiku sile*, Razlog, Zagreb, 1971.
- Bertoša, Miroslav: »Povijest i etnologija u 'novoj historiji'«, *Naše teme*, 32, 1988, 6, str. 1572-1582.
- Berus, Anka: »Za učvršćenje organizacije«, *Žena u borbi*, 1943, br. 1, str. 6-7.

- Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, III. dopunjeno izd., Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Bloch, M.: »Une étude régionale: géographie ou histoire?«, *Annales d'histoire économique et sociale*, 6, 1934, str. 81.
- Bock, Gisela: »Historische Frauenforschung: Fragestellungen und Perspektiven«, u: *Frauen suchen ihre Geschichte*, ur. Karin Hausen, Verlag C. H. Beck, München, 1983, str. 52–53.
- Bock, Gisela: »History, Women's History, Gender History«, *EUI Florence Working Paper* No. 87/291, str. 8.
- Bonnie H., Erickson: »Networks, Ideologies and Belief Systems«, u: *Social Structure and Network Analysis*, ur. Peter V. Marsden i Nan Lin, Sage Publications, Beverly Hills/London/New Delhi, 1982. str. 170.
- Broz, Josip – Tito: *Žena u revoluciji*, Svjetlost (et al.), Sarajevo, 1978.
- Buttolo, Franciška, »O inteligenci i intelektualnih. Pogovor z Angelo Vodetovo«, *Nova revija*, III, 1984, 24–25, str. 2788–2791.
- Clifford, James: »Introduction: Partial Truths«, u: *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford, George E. Marcus, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1986. str. 1.
- Conti Odorisio, Ginevra: *Donna e società nel '600*, Bulzoni, Roma, 1979.
- Cook, Karen S.: »Network Structures From an Exchange Perspective«, u: *Social Structure and Network Analysis*, ur. Peter V. Marsden i Nan Lin, Sage Publications, Beverly Hills/London/New Delhi, 1982, str. 182.
- Copans, Jean: »De l'ethnologie à l'anthropologie«, u: Copans, Godelier, Tornay, Bacles-Clement: *L'anthropologie: science des sociétés primitives?*, Éditions E. P., 1971.
- Corrado Pope, Barbara: »Angels in the Devil's Workshop: Leisured and Charitable Women in Nineteenth-Century England and France«, u: *Becoming Visible: Women in European History*, ur. Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, str. 296–324.
- Davin, Anna: »Feminism and Labour History«, u: *People's History and Socialist Theory*, ur. Raphael Samuel, Routledge and Kegan Paul, London, 1981, str. 177.
- Delphy, Christine: »A Materialist Feminism is Possible«, *Feminist Review*, 2, 1979, str. 87.
- Despot, Blaženka: *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Cekade, Zagreb, 1987.
- Durkheim, Emile: *The Division of Labor*, Glencoe, Free Press, 1947.
- Đuranović-Janda, Saša: *Žena u radnom odnosu*, Naprijed, Zagreb, 1960.
- Edholm, Felicity — Olivia Harris — Kate Young: »Conceptualising Women«, *Critique of Anthropology*, 3, 1977, 9–10, str. 101–130.
- Erickson, Bonnie H.: »Networks, Ideologies and Belief Systems«, u: *Social Structure and Network Analysis*, ur. Peter V. Marsden i Nan Lin, Sage Publications, Beverly Hills/London/New Delhi, 1982.
- Erlich Stein, Vera: *Današnje dijete – Problemi suvremenog odgoja*, Atlas nakladnog zavoda u Zagrebu, Zagreb, 1936.
- Erlich Stein, Vera: *Individualna psihologija u školskoj praksi*, Minerva, Zagreb, 1934.
- Erlich Stein, Vera: *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb, 1971.
- Erlich Stein, Vera: *Kolektivni rad u savremenoj školi*, Minerva, Zagreb, 1933.
- Erlich Stein, Vera: *Metoda Montessori*, Minerva, Zagreb, 1934.
- Erlich Stein, Vera: »Alfred Adler: Povodom smrti osnivača individualne psihologije«, *Židov*, 24, 11. 6. 1937, str. 5.
- Erlich Stein, Vera: »Istraživanje o porodici«, *Žena danas*, II, 1937, 5–6, str. 7–8.

- Erlich Stein, Vera: »Križa ili transformacija porodice«, *Gledišta*, XV, 1974, 3, str. 336.
- Erlich Stein, Vera: »O aktiviranju žena«, *Židov*, 52, 20. 12. 1935, str. 4.
- Erlich Stein, Vera: »O uspjesima feminističkog pokreta«, *Židov*, 9, 1. 3. 1935, str. 6.
- Erlich Stein, Vera: »Omladinska pitanja«, *Žena danas*, III, 1938, 14, str. 15–16.
- Erlich Stein, Vera: »Politička prava žena«, *Žena danas*, I, 1936, 1, str. 15.
- Erlich Stein, Vera: »Sudbina jedne ankete: Umjesto predgovora«, u: *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb, 1971, str. 17.
- Erlich Stein, Vera: »Žene i općinski izbor«, *Židov*, 40, 27. 9. 1935, str. 8–9.
- Erlich Stein, Vera: »Žena i porodica«, *Život i rad*, 1938, sv. 10 i 11, str. 11–12.
- Evans, Sara: *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement & the New Left*, Vintage Books, New York, 1980.
- Feldman, Andrea: »Eine alternative Frauengruppe in Zagreb: Zwischen Aktivismus und Frauenforschung«, u: *Die ungeschriebene Geschichte*, Dokumentation des 5. Historikerinnentreffens in Wien, 16. bis 19. April 1984, Wiener Frauenverlag, Wien, str. 113–123.
- The Female Body in Western Culture*, ur. Susan R. Suleiman, Cambridge, 1986.
- Filipović, Milenko S.: »Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda«, *Godišnjak balkanološkog instituta NR BiH*, II, Sarajevo, 1961, str. 139–157.
- Friday, Nancy: *My Mother/My Self: The Daughter's Search for Identity*, Fontana/ Collins, 1979.
- Friganović, Mladen: *Demografija. Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- Galtung, Johan: »After Camelot«, u: *The Rise and Fall of Project Camelot*, ur. I. Horowitz, Cambridge M. I. T. Press, 1967, str. 296.
- Gavazzi, Milovan: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, knj. II, Matica Hrvatska, Zagreb, 1939.
- Geertz, Clifford: *The Interpretation of Culture*, Basic Books, New York, 1973.
- Gerhard, Ute: »Die Frauenrechtserklärung der Olympe de Gouges«, *Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, 36, 1989, 7, str. 605.
- Gianini Belotti, Elena: *Dalla parte delle bambine*, Feltrinelli Editore, Milano, 1973.
- Gjukić, Mirjana: »O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918–1953«, *Ekonomski pregled*, 12, 1954, str. 817.
- Göttner-Abendroth, Heide: *Die Göttin und ihr Heros*, Frauenoffensive, München, 1980.
- Gross, Mirjana: *Historijska znanost*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976.
- Gusfield, Joseph R.: »Social Movements«, II The Study of Social Movements, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 13, 14, str. 448.
- Hausen, Karen: »Einleitung«, u: *Frauen suchen ihre Geschichte*, ur. Karin Hausen, Verlag C. H. Beck, München, 1983, str. 7.
- A Heritage of Her Own: Toward a New Social History of American Women*, ur. Nancy F. Cott and Elizabeth H. Pleck, Simon and Schuster, New York, 1979.
- Herskovits, Melville J.: *Cultural Anthropology*, Knopf, New York, 1955.
- Hobsbawm, Eric: »Introduction: Inventing tradition«, u: *The Invention of Tradition*, ur. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985. str. 1.
- Hobsbawm, Eric: »Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914«, u: *The Invention of Tradition*, ur. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, str. 263.

- Horvat, Josip: *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945*, Sveučilišna naklada Liber (et al.), Zagreb, 1989.
- Hurwitz, Edith F.: »The International Sisterhood«, u: *Becoming Visible. Women in European History*, ur. Renata Bridenthal and Claudia Koonz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, str. 339.
- Ivanković, Nenad: »Slovenski korak dalje«, *Danas*, VI, 296, 20. 10. 1987. str. 16–17.
- Iveković, Mladen: *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Iveković, Rada: »Studije o ženi i ženski pokret«, *Marksizam u svetu*, 8(32), 1980, str. 14–16.
- The Invention of Tradition*, ur. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Jalušić, Vlasta: »V politici potrebujemo podporu žensk... (Subjektivacija žensk v proletarsko razredno zavest ali kako je nastala podoba proletarke) (1890–1914)«, *Razprave, Problemi*, 279–280, XXV, 1987, 7–8, str. 31–49.
- Jancar, Barbara: »Women in the Yugoslav National Liberation Movement: An Overview«, *Studies in Comparative Communism*, Los Angeles, vol. XIV, 1981, 283, str. 143–164.
- Kašić, Biljana: »Uloga Agitpropa KPH u Slavoniji (1945–1950)«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 1–2, str. 173.
- Kašpar, Libuše: »O studiju muzeologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu«, *Etnološka tribina*, XVIII, 1988, 11, str. 162.
- Katunarić, Vjeran: *Dioba društva*, SDH, Zagreb, 1988, str. 49.
- Katunarić, Vjeran: *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984.
- Kecman, Jovanka: *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1914–1941*, Narodna knjiga/ISI, Beograd, 1978.
- Koštunica, Vojislav i Kosta Čavoški: *Stranački pluralizam ili monizam*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Beograd, 1983.
- Kolar-Dimitrijević, Mira: »Položaj i zarade radnih slojeva Zagreba od 1918–1931. godine«, u: *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973, str. 183–377.
- Koonz, Claudia: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*, Methuen, London, 1987.
- Krajačić, Bosiljka: »Od obmane do izdaje«, *Žena u borbi*, 1944, br. 7, str. 5–6.
- Lane, Christel (Kristl Lejn): »Ritual i ceremonija u suvremenom sovjetskom društvu«, *Kultura*, 1986, 73–74–75, str. 195.
- Lerner, Gerda: *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- Lerner, Gerda: »Placing Women in History: A 1975 Perspective«, u: *Liberating Women's History*, ur. Berenice A. Carroll, University Of Illinois Press, Chicago – London, 1976, str. 365.
- Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1966, str. 53–54.
- Liberalizam i socijalizam: Liberalne i socijalističke ideje i pokreti na tlu Jugoslavije*, ur. Dragoljub Mićunović, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984.
- Lukes, Steven (Stiven Ljuks): »Politički ritual i društvena integracija«, *Kultura*, 1986, 73–74–75, str. 147.
- Lurie, Alison: *Clever Gretchen and Other Forgotten Folktales*, Heinemann, London, 1980.
- Mackintosh, Maureen: »The Sexual Division of Labour and the Subordination of Women«, u: *Of Marriage and the Market*, ur. K. Young, C. Wolkowitz, R. McCullagh, CSE Books, London, 1981, str. 1–15.
- Metikoš, Draginja: »Bilo je to prije četrdeset godina«, *Žena*, br. 5–6, 1982, str. 19.
- Mišević, Nenad: *Filozofija jezika*, Naprijed, Zagreb, 1981.

- Mitchell, Juliet: *Women's Estate*, Penguin Books, Baltimore, 1973.
- Moore, Sally F. i Barbara G. Meyerhoff (S. F. Mur i B. G. Mejerhof): »Svetovni rituali. Oblici i značenja«, *Kultura*, 73–74–75, 1986, str. 112.
- Mrazović, Karlo: »Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta Hrvatske naša velika i snažna porodica«, *Žena u borbi*, 1944, br. 9, str. 1–2.
- Muraj, Aleksandra: *Živim znači stanujem*, Hrvatsko etnološko društvo (et al.), Zagreb, 1989.
- Neumann, Franz: *Demokratska i autoritarna država. Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Newton, Judith L. (et al.): »Editor's Introduction«, u: *Sex and Class in Women's History*, ur. Judith L. Newton, Mary P. Ryan and Judith R. Walkowitz, Routledge and Kegan Paul, London, 1983, str. 6.
- Oakley, Ann: *Women Confined: Towards a Sociology of Childbirth*, Martin Robertson, Oxford, 1980.
- Oakley, Ann: »The Invisible Woman: Sexism in Sociology«, u: *The Sociology of Housework*, Martin Robertson, Oxford, 1978, str. 2.
- Obradović, Marija: »Konceptija narodne demokratije«, *Oslobođenje Hrvatske 1945*, str. 297.
- Opačić Čanica, Stanko: »Narodnooslobodilačka borba stvorila je ženu novog tipa«, *Žena u borbi*, 1943, br. 1, str. 5.
- Ortner, Sherry: »Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?«, u: *Antropologija žene*, Zbornik, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1983.
- Papić, Žarana–Lydia Sklevicky, »Ka antropologiji žene«, *Revija za sociologiju*, 1–2, 1980.
- Papić, Žarana: *Sociologija i feminizam*, IIC, Beograd, 1989.
- Prokop, Ana: *Položaj žene u porodičnom pravu FNRJ, AIHRPH, KZDAŽH*, 1948.
- Polič, Radko: »Novi lik slovenske žene«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 6.
- Popov, Č.: »Formiranje AFŽ-a 1942, Rezultat stava KPJ prema ženskom pitanju i posledice politike Narodnog fronta«, *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, VI, 1961, str. 32.
- Poulantzas, Nicos: *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981.
- Pye, Lucian W.: »Political Culture«, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 11, 12, str. 218.
- Radelić, Zdenko: »Prvi kongres Jedinstvenih sindikata Hrvatske«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 1–2, str. 117 i 128.
- Rakar, Anica: »Prosvjeta je temelj svakog napretka«, *Žena u borbi*, 1944, br. 10, str. 12.
- Rich, Adrienne: *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, Virago, London, 1977.
- Rihtman–Augustin, Dunja: *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Rihtman–Augustin, Dunja: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Rihtman–Augustin, Dunja: »Djed Mraz«, u: Dunja Rihtman–Augustin: *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, 1988, str. 103–106.
- Rihtman–Augustin, Dunja: »O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi«, u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije*, *Etnološka tribina*, Posebno izdanje, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982, str. 35.
- Rihtman–Augustin, Dunja: »Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja«, *Narodna umjetnost*, XIII, 1976, str. 1–23.
- Rihtman–Augustin, Dunja: »Velika pomutnja«, *Danas*, VI, 298, 3. 11. 1987. str. 5.

- Ritig, Svetozar: »Viteštvo, posestrimstvo i idealizam narodne borbene žene«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 4–6.
- Rosaldo, M. Z.: »Woman, culture and society: A theoretical overview«, u: *Woman, Culture and Society*, ur. M. Z. Rosaldo i L. Lamphere, Stanford Univ. Press, 1974, str. 3.
- Rubin, Gayle: »Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex«, u: *Toward an Anthropology of Women*, ur. Rayna R. Reiter, Monthly Review Press, N. Y. & London, 1975, str. 178–180.
- Rubin, Gayle (Gejl Rubin): »Trgovina ženama: beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti«, u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić, Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1983, str. 91–151.
- Rus, Veljko: »Protuslovlja između industrijalizacije i profesionalizacije rada«, *Revija za sociologiju*, XIV, 1984, 1–2, str. 7–58.
- Scott, Joan W.: *Western Societies: A Documentary History*, Volume II, Alfred A. Knopf, New York, 1982.
- Scott, Joan W.: »Gender: A Useful Category of Historical Analysis«, *American Historical Review*, 91, 1986, 5, str. 1054, 1067–1069.
- Scott, Joan W.: »Women's Claims to Equal Rights« (summary), *Salzburg Seminar – Session 271, Gender and the Humanities*, Salzburg, 1988.
- Shils, Edward: *Tradition*, Faber and Faber, London, Boston, 1981.
- Sills, David L.: »Voluntary Associations«, II Sociological aspects, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 15, 16, 17, str. 374.
- Singer, Milton: »Culture, The Concept of Culture«, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 3, 4, str. 532.
- Sklevicky, Lydia: »Antifašistička fronta žena – kulturnom mijenom do žene 'novog tipa'«, *Gordogan*, VI, 1984, 15–16, str. 77–111.
- Sklevicky, Lydia: »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata«, *Polja*, Novi Sad, XXX, 1984, 1. dio, br. 308, str. 415–417; 2. dio, br. 309, str. 454–456.
- Sklevicky, Lydia: »Mjesto i zadaća AFŽ-a u postrevolucionarnim mijenama društva, NR Hrvatska 1945–1953«, u: *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, knj. 1, Komunist, Zagreb, 1988, str. 247–258.
- Sklevicky, Lydia: »Nova Nova godina – Od 'Mladog ljeta' k političkom ritualu«, *Etnološka tribina*, XVIII, 1988, 11, str. 59–72.
- Sklevicky, Lydia: »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1984, 3(1), str. 85–127.
- Sklevicky, Lydia: *Žene i moć: Povijesna geneza jednog interesa*, neobjavljena magistarska radnja, Filozofski fakultet, Zagreb, 1984.
- Slocum, Sally: »Woman the Gatherer: Male Bias In Anthropology«, u: *Toward an Anthropology of Women*, str. 49.
- Social Structure and Network Analysis*, ur. Peter V. Marsden i Nan Lin, Sage Publications, Beverly Hills/London/New Delhi, 1982.
- Spehnjak, K.: »Narodni front Jugoslavije (SSRNj – razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945 – 1983)«, *Povijesni prilozi*, 1984, 3(1), str. 36–45.
- Spehnjak, Katarina: »Organizaciono-politički aspekti djelovanja Narodnog fronta u Slavoniji 1945–1951«, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988, 1–2, str. 184
- Stipetić, Zorica: *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, CDD, Zagreb, 1982.

- Strachey, Ray: *The Cause: A Short History of the Women's Movement in Great Britain*, Virago, London, 1978.
- Stremec, Nada: »Naša ženska štampa«, *Žena u borbi*, 1945, br. 16–17, str. 42–43.
- Stuard, Susan Mosher: »The Annales School and Feminist History: Opening Dialogue with the American Stepchild«, *Signs*, Chicago, vol. 7, 1981, no. 1, str. 135–143.
- Supek, Olga: »Ethnology in Croatia«, *Etnološki pregled*, 1984, str. 23–24
- Supek, Olga: »Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj od 1945. do danas«, *Zbornik I kongresa jugoslavenskih etnologov in folkloristov*, I, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana, 1983, str. 51–65.
- Supek, Rudi: *Ispitivanje javnog mnijenja*, Naprijed, Zagreb, 1968.
- Supek, Rudi: *Zanat sociologa*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
- Supek, Rudi: »Položaj jugoslavenske sociologije«, *Revija za sociologiju*, XX, 1989, 1–2, str. 4–5.
- Širić-Bogetić, Ljubinka: »Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1942«, *Peta zemaljska konferencija KPJ. Zbornik radova*, IHRPH/Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 82–83.
- Theweleit, Klaus: *Muške fantazije*, GZH, Zagreb, 1983.
- Thönnessen, Werner: *The Emancipation of Women: The Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863–1933*, Pluto Press, London, 1973.
- Vision and Method in Historical Sociology*, ur. Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge/London, 1984.
- Wesel, U. (Uve Vezel): *Mit o matrijarhatu*, Prosveta, Beograd, 1983.
- Die Wilde Frau: Mytische Geschichten zum Staunen, Fürchten und Begehren*, ur. Claudia Schmölders, Eugen Diederichs Verlag, Köln, 1983.
- Wolchik, Sharon L.: »Ideology and Equality: The Status of Women in Eastern and Western Europe«, *Comparative Political Studies*, 13, 1981, 4, str. 458.
- Women in Revolutionary Paris 1789–1795*, Selected Documents, Translated with Notes and Commentary by Darline Gay Levy, Harriet Branson Applewhite, Mary Durham Johnson, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1979.
- Yinger, J. Milton: »Prejudice«, II Social Discrimination, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ur. David L. Sills, The Macmillan Company and the Free Press, New York, Reprint Edition, 1972, Vol. 11, 12, str. 449.
- Zagorac, Veda: »Ostvarujmo ravnopravnost u izgradnji domovine«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 15.
- Zemon Davis, Natalie: »'Women's History' in Transition: The European Case«, *Feminist Studies*, 1976, Spring–Summer, No. 3, str. 83–103.
- Zimbalist Rosaldo, Michelle: »The Use and Abuse of Anthropology«, *Signs*, 1980, 5, str. 409.
- Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten br. 133*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1959.
- Županov, Josip–Željka Šporer: »Profesija sociolog«, *Revija za sociologiju*, XIV, 1984, 1–2, str. 11–46.
- Žuvić, Maja: »Zastavica i na njojzi piše, dobit će je tko uradi više«, *Žena u borbi*, 1945, br. 12–13, str. 16–17.
- s. n.: »Borbeni put žena Jugoslavije«, Leksikografski zavod »Sveznanje«, Beograd, 1972, str. 126–127.
- s. n.: »Govor maršala Tita radnom kolektivu 'Titovih zavoda Litostroj' u Ljubljani«, *Glas rada*, III, 36, 6. 9. 1947.

- s. n.: »Nova hrabrost i novi moral«, Razgovor s Marijom Šoljan-Bakarić, *Žena*, 1983, br. 3-4, str. 17.
- s. n.: »Plenum mjesnog sindikalnog vijeća Zagreba«, *Rad*, VI, 8, 17. 1. 1948.
- s. n.: »I kongres kulturnih radnika Hrvatske«, *Žena u borbi*, 1944, br. 9, str. 24.
- s. n.: »Prva konferencija AFŽ Hrvatske. Smotra je to bila ljubavi, snage i rada«, *Žena u borbi*, 1943, br. 2, str. 2.
- s. n.: »Uklanjanje pet profesora s tehnološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1951-1953«, *Scientia Yugoslavica*, 13, 1987, 3-4, str. 129 - 130.

Časopisi:

- Die Neue Gesellschaft - Frankfurter Hefte*, 7, 1989, 36: »Thema: 1789 - Sind Frauen Menschen?«
- Slobodni dom*, III (33), 49, Božić, 1945.
- Slobodni dom*, 50-51, Božić, 1946.
- Slobodni dom*, 52, Božić 1947.
- Slobodni dom*, 52, 24. 12. 1948.
- Vjesnik*, V, 209, 21. 12. 1945.
- Vjesnik*, V, 211, 23. 12. 1945.
- Vjesnik*, V, 212, 24-26. 12. 1945.
- Vjesnik*, VI, 217, 3. 1. 1946.
- Vjesnik*, VI, 513, 24. 12. 1946.
- Vjesnik*, VII, 518, 1. 1. 1947.
- Vjesnik*, VII, 822, 24. 12. 1947.
- Vjesnik*, IX, 1143, 3. 1. 1949.
- Žena danas* (Beograd, 1936-1940)
- Ženski svijet* (Zagreb, 1939-1941)

Rukopisi:

- Stein Erlich, Vera: »An Anthropologist's View of Different Gender Roles«
- Šporer, Željka: »Razvijenost sociološke profesije i odnos prema njoj«, 1989.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA LYDIJE SKLEVICKY

Knjige:

- 1983 *Antropologija žene, zbornik*, & Žarana Papić, priredile i predgovor napisale, s engleskog preveo Branko Vučićević, Beograd, Prosveta, 393 str.
- 1987 *Žena i društvo, Kultiviranje dijaloga*, uredila i predgovor napisala, Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, 181 str. (Biblioteka Revije za sociologiju).
- 1981 Erica Jong: *Voće i povrće*, prijevod i pogovor, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1981, 92 str. (BiblioTeka)

Izvorni znanstveni, pregledni i stručni članci:

- 1976 Od borbe za prava do prave borbe, *Žena*, Zagreb, XXXIV, 3, str. 92-99 = Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, *Komunist*, Ljubljana, veljača 1979, str. 466-475.
- 1977 Antropolog — heroj u akciji: O potrebi kritičkog preispitivanja etnologijskoantropologijske tradicije, *Pitanja*, Zagreb, IX, 5/5, str. 69-77.
- 1977 Jugoslawien - Südosteuropa - Handbuch, Bd. 1, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, IX, 2, str. 96-100.
- 1977 Kad žena kaže ne - to znači ne!, *Pitanja*, Zagreb, IX, 8, str. 25-35.
- 1978 Orijentacioni pregled izvora i literature za proučavanje historije socijalističke izgradnje, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, X, 15-60.
- 1979 Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, *Komunist*, Ljubljana, veljača 1979, str. 466-475 = Od borbe za prava do prave borbe, *Žena*, Zagreb, XXXIV, 1976, 3, str. 92-99.
- 1979 Ženski evnuh Žermene Grir u potrazi za izgubljenim spolom, *Književna reč*, Beograd, 128, str. 6-7.
- 1979 & Đurda Milanović: Sadašnji trenutak zapadnoevropskog feminizma - novi institucirani oblici za oslobođenje žena, *Argumenti*, Rijeka, 1, str. 209-224.
- 1980 Ka antropologiji žene, *Revija za sociologiju*, Zagreb, X, 1-2, str. 29-46 = Adalékok a nő antropológiájhoz, *Letünk*, 1982, XII, 5, str. 716-736.
- 1981 Pjesme Erike Jong, (eseji i prijevodi), *Delo*, Ljubljana, XXVII, 4, str. 123-134.
- 1982 Adalékok a nő antropológiájhoz, *Letünk*, XII, 5, str. 716-736 = Ka antropologiji žene, *Revija za sociologiju*, Zagreb, X, 1-2, str. 29-46.

- 1982 Pregled rezultata na istraživanju povijesti socijalističke izgradnje, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XIV, 1, str. 89–97.
- 1982 Trešnjevka u periodu obnove i socijalističke izgradnje [dio o ekonomskom razvoju općine od 1945–1980], u: *Crvena Trešnjevka*, Monografija, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Spektar, Skupština općine Trešnjevka, str. 283–346.
- 1982 Ženske studije u osamdesetim godinama, *Revija za sociologiju*, Zagreb, XII, 1–4, str. 157–162.
- 1983 & Žarana Papić: Antropologija žene – novi horizonti analize polnosti u društvu, u: *Antropologija žene*, zbornik, Beograd, Prosveta, str. 7–32.
- 1983 Nachkriegszeit und 1950er Jahre in Kroatien, u: *Historikerinnentreffen, Dokumentation*, 4, Berlin, str. 99–117.
- 1983 Nužnost »ženske perspektive« u etnologiji, *Etnološka tribina*, Zagreb, XI–XII, 4–5, str. 121–126.
- 1984 Antifašistička fronta žena – kulturnom mijenom do žene »novog tipa«, *Gordogan*, Zagreb, VI, 15–16, str. 73–111.
- 1984 Ispred mogućnosti recepcije – neki uvidi Vere Stein Erlich, *Revija za sociologiju*, Zagreb, XIV, 4–4, 309–317.
- 1984 Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata, *Polja*, Novi Sad, 1. dio, XXX, 308, str. 415–417; 2. dio, XXX, 309, str. 454–456.
- 1984 Matrijarhat: Prijepor mitologije, ideologije i utopije, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 21, str. 69–76.
- 1984 75. Međunarodni dan žena, *Sindikati 85*, Zagreb, NIRO »Radničke novine«, str. 40–44.
- 1984 Odnos spolova u znanstvenom i publicističkom radu Vere Stein Erlich, *Žena*, Zagreb, 42 (5–6), str. 62–74.
- 1984 Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 3(1), str. 85–127.
- 1985 AFŽ kao potencijalni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e, (autorizirano izlaganje), *Problemi*, Ljubljana, 1, str. 71–74.
- 1985 Emanzipatorische und integrative Tendenzen in der Frauenbewegung Jugoslawiens 1918–1953, u: *Historikerinnentreffen, Dokumentation*, 5: *Die ungeschriebene Geschichte, Historische Frauenforschung*, Wien, Wiener Frauenverlag, str. 94–101, *Frauenforschung*, Bd. 3.
- 1985 Problemi istraživanja historije SFRJ 1945–1980, Izlaganje na znanstvenom skupu, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 17 (1), str. 29–31, 33, 71–75.
- 1985 Tradicija i društveni položaj žene [diskusija na okruglom stolu održanom 24. 5. 1985. u okviru projekta »Povijest političke misli u Hrvatskoj« o knjizi dr. Dunje Rihtman–Augustin: »Struktura tradicijskog mišljenja«], *Naše teme*, Zagreb, XXIX, 4–6, str. 412–415.
- 1986 Modeli integracije emancipatorskog procesa, Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945–1953, *Problemi*, Ljubljana, XXIV, 9 str. 20–23.
- 1986 Natalie Zemon Davis, Prema povijesti nade, *Gordogan*, Zagreb, VIII, 1986, 22, str. 85–91.
- 1986 Prvi kongres AFŽ-a Hrvatske, Putovi integracije žena u socijalističko društvo, u: *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, str. 357–366.
- 1986 Der Utopie entgegen – Das Bild der »Neuen Frau« im Befreiungskrieg Jugoslawiens (1941–1945), u: *Frauenmacht in der Geschichte*, Jutta Dalhoff, Uschi Frey, Ingrid Scholl (Hrsg.), Düsseldorf, Schwann, str. 229–236.
- 1987 Žene & žanr, *Gordogan*, Zagreb, IX, 26–27, str. 153–159.

- 1988 Cavalli, donne, guerre, Sulla difficoltà di ritrovare la vera storia delle donne in Jugoslavia, u: *Gli studi sulle donne nella Università*, Ricerca e trasformazione del sapere, a cura di Ginevra Conti Odorisio, Roma, Edizioni Scientifiche Italiane, str. 99–104.
- 1987 The fate of the institution of family in the period of revolutionary change in society, *Balkanologische Veröffentlichungen*, Berlin, 12, str. 73–78.
- 1987 Konji, žene, ratovi, itd., Problemi utemeljenja historije žena u Jugoslaviji, u: *Žena i društvo, Kultiviranje dijaloga*, Zagreb, str. 51–60, (Biblioteka Revije za sociologiju).
- 1988 Mjesto i zadaća Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945–1953), *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, knj. 1, *Komunist* [etc], Zagreb, str. 247–258.
- 1988 Nova Nova godina – od »Mladog ljeta« k političkom ritualu, *Etnološka tribina*, Zagreb, 11, str. 59–72 = Nova Nova godina – ili kako se kalila tradicija, *Gordogan*, Zagreb, 11, 1990, 29–30, str. 88–109 = The new New Year, Or, how a tradition was tempered, translated by Dorothea Hanson, Berkeley, *East European Politics & Societies*, 4, 1990, 1, str. 4–29 = Sumrak stare tradicije, Nova Nova godina: Božić 1945–1948., *Vijenac*, Zagreb, II, 1994, 26 (22. 12. 1994.), str. 17–18.
- 1989 Emancipated integration or integrated emancipation, The case of postrevolutionary Yugoslavia, u: *Current Issues in Women's History*, edited by A. Angerman... [et al.], Routledge, London, str. 93–108.
- 1989 More horses than women: On the difficulties of founding women's history in Yugoslavia, *Gender and History*, Oxford and New York, 1, 1, str. 68–75.
- 1990 Nova Nova godina – ili kako se kalila tradicija, *Gordogan*, Zagreb, 11, 29–30, str. 88–109 = Nova Nova godina – od »Mladog ljeta« k političkom ritualu, *Etnološka tribina*, Zagreb, 1988, 11, str. 59–72 = The new New Year, Or, how a tradition was tempered, translated by Dorothea Hanson, Berkeley, *East European Politics & Societies*, 4, 1990, 1, str. 4–29 = Sumrak stare tradicije, Nova Nova godina: Božić 1945–1948., *Vijenac*, Zagreb, II, 1994, 26 (22. 12. 1994.), str. 17–18.
- 1990 The new New Year, Or, how a tradition was tempered, translated by Dorothea Hanson, Berkeley, *East European Politics & Societies*, 4, 1, str. 4–29 = Nova godina – od »Mladog ljeta« k političkom ritualu, *Etnološka tribina*, Zagreb, 1988, 11, str. 59–72 = Nova Nova godina – ili kako se kalila tradicija, *Gordogan*, Zagreb, 11, 1990, 29–30, str. 88–109 = Sumrak stare tradicije, Nova Nova godina: Božić 1945–1948., *Vijenac*, Zagreb, II, 1994, 26 (22. 12. 1994.), str. 17–18.
- 1991 Profesija etnolog – analiza pokazatelja statusa profesije, u: *Simboli identiteta, (Studije, eseji, građa)*, uredila Dunja Rihtman–Augustin, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, str. 45–67.

Predano za tisak:

Sisterhood: National, Cross-National, International (Yugoslav Feminist Networks Between the World Wars), [za antologiju]: *All Over the Map: Women's International Networks in History*, (Pergamon Press, SAD), 12 str.

Stručni radovi:

- 1981 Bibliografski prilog: Studije o ženi i ženski pokret, *Marksizam u svijetu*, Zagreb, VIII, 8–9, str. 487–500.
- 1978 Uredila: Aktualna tema – Žena ili o slobodi, *Pitanja*, Zagreb, X, 7–8.

- 1986 Prevela: Natalie Zemon Davis: »Vladavina žena«, Simbolička inverzija spolova i politički nemiri u Evropi na početku industrijskog doba, *Gordogan*, Zagreb, 8, 1986, 22, str. 92–120.

Radovi na znanstvenim skupovima:

- 1976 Od borbe za prava do prave borbe, *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu* (III. tematsko područje: Žene u suvremenom svijetu), Portorož 18–20. 3. 1976.
- 1981 Nužnost »ženske perspektive« u etnologiji, *Uloga i položaj žene u tradicijskoj kulturi*, Godišnja skupština HED-a, 26–27. 1. 1981.
- 1982 [Diskusija na evropskoj i povijesnoj sekciji], *First International Conference on Research and Teaching Related to Women*, Montréal, Canada, 26. 7. 4. 8. 1982.
- 1982 Problem odnosa spolova u znanstvenom i publicističkom radu Vere Stein Erlich, *Sociologija, antropologija i etnologija*, Sociološko društvo Hrvatske i Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 17–18. 12. 1982.
- 1983 Nachkriegszeit und 1950er Jahre in Kroatien, 4. *Historikerinnentreffen*, Berlin, März 1983.
- 1983 The Typology of the 1960's Women's Liberation Movement in the USA, *The Crucial Decade, America in the 1960s*, Dubrovnik, IUC, 10–15. 10. 1983.
- 1984 Emanzipatorische und integrative Tendenzen in der Frauebewegung Jugoslawiens, 5. *Historikerinnentreffen*, Wien, 16–19. 1984.
- 1984 *Problemi istraživanja historije SFRJ 1945–1980*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 6–7. 1984.
- 1984 AFŽ kao potencijalni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e, *Vloga in obmečje razlike v materijalističnoj teoriji II*, Židovsko vprašanje, Ljubljana, 20. –22. 12. 1984.
- 1985 The Fate of the Institution of Family in the Period of Revolutionary Change in Society, *Die gesellschaftliche Stellung der Frau*, Berlin, 3–7. 9. 1985.
- 1985 Prvi kongres AFŽ-a Hrvatske, Putovi integracije žena u socijalističko društvo, *Oslobođenje Hrvatske 1945.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 22–24. 5. 1985.
- 1985 Der Utopie entgegen – das Bild der »Meuen Frau« während des Befreiungskampfes in Jugoslawien, 6. *Historikerinnentreffen*, Bonn, 28–31. 5. 1985.
- 1986 Emancipated Integration or Integrated Emancipation, the case of post-revolutionary Yugoslavia, *International Conference on Women's History*, Amsterdam, 24–27. 3. 1986.
Sažetak objavljen u: *International Conference on Women's History*, Eds. de Bruijin, de Wildt, str. 159–161.
- 1987 Miss. Onslow – In the Search of a Biography, *University of Bedford Conference, Black Lambs and Grey Falcons*, Bedford, 3–5. 4. 1987.
- 1987 Horses, Women, Wars, etc., On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia, *The Third International Interdisciplinary Congress on Women*, Trinity Colledge, University of Dublin, 6–10. 7. 1987.
- 1987 Žene migranti kao zanemarena »manjina«, *Iseljenici u radničkom pokretu zemalja iseljenja*, Zagreb–Maribor, 7. 9. 1987.
- 1988 Mjesto i zadaća Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945–1953), *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Institut za historiju radničkog pokreta i Centar CK SKJ za idejno-teorijski rad »V. Bakarić«, Zagreb, 10. –11. 3. 1988.
- 1988 Nova Nova godina, Uloga AFŽ-a u stvaranju tradicije, *Godišnji sastanak Hrvatskog etnološkog društva*, Zagreb, 3. 6. 1988.

- 1988 Women and Postrevolutionary Invention of Tradition, *12th ICAES (Symposium: Current Issues in the Anthropology of Gender)*, Zagreb, 24–31. 7. 1988.
- 1989 Frauen in der Politik, *70 Jahre Frauenwahlrecht*, Bonn/Königswinter, 19 –21. 1. 1989.
- 1989 Kako se svetkovao 8. mart?, *Osmi marec – da ali ne; okrugli stol*, Ljubljana, 1. 2. 1989.
- 1989 Emanzipation und Organisation: Die Antifaschistische Frauenfront Jugoslawiens in den Postrevolutionären Veränderungen der Gesellschaft, *Frauen in der Politik, Wirtschaft und Wissenschaft*, Würzburg, 21. 6. 1989.
- 1989 Revolution – ein Thema für Frauen?, *Literatur – Frauen – Revolution*, Paderborn, 19–22. 9. 1989.
- 1989 Profesija etnolog, Analiza pokazatelja statusa profesije, *23. kongres SEDJ*, Zadar, 26 – 27. 10. 1989.

Radio i TV emisije

- 1984 Uredila seriju od pet emisija o: Američkim studijima; napisala uvodne napomene i komentare tekstova, *Treći program Radio Zagreb*, siječanj i veljača 1984.
- 1984 Uredila seriju od tri emisije: Temelji naše socijalne antropologije, *Treći program Radio-Zagreb*, srpanj 1984.
- 1989 Govorila o temi: Osmi mart – simbol trajne ambivalencije položaja žena, *Prvi program Radio Zagreb*, 8. 3. 1989.
- 1989 Pripremila prilog o tradicijama (nakon arhivskog istraživanja i upoznavanja etnološke literature) povodom »Prvog aprila«, *TV Zagreb*, (snimljeno 31. 3. 1989).
- 1989 Pripremila prilog o božićnim običajima, *Prvi program Radio Zagreb* (obrazovni), (snimljeno 8. 12. 1989), emitirano 25. 12. 1989.
- 1989 Pripremila prilog o božićnim običajima, *Omladinski radio, Zagreb* (snimljeno 18. 12. 1989), emitirano 24. 12. 1989.
- 1989 Napisala scenarij (u suradnji s Lj. Grgurićem) o božićnim/novogodišnjim tradicijama, *Obrazovni program TV Zagreb*, emitirano 29. 12. 1989. pod naslovom »Sretna Nova godina«.
- 1989 Sudjelovala s kratkim prilogom o »revolucionarnom osporavanju tradicije« u emisiji o božićnim običajima, *TV Zagreb*, (snimljeno 19. 12. 1989).

Recenzije, prikazi i osvrti

- 1977 Lazarević, Aleksandra Sanja: Život i djelo braće Seljan, Etnografski muzej u Zagrebu, 1977, 128 str., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, IX, 3, str. 143–148.
- 1980 Sociologija, marksizam i posebne znanosti, Redovna skupština Sociološkog društva Hrvatske, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XII, 3, str. 201–208.
- 1980 Redovni godišnji sastanak Hrvatskog etnološkog društva, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XII, 3, str. 208–214.
- 1981 The Reversible World, Symbolic Inversion in Art and Society, Barbara A. Babcock, Ed., *Narodna umjetnost*, Zagreb, 18, str. 353–361.
- 1981 Uloga i položaj žene u tradicijskoj kulturi, Redoviti godišnji sastanak Hrvatskog etnološkog društva, Zagreb, 26. i 27. siječnja 1981, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XIII, 2, str. 187–194.
- 1981 Ženski svijet, Reprint, Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH i Izdavački savjet časopisa *Žena*, Zagreb, 1979, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XIII, 2, str. 176–179.

- 1982 Vujačić, Vidak: Etos Crnogorke, Tradicionalni oblici i sadržaji u životu Crnogorke, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 19, str. 294–296.
- 1983 Radnički pokret i feminizam, Izvještaji iz četrnaest zemalja, urednik Ernest Borneman, 1981, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XV, 2, str. 212–216.
- 1985 Dunja Rihtman–Auguštin, Struktura tradicijskog mišljenja, Školska knjiga, Zagreb 1984, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, V, 13, str. 386–389.
- 1985 Vjeran Katunarić, Ženski eros i civilizacija smrti, Naprijed, Zagreb 1984, *Filozofska istraživanja*, V, 15, str. 853–856.
- 1985 & Andrea Feldman: U povodu šestog međunarodnog susreta historičarki, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XVII, 2, str. 139–146.
- 1986 Informacija o Međunarodnoj konferenciji o povijesti žena (International Conference on Women's History – ICWH), Amsterdam, 24–27. 3. 1986, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XVIII, 1, str. 195–199.
- 1987 Rat u Španjolskoj 1936–1939. i jugoslavenski interbrigadisti, (Muzej revolucije naroda Hrvatske, 18. 12. 1986. — 1. 2. 1987), *Naše teme*, Zagreb, XXXI, 8–9, str. 1342–1343.
- 1987 Novi putovi proučavanja, Uz zbornik radova »Socijalna struktura«. Biblioteka »Revija za sociologiju«, Zagreb 1986. [*Vjesnik*], Zagreb, 21. 4. 1987. [bez apg.].
- 1988 Iveković, Rada: Sporost – oporost, *Svijet*, Zagreb, 13, 17. 6. 1988, str. 32.
- 1989 Badinter, Elizabeth: Jedno je drugo, Svjetlost, Sarajevo 1988, *Svijet*, Zagreb, 2, 27. 1. 1989, str. 36.
- 1988 Rihtman–Auguštin, Dunja: Etnologija naše svakodnevice, Školska knjiga, Zagreb 1988, *Etnološka tribina*, Zagreb, 11, str. 169–170.
- 1988 Koonz, C.: Mothers in Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics, Methuen, London 1988, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 20, 1–2, str. 233–235.
- 1988 Stojić, D.: Prva ženska partizanska četa, Konferencija za društvenu aktivnost žene i porodice RK SSRNH, Historijski arhiv Karlovac, Karlovac 1987, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 20, 1–2, str. 233–237.
- 1988 & Anamarija Starčević–Štambuk: »Demos«, Berlin, *Etnološka tribina*, Zagreb, 11, str. 176–177.
- 1989 Gay, Peter: Freud for Historians (Freud za povjesničare), Oxford University Press, New York/Oxford 1985, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 21, 1–3, str. 231–235.
- 1989 Jakob Volčić in njegovo delo, Zbornik prispevkov in gradiva = Jakov Volčić i njegovo djelo, Zbornik priloga i građe [Jakov Volčić und sein Werk, Sammlung von Beiträgen und Material – Jakov Volčić and his Work, An Anthology of Contributions and Fieldwork Materials], Hg. von Jurij Fikfak, Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«... [etc.], Pazin... [etc.], 1988, *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 161.
- 1989 National report on ongoing research projects on 'The changing role of women in society' in Yugoslavia, u: *A Documentation of Current Research Projects in Progress 1984 – 1987*, edited by W. Richter... [et al.], Akademie Verlag, Berlin (DDR), str. 706 – 707.
- 1989 Novi teorijski nered, Žarana Papić: Sociologija i feminizam, IIC, Beograd 1989, *Danas*, Zagreb, 23. 5. 1989, str. 48.
- 1989 Rajković, Zorica: Znamenje smrti [Zeichen des Todes], Izdavački centar Rijeka/Zavod za istraživanje folklor, Rijeka/Zagreb, 1988, *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 165–166.
- 1989 Rihtman–Auguštin, Dunja: Etnologija naše svakodnevice, Školska knjiga, Zagreb 1988, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 26, 1989, str. 245–247.
- 1989 Rihtman–Auguštin, Dunja: Etnologija naše svakodnevice [Ethnologie unseres Alltagslebens – The Ethnology of Our Everyday Life], Školska knjiga, Zagreb 1988, *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 157.
- 1989 Supek, Olga: Ethnology in Croatia, »Etnološki pregled«, 23–24 (Beograd 1988), *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 161.
- 1989 U kralja od Norina, Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve [Bei König Norin, str. Erzählungen, Lider, Rätsel und und Sprichwörter von der Neretva – In the Land of King Norin, str. Stories, Poems, Riddles and Poverbs from Neretva River], Hg. von Maja Bošković–Stulli unter Mitarbeit von Zorica Rajković, Galerija Stećak, Metković–Opuzen, 1987, *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 216.
- 1989 Zečević, Divna: Hrvatske pučke pjesmarice 19. stoljeća [Kroatische populäre Liederbücher des 19. Jahrhunderts – Popular Croatian Secular and Religious Songbooks in the 19th Century], Izdavački centar »Revija«, Osijek 1988, *Demos*, Berlin, 29, 3, str. 220.
- 1990 Europa, Le tradizioni popolari del Natale, a cura di Paolo De Simonis, Comune di Firenze, Firenze 1985, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 27, str. 267.

Novinski članci:

- 1978 Ne teorija, samo otvaranje vrata, *Vjesnik*, Zagreb, 14. 11. 1978, str. 13.
- 1982 Nedovoljno je samo biti u pravu, *Danas*, Zagreb, 30, 14. 9. 1982, str. 74–75.
- 1987 Tri revolucije Giuseppine Martinuzzi, *Svijet*, Zagreb, 11, 22. 5. 1987, str. 44.
- 1987 Vještice još gore, *Svijet*, Zagreb, 13, 19. 6. 1987, str. 44–45.
- 1987 Stranka ispred vremena, *Svijet*, Zagreb, 14, 3. 7. 1987, str. 42–43.
- 1987 Priča o životu, *Svijet*, Zagreb, 15, 17. 7. 1987, str. 42.
- 1987 Bit će skoro propast svijeta, *Svijet*, Zagreb, 16, 31. 7. 1987, str. 42–43.
- 1987 Crvena Emma, *Svijet*, Zagreb, 17, 14. 8. 1987, str. 41.
- 1987 Grieh koji je nemoguće imenovati, *Svijet*, Zagreb, 18, 28. 8. 1987, str. 44–45.
- 1987 Junakinje nove zemlje, *Svijet*, Zagreb, 19, 11. 11. 1987, str. 46–47.
- 1987 Nevine u ludnici, *Svijet*, Zagreb, 20, 25. 9. 1987, str. 42.
- 1987 Borba srca s razumom, *Svijet*, Zagreb, 21, 9. 10. 1987, str. 46–47.
- 1987 Kad riječi siluju, *Svijet*, Zagreb, 22, 23. 10. 1987, str. 30.
- 1987 Treći Reich, Drugi spol, *Svijet*, Zagreb, 23, 6. 11. 1987, str. 32–33.
- 1987 Kad žene marširaju, *Svijet*, Zagreb, 24, 20. 11. 1987, str. 30.
- 1987 Raj žena, *Svijet*, Zagreb, 25, 4. 12. 1987, str. 32.
- 1987 Sjećanje na budućnost, *Svijet*, Zagreb, 26, 18. 12. 1987, str. 43.
- 1988 Dobri dusi feminizma, *Svijet*, Zagreb, 1, 1. 1. 1988, str. 11–12.
- 1988 Patuljaste amazonke hrvatskog feminizma, *Svijet*, Zagreb, 2, 15. 1. 1988, str. 43.
- 1988 Crna majka Eva, *Svijet*, Zagreb, 3, 29. 1. 1988, str. 40–41.
- 1988 Genijalne gubitnice genija, *Svijet*, Zagreb, 4, 12. 2. 1988, str. 28–29.
- 1988 Jajnici na tanjurima, *Svijet*, Zagreb, 5, 26. 2. 1988, str. 32.
- 1988 Izmišljanje tradicije, Otkada se zapravo i zašto slavi međunarodni dan žena, *Danas*, Zagreb, 316, 8. 3. 1988, str. 69–70.
- 1988 Bolest kao subverzija, *Svijet*, Zagreb, 6, 11. 3. 1988, str. 42–43.
- 1988 Svoga tela gospodarice, *Svijet*, Zagreb, 8, 8. 4. 1988, str. 30–31.
- 1988 Drugovi i ljubavnici, *Svijet*, Zagreb, 9, 12. 4. 1988, str. 42–43.
- 1988 Sloboštine nepokorene žene, *Svijet*, Zagreb, 10, 6. 5. 1988, str. 43.
- 1988 Dugi marš života Ding Ling, *Svijet*, Zagreb, 11, 20. 5. 1988, str. 32–33.
- 1988 Od Samoe do slave, *Svijet*, Zagreb, 12, 3. 6. 1988, str. 32–33.
- 1988 Bomba s ukrasnom vrpcom, *Svijet*, Zagreb, 16, 29. 7. 1988, str. 36–37.

- 1988 U potrazi za zaboravljenim spolom, *Svijet*, Zagreb, 25, 2. 11. 1988, str. 37.
 1988 Darovima razveselimo najbliže, *Svijet*, Zagreb, 26, 16. 12. 1988, str. 33.
 1988 Neke nove svilene bube, *Svijet*, Zagreb, 27, 30. 12. 1988, str. 26.
 1989 Naša gospa od Tibeta, *Svijet*, Zagreb, 1, 13. 1. 1989, str. 36.
 1989 Dan koji sviće nadom, *Svijet*, Zagreb, 5, 10. 3. 1989, str. 12–13.
 1989 Pobačaj pred carskim rezom, *Svijet*, Zagreb, 8, 21. 4. 1989, str. 12–13.
 1994 Sumrak stare tradicije, Nova Nova godina: Božić 1945–1948, *Vijenac*, Zagreb, II, 1994, 26 (22. 12. 1994), str. 17–18 = Nova godina – od »Mladog ljeta« k političkom ritualu, *Etnološka tribina*, Zagreb, 11, str. 59–72 = Nova Nova godina – ili kako se kalila tradicija, *Gordogan*, Zagreb, 11, 1990, 29–30, str. 88–109 = The new New Year, Or, how a tradition was tempered, translated by Dorothea Hanson, Berkeley, *East European Politics & Societies*, 4, 1990, 1, str. 4–29.

Dokumentacijska građa pohranjena u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu

I. Dokumentacija Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu

1. Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa. Magistarski rad 1984. 173+49 str. IEF rkp. 1281.
2. Politički rituali 1988/1989. TV program; IEF video 127.
3. Izlozi i prodajni štandovi prigodom 8. marta 1989. u Zagrebu; IEF foto 27659–27694 (snimio Ivan Lozica).
4. 8. mart u Zagrebu; 1989; IEF foto 28252–28315, 28446–28451 (snimio Ivan Lozica).
5. Emancipacija i organizacija. Uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva i kulture (NR Hrvatska 1945–1953); nedovršena doktorska disertacija; 1989. 127 str. IEF rkp. 1444.
6. & Dunja Rihtman–Augustin: TV emisija »Sretna vam Nova Godina« 29. 12. 1989; IEF video 128.

II. Diskoteka

1. Kalendar običaja, Izveštaji, Kutija V, 18, 19.
2. Disertacija, Kutija V, 26/I–VI.

III. Ostavština

Tematske hemeroteke:

1. *Kalendar narodnih/pučkih tradicija* (Božić, Sv. Valentin, Uskrs, 1. april, Dan mrtvih, Dan maturanata, rodendan/imendan).
2. *Politički rituali* [do 1990.] (Božić, Nova godina, 8. mart, 1. maj, Dan mladosti, Dan borca, Dan ustanka naroda Hrvatske, Dan Republike; suvremena politizacija simbola; odnos prema tradiciji; oživljavanje starih tradicija; stvaranje/izmišljanje novih tradicija).
3. *Ženska povijest*

Recenzije knjige *Antropologija žene*:

- Iveković, Rada: Antropologija žene, *Politika*, Beograd, 1984, (28. 4. 1984), [bez pag.]
 Jovanović, Bojan: Kritika androcentrične antropologije, *Književne novine*, Beograd, 1985, 686 (15. 4. 1985.), str. 8.
 Jovanović, Maja: Žene i njihova posebna antropologija, *Delo*, [Beograd], XXX, 1984, 10, str. 152–154.
 Karanović, Zoja: Antropologija žene, *Polja*, Novi Sad, 1984, 301, str. 156.
 Kuzmanović, Jasmina: Rod, a ne spol, *Danas*, Zagreb, 1984, 113 (16. 4. 1984), str. 62.
 Panasiuk, Branislava: Feminizam kao kulturna alternativa, Iz feminističkog ugla, *Glas omladine*, [Beograd],
 Rihtman Augustin, Dunja: Antropologija žene, zbornik, *Žena*, Zagreb, 42, 1984, 3, str. 77–79.
 Sabalić, Ines: Žene, »Zagrebačka škola«, *Nin*, Beograd, 1984, (6. 5. 1984), [bez pag.]
 Stojanović, Olga: Žene za žene, *Mladost*, Grad, 1985, 1406, (14. 1. 1985.), [bez pag.]
 Supek–Zupan, Olga: Antropologija žene, priredile i predgovor napisale Žarana Papić i Lydia Sklevicky, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 21, 1984, str. 151–152.
 (A): O antropologiji žene, *Večernji list*, Zagreb, 9. 4. 1984, str. 5.
 D. N.: Žena na margini, Feminizam kao alternativna kultura, *Dnevnik*, [Novi Sad], 1984, (17. 11. 1984.), str. 17.

O Lydiji:

- Jelavić, Željka & Maja Povrzanović: In memoriam Lydia Sklevicky (1952–1990), *Etnološka tribina*, Zagreb, 20, 1990, 13, str. 135–136.
 Kašić, Biljana: Lydia Sklevicky 1952–1990, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1990, 22 (1–2), str. 257–260.
 Kuzmanović, Jasmina: Lydia Sklevicky, In memoriam, *Svijet*, Zagreb, 1990, 3 (9. 2. 1990), str. 30.
 Mežnarić, Silva: Lydia, 7. 5. 1952–21. 1. 1990, In memoriam – Lydia Sklevicky, *Gordogan*, Zagreb, 11, 1990, 29–30, str. 6–7.
 Pavlović, Mirena & Sanja Magdalenić: Pregled dokumentacijske građe ZIF–a 1984–1988, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 1989, 26, str. 202.
 Pavlović, Mirena & Olgica Tomik: Pregled dokumentacijske građe Instituta za etnologiju i folkloristiku 1989–1993, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 31, 1994, str. 401.
 Rihtman–Augustin, Dunja: Lydia Sklevicky (1952–1990), In memoriam, *Oko*, Zagreb, 1990, 3 (8. 2. 1990.), str. 26.
 Starčević–Štambuk, Anamarija: Popis objavljenih radova suradnika Instituta za etnologiju i folkloristiku od 1989. do 1993. godine, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 31, 1994, str. 370–371.
 [s. n.]: Sklevicky, Lydia – Bibliografija objavljenih radova u 1989. godini / [podatke priredila Anamarija Starčević Štambuk], *Gordogan*, Zagreb, 11, 1990, 29–30, str. 8.
 Lydia Sklevicky, 7. 5. 1952. — 21. 1. 1990. *Kruh & Ruže* 3, Tematski broj časopisa Ženske infoteke, Zagreb, zima/proljeće 1995, 41 str.

Priredila
Anamarija Starčević Štambuk

IZDAVAČ

DRUGA.

*Nina Zečković
Sanja Iveković
Radmila Zdjelar*

ŽENSKA INFOTEKA

Zagreb, Berislavićeva 14

ZA IZDAVAČA

Durda Knežević

GRAFIČKA PRIPREMA I TISAK

Durieux d.o.o.

Zagreb, Smodekova 2

UVEZ

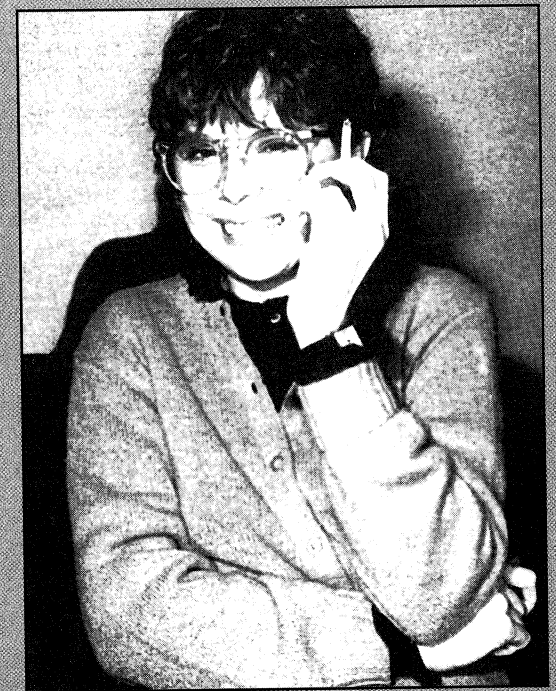
Librokon

Zagreb, Planinska 2

Objavljivanje ove knjige podupro je Institut »Otvoreno društvo« — Hrvatska
Izdavačka djelatnost Druga pokrenuta je i potporom Frauen Anstiftunga — Hamburg

*Često se događa u pisanju
biografija ličnosti čiji su ideali
bili veći od života da sam
njihov život bude idealiziran,
osakaćen, sveden na sjene...*

*Ostaju klišeji... Rigor mortis
koji ne popušta u povijesnom
sjećanju.*

Lydia Sklevicky majka kćeri Nane,
feministica i znanstvenica, rođena u
Zagrebu 7. svibnja 1952,
smrtno stradala u prometnoj nesreći
21. siječnja 1990.